

Põhiseaduse küsimusi

© - Kirjastus Välis-Eesti & EMP

Kaanekejuandus Andres Tolts

ISBN 91 861 681

Printed in Sweden by

Spånga Tryckeri AB, Stockholm 1993

Pühendan need mälestused oma armsa naise mälestusele, kes mulle alati truud ja ennastsalgav, vapper ja julge elukaaslane oli ja ilma kellelta ma mitte poleks suutnud saavutada seda, mis mul elu kestel osutus võimalikuks.

Nüüd puhkab tema Grazi kalmistul. Meie mõlema vanemad on maetud Viru-Nigula kalmistul Virumaal.

Jumal õnnistagu teda ja kinkigu talle rahu võõra maa mullas haul kasvava kase varjus. Seal tema kõrval loodan puhata ka mina kui meile armulik Jumal mind elust ära kutsub.

Eluloolised andmed

Sündinud 24. oktoobril 1901 Tuhalas kuivajõe vallas Harjumaal. Abiellunud 29. detsembril 1938. Suri 10. aprillil 1978 Grazis. Naine Erica, sündinud Uhlberg, sündis 5. septembril. 1907 Novotroitskis Volga ääres, suri 2. juunil 1975 Grazis. Isa, Mihkel Mäe, sündinud 9. mail 1871 Kunda-Mallas Virumaal, suri 24. märtsil 1936 Nõmmel. Ema, Anna Maria, sündinud Oit, sündis 20. oktoobril 1876 Vajangul Järvamaal, suri 14. novembril 1957 Thistedis Taanis.

Alg- ja keskkoolis õppinud Tallinnas. Ülikoolis õppinud Berliini, Viini ja Innsbrucki ülikooli filosoofiateaduskonnas ning Wieneri ja Grazi ülikooli õigusteaduskonnas. 1927. aastal promoveeritud Innsbruckis filosoofiadoktoriks (*dr. phil.*) kosmilise füüsika alal, 1930. aastal promoveeritud Grazis riigiteaduste doktoriks (*dr. rer. pol.*) põhiseadusõiguse alal ning 1977. aastal promoveeritud Innsbrucki ülikooli loodusteaduskonnas kulddiplomiga.

1920/21. aastal matemaatika-füüsika õpetaja Lenderi tütarlaste gümnaasiumis Tallinnas. 1921. aastal kosmograafia lektor Tallinna kolledžis. 1923/24. aastal matemaatika-füüsika õpetaja Rakvere linna tütarlaste gümnaasiumis. 1929-34 linnanõunik ja linnakoolivalitsuse juhataja Nõmmel. Samaaegselt linna volikogu liige, Eesti Üleriikliku Raadioühingu esimees, ajakirja «Raadio» toimetaja ja Ringhäälingu programmikomitee liige, Nõmme Rahvapälikooli juhataja, Hariduse- ja Rahvamajaseltsi esimees, Kaitseliidu propagandapealik, Noorte Kotkaste vanem, Noorseppade vanem.

12. märtsil 1934 vangistatud Tallinna Keskvangimajas. 1935. aastal Sõjakohtu poolt üheks aastaks tingimisi vangi mõistetud. 1935-38 vangistatud Tallinna Keskvangimajas. 1936 Kõrgema Sõjakohtu poolt kahekümneks aastaks sunnitööle mõistetud. 1938. aasta amnestiaseadusega vanglast vabastatud. 1938-

40 Kaubandusühing dr. Mäe & Ko omanik Tallinnas. 1941. aastal presidendi ülesandel põgenik Saksamaal. 1941. aastal Eesti Vabastamise Komitee esimees Helsingis ja selle poolt Ajutise Valitsuse peaministriks määratud. 1941-45. aastal Eesti Omavalitsuse juht Eestis. 1945-47. aastal vahistatult ameeriklaste sõjavangilaagris Saksamaal Moosburgis, Darmstadtis ja Ludwigsburgis. 1948-54 ajakirjanikuna Austrias. 1954-58 Omavalitsuste Liidu konsulent 1958-69 ametnik Steiermargi osariigi valitsuses Austrias. 1970. aastast pensionil ning jätkuvalt tegev ajakirjanikuna ja kirjanikuna.

Poliitiliselt tegev kodumaal: 1929. aastast alates Kaupmeeste, töösturite, majaomanike ja teiste eraomandust pooldajate erakonna liige ja kandidaat Riigikogu valimistel 1929. aastal. Hiljem ühines erakond Rahvaerakonna, Kristliku Rahvaerakonna ja Tööerakonnaga ühiseks Rahvuslikuks Keskerakonnaks, selle Harjumaa juhatuse liige ja kandidaat Riigikogu valimistel 1932. aastal. Astus erakonnast välja protestiks rahvahääletusseaduse ja põhiseaduse rikkumise pärast Rahvusliku Keskerakonna juhi, riigivanem Tõnissoni poolt. Samal päeval võttis endale vabatahtlikult Eesti Vabadussõjalaste Liidu (EVL-i) propagandajuhi ülesanded. Vangistati 12. märtsil 1934 ja saadeti hiljem asumisele. 1935 mõisteti Sõjakohtu poolt üheks aastaks vangi tingimisi. Vangistati 8. detsembril 1935 süüdistusega mässu kavatsemises. 1938 vabastati amnestiaseadusega. Sirk määras teda enda järglaseks aktsioonijuhi ülesannetes ning kindral Larka andis temale üle eriolukorras EVL-i keskjuhatuse esimehe volitused.

Poliitiliselt tegev välismaal: Põgenes veebruaris 1941 sakslaste ümberasumise kaasabil Saksamaale, kus presidendi ülesandel pidas läbirääkimisi välisministeeriumis Ribbentropi büroojuhi dr. Kleistiga koostöök Saksamaale sõja algamise puhuks Eesti Vabariigi tunnustamise alusel. Sama aasta mai algul sõitis Helsingi, kus võttis osa Eesti Vabastamise Komitee loomisest. Viimase poolt määrati teda Ajutise Valitsuse peaministriks põhiseadusliku korra taastamiseni kodumaal. Pöördus juuni algul Saksamaale tagasi. 22. juunil 1941 esitas Eesti Vabastamise Komitee esimehe ja Ajutise Valitsuse peaministrina Saksamaa riigikantslerile kaks märgukirja, esimeses teatas, et määras uueks Eesti Vabariigi saadikuks Berliini vahepeal surnud saadiku asemele dr. Massakase ja palus tema volituse vastuvõtmisega taastada diplomaatiliselt läbikäimist Eesti Vabariigi ja Saksa riigi vahel. Teises märgukirjas teatas, et Eesti sõdureid on sunniviisil paigutatud Punaväkke ja palus neid kui Nõukogude Liit neid rakendab rindevõitlusesse, vangilangemisel või Saksa rindesse ületulekul mitte arvestada sõjavangideks, vaid neid lasta vabaks ja võimaldada neile tagasi-pöördumist kodumaale.

Neljandal sõjapäeval viis riigilennuk teda Tilsiti, sealt edasi Riiga, Pärnu, Tartu, Rakverre ja Tallinna vabastamise päeval Tallinna, kus asus tegutsema Eesti Omavalitsuse juhina. Uue Punaväe sissetungi puhul Eestisse septembris 1944 asus laevaga Danzigi ja sealt hiljem Austriasse elama.

USA sõjaväe saabumisel mais 1945 sõitis kindral Pattoni peakorterisse

Bambergis, kus nõutas Saksamaal ja Austrias asuvatele eestlastele kaitset ja mitteväljaandmist Nõukogude Liidule, samuti ka Eesti sõdurite mittejälitamist lääneliitlaste poolt, kuna sõdurid olid tema poolt sunniviisil mobiliseeritud ning ametnikud täitsid vaid tema määrusi ja korraldusi - mõlema eest kannab vastutust vaid tema üksi. Kindral Pattoni staap võttis vastu tema märgukirjad, teda ennast otsustati aga automaatse aresti korralduse põhjal vahistada ja paigutada sõjavangilaagrisse Freisingis, Moosburgis, Darmstadtis ja Ludwigsburgis. 1947. aasta algul vabastati teda sõjavangilaagrist.

Eessõna

Meie pole mitte vaid oma esivanemate pärijad, vaid peame ka oma järglastele pärandama omi kogemusi.

Ikka tungivamalt nõuavad mitmed rahvuskaaslased, et kirjutaksin ja avaldaksin omi mälestusi. Ma lükkasin seda ikka edasi, kuna olin kõik aastad 1947. aastast alates pingeliselt poliitiliselt ja kutseliselt tegev ja kavatsesin oma mälestustega tegelema hakata alles rahulikel vanaduspäevadel. Nüüd olen 76 aastat vana ja pean tunnistama, et neil rahvuskaaslastel on õigus: ei tea ju mina kui palju mulle veel elupäevi määratud on, ja on palju sellist, mida vaid veel üksi tean, mis aga ajaloolastele on vajalik teada. Ma talletasin nende jaoks oma arhiivi, oma trükis ilmunud tööd ja kogu oma kirjavahetuse nõnda, et see ei saa kaduma minna.

Ma mõistan, et mitte ainult ajaloolased, vaid ka rahvuskaaslased on huvitatud sellest kuidas ja miks kõik on nõnda sündinud. On palju sellist, mis üldsusele on teadmatuks või arusaamatuks jäänud. Ma otsustasin seepärast avaldada omi mälestusi aastatest 1929-1947 eesti keeles, kuna need hõlmavad minu tegevust meie avalikkuses. Aastad enne seda kirjeldaks vaid minu isiklikku elu, mis avalikkust ei huvita, aastad pärast seda ajajärku kuulusid minu tegevusse poliitiliselt ajakirjanduses, poliitilises kirjanduses, nõuandvas tegevuses vastutavate riigijuhtide, organisatsioonide ja asutuste juures, mis ei puuduta eesti avalikkust ja mitmeti ei kuulu üldse avaldamisele.

Ma võtan aluseks kirjavahetusi paljude rahvuskaaslastega ja omi märkmeid möödunud aastaist, mil mälu oli värskem. Vastastikune kirjavahetus aitas kaasa küsimuste täpsustamisele ja esilekerkimisele. Mitmesugustes küsimustes tekkis kodumaal lahkarvamusi, milles isegi kired kaine mõistuse asemel esile kerkisid. Mitmed neist kirgedest on paguluses veelgi kasvanud ja tekitanud kinnismõttetaolisi eelarvamusi ja vaenu. Kõigi nendega vaielda on mõttetu, sellepärast püüan ilma seisukohta võtmata vaid kirjeldada sündmusi ja nende eeldusi ning jätta seisukohavõtmine igale lugejale.

Mina olen tavaline inimene - ekslik - ja on loomulik, et võin kirjeldada vaid seda kuidas mina kõigest aru sain ja kavatsesin. Eriti sõja ajal oli vaja kiirelt otsustada ja arvestada antud võimalustega. Kindlasti tegin vigu, eriti kui neid tagantjärele tarkusega vaadelda. Kindlasti olen teinud ülekohtu, eriti oma

terava keelega. Kindlasti oleks võinud paljugi teisiti ja paremini teha kui mina seda tegin. Mul on vaid üks vabandus: minul oli enda teada hea tahe - kui mõnikord minu võimetest või oskustest puudu oli, siis palun arvestada sellega, et olin ja olen nagu iga teinegi inimene nõrk ja ekslik. Ma ei vaidle vastu sellele, et mõni teine minu asemel oleks võinud ehk kõike teha paremini ja targemini - kuid seda teist ei olnud ja ma pidin tegema, mida suutsin. Sõnadele «seda teist ei olnud» tahaks ehk mõni vastu vaielda, sellepärast pean täpsustama: ei olnud teist, kes venelaste ajal lahkus kodumaalt välismaale ainsa sihiga toetada kodumaa päästmist venelaste alt, enda sisemisel tungil ja presidendilt enda peale võetud kohustusena.

Ma kirjeldan kõike, oma parima teadmise ja arusaamise järele sooviga, et see oleks nende generatsioonidele, mis järgnevad minu generatsioonile testamendisarnaseks manitsuseks - õppida minu põlvkonnaaegsetest kodumaa, Euroopa, maailma ja minu isiklikest vigadest ja eksitustest tuleviku rajamisel.

Grazis, 1977

Dr. Mäe

Kodumaa

Sorteerides materjali sattus mulle pihku üks leht, mille olin kirjutanud 1947. aastal sõjavangilaagrist koju tulles saksa keeles, et seda säilitada tulevastele põlvedele. Toon selle tõlke:

«Kõigi langenute, mõrvatute, piinatute, tagaaetute ja laimatute, oma kodumaa eest võitlejate mälestuseks. Ärgaku maailma südametunnistus ja tunnustagu õiglust kõigile neile rahvastele ja võitlejatele, kes ilma enda tahteta ja vaid armastusest oma kodumaa vastu on sattunud maailmasündmuste hammasrataste vahele.»

Pisarad silmis haaras minu kodumaa murest muljutud riigipea minu käest kinni ja ütles: «Kaheksa korda olen ma meie riigi eesotsas seisnud, mul pole enam mingit auahnust, ma vaid armastan meie kodumaad. Isaliku armastusega olen ma meie kodumaad üles ehitanud ja nüüd peavad mu silmad nägema kuidas see kõik asiaatidest hävitatud saab. Väga kibe on oma elutöö hävingut kaasa elada. Minge nüüd välismaale, minu lootused on teiega, tehke kõik, mis iganes võimalik, et meie kodumaa päästa!» Varsti pääsesin mina välismaale, teda aga küüditati Idasse vastu oma kannatustele.

*

Üks ohvitser tuli rindelt puhkusele ja tõi mulle ühelt kodumaa kaitseks võitlevalt idapataljoni ülemalt kirja. Kiri oli määratud uueaasta õnnesooviks mulle. Ta sisu oli aga hõõguv armastusavaldus kodumaale. See elatanud major kirjutas: «Meie seisame siin valvel idavaenlase vastu. Teie seisate seal valvel teise vaenlase vastu. Armastus kodumaa vastu annab meile siin jõudu vastu panna ida mõrvaritele, tehke Teie omalt poolt kõike, et võita meie kodumaale

iseseisvust tagasi.»

See noor ohvitser, kes selle kirja tõi, ütles mulle, et see vana pataljoniülem teda hommikul vara üles otsis, et mulle seda kirja kaasa anda. Tagasiteel langes ta ühe vene täpsusküti kuuli läbi. «Ma elan vaid lootusest, et Jumala arm meie kallile kodumaale vabanemist kingib. Ainult see lootus annab mulle jõudu kõiki vaheaja raskusi kanda!»

*

Seda kirjutas mulle noor ohvitser, kes lääneriikide poolt palju kannatama pidi, kellele väljarändamisluba andmast keelduti ja lootusetult hätta jäeti vaid sellepärast, et ta vabatahtlikuna oma enda kodumaad kommunistide jõukude vastu kaitses. «Mind nimetatakse sõjakurjategijaks ja kollaborandiks, külapõletajaks ja võitlejaks valel rindel kuigi ma polnud ühtegi kuritegu teinud ja vaid rindel oma kodumaa kaitseks võitlesin.» (Ma jätsin piinlikkuse pärast ära tema kirjast lause, et teda *heideti oma rahvuskaaslaste poolt UNRRA laagrist välja, teda sõimati oma rahvuskaaslaste poolt sõjakurjategijaks ja kollaborandiks!*)

*

«Mäletan 21. septembri 1944 ööd kui kodumaalt lahkuma pidin - vahialusena võõral laeval võõra võimu käes. Laev seisis kogu öö reidil, kaldatuled Piritalt olid lähedal! Vaatasime neid ja südames tormasid tuhanded mõtted: kas saame neid tulesid veelkord näha? Kuna valve laeval põgenemiserutuse tõttu oli nõrk, oleksime võinud põgeneda ja ujuda Pirita randa. Öö oli pime ja pilvine, meie põgenemist poleks keegi märganud, kõigil oli iseendaga tegemist. Laev oli väike, madal ja ka kõis käepärast, millega oleks end vaikselt vette lasta võinud. P. ei osanud ujuda, mina oleksin ujumisvestiga teda abistada saanud, kuna olin ise hea ujuja. Siis aga tuli meil meelde, et võibolla juba väheste tundide pärast kaldal punased mõrtsukad ringi luusivad ja milleks peaksime ühest kannatusest teise kippuma? Kui surema peame, siis juba parem kultuurses Läänes - nii otsustasime südames sel kodumaalt lahkumise ööl...»

Nõnda kirjutas mulle noor ohvitser, kes eksikombel oli surma mõistetud ja ühest vangimajast teise viidi ning ootas otsuse kinnitamist ja mahalaskmist. Õnneks läks korda teda ja ta kaaslast päästa.

*

«Ma võitleks parem Saksamaa vastu kui ma oma tunnete järele toimiks. Kahest vaenlasest on aga Venemaa julmem ja kardetavam. Armastusest kodumaa vastu püüame sakslastega hästi läbi saada, sest muidu ei saa keegi asiaatide vastu kaitsta.»

Nii ütles mulle üks Läti poliitikamees 1941 kui käisin tema juures ühise taktika üle Saksamaa suhtes kokku leppimas.

«Aidaku Jumal omast armust, et Teie kodumaa ja meie kodumaa neist julmadest aegadest jagu saab. See on minu südamlilik soov Teile uueks aastaks 1945.»

Nii kirjutas üks Leedu kindral meile.

*

«Ma soovin südamest, et Teie ja meie kodumaa jälle üles tõusevad!» Seda ütles mulle üks teine Leedu kindral 26.6.1941 kui meie mõlemad lennukisse astusime eesmärgiga, oma kodumaadele iseseisvust tagasi võita.

*

«Veel pole Poola kadunud! Lääneriigid algasid sõda, et Poolat päästa. Ja nad andsid meid ära Nõukogude Venemaale. Meie tõuseme jälle, kõige äraandlikkuse ja väevõimu kiuste.»

Nii lasi mulle hiljuti üks Poola minister edasi öelda.

*

«Kogu Hlinka elu oli vaid suur armastus oma slovaki kodumaa vastu. Minu kohus on oma elu kodumaa eest ohverdada kui seda nõutakse.» Seda ütles mulle vangilaagris Hlinka sekretär, üks rooma-katoliku kiriku prelaat kui ameeriklaste vangilaagri valvur teda ära tooma tuli, et teda Tšehhi valitsusele välja anda. Üks tšehhi veoauto ootas laagri väravas, mõlema prelaadi käed pandi raudu ja pilkava naeru saatel tõsteti neid veoautole.

*

Vangilaagris oli püha Stefani nimepäev. Ma õnnitlesin selle päeva puhul laagris viibivaid Ungari ministreid ja ametmehi. Nad polnud võimelised mulle vastama, sest pisarad jooksid neil silmist. Ungari riigipanga president, kellega olin lähemat tutvust teinud, hoidis kaua minu kätt mõlema käega kinni, pisarad jooksid, ja ta ütles: «Meie oleme vaid oma kodumaad kommunistide vastu kaitsnud, kes juba kord varem meie kodumaad rüüstasid. Nüüd oleme vangid. Meie ei saa enam midagi teha, aga kui ka meie langeme, püha Stefani kroon jääb igavesti püsima ja meie kodumaa vabaneb jälle nendesamade jõudude läbi, kes nüüd meie kodumaa kurjema vaenlase kätte andsid.»

*

«Kes võib mulle etteheidet teha, ma võitlesin oma kodumaa eest, mida säästa tahtsin. Pole midagi õilsamat kui võitlus kodumaa eest.» Nii ütles mulle Bulgaaria peaminister Zankow siin 1945. aastal.

«Meie võitlesime oma kodumaa eest, meie au on puhas», ütles mulle üks Rumeenia kindral 1945. aastal siin.

(Märkus: «siin» tähendab Altausseed, kus tollal asusin.)

*

«Vaid armastus kodumaa vastu andis meile jõudu kangelastegudeks. Nüüd on sõda kaotatud. Meie kodumaa pole aga mitte kadunud, kuna meie kunagi ei kaota tahet kodumaa vabaduse eest võitlemiseks.» Nii ütles mulle siin Horvaatia polkovnik Ante Pavelid 1945. aasta kevadel.

*

«Ma võtsin võitluse kodumaa eest enda peale kui keegi seda teha ei tahtnud. Ma tegin kõike, mida suutsin, et meie rahvast alal hoida.» Nii ütles mulle vangilaagris Jugoslaavia kindral Njeditsh umbes nädal enne tema

väljaandmist Titole. Kaks nädalat hiljem oli ta Belgradis mõrvatud.

*

Ümbes samal ajal sattus Serbia partisanijuht, kindral Dragoljub Mihajlovic Tito meeste kätte vangi. Läbi kogu maailmasõja juhtis tema tihedas koostöös Inglismaaga partisanisõda Saksamaa vastu. Nüüd aga tunnustas Inglismaa Titot, et Stalinile head meelt teha ja laskis silma pilgutamata kindral Mihajlovici kollaborandina surma mõista. «Ma võitlesin vaid oma kodumaa eest», ütles kindral põlgusega oma mahalaskjaile.

*

Suurest hulgast oma elu mälestustest tõstsin need üksikud näited esile. Need manitsevad mind tahtele, mis mul vangilaagris tekkis: kirjutada nende kõikide kodumaa eest võidelnud meeste mälestuseks, kes kommunistliku propaganda mõjul mõtlematult ja ebaõiglaselt lihtsalt «kollaborantideks» nimetati. Kui palju võitlejaid oma usu eest Jumalasse on ajaloo kestel lihtsalt ketseritena ära põletatud, mõrvatud, surnuks piinatud, taga aetud ja laimatud. Ja tänapäeval kordub sama kodumaa eest võitlejatega. Võtke endile aega asjalikult ja kirgedeta süveneda neisse küsimustesse ja teie leiate palju inimlikku traagikat ja õilsat hingesuurst sealt, kust teie mõtlematult lihtsalt propagandausega mööda lähete.

Õeldakse, et õiglus on pime, teda kujutatakse sidemega silme ees, aga Jumal taevas ei ole mitte pime! Elav Jumal on olemas, seda ei väida mitte vaid usuteadlased, vaid kinnitab ka meie aja suurim füüsik Max Planck. Kartke Teda kõik, kes te ülekohut teete - karistus ei jää tulemata!

Mobilisatsiooni küsimus

Minu poolt teostatud mobilisatsioonide küsimus on paljude meeli liikuma pannud 1941. aastast alates. Sõja lõpus kui meie mobiliseeritud sõdurite staatus liitriikide silmis ebaselge oli, tegin kindralinspektor Soodlale ettepaneku: ühiselt, nagu meie mobilisatsiooni teostasime, anda meie mõlema allkirjaga seletus mobilisatsiooni üle, et meie mobiliseeritud sõduritel ei tuleks kannatada ebaselguse tagajärjel. Kindral Soodla keeldus ja teatas mulle, et ka tema ise on kannataja, kuna pidi tegutsema minu surve all ning Nürnbergi kohtule seletas tema, et ta elas kogu aja kodumaal vahistamiskartuse all ja vastu oma tahtmist pidi end laskma ülendada kindraliks — kõiges süüdi olevat vaid mina. Mina võtsin selle kindralinspektor Soodla teadaande kahetsusega teatavaks ja vastasin temale, et võtan mobilisatsiooni teostamise eest seletuse andmise ning selle eest vastutamise ainuüksi endale ning annan ka vajalikke seletusi lääneliitlaste võimudele ja kohtutele, s.t. selguseks: võtan ka nende täideviimise määruste eest, mis kannavad vaid Soodla allkirja, vastutuse endale. Ma avaldasin kahetsust, et härra Soodla mind kunagi oma sundolukorrast ei informeerinud, ma oleksin meeeldi loobunud tema tööjõust ning päris kindlasti oleksin suutnud ära hoida tema ülendamist kindraliks.

Nõnda siis kordan veelkord, et mobilisatsioonide eest kannan vastutust vaid mina kuigi ma järgnevalt kirjeldan nende läbiviimist tõsiolude kohaselt.

1974. aastal esitas härra E. V. Saks mulle konkreetseid küsimusi, milliseid võtan aluseks järgneva ülevaate koostamisel. Mõni võiks ehk küsida, mis tähtsust omab see, et võtan vastutuse endale. See tähendab eelkõige seda, et mina vastutust oma tegude eest ei veereta teistele ja et nende pärast edaspidi kedagi teist süüdistada ei või.

Eelajaloona pean tuletama lugejale meelde olukorda Euroopas Teise maailmasõja alguseks: Esimese maailmasõja tulemusena territoriaalselt jagatud Saksamaa (nn. Poola koridori loomisega eraldati Saksamaa Ida-Preisist) hakkas sõjaliselt tugevnenuna püüdma rajada eksterritoriaalset raudteed ja maanteed läbi Poola koridori, et sellega luua vahetut maismaaühendust Ida-Preisi ja ülejäänud Saksamaa vahel. Kindlasti oleks võinud leida kokkulepet Saksamaa ja Poola vahel. Isiklikult olen veendunud, ja seda seisukohta oma trükis ilmunud töödes esindanud, et tegemist oli Stalini ja temaaegse poliitbüroo kaugelenägeliku ja sihiliku poliitikaga: tema taotles Lenini ettekuulutatud maailmarevolutsiooni Teise maailmasõja abil, ajades üksteisega sõtta Lääne kapitalistlikke suurriike, valmistades Venemaal tööstuslikult ja sõjaliselt ette sellesse sõtta vaheleastumiseks ajajärgul kui Lääne suurriigid on üksteist sedavõrd nõrgestanud, et Venemaa oma sõjalise, poliitilise ja ideoloogilise jõuga võiks maailmasõda võidukalt lõpetada ja muutuda maailmarevolutsiooni teostavaks võimsamaks riigiks maailmas.

Teise maailmasõja eoks pidi Saksamaa, keda Lenin ja ka Stalin pidas sõjaliselt tugevaimaks tõukejõuks nende kavade teostamisel, alustama sõda kuid Saksamaa oli juba Esimese maailmasõja kaheindesõjana kaotanud ja ei tahtnud «vedu võtta.» Stalin pidi seepärast võimaldama Saksamaale üherindesõda, mida oli peaaegu võimatu teostada, kuna Venemaal oli vaid laevaühendus Saksamaaga, mis esialgu võimaldas vaid salaja transportida Venemaale Saksa ohvitserkonda Vene õppelaagritesse väljaõppeks nende relvadega, mis rahulepingu järele olid Saksamaale keelatud: sõjalennukid, tankid, rasked relvad. See kõik sai alguse näiliselt tähtsusetust Rapallo lepingust, mis Moskva poolt oli aga tähtsaimaks sammuks Saksamaa taasrelvastamise ja Teise maailmasõja alustamises. Olen isiklikult kokku puutunud ja kõnelnud Saksa ohvitseridega, kes sellisel viisil Venemaal sõjalise väljaõppe said - selguseks olgu öeldud: Venemaa pinnal, mitte Vene sõjajõudude abiga. Esimest korda teostasid need väljaõpetatud meeskonnad nii ütelda lahingumanöövleid Hispaania kodusõjas.

Stalini kavade läbiviimiseks oli tungivalt vaja vahetut ja kontrollimatut maismaaühendust Saksamaaga, milleks oli aga ülepääsmatuks takistuseks Poola territoorium. Selleks siis Saksamaa soov maismaaühenduse loomiseks läbi Poola koridori. Edaspidine ajaloo uurimine selgitab kindlasti, mil viisil Venemaa ühest küljest mõjutas Poola valitsust, arvatavasti Inglismaa kaudu, Saksa soovidele mitte järele andma, teisest küljest ja teistsuguseid kanaleid kaudu aga Saksamaad samuti, mitte anda järele, vaid alustada sõda Poolaga, mis kiirsõjana

pea lõpeb Saksamaa kasuks, ilma et teised suurriigid end vahele segaksid. Selle küsimuse areng ning maailmasõja tekkimine on juba rohkelt uuritud ajaloolaste poolt ja selgitatud sõjate arengut asjaosalistes riikides. Oli ju loomulik, et areng häiris nii Inglismaad kui Prantsusmaad ning mõlema sihiks oli sõjaline liit Venemaaga. Sama loomulik oleks see olnud ka Venemaale. Kuid Stalini kavad olid teistsugused.

Mul oli võimalus sellest saada ülevaadet dr. Kleistilt, kes oli teguriks Vene-Eesti vahelistes läbirääkimistes ning oli kaasas Ribbentropiga Moskvast Saksa-Vene pakti sõlmimisel ja allakirjutamisel 1939. aastal. Kuigi Moskvast viibisid inglise ja Prantsuse esindajad liidu loomise läbirääkimisteks Saksamaa vastu ühes hoones, siis teises hoones samaaegselt pidas Stalin, kes Hitleri meelitamiseks oli uueks välisministriks nimetanud aarialase Molotovi, läbirääkimisi Saksa esindajatega. Ning leppis ka Hitleriga kokku ja saatis lääneliitlaste esindajad tulemusteta minema.

Hitlerile oli nüüd tee sõjaks Poolaga avatud, Stalini poolt temale õli ja teravilja ja igasugune muu toetus lubatud ja teatud määral ka koostöö sõjaks Poola vastu, kuna oli ette näha, et Poola maa-ala, mis asub ida pool Curzoni joont, inkorporeerib Nõukogude Liit endasse ja tema poolt ei ole takistusi kogu ülejäänud Poolat inkorporeerida Saksa riigisse. Üherindesõda oli Saksamaale kindlustatud ning Hitleri enesetunne sedavõrd tugevdatud, et ta ei kartnud ka konflikti Läänega. Hitler «noris» Poola kallal, teisest küljest astus nüüd Inglismaa salaja üles, toetas Poolat ühekülgse liidulepinguga ning kinnitas Poola valitsuse enesekindlustunnet sedavõrd, et ka Poola «noris» Saksamaa kallal. Sõda algas kuid juba esimestel sõjapäevadel ehmatas Hitler, kes pimedana välispoliitikuna ei saanud arugi, et ta oli veel vaid objekt kui Inglismaa ja Prantsusmaa kuulutasid Saksamaale sõja.

Poola sõda teostus tõesti välksõjana, Saksa sõjavägi võitis, poolakad kapituleerusid või taandusid Curzoni liini taha, kus Punavägi neid desarmeeris, ohvitserid Katõnis massiliselt tappis ning sõdurid saatis Siberi töölaagritesse. Mõlemad riigid lugesid Poola riigi eksistentsi lõppenuks, venelased anastasid ilma võitluseta Curzoni liinist idapoolsed alad oma piiriäärsetesse NSV-desse, Saksamaa ühendas ülejäänud Poola maa-alad kindralkubermangu nimetusega enda riigi külge. Stalinil läks seega korda luua vahetus piiri Saksamaa ja Venemaa vahel, kustkaudu siis ka kohe algas Saksamaa varustamine raudteed mööda nafta ja teraviljaga, mis laitmatult kestis kuni Saksa-Vene sõja alguseni.

Ja Stalini siht teostus, sest nüüd algas Saksamaa sõda Prantsusmaa ja Inglismaaga, millesse sekkus aegade kestel pea kogu maailm Saksamaa vaenlasena. Ning Stalin asus siis oma esialgsel sõjasaaki koguma: Balti riigid olid temale Saksamaa poolt lubatud, asja kindluse jaoks lasi Stalin sama endale lubada inglaste ja prantslaste poolt läbirääkimistel Moskvast, suur osa Poolat langes talle samuti võitluseta rüppe, Tšehhoslovakkia jaotusel nõudis Stalin endale piiriäärset ukrainlaste asustatud ala ja sai ka selle ning Vene ja Saksa ühisel surveal loovutas Rumeenia Bessaraabia ala, mille Moskva liitis enda külge

Moldaavia NSV-na. Vene läänepiir muutus selle tagajärjel päris oluliselt kui seda Euroopa kaarti lähemalt vaadata.

Stalin oli veendunud, et sel sõjaperioodil, mil sakslastel õnnestub võiduka sõjapidamisega Läänes võita rahulikku aega, Saksamaa alustab üleolevas tundes ka sõda Venemaa vastu. Stalin ei võtnud peale väga salajaste sammude selle vastu mingeid kaitseabinõusid tarvitusele. Seda heideti temale hiljem ränga kuriteona ette. Tema eesmärgiks oli aga USA sekkumine maailmasõtta Vene liitlasena, millega ühtlasi ka kõik teised, tugevasti nõrgenenud Lääne suurriigid muutuksid Vene liitlasteks. Stalin ei muretsenud suurte materiaalsete ja territoriaalsete kaotuste pärast, ta oli ju kindel selles, et materiaalsed kaotused asendab mitmekordselt USA ning territoriaalseid kaotusi asendab tema sõjavõit mitmekordselt. Selle saavutamiseks pidi Saksa sõda Venemaa vastu ilmnema äraandliku ja ebainimliku ning põhjendamatu kallaletungina «rahuarmastavale» Venemaale. USA avalikkus peaks üksmeelselt «vaese sõjaohvri» Venemaa abistamist endastmõistetavaks. Kogu edaspidine sõja käik on kõigil teada ning teada on ka kohutavalt suur materiaalne ja territoriaalne sõjasaak, mis venelastele rüppe langes. Teadmata on vaid, et see kõik juba enne sõja algust oli plaanitud.

Saksa võidukas sõjakäik Läänes arenes kiiremini kui oli arvata, Saksamaal läks isegi korda mõjutada Jugoslaavia riigi juhtkonna muudatust Saksamaa kasuks, nii et polnud enam ka lääneriikide operatsiooni Balkanil karta ja Saksa riik otsustaski 1941. aasta mais alustada sõda Venemaa vastu, kogudes salaja piirile vajalikke väeosi ja relvastust. See tähtaeg oli Stalinile nii sõjaliselt kui ka välispropaganda seisukohalt liig varajane ja nüüd mõjutas Stalin Belgradis kojarevolutsiooni, mille tulemusel kogu Saksa sõjaplaan oli rikutud ega jäänud Saksamaal teist teed kui kiirelt tuua tagasi oma sõjajõudusid idapiirilt ja alustada sõda Jugoslaavia ja Kreeka vastu. Juuni keskel oli siis Saksamaa nii kaugel, et võis hakata realiseerima oma sõda Venemaa vastu. Vahepeal olid aga tankid ära kulutatud, hulk relvi ja tagavarasid hävinud ning Saksa löök Venemaa vastu osutus juba algusest peale nõrgemaks kui kavatsatud, ning sõjaliselt ja poliitiliselt viimasel silmapilgul uutele, muudetud strateegilistele kavadele rajatult jäigi Saksa sõjakäik 1941. aasta talvel seisma, erakordselt külma talve läbi kaotas Saksamaa liig suure osa tanke ning meeskonda, kellele võitlus talvises maastikus ning pakases oli harjumatu. Kavatsatud välksõda oli nurjunud, venelastel jäi aega oma ridu uuesti korraldada ning algas pikk sõda, mille lõpus sakslaste kahjuks ei saanud enam kahelda. Saksamaa oli pealegi veel kaherindesõja ohvriks muutunud, mis juba Esimeses maailmasõjas oli Saksamaale surmav.

Saksa-Vene sõda algas 22. juunil 1941. aastal ning algas NSVL-i läänepiirilt: Leedus, Poolas, Tšehhoslovakkias, Rumeenias, ning viimase kahe vahel asuvat Ungarit sundis Saksamaa sõjas Venemaa vastu võtma osa, et mitte ei tekiks Ungarist takistust ehk isegi ohtu. Meie kodumaa jäi seega üsna varsti sõjale jalgu, ilma et ise seda oleks tahtnudki. Jah, niiviisi näeb see väliselt välja

kuid ausalt peame konstateerima, et meie rahvas ootas seda sõda, et soovis kiiremat Saksa sõjavägede jõudmist Eestisse, millest ootas ja lootis endale päästmist kommunistliku režiimi alt, mille ohvriks oli juba tuhandeid inimesi enne sõja algust langenud. Ausalt peame tunnustama, et Saksa sõjavägesid võttis meie rahvas vastu rõõmu ja ka tänutundega. Minu viimasest kõnelusest president Pätsuga nägin, et temale oli päris selge peatse sõja tekkimine Vene ja Saksa vahel, sest kõnelustest ja nõuetest, mida esitas Ždanov, oli vaid järeldada, et Venemaa valmistub sõjaks Saksamaaga.

Ja kuna kogu eelnev kirjeldus on sissejuhatuseks minu teostatud mobilisatsioonide kirjeldusele, siis olgu siin märgitud, et Eestis teostus ka enne neid mobilisatsioone nii reservohvitseride sissekutsumine kui ka sõjaväeteenistusealiste meeste üldmobilisatsioon vene võimude poolt 1941. aasta suvel, millega viidi meie kodumaalt ära nii arvukaid reservohvitseri, nende hulgas ka minu vend, ning 32 187 mobiliseeritud meest üldmobilisatsiooniga, nende hulgas ka minu naisevend. Kibedustundega märgin, et neid mobiliseerimisi üldse ei arutata, neid ei mõisteta hukka, reservohvitserid ei hakanud vastu põhjendusega, et valitseval võimul pole mingit õigust reservohvitseri mobiliseerida. Ei heideta ka Venemaale ette ega mainita seda üldse. R Emmelgase kirjeldusest, mis Välis-Eestis ilmus, on näha, et meie mobiliseeritud transporditi polaarpiirkondadesse sunnitöölaagritesse, ning ta kirjeldab ka kui ebainimlikult nendega ümber käidi ning kui paljud seal õudse surma osaliseks said. Ning R Emmelgas kirjeldab ka kuidas nende transpordi lõppjaamas rongi politruk neile ette heitis, miks nemad mitte hiljemalt Narvas ei põgenenud, ta oleks nendega koos põgenenud, et Eestisse jääda.

Nüüd aga minu teostatud mobilisatsioonide juurde. Kõigepealt pean võtma vaatluse alla küsimuse, mis meie avalikele tegelastele aastakümneid on jäänud ebaselgeks: meie vahekord Saksa riigiga.

Saksa riigi sisemiseks ideoloogiliseks korraks oli rahvussotsialism, nagu selleks Nõukogude Venes oli kommunism. Rahvussotsialistlikku ideoloogilist korda moodustas rahvussotsialistlik partei eesotsas «Juhiga» (saksa keeles *Führer*), just nagu Nõukogude Venes moodustab seda kommunistlik partei eesotsas Juhiga. Stalin nimetas ennast «Rahvaste Juhiks» (vene keeles *vožd narodov*). Nii Saksa riigis kui ka Nõukogude Venes oli Juhi võim piiramatu kuigi Saksa riigis olid samuti vastavad parteiorganid nagu seda on ka Nõukogude Venes Poliitbüroo ja Keskkomitee.

Riigiõiguslikult oli Saksa riik vabariik, samuti nagu ka Nõukogude Vene on vabariik. Mõlemas riigis valis/valib rahvas rahvaesinduse - parlamendi. Mõlemas riigis oli/on valimiste tulemus ikka 99,...%.

Riigiõiguslikult kinnitas ametisse riigivalitsuse parlament: Saksa riigis nimetas valitsuse ametisse rahva poolt valitud riigipresident ning parlament avaldas sellele usaldust. Nõukogude Venes nimetab valitsuse ametisse Ülemnõukogu Presiidium, mille esimees on põhiseaduse alusel riigi president

ning parlament (Ülemnõukogu) kinnitab selle.

Vahe mõlema riigi formaalses riigiõiguslikus ülesehituses seisnes selles, et Nõukogude Venes on kolm võimutippu üksteisest isiklikult eraldatud, kuna Saksa riigis pärast riigikantsler Hindenburgi surma ühendati riigipresidenti amet riigikantsleri ametiga ja kuna riigikantsler oli Hitler, siis ühines tema isikusse kolm ametit: partei juht, riigi president ja valitsuse juht. Venemaal ühendas peasekretär enda ametiga riigipea ameti, nii et tema, Brežnev, on üheaegselt partei- ja riigipea.

Meil oli tegemist Saksa riigiga, s.t. tema valitsusega, mitte aga tema sisemise ideoloogilise korra ega tema põhiseadusliku parlamentaarse korraga. Meie polnud ei kutsunud ega võimelised muutma ei Saksa riigi sisemist ideoloogilist korda ega ka tema põhiseaduslikku parlamentaarset riigikorda, täpselt sama kehtib ka Nõukogude Vene kohta.

Saksa riigiga, s.t. Saksa riigivalitsusega, suhtlesid kõik riigid maailmas, ühtegi neist ei saa sellepärast nimetada rahvussotsialistlikuks, natsistlikuks ega fašistlikuks. Ainult Nõukogude Vene propaganda püüab kõiki enda vastaseid viia ühise nimetuse alla ja nimetab kõiki fašistideks, enda pooldajaid aga «progressiivseteks.» Me peame meeles pidama, et meil oli tegemist Saksa riigi kui välisriigiga, nagu ka iga teisega. Meie tegelased kas ei oska või ei taha selles selget vahet teha, kahjustades sellega tahtmatult ka meie riigi huve.

Eesti ei ole kunagi olnud ei rahvussotsialistlik, natsistlik ega fašistlik ja sellepärast ei või keegi sellist nimetust meie kodumaa kohta kasutada ühelgi momendil tema ajaloos. Eesti Vabadussõjalaste Liitu on vaid pahatahtlik propaganda püüdnud tembeldada fašistlikuks või natsistlikuks - Eesti Vabadussõjalaste Liitu pole ei meie kohtud Riigikohtuga eesotsas ega ka Eesti valitsus kogu Eesti Vabariigi iseseisvuse püsimise kestel kodumaal selles süüdistanud või selleks nimetanud.

Kuna Nõukogude Vene ja muud «progressiivsed» ringkonnad seda tegid, siis mina, Sirgu järglasena Eesti Vabadussõjalaste Liidus, keelasin ära EVL-i tegevuse taastamise ajastu kestel, mil oli minul kodumaal tegutseda Eesti Omavalitsuse juhina. Ma panin suurimat rõhku sellele, et keegi Eestit sõja ajal ei võiks süüdistada ei fašismis ega rahvussotsialismis. See minu seisukoht ja keeld lõi pahameelt Eesti Vabadussõjalaste Liidu tegelaste hulgas, kes soovisid EVL-i tegevuse taastamist. Ja ma rõhutan, et kõik, kes sõja ajal ja pärast sõda tänapäevani püüavad häbimärgistada EVL-i fašistliku organisatsioonina, kahjustavad meie riigi huve - nad peaksid mõtlema sellele, et eesti rahvas väga suure absoluutse enamusega pooldas Eesti Vabadussõjalaste Liitu 1933. aasta rahvahääletusel ja et möödunud maailmasõda ei ole mitte Eesti alustanud, vaid ise sattus sõja jalgu ja võitles Saksa riigi sõjaväe abil ühisel Idarindel oma kodumaa ja rahva kaitseks.

Minul isiklikult oli tegemist vaid Saksa riigivalitsusega, mitte tema parlamentaarsete asutuste või parteiga, ega ole mul olnud ühtegi kokkupuudet Hitleriga kuigi mind isiklikult oleks huvitanud teda näha ja temaga rääkida. Ka

Saksa tsiviilvõim Idas ja meie kodumaal oli Saksa valitsuse osa, kuna ta moodustas omaette ministeeriumi.

Pean siinkohal puudutama ka veel üht teist ebaselgust: meie avalikkus ei tee vahet sakslaste ja sakslaste vahel. Meie rahval oli ju ajaloo kestel tegemist meie kodumaal baltisakslastega, kes ühtlasi ka sotsiaalselt moodustasid ülemkihi, kellele oli eesti rahvas allutatud alamkihina. Seega olid meie kodumaal teatud ajaloo kestel sotsiaalsed vastuolud ühtlasi ka rahvuslikuks vastuoluks, seega kahekordne vaen. Kuid ka siin on erinevusi: linnades asuvad saksa elanikud, igat liiki käsitöölised ja kaupmehed, ei moodustanud mitte rahvale vaenulikku ülemkihti, vaid olid ise vastuolus mõisnikega.

Hoopis teistsugune on meie vahekord saksa rahvaga, mis asub Saksamaal ja mitmes teises Euroopa riigis - nendega pole meil ei sotsiaalseid ega rahvuslikke vastuolusid, nad on meie silmis võõrrahvad, nagu ka kõikide teiste riikide rahvad, oleme nendega ühevõrdsed. Mina olin, nagu vist iga eestlane, ajaloolise kihi ja rahvuslike vastuolude tõttu äge baltisakslaste vastane, mõeldes nende all eelkõige mõisnikke, nn. balti paruneid. Sõja alates teadsid seda baltisakslased ja nendest ümberasujad, keda mina ei lubanud jälle kodumaale tagasi pöörduda, ning nende reaktsioon minu vastu on ka vastavalt vaenulik. Kuid osa baltisakslasi teavad ka, et ma ei tõmmanud mitte kõiki valimatult samale liistule, vaid püüdsin teha vahet «mõistlike» ja «parandamatute» vahel ning sellele vastavalt ka suhtusin. Saksa Kulturomavalitsusega Eestis oli minul ja kogu meie rahval parim ja väga lojaalne vahekord.

Mina pean eelnevail kaalutlusil hoopis ekslikuks ja ebaõigeks eestlaste valimatut ja mitte vahettegevast suhtumist sakslastesse. Saksa riik kujutab tänapäeval nii poliitiliselt kui majanduslikult jõudu, mis võiks tulla meie kodumaale kasuks kui meil on temaga vastastikusele arusaamisele rajatud vahekord, ning Saksa riigi poliitilise huvi puudumine meie kodumaa saatuse vastu ei tohiks tulla meie tulevikuloomisele kahjuks. Ma olen seda küsimust väga põhjalikult tundma õppinud, olles ligemale 15 aastat Adenaueri nõuandjate hulgas ja tahaksin meie tegelastele südamele panna, olla välispoliitilistes küsimustes asjalik ja mitte tunnete alusel ühekülgne.

Tahan siin puudutada sissejuhatuseks ka üht keelelist pisiküsimust. On inimesi, kes pahatahtlikust mõnitustahetest tollal ja ka nüüd mind püüavad nimetada jutumärkides *juhiks* või *vüüreriks*. Eesti keeles kasutati *šefi* nimetusena *ülem*, *juhataja* ja *juht*. Kahekümnendatel aastatel tahtsime meie, Tallinna Linnakoolivalitsuse juhataja Kana, koolinõunik Brüller ja mina, võidelda keelelise reformi eest, nagu see tollal toimus ka sõnaga *õpetaja*. Varem mõeldi selle sõna all vaid pastorit, tänapäevast *õpetaja* mõistet väljendati sõnaga *kooliõpetaja*, nüüd aga nimetatakse pastorit *kirikuõpetaja*. Mäletan, 1920. aastal kuulutas minu vana sõber Ney, kes oli tollal Tallinna Rahvaülikooli juhataja, välja loengu «Maailma lõpust», kõneleb õp. Mäe. Tulemuseks oli, et Tallinna Gustav Adolphi gümnaasiumi ruum oli õhtul nii tungil täis naisi, lauluraamatud käes, et ma ise suure vaevaga välisuksest sisse pääsesin. Sellist suurt segadust

tekitas nimetus *õp.* minu loodusteadusliku loengu puhul.

Meie asusime seisukohal, et nimetus *ülem* on asjakohane sõjaväes ja meeskondadele, kõigil muudel juhtudel peab kasutama nimetust *juht*, kuna nimetus *juhataja* peab tähendama vaid millegi kättejuhataja. Rahva keeles oli juba kodunenud *juhi* nimetus seal, kus ta õige on: riigijuht, erakonnajuht, autojuht jne. Sellele seisukohale vastavalt hakkas Kana end nimetama Tallinna Linnakoolivalitsuse juht, mina end samuti Nõmmel, koolijuhatajaid hakkasime nimetama *koolijuht* jne. Rõhutan, et see toimus käesoleva sajandi kahekümnendatel aastatel, kaua enne neljakümnendaid aastaid, mil hakkasin kasutama enda ametinimetuse vasteks, mitte tõlkeks, nimetust *Eesti Omavalitsuse juht*.

1941. aasta sõja algpäeva kahetsusväärse vahejuhtumi tõttu ühe Balti riigiga vihastas Hitler sedavõrd, et teatas, et Balti riikide iseseisvuse tunnustamise üle otsustatakse alles alanud sõja lõpul. See muutis radikaalselt olukorda, sest minul oli Saksa välisministri volinikuga juba välja töötatud ja kokku lepitud lepingud Eesti iseseisvuse alusel. Kuna mulle jäeti vabaks uues olukorras ise valida riigivalitsuse ning ministrite ametinimetusi, siis tahtsin kasutada sõnamängu ja valisin nimetuseks Eesti Omavalitsus, mida oleks sõnamängus võinud ka jagada: Eesti oma valitsus. Omavalitsuse mõiste oli aga sedavõrd sügavalt juurdunud, et rahvas sõnademängu ei mõistnud ja mina tegin vea, kahekordselt, sest nimetust saksa keelde tõlkides sattusid ka saksa asutused raskustesse ja nii tekkisid Eesti Omavalitsusele hoopis lahkuminevad nimetused eesti ja saksa keeles, kumbagi ei saanud vastena tõlkida. Ka ministri nimetuse asemel teise nimetuse valimisel tekkis segadus Balti riikide vahel: leedulased valisid nimetuse *Generalrat*, lätlased *Generaldirektor*. Kumbki ei sobinud meile. Mina palusin dr. Kleisti Rosenbergile teatada, et on olemas kolme sorti direktoreid: pangadirektorid, koolidirektorid ja tsirkusedirektorid, loome siis veel neljanda liigi: päris lihtsa direktori. Rosenberg sai pilkest aru, ta täiendas nimetust saksa keeles *Landesdirektor*, mida ei saanud eesti keelde üldsegi tõlkida. Nii polnud ka Eesti Omavalitsuse direktorite nimetusel eesti ja saksa keele vahel tõlkevastet.

Ning lõpuks pean veel selgitama paljudele ebaselget vahet Eesti Omavalitsuse ja Eesti Vabariigi Valitsuse vahel.

Eesti Vabariigi Valitsus tegutses Eesti Vabariigi põhiseaduse alusel põhiseaduses ettenähtud õiguste ja kohustustega. Eesti Omavalitsus tegutses endale ise alguses võetud ja hiljem juurdevõidetud õiguste alusel, milliseid hiljem Saksa idaministeerium küll püüdis kord «Organisationserlass 3» nimetada kuid ei suutnud end sellega läbi lüüa, tegelikud olud ja isiklikud vahekorrad olid tugevamad. Viimane väljendus ka selles, et eesti avalikkus heitis ette, et dr. Mäe on Litzmanni mõju all, Saksa ringkonnad ja asutused süüdistasid aga, et Litzmann on sedavõrd tugevalt dr. Mäe mõju all, et unustab Saksa huvide kaitsmise.

Pagulaspõlve alguses oli mul pikem kirjavahetus Tambekiga, alul

hõimuvahekordade küsimustes (Tambeki tütar oli abielus minu onu Voldemari pojaga), hiljem laienes kirjavahetus poliitilistele küsimustele: minu kontaktidele president Pätsuga, mida Tambek vaid osaliselt tundis kui ka Eesti Omavalitsuse tegevusele. Tambek tegi mulle etteheiteid, miks olin sakslastele järeleandlik, oleksin pidanud esinema resoluutsete nõudmistega.

Ma vastasin Tambekile: 1940. aasta suvel pärast Nõukogude Vene teist ultimaatumit jalutasime, Otto Pukk, dr. Rütman ja mina, Vabaduse platsil, et jälgida punaste «suurt meeleavaldust.» Vabaduse platsi Jaani kiriku poolserval oli sada kuni kakssada inimest koondunud ühe auto ümber, mille katusel kõneles keegi ja lehvitas punaste lippudega. Kui tema lõpetas, ronis auto katusele üks mundris Punaväe ohvitser ja alustas kõnet. Pukk ehmatas ja ütles: «Kui juba Punavägi sekkub asjasse, siis on olukord päris tõsiseks muutunud», ning kutsus meid ära minema tema kontorisse, mis asus lähedal, Suur-Karja tänaval 18, kuhu pidi ka veel teisi kogunema.

Puki kontoris oli just siseminister Jürma ja jutustas oma öist seiklust. Hilja õhtul tuli tema kontorisse üks kõrgem politruk, mundris, ei võtnud mütsigi peast ja nõudis temalt kirjalikku luba järgmisel päeval Vabaduse platsil meeleavalduse pidamiseks. Tema seletas venelasele, et igasugused koosolekud lageda taeva all on ülemjuhataja käskkirjaga keelatud. Politruk nõudis sellegipoolest kirjalikku luba ja ähvardas vastasel korral teda vahistada. Ja Jürma tundis end sedavõrd tugeva surve all olevat, et läks kirjutuslaua juurde ja kirjutas loa, millega politruk lahkus ilma viisakalt jumalaga jätmata.

Küsisin Tambekilt: Jürma oli iseseisva Eesti Vabariigi, mis ka Nõukogude Vene poolt tunnustatud, siseminister. Miks ei keeldunud tema loa väljakirjutamisest ja oleks juhatanud politruki ülemjuhataja juurde, kes oli ainuvõimeline sellist luba andma. Miks ei juhtinud Jürma kui siseminister, venelast pöörduma Vene saadiku poole, kes omakorda pöörduks Eesti välisministri kaudu ülemjuhataja poole? Jürma ei helistanud ei ülemjuhatajale, ei välisministrile, ei presidendile, vaid toimis seadusevastaselt loa väljakirjutamisel. Kas Tambek rääkis selle üle ka siseministriga?

Mina polnud ei iseseisva riigi põhiseaduslik valitsusjuht, minu selja taga polnud mitte riigivõim, ma tegutsesin erakordsel ajal erakordses olukorras ja tegin oma otsuseid vaid olukorra vajaduste kohaselt. Kindlasti eksisin ka tihti oma otsustes kuid neid tuli teha kohe, puudus aeg ja võimalus järelemõtlemiseks või läbirääkimisteks - ma polnud aga ei ingel ega üliinimene, vaid tavaline ekslik inimene. Väga tihti on mulle esitanud Saksa võimumehed või ametasutused kategoorilise nõudmisi, ma keeldusin neist kui see võimalik oli või kui need minu arvates ebaõiged olid, vaatamata nende poolt lisatud ähvardustele. Ei tahaks end kiita, sest sama tihti olen ka andnud järele vastu oma parimat arusaamist, kuna teist lahendust polnud.

Tahan vaid veel lisada juurde, et nüüd, kolmkümmend aastat pärast sõja lõppu on hulgaliselt ilmunud kirjandusest ja dokumentidest teada, milline oli Saksa okupatsioonirežiim kõigis teistes sakslaste poolt okupeeritud riikides ning

palun ausalt tuletada meelde, kas meil ka selline režiim valitses! Ma arvan, et pole õiglane visata kiviga omaaegse siseministri Jürma ega ka Eesti Omavalitsuse peale.

Neid küsimusi tahtsin sissejuhatuseks kogu järgnevale kirjeldusele lähemalt selgitada, et lugejale luua selget lähtekohta kogu küsimuste kompleksi mõistmiseks.

Minu kõnelusel president Pätsuga esmaspäeval 17. juunil 1940 preester Nikolai Pätsu korteris Kaarli pst. 7 pärast Nõukogude Venemaa teist ultimaatumit, mis esitati pühapäeval, 16. juunil 1940 kell 15.30, millele vastus pidi antama samal päeval hiljemalt kell 24.00, tegi tema mulle ettepaneku, et mina tema asemel volinikuna sõidaksin Saksamaale riigipoliitilisteks läbirääkimisteks ja kokkulepet sõlmima. Mina palusin teda sel puhul lasta kohe minu välispassi anda väljasõiduluba. Päts rahustas aga mind, et tema enne ootab ära Ždanovi tuleku kesknädalal, 19. juunil, et temalt kuulda, mis siis õieti lahti on. Peale selle on tema saadik Rei Moskvast tagasi kutsunud, et teda nimetada uueks peaministriks ametist tagasi astunud Uluotsa ja tema valitsuse asemele. Kui ta ka Reilt on lähemaid selgitusi saanud, siis informeerib tema mind kõigist neist küsimustest, et saaksin Saksa valitsusele anda selget pilti olukorrast. Lepp, politseivalitsuse üldbüroo juhataja, korraldab siis minu välispassi paari minutiga.

Minu järgmine kokkusaamine Pätsuga toimus 27. juunil 1940, juba pärast Varese valitsuse ametisemääramist, Kadriorus administratiivhoones, kus Päts oli juba kõigist maha jäetud. Kibedusega ütles ta, et nüüd keerlevad uute isandate ümber kõik need, kes varem püüdsid tema ümber tungelda. Päts informeeris mind kogu kõnelusest Ždanoviga ja tekkinud olukorrast ning ütles kibedusega, et enam ei seisa tema võimuses isegi minu välispassi lasta vormistada, pean ise otsima teid oma reisi korraldada. Rääkisime läbi kõik, mis vaja teha. See viimane kõnelus Pätsuga jäi teatud määral ka tema testamendiks, mida ta minu kätte usaldas.

Ainsaks välismaale, ka Saksamaale, pääsemise võimaluseks oli rahvussakslaste ümberasumine Saksamaale. Kuna ma polnud aga rahvussakslane, siis võltsis Ney, kes oli tollal riigiarhiivi direktoriks, mulle vajaliku tõendi, millega ka tõesti pääsesin koos naisega Saksamaale ning transpordiga Wernecki laagrisse. Teatasin Berliini oma kohalejõudmisest, mida juba Saksa saadik Frohweini kaudu saadetud Pätsu kirjalik volitus oli ette valmistanud, sain laagrist vabaks ning sõitsin dokumentidega varustatult Berliini. Seal alustasin ka kohe Saksa välisministri büroos idaosakonna juhataja dr. Kleistiga ametlikke läbirääkimisi. Neid kergendas asjaolu, et tundsin Kleisti juba varem ja ta usaldas mind.

Töötasime temaga välja lepingu meie iseseisvuse taastamiseks sõja algusega Nõukogude Vene vastu, samuti kõike vajalikku Saksa sõjavägede läbimarsiks läbi meie kodumaa ja temale vajalike transportide osas. Minu

usaldusvahetuskord Kleistiga kindlustas mulle ka kõigi vajalike Saksa riigisaduste teadmise, nii sõja ettevalmistamisest kui ka sõja alguse kohta.

Siin pean märkima, et esialgse plaani järele pidi sõda algama 18. mail, mis aga Balkanil tekkinud sõja tõttu meie õnnetuseks pidi edasi lükkuma 22. juunile. Seega jäi sõjakäigule nüüd liiga vähe aega enne talve algust. Esialgse strateegilise kava järele pidi Saksa sõjavägi andma tugeva löögi üle Riia ja Pihkva Leningradi peale. Punavägi oleks siis sunnitud kottisattumise ohu pärast kiirelt Eestist tagasi tõmbuma. Sel momendil tekib võimuvaakum Tallinnas ning mina peaksin siis Helsingist vabatahtlikega, mida major Kristjan juba on organiseerimas, üle lahe tungima Tallinna ja võtma kohe keskvõimu üle. Näeme, et sel puhul tegelike sündmuste arengus oleks ka hilisem küüditamine võimatuks muutunud.

Vastavalt sellele kokkuleppele lendasin mai algul Soome ja astusin ühendusse asutustega, kuhu minu tulekust oli teatatud. Muide oli üks esimesi, kellega astusin Helsingis ühendusse major Kristjan. See viis Eesti Vabastamise Komitee asutamisele Helsingis. See Komitee nimetas end väljaspool kodumaad kõrgeimaks rahvuslikuks võimuks kuni kodumaa vabastamiseni. Eesti Vabastamise Komitee koosnes 5 isikust: K. Grau, V. Kotsar, A. Kristjan, dr. Massakas, dr. Mäe (Grau oli tuntud advokaat Tartus, Kotsar meie Helsingi saatkonna sekretär, major Kristjan oli meie sõjaväeesindaja Soomes, dr. Massakas endine saatkonna ametnik Berliinis). Komitee määras mind sõja alguse puhuks Ajutise Valitsuse peaministriks eeldades, et Saksa riik taastab meie iseseisvuse tunnustamise. Juhul kui seda ei toimu, pidin püüdma saada Saksa riigiga kokkuleppel Eesti tsiviilvalitsuse juhiks, et mitte ei korduks uusi 1918. aasta Saksa okupatsioonija kogemusi.

Ühes Helsingi hotellis oli sisse seatud salajane raadiojaam alatiseks kontaktiks Saksa sõjaväeliste asutustega Berliinis. Selle kaudu sain jooksvalt mulle vajalikku informatsiooni ning ka teate, et Balkani võitluste alguse tõttu on idasõja alguse kavandamine edasi lükatud 22. juunile ning ka minuga kokku lepitud Tallinna operatsioon muudetud ja mind palutakse tulla Berliini tagasi. Sain veel viimase vaba lennukoha, nii et Helanen, kes samal ajal oli Berliini sõitmas, pidi sõitma laevaga.

Berliinis kuulsin strateegiliste kavade muutmisest. Kiire tugeva löögi asemel üle Pihkva Leningradi peale on määratud tugevamate sõjavõimude pealetungi Keskrindel ja Ukrainas, Põhjarinne jääks niiõelda teisejärguliseks. See muutis põhiliselt olukorda, esialgne idee oli kiirelt Põhja-Venemaale pääseda, et saaks mobiliseerida suurearvulisi sunnitöölaagreid sisemaiseks sõjakäiguks, mille tulemusena Moskva saaks ära lõigatud Murmanski sadamast ja kõigist transportteedest põhjas ja idas ning riik kaotaks sellega suure osa oma territooriumist, ka mõjutataks USA-d sõjast loobuma. Esialgse kava kohaselt toimus ka Hessi lend Inglismaale, et mõjutada Inglismaad loobuma saksavastasest sõjast, saavutada Inglismaa neutraalsus või ühine operatsioon Vene vastu.

Aga just sel päeval kui sõidul Soome olin Stockholmis, nägin lehtedes teadet Hessi lennu ebaõnnestumisest. See tegi mu südame raskeks, lootsin aga siiski sõja kavakohasele algusele.

Nüüd jäi Berliinis aega, külastasin koos dr. Massakasega Saksa välisministeeriumi klubi, kus kohtusin ka kolonel Saarseniga. Selle klubi kaudu pidas Saksa välisministeerium vahetuid kontakte ida rahvaste esindustega. Mind huvitasid esmajärjekorras ukrainlased. Istusin nende juurde ja küsisin neilt, millal valmib Ukrainas vili sedavõrd, et põldusid võib maha põletada. Ukrainlased vaatasid imestades mulle näkku ja üks pahvatas, kas siis mina arvan, et sõda algab. See olla lapsik mõte, enne paari aastat ei saa mingit sõda idas alata. Ma jätsin neid rahule, kuna nägin, et neil puudus igasugune poliitiline vaist ja lahkusin klubist, et mitte lasta tekkida soovimatuid arutlusi. See juhus näitas aga kuivõrd hästi oskasid sakslased hoida saladuses oma ettevõtmisi.

Informeerisin Kleisti Soome sõidu tulemustest ja pidasime aru meie Ajutise Valitsuse koosseisu üle isikutest, kes on sõja alates juba kättesaadavad ja sakslastele usalduse poolest vastuvõetavad. Leppisime kokku ka minu sammude osas sõja alguse puhul. Nii saatsin sõja alguse päeval Kleistiga kokkuleppe kohaselt dr. Massakase Saksa välisministeeriumi kahe märgukirjaga üleandmiseks Saksa riigikantsler Hitlerile välisministri kaudu. Ühes märgukirjas teatasin Eesti Vabastamise Komitee esimehena ja Ajutise Valitsuse peaministrina, et nimetan uueks Eesti saadikuks dr. Massakase ning palun tema tunnustamisega taastada diplomaatilist läbikäimist Saksa riigi ja Eesti Vabariigi vahel. Teises märgukirjas teatasin, et meie sõdureid on Nõukogude Vene väevõimuga paigutanud Punaväkke ja on seepärast võimalik, et neid sunnitakse sõdima saksa rinde vastu. Palusin eesti sõdureid, kes rindel Saksa poolele üle tulevad või Saksa sõjaväe kätte peaks vangi langema mitte kohelda sõjavangidena, vaid neutraalse Eesti Vabariigi kodanikena ja neile võimaldama tagasipöördumist kodumaale. Dr. Massakast võttis välisministeeriumis vastu välisministri abi, kes võttis märgukirjad vastu ning palus dr. Massakast tulla pealelõunal tagasi, kuna välisminister oli kogu öö üleval ja praegusel momendil magab.

Selle asemel kutsuti mind aga kiirelt Gestaaposse, kus ma kuulsin, et vahepeal oli Leedu saadik saatnud Hitlerile telegrammi, milles teatas, et tema on Leedu peaministri asetäitja ning nõuab jalamaid läbirääkimiste alustamist Saksa sõjavägede läbimarsi üle läbi Leedu. Hitler olevat selle telegrammi ja leedulaste meelevalduse üle sedavõrd vihastanud, et teatas, et Balti riikide iseseisvuse taastamise küsimust otsustatakse alles alanud sõja lõpus, igasugused sammud, mis sellega on vastuolus, loeb tema vaenulikuks Saksa riigi vastu ning isikuid vastavalt ka karistatakse. Minult küsiti, mis eesmärgiga mina omad märgukirjad esitasin, kas need on vaenulik akt Saksa riigi vastu. Ma selgitasin, et tegutsesin kokkuleppel välisministri büroojuhataja dr. Kleistiga, kes seda ka kohe telefoni teel kinnitas. Olukord lahenes kiirelt, vahepeal vahistatud dr. Massakas vabastati. Ma leppisin kokku, et antud uues olukorras ma loomulikult lükkan

edasi iseseisvuse taastamise küsimuse. Mulle kinnitati, et minule antakse Eesti omamaise administratsiooni juhtimine. Ainult administratsioon peab kandma teistsugust nimetust, aga ettenähtud ministrid võisid jääda. Ja leppisime kokku ka mulle kõige tähtsamal küsimuses, et nüüd äralangenuid vabatahtlike kasutamise asemel Soomest võin koguda vabatahtlikke eestlaste hulgast ümberasujate laagritest. Saatkonna asemel tunnustavad nemad «Büro Dr. Massakas» minu ametlikuks esindajaks Berliinis.

Mulle oli poliitiliselt väga tähtis, et meie sõjaväeline üksus, olgu ta nii väike kui tahes, võitleks koos Saksa rindega - sel puhul poleks me sõltuvad sakslaste armust, vaid kodumaa vabastamine oleks toimunud Eesti ja Saksa sõdurite ühise võitlusena. Kõigile ümberasujate laagritele teatati saksa võimude poolt, et minu poolt, s.t. Büroo Massakase kaudu, välja nõutud vabatahtlikud tuleb jalamaid vabastada laagrist ning neile anda sõidukäsk ja pilet Berliini. Minu allkirjaga üleskutsele vastasid paljud vabatahtlikena, esimeste hulgas Eesti Panga direktor Aule kahe pojaga ning pastor Mäggis pojaga. Meie käsutusse oli antud ka Stahnsdorfi õppelaager Berliini serval. Kuid nüüd juhtus pahandus: kuna ümberasujaid ei lastud laagritest välja, Eesti vabatahtlikud said aga kohe vabaks, siis hakkasid Läti sakslased ja ka lätlased end nimetama eestlasiks ning laagrivõimud andsid neile käsu kohaselt kohe sõidukäsu Berliini, millega nemad laagrist välja pääsesid. Kui mina vabatahtlikke õppelaagrit 13. juulil 1941 üle vaatamas käisin, oli juba ümberasujate arv Lätist suurem meie vabatahtlike arvust. Määrasin vabatahtlike üksuse ülemaks kolonel Soodla ning tema abideks kolonel-leitnant Reissaare ja kapten Laamanni. Aga edasine areng oli minu kontrolli alt välja libisenud, kuna veel samal ööl pidin sõitma Pärnu, Riiga, Tartu ja Tallinna. Tallinn vabanes 28. augustil 1941. Seitsme sajandi jooksul vallutati Tallinn esimest korda sõjaväeliselt.

Läti sakslastel oli häid ja mõjukaid sidemeid eriti SS-i ringkondades ja selle asemel, et üksus oleks sõjaväe raamides saanud minna Põhjarindele, muudeti see ümber politseipataljoniks ja määrati Frankfurti Oderi äärde õppelaagrisse, kust teda hiljem paigutati võitlusse Lõunarindel. Soodla ja Reissaar jätsid üksuse maha, olid liig nõrgad selle eest poliitilistes asutustes võitlema ning tulid ilma minu loata Tallinna, et kodumaal ametikohta saada. Pataljoni jäi püsima vaid kapten Laamann, kes madala sõjaväelise aukraadi tagajärjel ei saanud end maksma panna. Ainsaks teeks jäi mulle pataljonis asuvaid eestlasi nimekirjadega kodumaale tagasi nõutada, mida omakorda saboteeris lendur Stunde, kes nägi oma meeskonda sulamas. Lõpuks said siiski kõik eestlased sellest pataljonist välja.

Kuna minu kava omada eesti üksust, mis Saksa sõjaväega ühiselt võideldes vabastab meie kodumaa sel viisil oli luhtunud, nõutasin dr. Kleisti vahendusel saksa Põhjarinde ülemjuhatajalt võimalust, luua eesti vabatahtlike üksusi niipea kui saksa rinne astub meie pinnale, mis ka teostus, mille tulemuseks olid meie vabatahtlike pataljonid, mis küll pidid võitlema vaid kodumaa pinna vabastamiseni kuid enamuses jäid ka edasi võitlema saksa rindel

Ida vastu. Nii tekkisid lõpuks siiski eesti väeosad ühises võitluses kodumaa vabastamiseks ja kaitseks Ida vastu. Lisan veelkord, et nad kõik olid vabatahtlikud, nad võitlesid väga vahvalt ning sõjaväeliselt asjatundlikult, nii et üsna varsti said Saksa sõjaväes hea kuulsuse, nagu kolonel Rebane jt. Täienduseks märgin veel, et Saksa Sõjaajaloolise uurimisameti 19. köites on öeldud, et 12. augustil 1941 esitas Tartu ülikooli rektor, prof. Kant üksmeelel endise Eesti peaministri, prof. Uluotsaga palve üliõpilaskonna nimel «ja ganz Estlands» Saksa sõjaväe kõrgemale juhatusele, tulla vastu eesti nooruse palavale tungile sõjast osavõtmiseks ja kohe üht «Eesti leegioni» või muud sõjaväeosa luua. 18. armee toetas seda palvet.

Eesti idapataljonidel oli hea nimi, nad olid aga nii paljude saksa üksuste alluvuses, et puudus neist arvuline ülevaade. Mina kasutasin seda ära, et kinnitada sakslastele, et nii ja nii palju tuhandeid eesti vabatahtlikke võitleb idapataljonides, mis muidugi oli ülespuhutud kuid avaldas mõju. Saksa sõjaväeliste eeskirjade kohaselt vaadati neile kui abijõududele, kes pole üheväärsed sakslastega, nende ohvitseridel oli hoopis inetu munder ning vahvuse eest ei antud neile mitte Saksa aumärke, vaid idaaumärke. Üsna varsti läks korda kätte võidelda, et meie idapataljonid kandsid Saksa sõjaväemundrit Eesti värvidega varrukal, Saksa sõjaväe õlakuid ja said raudristi vahvuse eest, s.t. seati jalule ühevõrdsus Saksa sõjaväega.

Soodla Tallinna jõudmisel määrasin teda Politsei- ja Omakaitsevalitsuse direktoriks ning tegin temale eriülesandeks töötada välja sõjaväeline memorandum: meie kogume kõik laialipaisatud idapataljonid üheks eesti suuremaks väeüksuseks kokku, täiendame seda diviisi suuruseks kui see Saksa sõjaväe raamides alluks vaid operatiivselt, koosneks aga vaid eestlastest nii isikulises koosseisus kui kõigis aukraadides juhtides ning alluks Eesti Omavalitsusele. Leidsin selleks vastukaja Saksa sõjaväes, vabastasin Soodla direktori kohalt ja tegin tema ainuülesandeks valmistada memorandumit meie oma sõjaväe loomiseks. Väljatöötatud memorandum läks minu nimel teele Berliini kuid seal leidis ta hoopis teistsuguse lahenduse: Hitler polnud nõus meie väeüksusega Saksa sõjalise operatiivkäsu all, vaid määras ühise skeemi pärast, mis oli vahepeal välja töötatud teiste Venemaa rahvuste üksuste loomiseks - neid moodustada Relva-SS-i raamides ja nii tuli augustis 1942 luba Eesti Leegioni loomiseks. Sõjavägi aga keeldus omi eesti pataljone üle viimast Eesti Leegioni, mille tagajärjel tekkis ühe suurema eesti väeüksuse asemel ikka veel endine arv idapataljone ning nende kõrval Relva-SS-i raamides Eesti Legion, mis pidi koosnema vaid vabatahtlikest.

Legion oli aga siiski algus, mida võis edasi arendada ja siiski kord võita sinna ka idapataljone, nii et algne mõte siiski saaks teostuda. Pealegi tekkis just tollal mulle informatsioon, mida ei võinud kellegagi jagada, küll aga selle järele talitada: dr. Kleist, kellega minul oli usalduslik sõprusvahekord, oli üheaegselt ministeeriumi allosakonna juhiks (Ministerialdirigent) nii Saksa idaministeeriumis kui ka Saksa välisministeeriumis, ning pidas tollal venelaste

poolt algatatud salajasi rahuläbirääkimisi Moskva valitsusega Stockholmis ning tuli iga kord Stockholmist üle Tallinna tagasi ja koostas oma ettekande Hitlerile Keila-Joal, misjuures informeeris mind nende sisust. Venelased pakkusid tollal sakslastele kohest rahulepingut 1938. aasta piiride alusel, mis tähendas ju meie kodumaa lõplikku vabastamist ja taastamist iseseisva riigina. Seda enam panin mina rõhku meie oma sõjaväe loomisele, et antud momendil võiks kohe riigivõimu jalule seada tema kaitseks vajaliku sõjaväega.

Mõistmatu oli, et Hitler sellele ei reageerinud kuigi oli silmanähtav, et venelastel on tõsi taga oma ettepanekuga. Saksa vastus jäi andmata. Samaaegselt hakkas aga raskenema saksa sõjaväerinne idas, eriti Stalingradi all. Siiski oli näha, et Stalin ei taha hävitada oma riiki sõja läbi ja uuendas Stockholmi kaudu omi läbirääkimisi, Kleist jälle läbirääkimiste pidajaks. Seekord pakkusid venelased kohest rahu 1914. aasta piiride kohaselt. See raskendas märksa meie kodumaa olukorda ja pidime end valmistama sõjaliseks võitluseks.

Hitler jättis ka venelaste teisele ettepanekule vastamata ja kõhkles edasi. Nüüd lasksid venelased usalduslike kanalite kaudu teateid Vene-Saksa rahuläbirääkimiste kohta Stockholmist Läände ning Inglismaa ja USA ehmatasid ning tõttasid venelastele appi, mis oli ka nüüdse Vene kaardimängu eesmärgiks: kui Hitler ei taha rahu teha, siis on vaja lääneriike sundida venelastele appi tulema, et kindlasti sõda võita.

Meie raskus seisnes selles, et vahepealsed noorte aastakäigud olid sõjalisest väljaõppest ilma jäänud. Peale selle oli vabatahtlike tulek leegioni soiku jäänud, kuna seal puudusid eestlasist ohvitserid. Vabatahtlikud sattusid leegionis Saksa ohvitseridest juhtkonna ja võõra keele alla. Leegioni esimene väljaõpetatud pataljon, mis Poola õppelaagris väljaõppe sai ja vananema hakkas, paigutati pataljon «Narva» nime all Keskrindel rindevõitlusele, kus ta oma kangelasliku võitlusega võitis suurt populaarsust. Sakslased otse imestasid eesti sõdurite külma vere ja targa võitlustaktika üle.

Ja just sel momendil muutis üks suur õnnetus leegioni olukorda. Hitleri erivolinik töjõudude soetamiseks Saksa sõjatööstusele, Saukel, omas volitusi riigivalitsusest olenemata töjõudu värvata Saksa sõjaväe poolt okupeeritud riikides. Kuna nendest enam polnud vabatahtlikke leida, otsustas Saukel idast massiliselt kas vabatahtlikult või väevõimuga soetada töjõudu. Milliseid ebainimlikke võtteid tema Vene piires kasutas, on üldiselt teada. Saukel arvestas ka Balti riike «okupeeritud idaalade» hulka ja nii tuli 19. veebruaril 1943 järsku Saukeli käsk Eestisse, kõiki töövõimelisi mehi aastakäikudest 1919-1925 kiirelt komisjonidega üle vaadata ja nii palju kui iganes võimalik, Saksamaale sõjatööstusse viia.

See oli meile järsk ja suur õnnetus, millele pidi kohe vahele astuma. Litzmann oli minuga samas nõus: eelkõige rakendada Saksa sõjaväeasutusi vahele astuma, kuna tuhandeid Eesti vabatahtlikke võitles idapataljonides ning rindele tähtsad Eesti tööstused ja põllumajandus saaksid kahju. Tulemus oli aga hoopis vastupidine. Rinde ülemjuhatus ei võinud otsust teha ja saatis meie

protesti kõrgeimale sõjaväejuhatusele otsustamiseks. Seal otsustati Saukeli aktsiooni kitsendada sõjaväe kasuks. Kõiki, kes soovivad sõjaväes relvata abiteenistustesteks astuda, ei tohi Saukel tööstusse rakendada, vaid peab neid sõjaväele üle andma.

See polnud aga meie sihiks, meie ei soovinud meeste paigutamist abiteenistustesteks rinnetele, nii jäi meile üle teine tee: otsida paralleelset lahendust leegionile Himmleri kaudu, mis ka õnnestus. Saukelile tuli teine kitsenduskäsk: kõiki, kes soovivad vabatahtlikult astuda Eesti Leegioni, peab Saukel andma üle Relva-SS-ile, komisjonid on kohustatud seda võimalust enne läbivaatust teatavaks tegema. Esimeses järjekorras tuleb küsida, kes soovib Eesti Leegioni astuda ja neid anda üle Relva-SS-i käsutusse, teises järjekorras küsida, kes soovib relvata abiteenistustesteks minna sõjaväe juurde ja neid anda sõjaväe käsutusse, ja kolmandaks ülejäänud vaadata üle, kas nad on töövõimelised sõjatööstuses. See oli küll tegelik surveavaldus leegioni astumiseks kuid samuti ka tegelik päästmine sõjatööstusse või sõjaväe abiteenistusse sattumise eest. Enamus soovis leegioni astumist. Eesti kõrvutamine Venemaaga jäi ära ning see Saukeli aktsioon Eestis katkestati enneaegselt ja ta jäi esimeseks ja ka viimaseks.

Kogu selle õnnetuse tulemuseks oli aga, et mehi valgus leegioni, kus eestlasist ohvitseride puudus muutus otse kisendavaks. Sakslasist Relva-SS-i ohvitserid tulid meeeldi leegioni, kuna nägid, et selle eest eriti hoolitsetakse. See käis aga risti vastu meie soovidele, tahtsime ju luua puht eesti üksust, s.t. üksust, mille sõdurid ja ohvitserid on eestlased.

Selles olukorras, kuna teist teed enam ei olnud, pidi mõtlema mobilisatsioonile. Minu katse meie ohvitseri, kes olid nüüd tsiviilteenistuses, sundida leegioni astuma meie vabatahtlike juhtkonnaks, ebaõnnestus, mulle heideti ette, et mul puudub igasugune õigus mobilisatsiooniks. Neil oli muidugi õigus kuid ma ei võinud ju tegelikku olukorda avalikult seletama hakata, seda oleks Saksa riik pidanud sõjaliseks sabotaažiks, mille tagajärjed on teada. Ma kutsusin seepärast 1943. aastal Tallinna kokku suureks nõupidamiseks «Estonia» teatrisaali kõik maavanemad ja maavalitsuste liikmed, kõik linnapead ja linnavalitsuste liikmed, kõik Omakaitse ülemad, prefektid ja vallavanemad, juhtivad avalikud tegelased jts. Kokku tuli umbes 500 inimest, ning koos Soodlaga, kes oli vahepeal nimetatud Eesti Leegioni kindralinspektoriks ja keda mina praktiliselt kohtlesin meie väeosade ülemjuhatajana, selgitasin kokkutulnuile väga avameelselt tegelikku olukorda ja mobilisatsiooni tungivat vajadust. Soodla selgitas kuidas Vabadussõjas alul katsetati vabatahtliku mobilisatsiooniga, millel polnud tulemusi ja valitsus ei leidnud teist lahendust kui teostas sundmobilisatsiooni. Mina selgitasin, et üldmobilisatsiooniks on meil ju veel aega, kuni olukord seda kord nõudma hakkab, vajalik on aga mobiliseerida neid nooremaid aastakäike, kes veel pole saanud sõjaväelist väljaõpet - tõsisel momendil tuleks väljaõpetamata noortel lubamatult suuri kaotusi kanda. Meie ettekannetele järgnesid läbirääkimised, sõnavõtte oli palju

ja väga ägedaid. Paljud nõudsid minult, et nõudku mina sakslastelt meie iseseisvuse taastamist, siis alles teostame mobilisatsiooni. Ma selgitasin, et ega sakslastel ole vaja meie mobilisatsiooni, vaid meil endil oma kodumaa kaitseks, sakslasi see ei huvita. Haagi konventsiooni järele okupatsioonivõimud võivad küll nõuda elanikelt sunduslikult tööd, ei luba aga mobiliseerida sõjaliseks võitluseks. Vaevalt on arvata, et sakslased tahavad Haagi konventsiooni rikkuda vaid meie murede pärast. Lõpuks jõudis koosoleku enamus otsusele pooldada mobilisatsiooni. Sel viisil sündis mobilisatsioon, mille esialgseks eesmärgiks oli anda sunniviisil sõjaväelist väljaõpet noorematele aastakäikudele, kes sellest olude sunnil olid ilma jäänud. Üldmobilisatsioon aga teostada alles sel momendil kui see otsese ohu tõttu vajalikuks osutub. Pean siinkohal märkima, et Uluots oli selle otsuse vastu riigipoliitistel ja juriidilistel kaalutlustel.

Nüüd tuli ületada Saksapoolseid raskusi, sest nemad polnud sugugi selle mõttega päri, kuna nad ei tahtnud süüdistust Haagi konventsiooni rikkumises. Arutlused sakslastega osutusid mulle palju raskemaks, sest mobilisatsioon oli suveräänsuse akt ja seda ei võinud mina teostada määrusega, mille alguses on öeldud, et «kindralkomissari nõusolekul määran...» või siis minu teises ametivahekorras Võrus asuva sõjaväelise tagala ülemjuhatajaga, kelle nimel samuti võisin anda seadusjõulisi määrusi, aga ka sissejuhatusega, et «tagala ülemjuhataja volitusel määran...» Lõpuks jäid saksa võimud nõusse, et mina annan välja mobilisatsioonimäärusi ja nende täideviimise määrusi, ilma ülalmärgitud sissejuhatusega oma iseseisvate võimukandjatena, mis ka teostus, ning meie press avaldas selle suure pealkirja all: «Samm suveräänsuse poole.» Tegelikult esitasid aga eestlased süüdistuse, et sakslased nõudsid meilt mobilisatsiooni, pärast kütsid aga nii üldmobilisatsiooni kui meie leegioni ja piirikaitse rügemente, ning siis pärast sõja lõppu süüdistasid meie põgenikud meie sõdureid, et võitlesid valel poolel ja nimetasid neid külapõletajateks ja sõjakurjategijateks.

Nooremate aastakäikude mobiliseerimise puhul põgenes arvukalt noori üle lahe Soome, kus neil aga sobis vaid astuda vabatahtlikult Soome sõjaväkke, kus nemad ka lõpuks moodustasid rügemendi, mis võitis endale hea nime Soomes ja Eestis. Mina ei lasknud põgenemist takistada, sest põhimõtteliselt oli see ükskõik, kus meie nooremad aastakäigud sõjaväelist väljaõpet saavad. Hiljem kui meie kodumaa oli suures hädas, pöördusid nad kodumaale võitluseks tagasi ja mina avaldan neile ka tänapäeval lugupidamist.

Sõda arenes nüüd kiirelt sakslaste kahjuks ja meil oli suureks kasuks neid samme veel õigeaegselt teostada. 1943. aasta suvel pidin lahendama leegionis ohvitseride küsimuse ja ilma sundmobilisatsioonita sain seda lõpuks lahendada sel teel, et kokkuleppel dr. Sandbergeriga saatis julgeolekupolitsei kolmandiku oma koosseisus olevaid eesti ohvitseri leegioni õppima sõjaväes ja võitluses tekkinud uuendusi ning ühtlasi õpetama noori leegionis. Ettenähtud oli, et poole aasta pärast tõmmatakse see kolmandik ohvitseri jälle leegionist julgeolekupolitseisse tagasi ja sinna saadetakse jälle uus kolmandik väljaõppele.

Tegelikkus määras aga, et esimene kolmandik ohvitseri jäigi leegioni ega pöördunud enam julgeolekupolitseisse tagasi. Leegion sai väga hea väljaõppe ja varustuse relvade poolest. Kui siis Eesti Leegion Poola õppelaagrist kodumaale tagasi tuli pärast üldmobilisatsiooni algust, olles teel veel segatud võitlustesse Neveli all, sõitis oma uutel tankidel ja parima relvastusega läbi Tartu Peipsi äärde rindele, siis juubeldasid tartlased ja nende rinnus tekkis suurem kindlustunne, olla oma hästivarustatud ja hästi väljaõpetatud sõjaväe kaitse all. Juubeldajad olid samad, kes varem tegid kõike, et raskendada oma sõjaväe loomist. Sellist sõjaväge ja relvastust ei saanud aga üleöö ja kui meil seda leegioni poleks olnud, oleks mulle tehtud kibedaid etteheiteid, et magasin õige aja maha.

Esimene mobilisatsioon võimaldas meile aga ka teha ettevalmistusi edaspidiseks tõsiolukorraks: Soodla organiseeris iseseisvusaegse eeskuju järele Sõjaväeringkonnad, mobiliseerimise komisjonid ning enda juurde midagi peastaabi taolist - kõik see võimaldas valida ja ette valmistada koosseise tasapisi, ilma et see silma oleks torganud, koguda ja ette valmistada igasuguseid materjale tuleviku jaoks. Soodla ümber hakkas kujunema vajalik ülemjuhatus. Mina võisin paigutada Eesti Omavalitsuse eelarvesse uue rubriigi «Kindralinspektor», millega Soodla kujunes oma meeskonna ja asutusega Eesti Omavalitsuse osaks, võrdseks teiste direktoriumidega, mis õigustas Soodlat võtma osa Eesti Omavalitsuse koosolekutest. Väliselt pidi see kõik aga selliselt välja nägema, et sakslaste juures ei tekiks umbusaldust või separatismikartust.

Ka minule tõi uus olukord mõningaid lisavõimalusi. Kokkuleppel sõjaväelise tagala ülemjuhatajaga olin mina õigustatud kõiki sõjakooli õpilasi, kes 1940 venelaste tulekul enam ülendust ei saanud, nooremleitnantideks ülendada. Vanemaid ohvitseri ülendas ülemjuhataja minu soovitusel kohaselt vormeliga, et võivad sõja kestvuse ajal kanda vastava kõrgema auastme tunnuseid, tava, mis valitseb Inglise sõjaväes. Hiljem, pärast üldmobilisatsiooni, asutasime ise Tallinna lähedal ohvitseride kooli kursuste näol, mille lõpetajaid mina ülendasin nooremleitnantideks või leitnantideks. Kahjuks ei leidunud mingit võimalust mõningaid meie kolonele ülendada kindraliteks, mis meile 1918. aasta Saksa okupatsiooni alguses kasuks tuli. Peale nende võimaluste olin ma rahul sellega, et Saksa sõjavägi meie ohvitseri idapataljonides, leegionis ja teiste sõjaväeliste ülesannete juures teenete kohaselt kitsendusteta ülendas, nagu ka vastavad ülemused politseipataljonides teenijaid.

Tõsiolukorrad ei lasknud ka kaua oodata: 1944. aasta jaanuaris alustas Punavägi pealetungi kogu Vene läänerinde ulatuses ning kasutas, muude võimaluste puudusel, uut taktikat. Üsna väiksesse piirkonda koondati suuri kahurväe hulki ning avati marutuli ootamatult. See demoraliseeris Saksa rinderahuga juba harjunud väeosi täielikult ja nad põgenesid paaniliselt. Nii murdis Punavägi Hatšina (Gatšino) all Saksa rindest läbi ning sundis sellega ka kogu rinnet tagasi tõmbuma, et mitte äralõigatud saada. Sellisel viisil oma 1944. aasta talvist ofensiivi alustades said Vene väeosad liikvele ja püüdsid nüüd

kiirelt edasi tungida enne kui sakslased oma rinnet stabiliseerida jõuaksid. Kuna Vene rinne hakkas läbimurde kohast hargnema ja suundus nii Narva kui ka Pihkva peale ja Saksa väed Eestis oleksid kotti sattunud, on strateegiliselt arusaadav Saksa tolleaegse kindralstaabiülema Guderiani korraldus Põhjarindele kiires korras tõmbuda tagasi Eestist kuni Väina jõe jooneni ning ette valmistuda veel kaugemale taandumiseks, et rinnet lühendada.

See sündis 1944. aasta jaanuari lõpus, just päeval, mille õhtul pidi toimuma J. Aaviku sünnipäeva pühitsemine «Estonia» kontsertsaalis, millel pidin pidama aktusekõnet. Pealelõunal helises mul telefon ja meie rinde ülemjuhataja teatas, et temal on käsk nädala jooksul tõmbuda kiirmarsil Eestist tagasi. See käsk on salajane ja tema teatab mulle, et mina valmistuksin kohe ette koos oma perekonnaga kiirevakueerimiseks. Kui ma peaksin tahtma veel mõnd vajalikku kaastöölist kaasa võtta, siis võin seda teha, neid isikuid võib ainult väga väheseid olla ja ei nende ega minu lahkumine ei tohi teatavaks saada ega tohi mina kellelegi teha teatavaks sõjasaladust, mida käesolevaga teada sain.

Mina ehmusin, sest see tähendas ju kogu rahva väljaandmist venelastele kui aga püüda rahvast päästa, siis oli see looduslikult keset talve jäätanud merekallastega ja vajalike laevade puudusel täiesti võimatu. Ma tegin seepärast ülemjuhatajale vastuettepaneku: kui mina teostan koheselt üldmobilisatsiooni sõjaliselt väljaõpetatud meestest - eestlaste võitlusvõime on ju temal teada - kas võiks tema kindralstaabiga leida võimalust taandumiskäsu äramuutmiseks või vähemalt edasi lükkamiseks soojale aastaajale, meie meeskonnad abistaks Saksa rinde olukorda ning aitaks rinde edasisele julgestusele. Võetagu arvesse, et meie sõduritele on meie idapiir ju kodumaa piiriks, mille eest nad ka mehiselt võitlevad.

Ülemjuhataja oli nõus minu mõtetega, tegi kohe otsuse, et homme koguneksid kõik määravad mehed, ka meie, Riiga, et kõiki võimalusi läbi kaaluda ning selle koosoleku otsusest oleneks siis Saksa Kindralstaabi lõppotsus. Mina informeerisin Soodlat, et lähen «Estoniasse» kõnet pidama ja pärast seda sõidan temaga koos Riiga, kõigest muust räägime sõidu ajal, siin ma ei või sõnagi rohkem öelda.

Mind valdas hardustunne, nii et kavatsetud aktusekõne asemele, ajal, mil juba esimesed vaenlase kahurite lasud langesid Eesti pinnale, pidasin isamaaliku kõne, millega saalitäis rahvast kuidagi vaistlikult ohtu aimates, läks nii tugevalt kaasa, et sellest sünnipäevaaktusest kujunes isamaalik meelevaldus.

Teel Riiga informeerisin Soodlat tekkinud olukorrast ning arutasin temaga võimalikke samme ning ettepanekuid ja nende piire Riias. Riias olid koos rindestaabi esindaja, esindajad 18. ja 16. armeest, sakslaste Ostlandi ülemjuhataja, kes oli pädev Läti ja Leedu, mitte aga Eesti osas, sõjaväetagala ülemjuhataja esindaja, kindralinspektorid, Litzmann ja Läti kindralkomissar, politsei ja SS-i kõrgem juht ja juhid Balti riikides, mina. Läti ega Leedu omamaiseid valitsusjuhte ega liikmeid polnud, sest seal olid sõjalistes küsimustes pädevad vaid kindralinspektorid, kes teostasid sõjaliste meeskondade

koostamist vaid politseivõimude läbi. Kompetentside selgituseks olgu öeldud, et Eesti Vabariigi pindala kuulus Eesti Omavalitsuse kompetentsi. Eesti, välja arvatud Narva linn ja neli valda, kuulus Põhjarinde tagala ülemjuhataja kui ka kindralkomissari kompetentsi. Eesti Omavalitsusel oli Põhjarinde tagala ülemjuhataja volitused tsiviilvalitsemiseks tema nimel, õigusega anda seadusjõulisi määrusi, kasutada tema välipostinumbrit, tarvitada pitsatis ja standardis Saksa riigivappi - Hoheitszeichen - (viimast kaht õigust pole mina kunagi kasutanud) alates 15. septembrist 1941. Eesti Omavalitsus omas Saksa idaministri volitust teostada eestipoolset tsiviilvalitsemist õigusega anda seadusjõulisi määrusi, alates 5. detsembrist 1941. Eesti Omavalitsus omas volitust 18. armee ülemjuhatajalt teostada tsiviilvalitsemist Narva linnas ja neljas vallas piiramatus ulatuses alates 15. septembrist 1941. Saksa Ostlandi ja muudele tsiviilametnikele kui ka riigikomissarile ja kindralkomissarile oli keelatud ületada seda armeetagala piirkonna piiri, ka erariietes. Ostlandi riigikomissari määrused ja otsused on Eestis maksvad alles pärast nende avaldamist kindralkomissari ametlikus «Määrustelehes» igal üksikjuhul, mis toimub vaid kokkuleppel Põhjarinde tagala ülemjuhatajaga, samuti igal üksikjuhul. Põhjarinde tagala ülemjuhatajal pole Narva linna ja nelja valla kohta mingit kompetentsi. Kindralkomissari määrused maksavad Narva linnas ja neljas vallas vaid Eesti Omavalitsuse juhi määrustena, mis avaldatakse ametlikus «Teatajas.» Ostlandi sõjaväelisel ülemjuhatajal polnud kompetentsi Eestis. Eesti Omavalitsuse direktoreid kinnitas ametisse kindralkomissar vaid Eesti Omavalitsuse juhi ettepanekul ja vabastas neid ametist ka vaid viimase ettepanekul.

Kuna ettepanek oli tulnud minult, pidin ka mina oma ettepanekud esimesena ette kandma. Saksa võimuesindajad tegid kohe vastuettepaneku: miks mobiliseerida, andku mina Omakaitse meeskonnad Saksa komando alla vägede taandumise kaitseks, sellest jätkuks neile. Pidin vastama, et minu eesmärk ei olnud Saksa vägedele pakkuda taandumiskaitset, vaid mobiliseerida sõdureid, kes oma võitlusega kindlustavad rinnet sedavõrd, et taandumine ei tuleks kõne allagi. See oli neile liigseks uudiseks, tehti vaheaeg omavaheliseks nõupidamiseks. Siis algas koosolek uuesti, sakslased olid nõus mobilisatsiooni mõttega, mina mobiliseerigu 7 000 meest, kes alluksid Saksa komandole, samuti mobiliseeriks ka lätlased 7000. Oli selge, et nad püüdsid oma eesmärki saavutada - saada meeskondi taandumise kaitseks. Nüüd nõudsin mina katkestamist nõupidamiseks ning istusime Soodlaga, Läti kindralinspektori kindral Bangerskise ja tema staabiülemaga kokku. Ka nemad olid veendunud, et kõik sihib vaid taandumiskaitsele. Kuna lätlastel veel pole aga ka enda huvides suuremat meeskonda vaja, siis ei ütle nemad ise sõnagi, jätavad läbirääkimised meie kätte. Selgitasin sakslastele, et kõigel sellel puudub mõte, meie ei saa ju mobiliseerida 7000 meest, vaid aastakäike, mille suurus on teadmata. Jääme oma ettepaneku juurde, teostada üldmobilisatsioon. Litzmann toetas ka seda mõttekäiku. Tehti jälle vaheaeg sakslaste nõupidamiseks. Nüüd tegid sakslased

ettepaneku, meie mobiliseerigu 12 000 meest, lätlased jäägu 7000 juurde, sest rohkem mehi pole momendil võimalik kiirelt relvastada, riietada ja varustada. Jälle vaheaeg. Pidasin nõu Soodla ja Bangerskisega. Oli näha, et sakslased kartsid suuremat eesti relvastatud meeskonda kuna teadsid oma nõrka rinnet, äkki võib meeskondade ülekaal kalduda meie kasuks. Mina selgitasin nüüd, et mobilisatsioon muutuks võimatuks kui mobiliseeritud saab arv, millest osa tuleks koju tagasi saata, et 12 000 jääks järele. Ka need järelejäänud mehed läheks laiali, sest eesti sõdur on kasvatatud teadlikkuses ja mõistaks kohe, et siin on siiski taganemine peidus. Jälle vaheaeg, ka Litzmann püüdis nüüd meie huvides Saksa sõjaväelasi mõjutada. Selgitas neile, et Berliinil on suur usaldus meisse, meie pole ju Nõukogude venelased. Nüüd ütlesid sakslased, et võime mobiliseerida siis maksimaalselt 15 000 meest, millega peaksime olema rahul, suuremat arvu on neil lihtsalt võimatu riietada, varustada ja relvastada. Mina ütlesin vahepeal Soodlale, et meie ei või lasta tekkida tülisimust 15 000 pärast kui sõjavägi jääb selle juurde, sellest tekib ju vaid kahju meile endile. Oleme nõus 15 000 mehega, tegelikult paneme aga mobilisatsiooniaparaadi käima ja eks me näe kui palju mobilisatsioon mehi kokku toob, eks ülearuste suhtes saa siis ikka veel sakslastega rääkida. Meil on ju tähtis, et saaksime kiirelt rinnet kindlustada meie piiril.

Kui siis sakslased hakkasid jälle seletama, et neile jätkub rinde kindlustamiseks 15 000 mehest, siis ütlesin, et oleme nõus kui kiirelt soetatakse varustus ja relvastus nende jaoks. Sakslastelt langes nagu kivi südamele, kinnitasid, et 18. ja 16. armee seatakse kiires korras korda rinde pidurdamiseks ja teatatakse kindralstaabile, et tänu kokkuleppele meiega on võimalik stabiliseerida rinnet, nii et taandumist mööda maad pole vaja. Kui olukord nõuab, siis on soojal aastaajal kergem taanduda lisaks ka merd mööda. Mina olin tulemusega rahul, tegin Soodlale üldmobilisatsiooni korralduse ja tema omakorda pani veel Riiast telefoni teel mobilisatsioonimasina käima ja sõitsime koju. Lätlased tänasid meid nende abistamise eest, mille tulemuseks me mõlemad saame maa kaitseks vajalikke sõjajõudusid.

Tallinna jõudes kutsusin kohe kokku Eesti Omavalitsuse koosoleku ja tegin sellele teatavaks tekkinud olukorra ning minu üldmobilisatsiooni otsuse. Kohe tekkisid ägedad vaidlused, kõik olid minu vastu, dr. Wendt väitis, et olen lasknud kaotsi minna ainulaadse võimaluse sakslastelt nõuda mobilisatsiooni vastu iseseisvuse tunnustamist. Temaga liitusid ka mitmed teised. Selgitasin neile, et meie praegu ei võitle mitte poliitiliste saavutuste, vaid otseselt oma kodumaa piiride kaitseks, mida võivad venelased iga silmapilk ületada kui meie rinnet ei tugevda. Sakslased soovisid taanduda Eestist ja Põhja-Lätist, nemad pole huvitatud meie kodumaa kaitsest, küll aga meie, kes me satume venelaste kätte keset talve, ettevalmistamata elanikkonnaga ning igasuguste transportteede puududes. Ei aidanud midagi, kõik olid nagu pimestatud soovunelmatest ega tahtnud mõista varitsevat suurimat ohtu, kuni siis Öpik, kes oli alati mulle lojaalseks abiliseks, ütles: «Mis te vaidlete, ainult dr. Mäe on õigustatud andma

välja määrusi ja tema on oma otsuse juba teinud ja käiku lasknud, võtame tema informatsiooni teadmiseks ja teeme, mis meie kohus on.» Nii lõppes omavalitsuse koosolek, mille lõpus kõik kohe laiali läksid, ilma üksteisele silma vaatamata. See oli esimene selline koosolek, pean aga ütlema, et pärast seda koosolekut meeled kainenesisid ja edasi oli omavalitsus jälle asjalik ja üksmeelne kohusetäitmisel.

Siin märgiksin kogemusi, mida mina oma kolleegidele eelkirjeldatud koosolekul mitte seletada ei võinud. 1943. aasta suvel saatsid Läti Omavalitsuse liikmed kindral Dankers ja Zagars ühe usaldusmehe memorandumiga, mida Valdmanis ja nemad kavatsesid esitada Saksa valitsusele ja küsisid minu arvamust selle väljavaadete kohta. Pean siin märkima, et lätlaste vahekorrad sakslastega ja ka nende omavalitsuse õigused võrdusid umbes 60% meie omist ja neil puudus vahetu side Berliiniga, vaid võisid läbi käia ainult oma kindralkomissari ja Ostlandi gauleiteri Lohsega, kes asus Riias. 1941. aasta detsembris kui kindralkomissar Litzmann astus ametisse - sinnamaani oli ainsaks saksa võimu esindajaks sõjaväe tagala ülemjuhataja, kes asus Võrus ning kelle poliitiliseks volinikuks olin mina - siis külastas teda Kadriorus temaga sõprusvahekorras olev Himmler. Mind kutsuti Kadrioru lossi, kuna Himmler tahtvat minuga tutvuda. Himmleril oli nähtavasti juba kõik kokku lepitud. Enne sõime õhtust, siis jagunesime ruumidesse ning Litzmann juhtis meid talveaeda, kõik teised lahkusid ruumist ja Litzmann ütles, et meie võime segamatult talveaias üksteisega rääkida. Himmler küsis minult minu muresid ja ma pean ütlema, et iga asja, mida tema lubas, ta tegelikult ka täitis. Ta ütles mulle lõpus: «Olete esimene Balti riikide peaminister, kellega ma räägin ja jääte ka kauaks ajaks ainukeseks,» ulatas käe «auf gute Zusammenarbeit, für mich sind die Generalbezirke des Baltikums Staaten.» Tulemuseks oli, et iga aasta Vabaduspäevaks tuli Himmlerilt telegramm, adresseeritud «An den Ministerpräsidenten von Estland», õnnitlusega Vabaduspäevaks. Nii oli minul arusaamatutel põhjustel tekkinud kanal, mida võisin kutsuda appi kui tekkis raskusi - see tähendas Saksamaal palju.

Tundes võimalikke poliitilisi eeldusi Berliinis lugesin seda lätlaste memorandumit, mis pakkus sõjaväelist üldmobilisatsiooni Läti iseseisvuse taastamise vastu, vastasin Danlersile ja Zagarsile, et mina ei soovita seda memorandumit esitada. Tulemuseks on, et võetakse küll vastu läti sõdurid kuid iseseisvuse taastamine jääb lihtsalt tegemata ja vastamata, sest keegi ei julge ju toimida Hitleri otsese käsu vastu. Lätlased siiski arvasid, et mina näen olukorda liigselt musta prilli läbi ja saatsid oma memorandumi teele. Tulemuseks oli, et läti Relva-SS-i kindralinspektor volitati suurendama läti Relva-SS-i meeskonda läti politsei abiga, kes selleks allub kindralinspektorile, mitte Läti Omavalitsusele, iseseisvuse taastamise küsimust üldse ei mainitudki. Läti Omavalitsus vaikis sellest sissekukkumisest ja minul puudus tahe samasugust, momendil võimatut, rumalust korrata.

Kuna Litzmann juba Riias peale teadis meie mobilisatsiooni käiku-

laskmisest, läks kõik kiirelt. Suurema osa määrusi andsin mina ja nende sisust informeerisin vaid Litzmanni. Olukord võimaldas mulle kaunis kaugeleminevaid otsuseid määrustega maksma panna. Kuna ma ei tahtnud määrustes mitte kasutada Soodla kohta tema ametlikku ametinimetust Relva-SS-i eesti vabatahtlike leegioni kindralinspektor, siis kasutasin määruses kodifikatsiooniks lubamatut teed, märkisin määrustes kõiki volitusi vaid Soodlale isiklikult: andsin temale kõik õigused, mida omas sõjavägede ülemjuhataja ja sõjavägede juhataja iseseisvusaegsetes vastavates seadustes, andsin temale õiguse kasutada minu poolt vastava määrusega koostatud Sõjaerikohut, üldmobilisatsiooni teostada, luua selleks kõiki vajalikke asutusi jne. Nende määrustega oli Soodla etableeritud ülemjuhatajaks ning õigustatud andma kõigile minu määrustele täideviimise määrusi, millel on seaduse jõud.

Üldmobilisatsioon tuli kogu avalikkusele päris ootamatult, samuti kiire täideviimine. Kõik ehmatasid ja nüüd polnud enam proteste, kas mul on õigust sellise mobilisatsiooni läbiviimiseks, kõik mõistsid, et olukord on muutunud tõsiseks ning tuleb kaitsta vahetult kodumaa piire. Narva linnapea, major Rubach, kirjeldas mulle Narva silla pilti. Saksa sõdurid, enamasti purjus, karjusid vaid «nach Hause!», suur osa mehi oli relvadeta, olid kas relvad ära visanud või vankritele paigutanud, vankritel istusid nende Marusjad ning iga vankri taga oli köie otsas lehm või kits, vankrid ise olid täis igasugust Marusjade kraami ja muud «sõjasaaki», mööblit jne. Narva rahvas vaatas seda pilti pealt ja vangutas päid. Kui ma seda pilti Litzmannile kirjeldasin, siis hakkasid temal pisarad jooksuma ja ta ütles, et temale on häbistav sellist pilti kuulda oma riigi vägede kohta mittesakslaselt, ta loodab, et see ei vähenda Saksamaa pilti minule.

Ometi aga jätkus mõnepäevasest kainenemisest, et kas otseselt või välispropaganda tagajärjel tekkisid jälle meeoleolud mobilisatsiooni vastu, seda just Võrumaal. Ma sõitsin kohe Võrru ja informeerisin end kapten Lübiku juures olukorrast. Selgus, et rahvas ikkagi arutab mobilisatsiooni õiguslikkust ja ka tema, Lübik, jagab sama seisukohta. Kapten Lübiku sõnu pidin võtma tõsiselt, püüdsin temale seepärast olukorda selgitada. Õhtul avalikul koosolekul tegin sama ja ütlesin, et üldmobilisatsioon on vajalik samm meie kodumaa kaitseks, eriti talvisel ajal, mil keegi liikuda ei saa. Kes selle vajaliku kohustuse vastu eksib, eksib ka kodumaa vastu ning ma olen võibolla kohustatud moodustama sõja erikohtu, et neid korrale kutsuda. Ma pean ütleva, et rahvas koosolekul oli väga mõistlik ja arusaav ja järgnevatel päevadel mobiliseeritute ilmumine komisjoni ette kasvas.

Võru meeoleolud võisid aga kanduda üle ka teistesse maakondadesse ja sellepärast sõitsin Tallinna tagasi ja pidasin Pukiga nõu, palusin teda rääkida Uluotsaga, kes juba eelpoolöeldult oli mobilisatsioonide vastu, et ta siiski peaks raadios kõne mobilisatsiooni toetamiseks. Ning Pukk oli ise omalt poolt valmis tegema põhjapoolsetes maakondades ja valdades ringsõitu. Ta teatas ka, et riigikontrolör Soonpää oli nõus külastama kõiki lõunapoolseid

maakondi. Ma andsin oma suure auto Puki käsutusse, kes sellega teostas vajalikku selgitustööd, nagu ka Soonpää. Nüüdsest peale oli üldmobilisatsioon rahva silmis täiesti legaalseks ja vajalikuks sammuks kujunenud. Ma hindasin, et Uluots oma suhtumist mobilisatsiooniküsimusse muutis ning pidas selle kasuks väga hea raadiokõne.

Mobilisatsioon arenes edukalt ja meeste meeleolu oli soodus. Juhtus aga, et venelased Narva suunas Saksa nõrgast rindest läbi murdmas olid, ning oli karta, et neid siis enam pidurdada ei saa. Moodustasime siis kiires korras esimestest mobiliseeritutest Tallinna Westholmi koolimajas rügemendi, mille nimeks sai rügement «Tallinn» major Rubachi juhtimisel. Oli juba hiline õhtutund kui mehed rivistati Falgi pargis, käisin neid üle vaatamas ja selgitasin neile, et nende ülesandeks on läbimurrukoha riivistamine ja kodumaa saatus oleneb neist. Mehed olid tõsised ja kohusetundlikud. Raskus seisnes selles, et neid alles Falgi pargis sai varustada ohvitserkonnaga, nii ei tundnud ohvitserid oma mehi ja mehed oma juhte pimedas. Tänaval ootas juba pikk veoautokolonn, mis pidi neid kohe rindele viima.

Nüüd selgus aga suurim raskus. Kuigi Arstide Koja esimehele, dr. Asule, oli õigeaegselt esitatud arstide ja arstimite, sidemete jms. vajalik hulk, polnud selleks momendiks mitte midagi kohal, Asu vastas mulle, et on räägitud rea arstidega, kõik on aga keeldunud minemast. Olin just Soodla staabis, helistasin sealt veelkord Asule ja ütlesin, et annan 20 minutit aega kui siis ei ole kohal arstid ja arstimid, siis määran kohe sõja erikohtu koosseisu ja lasen teda esimesena surma mõista. Rinne on läbi murtud, mehed on valmis võitlusse minema, mehed hüppavad ju veoautodelt otse võitlusse, on kindlasti haavatuid, kes jääksid kõik ilma arstiabita. See on otse kuritegu. Vaadaku nüüd oma kella, mina pean oma sõna kui arstid määratud momendiks kohal ei ole, ja panin toru ära. Ja vaevalt veerand tunni pärast valgusid mitmest suunast arstid ja arstimid kohale ning autode kolonn läks teele. Meie õnneks jõudsid nad veel viimasel silmapilgul kohale, nad tõkestasid läbimurde, olukord oli päästetud ja Saksa kohalolev kindral langes nuttes major Rubachi kaela ja tänas teda päästmise eest viimasel silmapilgul. Meie arstidele ei anna ma seda andeks, au olgu aga meie kodumaa päästjatele, au olgu rügement «Tallinna» sõduritele ja neile, kes selles lahingus jätsid oma elu!

Olen usklik inimene ja avaldan seda ka endastmõistetavusega oma avalikus tegevuses. Kui Tallinn vabanes punaste ikke alt ning saabusin veel põlevasse kodulinna tagasi, siis oli minu esimene samm palve meie kirikute poole, avaldada Jumalale tänu vabanemise eest tänujumalateenistusega. Ma ei unusta kunagi, et Jaani kiriku vaimulikud olid ainsad, kes reageerisid sellele palvele. Kõik osavõtjad valasid rõõmu- ja tänupisaraid kui orel alustas meie hümmi, mille kolmas salm on üks ilusamaid palvusi.

Kui meie koolid alustasid 1. novembril 1941 õppetegevust, tegin korralduse kõigile koolidele punaste poolt rüvetatud kooliruumi kohalike vaimulike poolt uuesti sisse õnnistada. Kuidas võisin mina 1944. aasta Vabaduspäeval,

millal üldmobilisatsioon juba oli õnnestunud ja mobilisatsiooni algul kiiruga koostatud rügement «Tallinn» oli võitluses rinde läbimurde tõkestanud, et suveni rahulikku olukorda luua, toimida teisiti kui avalikult tänada Jumalat ja temalt paluda õnnistust meie rahvale ja õnnistada meie rahvuslippu võitluseks rahva ja kodumaa kaitseks. See õnnistatud lipp on veel alles, Läänes, ja peab kord teenima võitluslipuna meie kodumaa lõplikul vabastamisel.

Kõikide uskude esindajad olid palutud osa võtma meie rahvuslipu õnnistamisest, millega kaasnes meie rahva õnnistamine. Kõikide usundite vaimulikud juhid olid ilmunud. Esimesena pärast avakoraali «Suur Jumal meie varjupaik» kõneles EELK piiskop dr. J. Kõpp ja palus pikema kõnega Jumala õnnistust meie rahvale ja meie võitluslipule. Eesti apostliku õigeusu kiriku nimel õnnistas meie rahvuslippu ja meie rahvast metropoliit Aleksander. Seejärel roomakatoliku kiriku apostlik administraator Werling õnnistas ja pühitses paavst Pius XII nimel meie võitluslippu ja selle all võitlevat rahvast. Temale järgnesid Eesti Vabakirikute Liidu esindaja õp. Kuum ja Adventusuühingute Liidu vaimulik Ed. Mägi, kes samuti oma usuühingute nimel õnnistasid eesti rahvast ja meie rahvuslippu võitluseks.

See vaimulik aktus on vist kõigile, kes sellest osa võtsid või raadiot kuulasid meelde jäänud, sest see oli ainulaadne ja esmakordne, et kõikide ususuundade esindajad meie kodumaal astusid üksmeelselt rahva ette ja õnnistasid meie rahvast ja meie rahvuslippu pühaliku talitusega ja südamliku palvega. See oli meie hümni kolmanda salmi hinge avaldus: kes võib veel kahelda selles, et meie kodumaa püsib, püsib meie rahvas ja Jumala õnnistus siis kui aeg on kätte jõudnud, kingib meie kodumaale ja rahvale jälle vabadust!

Nüüd oli olukord stabiliseerunud ja võis kõike jälle rahu korraldada. Selles tekkis aga hulk raskusi, mida ei osanud aimatagi. Kõigepealt nõudis Berliin minu käest, et kokkuleppe kohaselt tuleb kõik mehed üle 15 000 koju saata. Kuna nüüd oli jälle vahele segatud Relva-SS, nõnda et meeste sõduritunnistused vahetati ümber Relva-SS-i tunnistuste vastu, siis oli neile kergem selgitada, et kõik mehed läheksid laiali kui üks osa peab sõjaväeteenistusse jääma, teine osa aga lastakse koju ja nii langes 15 000 küsimus üsna väheste arutluste järel ära. Raskem oli mobiliseeritute riietamine ja relvastamine, nad seisid koolimajades jõude ja muutusid pikka-mööda rahulolematuks. Näis, et sakslastel puudus sellise hulga jaoks vajalik materjal rindele nii lähedal, seda pidi nõutama siseriigist ja see jõudis kohale väga pikkamööda. Lõpuks sai mobiliseeritutest moodustada kuus piirikaitse rügementi, kes said paigutatud Narva jõe rindele 300. Saksa diviisi alluvusse. Mehed võtsid oma ülesannet väga tõsiselt, nad olid aga tulivihased, et nende tuleku puhul Narva jõe äärde teiselt poolt kaldalt neid tervitati valjuhääldajatega üksuste ja nende ohvitseride nimetamisega. Mehed olid tulivihased seljataguse luure peale, kes neid andmeid võisid saada vaid meie sõjaväelistest keskustest, kust neid välismaa kaudu või raadio teel teatati otse

venelastele. Ma käisin meie mehi Narva jõe ääres külastamas ja nemad nõudsid minult, et need äraandjad tuleb selgitada ja vastavalt karistada.

Seda said meie politseijõud vaid väga väiksel määral kindlaks teha, alles hiljem hakkasid need äraandjad oma tegudega kiitlema kui sõda oli lõppenud ning lääneliitlastelt paremusi loota arvasid. Nii viibis minuga koos Darmstadtis laagris major M., kes ülekuulamisele seletas ameeriklasest ülekuulajale, et tema on kogu aeg andnud kindralstaabist andmeid meie vägede liikumise ja jõudude kohta lääneliitlastele, kes neid võisid edastada venelastele. Jah kui otseselt Soodla külje all töötas selline mees, siis polnud ime, et venelaste võitlus meie sõdurite vastu sai märksa kergemaks. Tema aga pääses tasuna USA-sse.

Tekkis jälle uus raskus. Rinde ülemjuhataja oli nõus meie soovidega moodustada kuuest piirikaitserügemendist kolm brigaadi kui meil on vastavaid kõrgemaid ohvitseri. Kindraleid meil ei olnud, lasksin kõikidelt kolonelistelt küsida, kas nemad on nõus võtma enda peale brigaadi juhtimist. Vaid ainult kolonel Maide oli jalamaid nõus, kõik teised kolonellid keeldusid. Ma lasksin nende keeldumised kirja panna tuleviku ajaloolaste jaoks. Nii oli meil vaid ühele brigaadile juht olemas ning see kava kukkus läbi. Oli jälle sama olukord nagu leegioniga, kuhu sõdureid kogunes, ohvitserid aga keeldusid meie sõdureid koolitamast ja juhtimast. Kõigi nende raskuste kiuste saime meie kodumaa piire kaitsta ja hoida, kuni Soome-Vene salajane vaherahu võimaldas venelastel Soome rindelt kõiki tanke tagasi tõmmata ja neid tuua meie rindele ning Vene tankid murdsid Pihkva rindelt Tartuni ja sealt edasi, kodumaalt põgenemine osutus vajalikuks ja nüüd oli aastaaeg meie õnneks ka selleks soodus. Suutsime oma jõududega rinnet hoida veebruari algusest kuni septembri lõpuni. Saaremaa osas isegi kauem. Au olgu meie sõduritele!

Üks raskus tuli veel kõrvaldada. Vene partisanidelt äravõetud paberitest oli näha, et neil oli ülesandeks ka kõiki Omakaitse mehi kirja panna, märkides neid «valge käesideme mehed.» Oli karta, et Omakaitse mehi hakkavad venelased aktiivsete vastastena kinni võtma. Et neil need nimestikud sisutuiks teha, andsin välja määruse, mis kohustas kõiki mehi teostama valveteenistust Omakaitstes - selle sundusliku määruse taha võis end peita ja venelastele teha võimatuks teha kindlaks, kes oli vabatahtlik, kes sunduse all.

Kahjuks olen mina võhik otsustama, kas meie kindralinspektor toimis õieti, et Vene tankide massi ilmumisel Tartu alla ei tõmmatud tagasi meie piirikaitserügementi Narva jõe rindelt, kuhu nemad kotti jäid kui Vene tankid Tartust põhja poole veerema hakkasid. Väljapääsemine jõeäärsest soisest maastikust väheste teedega oli aeglane ja oleks ehk õigem olnud piirikaitserügemente sellest maastikust varakult välja tõmmata Narva või Tartu maantee ümbrusse, kus neid oleks otstarbekamalt rakendada võinud. Minult on küsitud, kas polnud viga liigselt osutada tähelepanu Tartu-Emajõe joonele, jättes suuri üksusi Narva jõe äärde kotti. Asjatundjad, kelle poole

olen pöördunud, juhtisid mu tähelepanu ohtlikule võimalusele, et venelased meie rügementide tagasitõmbumise tagajärjel oleks võinud ületada Narva jõge ja olukorda veel ohtlikumaks teha. Selle küsimuse selgitamine jäägu asjatundlike sõjaväelaste otsustada.

Lõpuks pean siin kirjeldama ka ettevalmistusi Läände põgenemiseks, kuna see oli väga otsustav. Mai lõpus pöördusin mina Saksa komandeeriva admiralil poole palvega, et ta looks suuremate transportlaevadega ühenduse Tallinna ja Gdynia vahel, et meie rahvas saaks juba aegsasti kasutada põgenemisvõimalusi, sest kui kõik lükkaks põgenemise viimasele silmapilgule, siis ei jätkuks laevaruumi kõigile. Admiral Burchard, kes oli meie huvidele alati väga heasoovlik, sai selle transporditee korda juba juulikuu alguseks kuid kahjuks vaid väga vähesed hakkasid seda kasutama, nii et admiralile tema ülemuse poolt teatati, et ei või lubada sellist kütte ja laevaruumi raiskamist, kuna laevad sõidavad peaaegu tühjalt edasi-tagasi.

Juulis saatsin ka Eesti Omavalitsuse sekretäri Tartu koos vajalike ametnike, materjali ja rahaga Berliini, et looks põgenike vastuvõtmise ja nõuandepaigad Danzigis ja Berliinis. Admiral suutis siiski hoida seda ühendust alal. Meil oli aga väga raske soovitada inimestel kasutada Saksamaale sõitmise võimalust, rahval puudus veel põgenemistahe, kuna ohtu veel ei tunnetatud. Meie omaltpoolt ei võinud aga selgitust tõelisest olukorrast avalikult levitada, seda oleks kuulnud vaenlane ja see oleks loonud paanikat meie endi ridades, mida saksa võimud võisid pidada tahtlikuks sabotaažiks rinde taga. Rahvas tundis end rahulikuna ja mõningad ringkonnad hakkasid tegema vastukihutustööd: ärge sõitke Saksamaale, seal pannakse teid vabrikutesse tööle. Nii lükkasid pea kõik otsustamise edasi viimaseks silmapilguks.

Teisest küljest astusin Helase kaudu ühendusse Soome valitsusega ja palusin antud momendil evakueerida üht kontingenti eestlasi Soome laevadega Soome. Helanen teatas mulle, et Soome on nõus oma laevadega evakueerima meilt Soome 50 000 inimest, millele rajatult lasksin mina alustada Soome asujate registreerimist Tallinnas, tehes ülesandeks registreerida eelkõige Võrumaalt ja Tartust Tallinna tulnud põgenikke. Registreerimisel tekkisid sabad ja meil oli hea meel sel viisil suuremat kontingenti lühikest teed pidi päästa Soome. Kuid selles tuli vahele Soome-Vene sõja salajane vaherahu, uus Soome valitsus ei pidanud end seotuks varem sõlmitud kokkuleppega ja see võimalus langes ära ning tähtsamaks päästjaks osutus vaid ainult Saksa laevaruum.

Mul pole vaja kirjeldada tollaegseid olusid, Saksa laevad olid kohal Tallinnas, Paldiskis, Rohukülas ja Pärnus kuid osalt vastupropaganda tõttu, osalt Pitka ja teiste meeste tõkete tõttu maanteedel kui ka neil tõketel tehtava propaganda mõjul pöördusid paljud tagasi või ei pääsenud edasi ning näiteks Rohukülast lahkus kaks suurt Saksa transportlaeva tühjalt, ainult Tallinnas täitusid laevad, aga alles kõige viimased olid tulvil täis. Kellele seda süüks

panna, et tuhandeid põgeneda soovijaid põgenema ei pääsenud, on raske öelda, fakt aga jääb püsima.

Eriline probleem tekkis põllumeeste ja töölistega. Põllumeeste süda rippus oma talu ja selle looduse küljes. Rääkisin mitmetega, keegi neist ei sõandanud lahkuda oma talust ja kodust. Nad vastasid, et siin on töötanud ja surnud minu esivanemad ja kui meie surema peame, saame maetud siia, mitte võõrsile. Nii on pagulaste hulgas vähe põllumehi, küll aga palju intelligentsi. Sama oli lugu ka vabrikutöölistega. Pean rõhutama, et nemad ei olnud sugugi punased, puutusin nendega tihti kokku, nad olid läbi ja lõhki isamaalased.

Pärast üldmobilisatsiooni väljakuulutamist käis minu juures mitme vabriku tööliste delegatsioon nõutamas, et ka nemad võiksid astuda kodumaa kaitsjate ritta, sest vabrikutöö on nüüd kõrvalise tähtsusega. Ka vabrikutöölisi on paguluses vähe. Kui põgenemine käes oli, teatasid nemad, et jäävad kodumaale, sest nüüd vajab kogu kodumaa nende tööd - kui vabrikud ja tööstus seisma jäävad, siis kannatab selle all kogu rahvas. Ma raputasin nende tublide tööliste kätt. Ma pean ütleva, et just see kõige raskem aeg meie kodumaal õpetas tundma nii palju mehiseid mehi ning mehiste meelt!

Siiski võimaldus kaunis suurel arvul inimestel pääseda suurte laevadega Saksamaale, väiksemate laevade ja paatidega Soome ja Rootsi. Soomes ei võinud meie põgenikud peatuma jääda vaherahu põhjal venelastele väljaandmise ohu pärast. Kuid pean ütleva, et pääsenute arv oleks päris märgatavalt suurem olnud kui seda ei oleks takistanud ühest küljest ekslikud takistused teedel, kus isamaaliselt meelestatud mehed kas ei lasknud või laitsid maha põgenemise, kuna Pitka ja Laamann on alustanud juba võitlust Vene vastu nagu Vabadussõjas, kuna liitriigid olevat keelanud venelastel Eestisse sisse tungida, kuna Rootsi sõjalaevastik olevat juba meie rannikul meid kaitsmas jne., jne. Kõiki neid kuulujuttusid usuti ja loobuti kodust lahkumast.

Kodumaalt lahkumisel suundusin Saksamaale, kuna põgenike suurem hulk sõitis samuti Saksamaale ja minu kohuseks oli nende huvide eest hoolt kanda Saksamaal, kus mul selleks võimalusi oli. Pidasin end seepärast ka veel ametis edasiolevaks ning ma pean ütleva, et sõjalisele olukorrale vaatamata otsisid nii Saksa asutused kui ka suure häda või ohu all kannatavad eestlased mind üles. Isegi Saksa post oskas mind leida, mille tagajärjel sain nii mõnelegi rahvuskaaslasele olla abiks surmamõistmise puhul ellu jääda ja vabaks saada.

Nüüd, enam kui kolmkümmend aastat hiljem, loen pagulaslehtedest kuivõrd tarku ja võimsaid mehi meil Saksamaal oli, kes kõik targemini oleks teinud kui mina. Kahjuks ei kuulnud mina tollal neist midagi, vist selle tagajärjel, et mul polnud harjumuseks käia kohvikutes. Ma ei taha siin mitte uhkustada sellega, kellele mul osutus võimalikuks kasulik või abiline olla, nemad teavad seda ise. Mul oli aga veel meie sõdurite huvides olulist teha, nimelt ütles üldmobilisatsiooni väljakuulutamise preambul, et

mobiliseeritakse kodumaa piiride kaitseks pealetungiva vaenlase vastu. See preambul tähendas ühtlasi ka rahvusvahelise õiguse mõistetes kaitsesõja väljakuulutamist Venemaa vastu. Nüüd, kus meie kodumaalt olime võõrsile asunud, ei pidanud tegelik olukord enam paika. Meie ei sõdinud enam kodumaal kodumaa piiride kaitseks ja edasine võitlus, mis sellegipärast vajalik oli ka meie võõrsile põgenenud rahvuskaaslaste kasuks, oli põhjendamatu. Sellega oleksid meie sõdurid muutunud palgasõduriteks Saksa teenistuses ning Saksa riigi vaenlane oleks õigustatud meie sõdureid kohtlema nende liitlase NSVL-i kodanikena, kes vaenlase poolel sõdinud ja seepärast kuuluvad väljaandmisele. Pidin uue preambuliga kordama üldmobilisatsiooni määrust märkides, et meie sõdurid võitlevad kuigi võõral pinnal, oma kodumaa taasvabastamiseks venelaste võimu alt. Selle määrusega oli meie sõdurite vahekorid lääneliitlaste silmis selge, et nemad ei võitle lääneriikide vastu, vaid ainult Nõukogude Vene vastu ja vaid oma kodumaa vabastamiseks.

Selle määruse pärast on mulle avaldatud palju vaenu ja ma saan aru, mis põhjendusel. Kartsid ju nüüd need ajakirjanikud ja muud isikud, kes olid kodumaal mobilisatsiooni alt vabastatud, et neid nüüd äkki ehk sunnitakse tegelikku sõjaväeteenistusse. Tegelikult polnud neil ju seda sugugi karta, hirmul on aga suured silmad. Nende vaenulikkust suudan mina välja kannatada - mul pole kunagi sümpaatiat olnud oma rahvuslikest kohustest kõrvalehiilijate vastu.

Ja siin tahan ma üht, arvatavasti väga ebapopulaarset ja mulle jällegi pahakspandavat küsimust analüüsida. Paljud ütlesid ja ka ütlevad, et võitlesime valel poolel. Kerge on seda öelda kuid mõtleme järele, kelle poolel oleksime meie pidanud võitlema? Endastmõistetavalt Eesti, meie kodumaa poolel. Seda oleksime pidanud eelkõige tegema 1939. aasta oktoobris meie põhiseadusliku ja ametis oleva presidendi ja valitsuse otsusel ning sõjavägede juhataja, siis ülemjuhataja juhtimisel. Siis oli meie riik iseseisev ja kogu maailma riikide poolt tunnustatud riik. Paljud riigid on selliselt võidelnud oma iseseisvuse eest vaenlase vastu, kes seda iseseisvust hävitada tahtis. Mõned on sellise võitlusega oma iseseisvuse säilitanud, paljud on oma võitluses tugevama vaenlase vastu kaotanud kuid ajalukku jäänud püsima!

Meie riigipea, valitsus ja sõjavägede juhataja resp. ülemjuhataja otsustasid võõrale riigile võitluseta alistuda. Nad olid rahva poolt valitud otsustajad, rahvas pidi nende otsusele alluma. Selle otsuse tulemuseks oli meie, põhiseadusega määratud, riigi likvideerimine, andumine võõrale riigile, kes meie kodumaal pani maksma meile vastuvõtmatu ideoloogilise riigikorra temasse kuuluva terroriga, meie riigile pandi võõra riigi poolt, kelle omanduseks meie kodumaa oli muutunud, uus nimi, uus osariigi põhiseadus ja uued riigipiirid. Eesti Vabariiki enam ei olnud, jäänud oli vaid eesti rahvas ja tema kodumaa pind.

Teine maailmasõda vapustas seda olukorda, meie kodumaa muutus sõja

käigus teise võõra riigi poolt vallutatud, okupeeritud alaks. Olime kahe võitleva riigi vahele sattunud, mis meid sundis otsustama oma kodumaa eest võitlema, Eesti eest võitlema, milline võitlus nüüd veel raskem, sest puudusid täiesti 1939. aasta eeldused võitluseks. Me polnud enam ise võimelised oma kodumaa eest võitlema, võisime seda teha vaid koos teise riigiga. Meil oli valida: kas Nõukogude Vene poolel sakslaste, meie kodumaa okupantide vastu või Saksamaa poolel meie iseseisvuse kõrvaldanud Nõukogude Vene vastu. Rohkem valikut üldse polnud. Kui mõni mõtleks Inglismaale - Inglismaa oli Nõukogude Vene liitlane, Prantsusmaa samuti ja USA samuti - kõik need mõtted tähendasid vaid võitlust Nõukogude Vene poolel Saksamaa vastu. Kumb neist pooltest oli siis õige, kumb oli vale?

Meie rahvas ei tahtnud ju võidelda Nõukogude Vene poolel, sest ta tahtis vabaneda punaste valitsusest. Seega jäi üle vaid võimalus võidelda Saksamaa poolel, siis kui meie rahvas soovis ja ootas Saksa-Vene sõda, oli ju veel rahuaeg. Lõpuks siiski Saksamaa alustas sõda Nõukogude Vene vastu ja eestlased võtsid sellest alul vabatahtlikena osa, lõpuks aga enda kaitseks vajaliku mobilisatsiooniga ka sunniviisiliselt nagu ta oleks ka 1939. aasta oktoobris sunnitud olnud. Meie võitlesime. Selgus, et Saksa riik oma valitsuse ebaõigete otsuste tagajärjel polnud võimeline võitma sõda, Saksamaa kaotas ja ka meie sellega ühes. Ja siis, 1939. aastal kui meie oma riigipea ja valitsuse otsusega keeldusime sõdimast Nõukogude Vene vastu, kaotasime samuti. Kumb kaotus oli meie süü?

Kui meie nüüd ütleme, et sõdisime valel poolel, siis on need sõnad ju selged: vale oli sõdida Saksa poolel. Tähendab oleks õige olnud sõdida Nõukogude Vene poolel, teist järeldust pole võimalik teha. Kõik, kes rõhutavad, et sõdisime valel poolel peaksid paluma Nõukogude Venelt andeks ja pöörduma Nõukogude Venemaale tagasi! Teist järeldust ei ole. Kui nad sellega ei nõustu, siis peavad loobuma ütlemast, et sõdisime valel poolel. Ka selles pole teist järeldust!

Ja ma tulen jälle tagasi alguse juurde. Meie sõdisime valel poolel! Kes ütlevad seda? Mitte kõik, aga arvatavasti kaunike enamus eestlasist, kes asuvad Läänes! Et võidelda õigel poolel, oleksid nad pidanud võitlema Nõukogude Vene poolel. Kuidas võisid nemad siis sattuda Läände? Nõukogude Venest ei pääse keegi Läände kui kellelgi lubatakse sõita Läände ajutiselt külastuseks, siis jäid nende eest pantvangina Nõukogude Venesse nende perekonnaliikmed. Kui nad oleksid võidelnud õigel poolel, siis poleks nad Läände asuda saanud.

Kust tuleb see, et eestlased, kes väidavad, et nad võitlesid valel poolel pääsesid Läände? See tuleb vaid sellest, et nad võitlesid Saksa poolel ja sel viisil pääsesid Läände. Ka venelased, kes Teise maailmasõja järel pääsesid Läände olid vaid need, kes soovisid Saksa poolel võidelda ja selleks tulid sõjas Saksa poolele.

Nüüd jääb vaid veel psühholoogiline analüüs: Saksamaa kaotas sõja,

kaotaja poolel ei taha keegi olla. Palju parem oli võitja poolel olla. Kuid nad olid ju põgenikud, kes olid tegelikult võidelnud Saksa poolel, vähemalt seisnud Saksa poolel. Võitja ees oli olukord raske, seda kergendas märksa kinnitus, et saame aru, et võitlesime või olime valel poolel - see rahuldab võitjat. Eestlast see aga rahuldada ei või, sest tõsiasi on, et eestlased võitlesid Eesti poolel ja see polnud mitte vale pool!

Pärast sõja lõppu pöördusin esimese minu elukohta jõudnud USA väeüksuse poole ja palusin end toimetada Eisenhoweri peakorterisse, et saaksin seal anda seletust eestlaste viibimise kohta Saksamaal ja Austrias ning paluda neid mitte anda välja venelastele meie sõdureid, kes on sattunud lääneliitlaste kätte sõjavangidena. Mind toimetati Saksamaale USA kindral Pattoni peakorterisse, kus võisin anda üle kõik ettevalmistatud kirjalikud selgitused meie riigi, rahva põgenike ja sõdurite kohta. Liitriikide üldmääruse põhjal peeti mind aga siis automaatselt aresti all kinni Treisingis, Moosburgis, Darmstadis ja Ludwigsburgis, kust mina eestlastest viimasena sain vabaks 1947. aasta jaanuari lõpus.

Mul oli tõeline heameel õppida neis laagrites tundma meie noori ohvitseri ja vanemaid riviohvitseri. Mul oli vaid südamest kahju, et neid tublisid inimesi varem juba kodumaal tundma ei õppinud. Nagu ka omal ajal kodumaal Eesti Vabadussõjalaste Liidus tegutsemise pärast keskvangimajas veedetud aastaid, nii ka nüüd vangilaagrites oldud aastaid ma ei kahetse, sest need õpetasid mind tundma paljusid väärtuslikke inimesi ja inimlikke väärtusi.

Tegelik olukord võimaldas mulle aga mul mitte ainult sõja ajal Saksamaal olla abiks hädasolevaile rahvuskaaslastele, vaid ka pärast sõja lõppu neile rahvuskaaslastele ja sõduritele, kes vajasid minult tõendeid kas nende mobiliseerimise või muude olukordade üle, sest imelikul kombel oli just ameeriklastel ja nende ametiasutustel, hiljem ka saksa ametiasutustel ja kohtul usaldus minu tunnistuste vastu. Arvan, et selle põhjuseks oli, et võtsin endale ainuvastutuse kõige eest, mis kodumaal toimus, kuna kõik tegutsesid minu määruste ja ametlike korralduste alusel ja ei kandnud seega vastutust oma tegude eest. Ajal, mil kõik püüdsid end süütuks tembeldada ning süüid teistele veeretada, paistis see liigselt silma, et mina vastuoksa just kogu süü endale võtan ja seega vist ausam olen. See tundus ka USA sõjakohtule, kus mina end vabatahtlikult teatasin tunnistajana mitme kohtualuse kasuks, kelle kasuks muidu keegi sõnagi ei julgenud lausuda. Nürnbergi kohtutes olin aga ainuke eestlane, kes esines kohtualuste kasuks, meie pagulasajakirjanikest ei julgenud mitte ükski siis isegi mitte pealtkuulajana Nürnbergi kohtusse tulla kui seal arutati meie kodumaad puudutavaid küsimusi.

Ja nüüd konkreetsed küsimused E.V. Saksalt:

a) Kas prof. Uluots pöördus Teie poole või Teie tema poole mobilisatsiooni väljakuulutamiseks? Oli kolmandaid isikuid selle juures?

Ei kumbki kummagi poole. Nagu eelpool öeldud, palusin mina Pukki

üldmobilisatsiooni käigu ajal rääkida prof. Uluotsaga ja paluda teda avalikult raadios toetada minu poolt väljakuulutatud üldmobilisatsiooni, mida tema ka tegi.

b) Kellena prof. Uluots pöördus Teie poole: 1. kas vanema riigimehena, 2. Eesti Vabariigi viimase seadusliku valitsuse peaministrina, 3. eraisikuna allesolevate riigitegelaste grupi volinikuna jne.?

Nagu öeldud, pole tema minu poole mitte mingis funktsioonis ega funktsioonita üldse pöördunud. Eespool kirjeldatud mobilisatsiooni küsimuse ajaloolises ülevaates on märgitud, et tema 1943. aastal oli mobilisatsiooni vastu.

c) Kas Teie esitasite J. Uluotsale küsimuse, kelle nimel ta räägib ja mida ta vastas?

Kuna ma temaga vahetult tollal üldmobilisatsiooni osas kokku puutunud ei ole, polnud mul ka juhusst ega põhjust temalt seda küsida.

d) Kas J. Uluots võttis osa seoses mobilisatsiooniga tekkinud läbi-rääkimistest saksa võimudega - kellena ja kellega?

Nagu eelmisest üldmobilisatsiooni kirjeldusest näha, ei võtnud Uluots mingeist läbirääkimistest selle kohta ei sakslastega ega ka minuga osa ja see poleks ka praktiliselt aja puudumise tõttu võimalik olnud.

e) Kokkuvõtte Teie esimesest jutuajamisest J. Uluotsaga mobilisatsiooni asjus?

Teie ei tee vahet mobilisatsiooni küsimuse arutamise, mis toimus 1943 «Estonia» teatrisaalis ja üldmobilisatsiooni otsustamise ja väljakuulutamise vahel 1944. Esimesel puhul oli mul temaga kõnelusi, teisel puhul üldse mitte. Esimesel puhul oli tema mobilisatsiooni vastu nagu eelnevas kirjelduses öeldud, teisel puhul toimus kontakt üldmobilisatsiooni küsimuses Uluotsaga Puki kaudu alles veebruaris 1944 kui üldmobilisatsioon juba käimas oli.

f) Milline oli Teie ja Uluotsa kokkulepe ja kas on selles osas dokumentaalseid tõendeid ja kust neid saab?

Kui mõtlete mobilisatsiooni küsimuse arutamist, siis ilmus selle kirjeldus 1943. aastal ajalehtedes, eriti «Eesti Sõnas» pealkirjaga «Samm suveräänsuse poole.» Uluots ei pooldanud mobiliseerimist, seepärast pole mul temaga olnud ka mingit kokkulepet.

Põhilisi küsimusi

Härra K-le vastasin tema hulgalte küsimustele aastal 1973:

Teie küsimused on minu arvates igal eestlasel vähemalt silmapilgukski mõtetest läbi käinud, kuna aga keegi neile vastust ei leidnud, siis loobusid nad nende küsimustega tegelemast - päris rahule ei jäänud sellega aga keegi. Sellepärast pean vajalikuks neile konkreetselt vastata, osalt mulle teadaolevate tõsiasiade, osalt oma mõtete ja püüete valguses. Teie küsite:

Miks Eesti riik ei olnud paremini ettevalmistatud sõjaliselt?

Miks andsime käest (hõbekandikul) riikliku iseseisvuse?

Kas tõesti olime nii vaesed, et ei suutnud peki eest saada tanke, lennukeid ja paremaid relvi? Tiplade tulles oli Eestil ainult 6 (või oli see 8) tanki ja needki lapitud?

Mis imevägi pani meie toonased riigijuhid olukorda uskuda kommunistidesse?

Kas vabadussõjalased oleksid riigi relvastanud, et võiksime kaitsta end okupatsiooni tulles?

Kas oli tehtud kavasad, lepinguid teiste riikidega?

Kas jätsime endid saatuse hooleks vahekordades Saksa riigiga (nagu väidab oma raamatus Tambek)?

Kõige lihtsam on vastata relvastuse küsimusele. Meie otseseks naabriks oli Nõukogude Liit, sõjaliselt võimas riik, kelle ideoloogiast ja võimupoliitika kogemustest väikeste naaberriikide, eriti varem Vene keisririigi piiridesse kuulunute, vägivaldselt annekteerimisel (Kaukaasia riigid, kes end olid iseseisvaks kuulutanud ning Vene riigi koosseisust lahkunud, aga ka teised) kasvavalt ähvardas ka meid. Kainelt välispoliitiliselt kaaludes pidime arvestama, et see sõjaliselt võimas naaber kasutab tekkivat, temale välispoliitiliselt soodsat võimalust meie riiki kas nii või teisiti omastada. Samu kaalutlusi pidid tegema ka teised Balti riigid. Pealegi ähvardas kõiki kolme ühtlaselt Nõukogude Liidu sõjaline ja majanduslik huvi saada Balti riikide omastamisega rida jäävabu sadamaid Läänemeres nii meretranspordi kui ka sõjalaevastiku jaoks ning päris olulisel määral lühendada ähvardavat või enda ekspansiooni jaoks vajalikku mandririnnet Läänes. Kõiki neid sihte saavutas Nõukogude Liit möödunud maailmasõja tulemusena isegi veel suuremas ulatuses.

Ohustatud riik peab enda kaitseks soetama endale küllaldase relvastuse, kogu riigi kaitset kaasaegsetele relvadele vastu pidavate kindlustustega, pidama hästi väljaõpetatud sõjaväge ja jooksvalt koolitatud reservväge ning kandma hoolt kogu rahva võitlustahte eest kodumaa kaitseks.

Relvad olid kallid, neid sööb ajahammas, kuna jooksvalt peab uuendama relvi, võimaliku vaenlase ja üldse relvade arengu tõttu vananevad relvatüübid, nende asemele peab ostma uusi ja nende käsitsemist õpetama nii tegevväele kui ka reservile. Kuna naabril on arvuliselt mitmekordselt suurem sõjavägi ja ka relvastus, peab väikeriigi relvastus väikse sõjaväe arvu tõttu omama seda tugevamat tulejõudu enda kaitseks. Tõsiasi oli, et meil selleks majanduslikku jõudu ei olnud. Järgnevalt pidime asuma seisukohale organiseerida mõjuvat endakaitset selliste relvadega, mis meie majanduslikule kandejõule on kättesaadavad ning enda kaitseks kõige efektiivsemad - meie ei võinud end relvastada tavalisel viisil, ei võinud konkureerida suurriigiga, vaid pidime seda tegema suurema tarkusega, nii umbes nagu väike Taavet hiiglase Koljati vastu. Meie kodumaa piirid olid väikesed, venelane võis tollaegsete lennukite ja tankidega päris lühikese ajaga ületada kogu meie maad peagu jalutuskäiguna.

Juba need lühikesed kaalutlused, milliseid oleksime pidanud tegema samuti nagu ka teised Balti riigid, oleksid määratlenud relvastuse sihtjooni: lennavae asemel lennutõrje, sõjalaevastiku asemel miinipanijad, tankide asemel tankitõrje ja miinid. See loetelu on vaid sihtjoonte näitena toodud. Endakaitse strateegia ja selle detailne taktika on vastupidine pealetungi strateegiale ja ka operatsioonide taktikale. Meie Vene sõjakoolides õppinud ohvitserkond valmistati ette ju riigi seisukohalt pealetungisõjale ja ka meie Vabadussõda oli enamikus võidukas pealetungisõda ja ka hiljem välismaal sõjakoolides kasvatatud ohvitserkond õppis suurriikides, kus pealetungisõda on põhjapanevaks elemendiks, selle asemel et koolitada meie ohvitserkonda näiteks Šveitsis, kus on kõik rajatud vaid endakaitsele.

Inimlikult on muidugi mõisteta, et väejuhtidel, kes on välja õpetatud pealetungisõjaks, on väga raske ümber orienteeruda vaid kaitsesõjale kuid riiklikult oli see lubamatu hoolimatus. Need sõnad pole mitte mõeldud süüdistusena meie ohvitserkonna vastu, kes kohusetruult täitis oma kohust kodumaa vastu ning võitles kangelaslikult - need on suunatud vaid riigimeeste ja kõrgeima juhtkonna vastu, kelle kohuseks oleks pidanud olema meie riigi seisukohalt õige riigikaitse ette valmistamine.

Kuid kõigile neile kaalutlustele vaatamata on meile selge, et meie üksi oma jõuga ja oma võimete kohaselt poleks end kaitsta suutnud võimsa naabri vastu. Võimsa ja ohtliku naabri olemasolu ei tohi aga väikest naabrit mitte paralüüeerida, nagu lindu ussi pilgu ees. Kui meie kõike meie võimetele ja vajadustele vastavat relvastust ja muid eeldusi oleme soetanud, siis ei jätku neist ikkagi veel: on vaja ka liitlasi, kellede huvid meie huvidega ühtuvad ja seepärast ustavad on, sellisel määral ja ulatuses, et neist tekib vastukaal ohtlikule suurele naabrile ja sunnib teda loobuma soodsal momendil pealetungist ning respektima meie riiki. See igale riigile hädavajalik täiendus oma sõjalisele jõule puudus meil täiesti. Liitu samal viisil ohustatud Lätiga ei saa lugeda endakaitse täienduseks, pigem ohu suurendamiseks. Meie kõige võimsamaks endakaitse täiendajaks pidi olema aktiivne välispoliitika ja avameelse kava alusel, mis ka teistele riikidele loob veendumust kava tähtsusest ka kõigile teistele riikidele. Ja see puudus meil täiesti.

Kas vabadussõjalastel oli kavasid riigikaitse küsimuses? Ja, neid oli juba sel põhjusel, et EVL oli mures riigi saatuse pärast, puuduliku põhiseaduse ja puuduva kindla riigivõimu pärast. Minul oli Sirguga mitmel korral kõnelusi nende küsimuste üle eelnevalt toodud kaalutlustega. Neid küsimusi ei tohtinud aga ei avalikkuses arutada naabri õrritamisest hoidumiseks, neid ei tohtinud ka arutada arvukas koosseisus, sest puht inimlikel põhjustel sunniksid need muremõtted avaldama oma mõtteid teistele ja sellega oleksid nad juba avaliku vaidluse sisse kistud. Nii teritasime meie neid mõtteid tulevase valitsusprogrammi jaoks kui valimistest tekib kas EVL-ist kui enamusparteist valitsus või absoluutse enamuse mitteraamisel koalitsioonivalitsuses. Nüüd on need asjad muutunud juba mineviku küsi-

musteks ja neist võib rääkida, nad pole enam küsimused, mida vastutustundlik tegelane peaks riigisaladuseks. Üks Sirgu mõtteid meeldis mulle eriti: tollal, majanduskriisi ajastul, polnud meie mõlema tsemendivabrikule välis- ega siseturgu, mille tagajärjel leppisid mõlemad kokku, et Aseri vabrik jääb seisma ja Kunda tsemendivabrik maksab iga produtseeritud tunni tsemendi eest Aseri vabrikule teatud kahjutasu seismise eest! Sirk asus seisukohal, et meie kodumaa loodus pakkus liig vähe looduslikke takistusi enesekaitseks. Soomel on kaljumägesid, meil neid pole. Järelikult peame ehitama endale ise kaitsvaid kaljumägesid, peame ehitama kogu oma kodumaa betoonpunkreid täis, nii et igal sammul on meil kaitsepositsioon vaenlase vastu. Vaid ainult piiril piirikindlustuse ehitamine on kallis ja väljavaatetu, sest see peaks vaenlast kinni vaid mõne tunni või päeva ja siis on kogu maa kaitsetult vaenlase ees. Kui aga kogu maa on täis punkreid, siis on vaenlane takistatud igal sammul. Selline punkritevõrgu ehitamine oleks liig kallis kuid seda saaks ka odavamalt kui plaanitseda punkrivõrku selliselt, et need rahuajal teeniksid põllumehe huve: punkrid tuleks ehitada põllumajanduslike hoonete vundamendina, selleks panna käima Aseri tsemendivabrik ning selle toodang anda osalt väga odava hinnaga, osalt hoopis tasuta põllumeestele, kes omal jõul ja vastava plaani kohaselt ehitaks punkreid ja neile vastavaid hooneid, küüne jne. Nõnda langeks töökulud ära ning ka osa materjalikulu, rahvas saaks ise asja tähtsusest aru ja toetaks seda. Tulemuseks oleks aga niitelda omal jõul kogu meie maa muutmine igal sammul punkrite võrguks, millest venelaste tankid ja muud väeosad kergelt mööda ei pääse ja mida ka lennukid nii kergelt hävitada ei suuda.

Muidugi kuulusid neile arutlustele juurde ka mõtted realiseerimise võimaluste piirides teistest endakaitseabinõudest, eelkõige aga ka endakaitseks vajalik ning sihtide poolest realiseeritav välislepingute ja liitude kava. Ning vundamendiks kõigele meie oma rahvustervik, keda peab innustama armastus kodumaa vastu ning hingestav tahe kodumaa eest võidelda. Siin mõistab nüüd ehk mõnigi, miks meie oma propagandas panime nii suurt rõhku rahvusterviku mõistele.

Ma ei taha siin pikemalt arutada vabadussõjalaste kavasid, kuna need esialgu piirdusid vaid väga, väga väikese kavandajate hulgaga, nad olid aga olemas ja minu arvates seisis nende väärtus just selles, et kõik need kavad said mõeldud tegelikult realiseeritavate ja kaine kaalutluse mõtetena. Ma selgitan neid mõtteid edasi juba üldisel alusel üldise tingimatu vajadusena, ilma neid EVL-iga sidumata.

Esmalt tahan veidi analüüsida põhjusi, miks ei toimunud mitte seda, mida tänapäeval tagantjärele arutades peame tungivalt vajalikuks. Järgnevas peatükis kirjeldan siis võimalikke realiseeritavaid samme. Tagantjärele tarkusega on kerge arvustada, kuna arvustajal on teada kõik hiljem sündinu. Peame end asetama mõtetes just tollasesse olevikku, et kõike õieti mõista.

Meie riik sündis 24. veebruaril 1918. aastal, päeval, mil just veel

punavenelased ja nende laevastik olid Tallinna reidilt pikkamööda taganemas ja teisest küljest Keila poolt lähenesid Saksa väed, ning punaväed kavatsesid veel enne põgenemist korraldada Tallinnas veresauna. Ööl vastu 24. veebruari oli kiirelt ja vabatahtlikult organiseeritud Omakaitse, puudulikult relvastatud, enamasti endasoetatud relvadega asunud punakaarti linnast välja tõrjuma, milleks aitas kaasa Suur-Karja tänaval asuvast kommunistide «Kiire» toimetuse hoovist varastatud soomusauto. Õhtuni oli korda läinud punaseid ja vene madruseid tagasi tõrjuda sadama piirkonda ning ümber selle organiseerida Omakaitse tugipunktide võrku, milledest valvemeeskonnad pidid tõrjuma tagasi igat uut punaste katset sadamapiirkonnast välja murda linna sisse. Abiks selles võitluses olid eriti soomusauto, mis Mere puisteel edasi-tagasi sõitis ning kuulipildujapunkt Oleviste kiriku tornis.

Kõik see toimus «koduste abinõudega.» Mina olin selle öö Paksu Margareta tornieelsel kindlustusel üks vilumatuist noortest poistest, keda vilunum sõdur pidi kiskuma tagasi lumevallilt kui sadama poolt tulistati. Oskamatus pani arvama, et lumevall kaitseb püssikuuli eest. 24. veebruari hommikuks oli kõik äkki möödas, Vene laevastik tõmbus reidilt tagasi, punased sadamas olid löödud, Saksa väeosad olid Tallinna jõudnud, päev oli imeilus päikesepaisteline, kirikukellad helisesid, igal pool oli välja kleebitud iseseisvuse manifest, omakaitseelased said vabaks öisest pingutusest ja võisid linna minna, ka mina isaga. Peatusime börsi trepil, et lugeda manifesti, kus järgmisel päeval ilutses juba parun von Seckendorfi määrus «Mina käsen...mina keelan...» Üks pika halli habemega talunik jänesenahkse halli lühikasuka ja karvamütsiga pöördus börsitrepil minu isa poole ja ütles: «Pai noorherra, minu vanad silmad ei võta seda kirja, palun lugege see mulle ette.» Minu isa luges talle manifesti ette, vanamees istus trepile, pisarad voolasid silmist, pani käed risti ja kordas ikka jälle: «Et minu vanad silmad seda veel nägema pidid, et minu vanad kõrvad seda veel kuulma pidid!» ja hää jäi pisaratest kinni. Ka meil olid pisarad silmis ja iga kord kui sellest räägin või kirjutan, tulevad tahtmatult jälle pisarad silma.

Ning siis järgnes kurikuulus Saksa okupatsiooniaeg, mis lõppes novembris Saksa vägede taganemise ja punaste uue pealetungiga. Narva rindelt algas Vabadussõda, mis laskis punaseid jõuda üsna Tallinna lähedale ning siis kogunesid kooliõpilased ja vabatahtlikud vastuvõitlusele ning kogu rahvas mõistis mobilisatsiooni vajadust. Edasine Vabadussõda oli õieti suures joones võidukäik, mis viis meie sõdureid Peterburile (hilisemale Leningradile) üsna lähedale ja valgete venelaste rinde kokkuvarisemisel pidasid meie väed kindlat kaitsevõitlust Narva ja Pihkva rindel, nii et venelased olid sunnitud pakkuma rahu ning 2. veebruaril 1920 sõlmiti Tartu rahu venelastest punaste naabritega.

Selline oli meie iseseisvuse süünd, seda peame ikka jälle tuletama meelde, et mälu muutuks selgeks ja ausaks ning tõsiasiad koonduksid meie südamesse koos kodumaa ja meie rahvaga. Ja mõtleme nüüd veel sügavamale tollesse

ajastusse: enne meie iseseisvuse sünni olime suure Vene riigi provints, Läänemereäärsed kubermangud. Meile lähim riigivõim oli Vene kuberner, keda alles 1917. aasta keskel asendati Eesti ja Liivi kubermangu kokku liites Jaan Poskaga. Käesoleva sajandi algul käis kibe võitlus linnades ja omavalitsustes võimu pärast baltisakslastega, kelle võim 1905. aasta revolutsiooni ajal oli veel kõikemäärav ja ihunuhtluse võimumees. Alles iseseisvuse sünn andis meie rahvale võimu meie kodumaal ja meie Vabadussõda kindlustas selle meile. Enne seda tähtaega polnud eestlastel kogemusi iseseisva riigiga, ei riigivalitsemisega ega riigimajanduse ja välispoliitikaga. Kõik meie kogemused pärinesid omavalitsustest ja kodumaistest organisatsioonidest ning veel neist meestest, kes olid Vene riigi teenistuses Peterburis ja mujal Venemaal ametis või muul alal, ka advokaatidena, tegevad olles võitsid kogemusi Vene administratsioonis ja vene vaimus. Ainult mõned üksikud olid endale soetanud haridust ja kogemusi Läänes.

Nüüd seisid kõik ülesande ees ehitada üles oma riik, võita endale kogemusi, riik pidi põdema läbi rea «lastehaigusi» ja pikkamisi - kuid võrreldes teiste suurriikidega haruldase kiirusega - õppisime valitsema oma riiki ja seda ehitama üles. Ja peame tunnistama, et meie rahva suur püüe hariduse poole, meie kodune oskus kõike ise teha, võimaldas mitte vaid põllumehele kõike vajalikku valmistada ise, vaid ka riigielu mitmetel aladel otsida ja leida ise lahendusi, millest osa võib veel praegugi olla eeskujuks mitmele kultuurriigile Läänes. Olgu näitena öeldud, et meie vähemusrahvuste autonoomiani pole veel ükski maailmariik, kel on suuri raskusi vähemustega ega ka ÜRO veel jõudnud. Muidugi on aga samaaegselt ka väga paljut, milleni meie iseseisvuse aja kestel veel jõuda ei suutnud.

Kõik see arenes meie rahva tervest mõistusest! Kuid seda kahjustas üks rahvuslik kohustus: võites oma kodumaale iseseisvuse oli meie rahvuslikuks kohustuseks kutsuda koju ja võimaldada selle teostamist kõigile eestlastele, kes olid paisatud laiali üle kogu Venemaa, meie nõutasime rahulepinguga neile opteerumisvõimalust kodumaale ja suurem enamik neist pöördus rõõmuga kodumaale tagasi. Nad olid mitmeti jõudnud oma teenistusega kõrgele administratsioonis või majanduses ja eriti suured eestlaste keskused nagu Peterburis, olid nii omavahel kokku kasvanud, et nad omavahel ka kokku hoidsid. Nad olid aga oma ümbrusega, tööga ja eluga võõrdunud kodumaa elust ja muredest, nad polnud mitte kaasa elanud kõike seda, mida meie rahvas kodumaal läbi elas sõja ajal, murrangul, mis lõi meie iseseisvuse sünni ning Vabadussõjas, mõttekäigud ja kogemused olid seega endastmõistetavalt lahkuminevad.

Kuna meil aga just juhtivatest ametnikest arusaadavatel põhjustel kodumaal puudus oli, siis võtsime meeleldi optante nende võimete ja kogemuste järele arvates just kõrgema ametkonna ja mitmeti juhtkonna koosseisu. Sellega tuli aga ka, ilma et oleksime märganud, mitmeti ka negatiivset Vene ametkonna tavadest ja mõtlemisviisist meie riigi juhtivasse

kihti: ühest küljest, nagu hilisemad pahandused näitasid, altkäemaksu mentaliteet, teisest küljest «lai mõtlemisviis», mis polnud kohane meie kitsastele võimalustele. Ja kuna viimane just «üleval» selliselt hakkas nõrguma, kahjustas see meie riigi normaalset ja üksmeelset arenemist. On kindlasti mõndagi, kes neid sõnu mulle pahaks paneb või pahatahtlikuks loeb, ma ei mõtle seda aga nii, vaid asjaliku konstateeringuna ja olen veendumusel, et asjalikult ja õiglaselt järele mõeldes igaüks mulle õigust annab, ma ei tahaks siin hakata loetlema konkreetseid juhuseid.

Tahan vaid selgitada, et meie kogemused tulid kodumaistest omavalitsustest ning vene ametniku või keskkonna õhkkonnast. Kui neid lähemalt analüüsida, siis peame konstateerima, et kõiki neid kogemusi jätkus administratsioonis, kohtu alal, hariduse alal, teede alal, põllutöö alal, mõningal määral riigikaitse alal, ning hoopis puudu jäi välispoliitikast ja majanduse juhtimisest, viimastest mõlemast puudusid meil üldse asjatundlikud juhtivad jõud, neid pidi alles hakkama kasvatama. On ju meil teada kui palju tähendas see oskamatu ärilisi operatsioone välismaal, mille läbiviimiseks kutsuti appi võõraid, kes siis ka meid osavasti alt vedasid, riigile väga palju kahju valmistasid.

Kõik need asjaolud kokku näitavad meile, et tagantjärele nõuaksime praeguste arusaamiste juures liiga palju meie kodumaalt, nõuame mitmeti seda, milleks ta veel võimeline polnud. Viimast aga hukka mõista ei ole õiglane. Ja just see juhib meie tähelepanu tõsiasjadele, mis meie suurimaks nõrkuseks olid: nagu eelnevast arutlusest näha, puudusid meil just asjatundlikud juhid välispoliitikas, riigikaitstes ja majanduses. Ärge kohe mõtelge, et nende sõnade terav ots on suunatud kindral Laidonerile ja meie majandusjuhtidele. Selgitan hiljem lähemalt, mida ma selle all mõtlen. Märkate aga kohe, et mina jätsin välispoliitika mainimata - siin pean ütleva, et sel alal peale Jüri Poska ei tea mina mitte kedagi märkida.

Kõigi eelnevate arutluste tulemuseks on tõsiasi, et kõik meie riigimehed, poliitikud, juhtivad tegelased olid vaid sisepoliitikud, tegelesid vaid sisepoliitika alal ja nägid kõikide küsimuste lahendust vaid sisepoliitiliselt ja sisepoliitika abinõude ja mõõdupuudega. Ja selle all kannatas meie riigi elukindlustus välispoliitiliselt, sõjaliselt ja majanduslikult.

Ärge kippuge nüüd kohe minu kallale nende sõnade pärast. Ka meie praegusel tänapäeval on näiteks USA elus määrav vaid sisepoliitika, tema välispoliitilised sammud kõiguvad sisepoliitiliste voogude mõju all, USA on muutunud nii ebakindlaks ja kontseptita suurriigiks, et ükski riik maailmas pole suuteline oma välispoliitikat usalduslikult rajama USA-le. USA-1 on aga üks eelis: sõjaliselt ja majanduslikus juhtimises on tema tugev kuid ka tema sõjaline jõud oleneb sisepoliitikast, mis teda laskis kaotada palju maailmasõjas ja pärastistes sõdades, isegi oma aatomirelva monopoli. Majandust ma sellelt seisukohalt ei taha puudutada.

Meie riigi algaastail oli Saksa saadikuks meil Otto von Hentig. Möödunud

aastal pühitses ta sünnipäeva, mil sai 90 aastat vanaks ja saatis mulle kingituseks oma elumälestused. Tollal olime mõlemad noored, ühiste teaduslike huvide tõttu lähenesime üksteisele sõpruses. Kui ta juba aastaid oli lahkunud Eestist, kirjutas ta mulle kahekümnendatel aastatel USA-st kirja, millele lisas juurde kirja Pätsule ja palus mind seda Pätsule isiklikult üle anda. Päts elas tollal Soome saatkonna kõrvalhoones. Hentig kirjutas oma mälestusi Tallinnas oleku ajast ja sellest, et ta jälgib pidevalt meie riigi arengut. Ta konstateeris, et Eestis on väga palju sisepoliitikuid ja vaid üksainus riigimees, Konstantin Päts, kellele ta sel teel tahab oma lugupidamist veelkordselt väljendada. Ma andsin selle kirja Pätsu kätte, olin arvamusel, et just see hinnang läheb talle südamesse. Päts luges kirja minu juuresolekul läbi, küsis siis minult kuidas Hentigil läheb ja palus mind järgmises kirjas teda tänada selle kirja eest. Tollal olin ju mina veel väga noor, ma tundsin aga, et Päts ei mõistnud neid sõnu ja samastas neid riigivanema mõistega, et see oli vaid võrdlus riigivanemate vahel tema kasuks, sest riigivanem oli ju meil sisepoliitiline mõiste. Saksa keeles tähendab see sõna aga hoopis muud: valitsusjuht, kes riiki välis- ja sisepoliitiliselt juhib, kusjuures välispoliitiline juht on primaarne. Nii oli Bismarck just välispoliitik, kes oma välispoliitikaga riiki tugevaks tegi ning sisepoliitikale vaid kui administratsioonile vaatas. Tollal oli Hentigil täiesti õigus, sest tema teadis, et Päts oma tegevusega oli tegelikult meie riigi looja ja meie riik sai ju loodud hea välispoliitikaga, julgusega päris uutel radadel liikumises ja Vabadussõja võiduga. *De jure* tunnustamisest peale muutus aga Päts sisepoliitikuks ja erakonnapoliitikuks. Hiljem, kolmekümnendate aastate lõpus ja neljakümnendal aastal kui olin lähedasem Pätsule, nägin, et tema väga hästi mõistis välispoliitika domineerivat võimu kuid ometi allutas välispoliitilised vajadused sisepoliitika huvidele, mida ta enda jaoks tähtsamaks pidas.

Tõsiasi on, et riik, mis loobub välispoliitika võimust sisepoliitika kasuks, kaotab kui välispoliitilised kaalutlused ainumõõdu andvad on. Iga diktatuur on sisemiselt nõrk, ta pole suuteline samaaegselt vastu panema välistele ja sisemistele ohtudele, raskuste silmapilgul on temas sisemise jõu alalhoid tähtsam ning ta peab alistuma välisele survele, mille tagajärjel võib kokku variseda mitte vaid diktatuur, vaid ka riik. Seda õppisime tundma fašistliku, rahvussotsialistliku ja paljude teiste diktatuuridega tänase päevani. Meie kodumaal meie aga nokkisime nii kui kanad maaslamavaid teri ja jätsime kõrgel keerlevat kulli tähele panemata.

Kuna asi on tähtis, kordame veelkord meie ministeeriumite ülesandeid: siseministeerium korraldab siseriikliku elu küsimusi, kohtuministeerium - samuti, haridusministeerium - samuti, sotsiaalministeerium - samuti, teedeministeerium - samuti, põllutöoministeerium - samuti ja majandusministeerium - osalt samuti. Välisministeerium kaitseb meie riiki väliselt välispoliitiliste abinõudega, kaitseministeerium kaitseb meie riigi välist julgeolekut ning majandusministeerium kaitseb meie riiki väliste

majanduslike ohtude vastu ja julgestab meie riiki majanduslikul alal. Näeme, et kolm ala, välispoliitika, riigikaitse ja välismajandus kaitsevad meie riigi olemasolu, tema iseseisvust ja tema kooselu teiste riikide peres, kuna kõik teised alad tegelevad sisemise elu korraldamisega. Peame sellest ka järeldama, et sisemine elu nõuab alati korraldamist, kas meie endi või võõraste poolt, sest temast oleneb tegeliku elu alalhoid - ja nõnda on ka meie rahvas püsinud ja hoidnud alal oma emakeelt, oma kodumaad, rahvuslikku asustusala ning oma kultuuri läbi kaheksa aastatuhande - vaheldumisi, kord vabalt ja iseseisvalt, kord võõra võimu all. Kui mõtleme aga meie iseseisvusele, meie riigi säilitamisele, siis ei jätku selleks vaid sisemise elu korraldamisest - selleks on vaja kindlustada iseseisvust kooselus teiste riikidega, sõjaliselt ja majanduslikult vaenlase vastu.

Nii on meie riigil kahesuguseid kohustusi: väliseid ja sisemisi ja võime konstateerida, et sisemisel alal oleme õppinud ja jõudnud kõike korraldada, mis võimalik ja vajalik ja nii mitmelgi alal olime ees teistest vanematest riikidest, välisel alal aga süüdi oskamatuses, tähelepanu puuduses, selle ala suurima tähtsuse mitteäratundmises ja ka selles, et meie pole koolitanud vastavaid asjatundjaid, vaid jätsime välispoliitika selle ala asjatundmatute asjaarmastajate hooleks, kes oma ülesannet nägid vaid külaskäikudes, *partydes* ja esinemises ja esindamises. Kuivõrd meil puudus arusaamine välispoliitika võimest ja tähtsusest tõendab asjaolu, et meil oli hulk saatkondi seal, kus seda eriti vaja polnud, seal aga, kus väga asjatundlikku ja teovõimast suurearvulist saatkonda vaja oli, USA-s, meil see üldse puudus ja olime esindatud vaid konsulaadi läbi, mida ameeriklased ise siis ülendasid diplomaatlikuks asjaajajaks, et meie riigiga läbi käia võida!

Meie sisepoliitilise mõtlemisviisiga riigis kadus sel viisil arusaamine välistest ohtudest - meie olime naiivsel mõttel, et Tartu rahuleping kindlustab meie riigi igaveseks ajaks, meie ei mõelnudki sellele, et Venemaa tollal oli iseenda raske olukorra tõttu kodusõjas sunnitud otsima rahu meiega ja meie eeskujul ka teiste Balti riikidega. Ega venelased ei teinud seda rahulepingut mitte meie huvides, vaid endi huvides ja häda sunnil ja nende tahe jäi püsima, soodsamas olukorras meie kodumaad jälle omastada. Nägime selleks väliseid märke 1924. aasta mässukatses, mis oli ju organiseeritud Moskvast, mitte meie põrandaaluste kommunistide poolt, nägime hiljem provokatsioonilisi piiririkumisi, nägime hoolimatust meie iseseisvuse vastu ja pidime jõudma äratundmisele, et järeleandmisega neis väiksemates provokatsioonilistes nähetes meie näitasime üles vaid endi poliitilist nõrkust ja ahvatlesime Vene himu enama järele. Meie püüdsime end rahustada, pelgasime vaadata tõelisele ohule näkku, ja nii jõudis silmapilk kätte, kus meid venelased kategooriliste ülesastumistega just nagu unest üles äratasid ja meie ära tundsim, mida olime vahepeal oma kohustustest maha maganud - nüüd polnud enam midagi parata ja tuli alla anda kuigi julge vastuhakkamine oleks vast ehk venelasi sundinud ettevaatusele.

1939. aastal käisid läbirääkimised ühest küljest Inglise ja Prantsuse eriesindajate ja venelaste vahel Moskvast ja samaaegselt läbirääkimised Saksa esindajate ja venelaste vahel. Tollal avaldas üks Prantsuse admiral «Päevalehes» kirjutise, milles avalikult ütles, et väikerahvaste tunded ei või takistavalt vahele rääkida kui suurriikide elulised huvid on mängus. Ja meie ei teinud mõtteidki sel puhul. Ka välisministeerium ei esitanud arupärimist Prantsuse valitsusele. Meie kuulutasime end sõja alates neutraalseks ja olime veendumusel, et see kaitseb meid kõigi vaenlaste eest. Šveits kuulutas end ka neutraalseks kuid samaaegselt relvastas end hambuni ja ehitas punkreid, tankitõkkeid ja muid kaitseabinõusid sedavõrd tugevalt üles, et Saksamaa ei julgenudki sõjale Šveitsi vastu mõelda. Neutraalsust peab kindla tahtega ja kõigi kaitseabinõudega ise kaitsma, muidu on ta väärtusetu sõnakõlks, millest keegi välja ei tee.

1939. aasta suvel külastas Saksa välisministri büroo idaosakonna juhataja dr. Kleist ministri ülesandeil Balti riike ja rääkis nende välisministritega. Ta kirjeldas väga avameelselt võimalikku edasist arengut Saksamaa ja Venemaa vahel ja küsis, milliseid mõtteid teevad Balti riigid selles olukorras. Ta jutustas mulle, et Leedu välisminister oli väga üleolev, Selter ütles, et sõjalise konflikti puhul kuulutab end Eesti neutraalseks ja see staatus on küllalt kindel garantii sõjast puutumatuks jääda. Ainult Läti välisminister Munters oli jaganud Kleisti mõtteid ja oli väga mures kuid ta ütles, et tundes kõiki eeldusi pole tema mitte võimeline midagi muutma Läti riigipea ja valitsuse otsustes.

Samal suvel külastas meid ka Saksa kindralstaabi ülem Halder. Kuigi meil on seda kategooriliselt eitatud, kinnitas mulle Kleist, et Halderil oli samuti nagu temal välisministritega, rääkimist sõjavägede ülemjuhatajatega. Et hiljem Halder seda eitab, selle kohta ütles mulle Kleist, et aumehelik kindral ei võigi toimida teisiti, ta ei või ju paljastada oma ja võõra riigi saladusi. Narva piirikindlustusi nähes olevat tema öelnud: «Need kindlustused peatavad vastast vaid mõne tunni või päeva. Kui siia idavalli ehitame, siis ei pääse sellest keegi üle.» Ta mõtles sel puhul kindlasti Saksa läänevallile ja andis sellega küllalt selgesti mõista, millised võimalused ees seisavad. Üks meie kindralstaabi ohvitser, kes olevat olnud Halderi saatja, kinnitab, et Halder pole kunagi Narvas olnud. Ma usun seda, sest tema külaskäik Narva oleks liigselt provokatsiooniline olnud nii Saksamaale kui ka meile kuid ma usun, et Halder seda juba väga selgelt nägi temale näidatud kaardist ja neid sõnu kolonel Krupile tõesti ütles. Kuid ma võtan ka aluseks, et eelpoolnimetatud meie kindralstaabi ohvitser samuti oma diskretsioonikohustust täitis. Aga need kaunis avameelsed mõtted ei häirinud meid ka siis mitte kui nende piirikindlustuste plaanid venelastele müüs üks meie kapten.

Kui venelaste esimene ultimaatumiküsimus oli Riigikogus arutlusel, küsiti sõjavägede ülemjuhatajalt seisukohta, siis ütles see, et meie suudame sõjaliselt vastu panna maksimaalselt kaks nädalat! Riigikaitse komisjonis ütles ta konkreetsele küsimusele vastuseks, et meie kaitsejõududel on laskemoona viieks päevaks! See lause on autentne. See seisukoht otsustas. Riigikogu otsustas Vene

nõudele alistuda ja kirjutada alla vastastikuse abistamise lepingule, mille kestvuseks oli 25 aastat. See oli lõpu algus. Meie iseseisvuse lõppu otsustas seega mitte vaid riigikaitse võime puudumine, vaid sisepoliitiline otsus anda alla, kuna meil puudub igasugune väline kaitse! Ja meie riigikaitse võime puudumine pidi ju meie sõjavägede ülemjuhatajale ja riigi presidendile juba aastaid teada olema. Nii jääb õhku rippuma vaid küsimus, milleks andsime siis raha välja sõjaväele, kas vaid esinduslikuks otstarbeks? Meie riigi võimetus pidi ju samuti juba aastaid teada olema nii riigi juhtkonnale ja vist ka naabritele? Minu kogemustest võin mina kinnitada, et meie ohvitserkond ja sõdurid, meie reservväelased, olid kõik tahtelised suurima panusega võitlema kodumaa eest ja nad tõestasid seda oma tegudega ja oma eluga! Meie iseseisvuse kaitseks oli aga ette valmistatud nii palju mündiriiet, nii et seda isegi venelased veel ära kasutada võisid.

Ja veel nii ütelda viimasel silmapilgul, nagu kirjutab Sven Hedin oma mälestustes, oli teada Berliinis diplomaatide hulgas, milliseid salajasi kokkuleppeid Saksamaa venelastega on teinud, tema teatas sellest Rootsi kuningale ja valmistas teda ette sõja algusele Saksa-Vene vahel - ainult meie saadik Berliinis ei näinud ega kuulnud ega teinud midagi. Ning samuti on teada, et Jaapani saadik Helsingis diplomaatlikus keeles küllalt selgelt hoiatas meie saadikut tulevaste sündmuste eest kuid see ei mõistnud seda ega pidanud vajalikuks sellest tungivalt ette kanda. Ja meie välisminister ei pööranud tähelepanu sellistele, küllalt selgetele kuuldustele. Ja nii sündis ka, et sel momendil kui olukord oli meile kõige pinevam, viibis Päts Orul ja kuulis seal alles Uluotsalt telefoni teel venelaste teisest ultimaatumist ning sõitis siis kiirelt Tallinna. Ka mina tahtsin tollal mõned päevad varem informeerida Pätsu, kuna tema aga oli Orul, ei saanud preester Päts temaga ühendust võtta ja palus Tambeki vahendada. Tambek pidas minu soovi tähtsusetuks ja keeldus, lõpuks siiski helistas Orule, kust Päts temale tegi korralduse, et mina kohe sõitku Orule. Tambeki mälestustest võib seda lugeda. Tambekil polnud aimu minu kontaktidest Pätsuga, Päts teadis aga asja tõsidust kui mina temaga kiirelt rääkida soovisin. Kuid ka siis tekkis raskusi ja enne kui neid lahendada sai (mina polnud kõigist neist raskustest üldse teadlik) helistas Pätsu adjutant kolonel Grabbi Tambekile, et teatagu mulle kohe, et mina Orule ei sõidaks, Päts sõidab ise Tallinna ja istub juba autos ja ootab vaid Grabbi kõneluse lõppu. Nii rahulikud ja naiivsed olid olulised ametnikud.

Läheme nüüd aga küsimuste juurde, mida oleks siis pidanud tegema välispoliitika, riigikaitse ja majanduse juhtimise alal meie riigi iseseisvuse kindlustamiseks. Alustame välispoliitikaga. Ma kirjeldan muidugi minu tollaegseid mõtteid, mida ma ka tänapäeval muutmatult õigeks pean. Ma rõhutan aga, et need on vaid minu mõtted, nad ei tarvitse sugugi ainuõiged olla, võib olla ka teistsuguseid kavasid, mis targemad on, minu tarkus aga kaugemale ei küündinud.

Mitte asjatult ei loodud Esimese maailmasõja lõpus Kesk-Euroopa ja

Vene läänepiiri vahele *cordon sanitaire*: Soome, Eesti, Läti, Leedu, Poola, Tšehhoslovakkia, Ungari ja Rumeenia riigiga eraldati Venemaa muust Euroopast. See riikide võond pidi kaitsma ülejäänud Euroopat kokkupuutumise eest Venemaaga. Kõik need riigid kuulusid kokku ühikuks, kõigil neil oli toetust lääne pool, kuna nad olid läänepoolsete riikide kaitseks Ida vastu ning kõigil neil riikidel oli ühine oht idast. Oli päris loomulik kõiki neid riike püüda ühendada ühisesse liitu, mille üksikud lülid on teistega seotud vastastikuse toetuse kohustusega. Venemaa pidi olema teadlik, et ühe riigi ohustamine kohustab kohe tervet seda võondit selle eest välja astuma. Ükskõik, keda Vene ka ei oleks ohustanud, tal tekiks jalamaid sõda kogu selle pika võondiga, mis Venemaale on kardetav, kuna ta nii pikka rinnet ei suuda aktiivselt kaitsta.

Siin on tegemist võondiga, mida ähvardas sama oht ja seega kõigil ühine siht - end kollektiivselt kaitsta. Kuid sellest ei jätku, seda võondit võib kõiki jõudusid koondades ühes kohas läbi murda ja seega kogu võondit nõrgestada ja ohustada. Võondil on seepärast vaja seljatagust kaitset ja tuge suuremate riikide poolt. Suurim läänepoolne naaber meile on Saksamaa. Inglismaa ja Prantsusmaa ei pääse abistama Läänemere kallastel asuvaid riike Ida vastu. Seepärast peavad põhjapoolsed võondi riigid, nende seas ka Eesti, otsima endale seljatagust tuge Saksamaast. Saksamaa on aga ise veel suurtes raskustes Esimese maailmasõja tagajärgedega võideldes. Seega on ta teatud ulatuses rajatud ka vastastikusele abile näiteks Balti riikidega. Abi, mida Balti riigid Saksamaale osutada võivad, on hea vahekord USA-ga, selgitades USA-le tulevikuaengut ühenduses Venemaaga, milles seisneb USA huvi Venemaa läände tungimise ohu takistamises. Selleks peaks tema aga soodustama Saksamaad ja aitama teda jalule, et ta oleks võimeline olema sõjalise jõuga seljatoeks võondile, milles asub Eesti. Eesti välispoliitika siht peab seega olema suunatud võondi loomisele, Saksamaa toetamisele ning Ameerika Ühendriikide Idaga vahendaja osale. USA võiks luua suuri tööstusi Eestis Vene turu jaoks ja võita enda kätte sedavõrd Vene turu, et Venemaa jääks peamiselt agrariigiks, turuks USA-le kuid poliitiliselt ohutuks. Saksamaa ei ole konkurent USAle, saksa sõdur on tubli võitleja ja Saksamaa võiks, psühholoogiliselt õieti kohelduna, kujuneda USA filiaaliks Euroopas. Seega on meie välispoliitika siht selge: võond, Saksamaa, USA. Mõni lugeja ehk ütleb, et see kõik on vaid minu lapsik fantaasia kahekümnendatel aastatel. Aga ometi teostas sedasama pärast Teist maailmasõda USA Marshali plaan ja see polnud mitte lapsik fantaasia, vaid tõsiasi, mis seadis jalule kogu Kesk-Euroopa! Ja tegelikult teostaski selle võondi, täpselt minu tollaste mõtete kohaselt kuid vastupidises sihis, Nõukogude Venemaa: tema vallutas Eesti, Läti, Leedu, Ida-Preisi, Ida-Saksamaa, Tšehhi, Ungari, Rumeenia, millest moodustas endale kaitsevõondi Lääne vastu nn. Varssavi paktiga.

Kuid sellega pole veel kindlustatud võond. Endise Austria-Ungari keisririigi osadest tekkinud iseseisvad riigid on vaimselt, kultuuriliselt seotud

prantsuse kultuuriga ning ka Esimese maailmasõja poliitika tulemusena Prantsusmaaga. Prantsusmaa on neile ka majanduslikult ja sõjalise potentsiaaliga lähemal - seega peab meie välispoliitika siht olema vahendada nende võõndiriikide ja Prantsusmaa vahel. Lõpuks on aga peamiselt Inglismaa, osalt ka Prantsusmaa, eluliselt huvitatud Balkanist ja Musta mere ning Vahemere merekitsustest ning Vene mõju laienemise takistamisest selles piirkonnas. Seega on võõndi lõunapoolseima riigi, Rumeenia kui ka selle seljataguse riikide julgeolekust väga huvitatud Inglismaa ja Prantsusmaa, kes samal määral on aga ka huvitatud Saksa huvi kõrvaldamisest Türgis ja Lähis-Idas. Siin on meie välispoliitika siht vahendada Prantsusmaa ja Inglismaa ning võõndi ja võõnditaguste maade vahel ja samaaegselt püüda suunata Saksamaa välispoliitikat hoiduma huvist Baalkani ja Vahemere suunas.

Selles konstruktsioonis on kõigi riikide ühised huvid püütud kokku viia nõnda, et nende vahel ei tekiks konfrontatsioone või huvide ristumist. Iga välispoliitika peab kinnitama, et selline konstruktsioon on mõeldav ja et selle eelised õigustavad püüdeid konstruktsiooni teostamiseks. Kasutasin neil päevil juhust arutada ühe kuningriigiaegse Ungari feldmarssalleitnandiga, kes aastakümneid tegeles ka diplomaatilises teenistuses sõjaväeesindajana, ka meie kodumaal, selle konstruktsiooni üle ja tema pidas seda teatud eelduste juures täiesti reaalseks ja ainuõigeks. Teatud eeldused olid nimelt, et USA mõjutusel saaks muudetud Esimese maailmasõja lõpul Pariisi lossides kokku lepitud diktaatorlikke rahulepinguid. Et ka see võimalik oli, näitas asjaolu, et ühel päeval ütles Hitler, et ta loeb Versailles' rahulepingu lõppenuks ja keegi ei julgenud sellele vastu hakata.

See oleks välispoliitika. Selle välispoliitika teostamine aga nõuab ju sõjalist potentsiaali võõndiriikidel ja nende seljataguse kaitset. Võõndiriigid ise oma majandusliku nõrkuse tagajärjel end vajaliku relvastusega varustada ei suuda. Eelnenud välispoliitilise konstruktsiooni tulemuseks oleks aga, et seljataguse riigid iseenda huvides aitaksid relvastada võõndiriike. Eriti oleks meie välispoliitikal võimalust teha USA-le selgeks, et neil on maailmasõja lõpu läbi jäänud kängu kogu sõjatööstus ning on ka jäänud üle hulk relvastust, mis vaid roostetaks või peaks toorainena muuks otstarbeks ümber töötatama. Vajadus varustada võõndiriike relvadega, ka USA enda eelarve kulul, oleks targem kui vaid maksta sotsiaaltoetusi oma töötatöölistele, targem on panna oma relvatööstus jälle käima, eeskätt kõik omad arsenalid tühjendada vanarauast, s.t. ülejäänud ja vananenud relvadest ja need kinkida võõndiriikidele, kes nendega on ikkagi antud momendil tugevdatud Vene vastu, siis panna relvatööstus käima ja eeskätt varustada oma arsenalid vajalikul määral ning siis Saksamaad ja võõndiriike - USA oleks sellega lahendanud oma töötatööliste probleemi, tööstuses ja majanduses tõuseb konjunktuur, mis võimaldab ülejääkidest võõndiriike veel enam abistada.

Tollal toimus üks imelik samm Saksamaal. «Fordi» autovabrik pakkus Berliini linnale 5 000 tuliut autot kingituseks. Berliini linnavalitsus ei võtnud

seada kingitust vastu põhjendusega, et kingi vastuvõtmisel oleks autupuudus lahendatud ja Saksa omad autovabrikud ei saaks tegevusse asuda turu puudusel! Kui USA oleks tollal võtnud ette, eelnevatel välispoliitilistel kaalutlustel, aidata kergendada Saksamaale Versailles' rahulepingut ja võimaldada temale relvastumist, siis poleks tulnud ka mingit Hitlerit võimule, siis oleks Saksamaa sunnitud kogu oma relvastust ostma USA-st, saksa konkureeriv relvatööstus ei saaks üldse jalgu alla, Saksamaa oleks sõjaliselt olenev USA-st ja USA oleks võõndi kaitsepühakuks nagu praegu NATO-le! Saksamaa areng oleks võtnud teistsuguse kuju, hilisem Teine maailmasõda poleks üldse mõeldav olnud, küll aga oleks siis just võõndiriigid kujunenud Venemaa varustajateks otseselt USA kaupadega kui ka võõndiriikides loodud tööstuse toodanguga, mis oleks võõndiriikidele iseseisvuse sõjaliselt ja poliitiliselt kindlustajaks.

Kuid pöördume jälle oma lähima probleemi, meie kodumaa juurde tagasi, mis on vaid üks osa kogu sellest kavandist. Ma märkisin eelpool, et osa majandusjuhtimist on ka iseseisvust kindlustav välispoliitiline ala: see riik on vaene, kes nagu metsatagune talu on ära lõigatud turust ja liiklusest ja elatab end vaid oma töö ja oma töösaaduste najal. Ma märkisin juba Aseri vabriku saatust. Meil olid ju ka Narvas Venemaa suurimad tekstiilitööstused, mis samuti kängusid. Meil oli veel paljugi muud. Meie elatasime aga end oma põllumajandussaaduste ja metsamaterjali müügist välisturule. Metsamaterjali all mõtlen ka paberipuud, tselluloosi, kaevanduste tugipuid jne. Meil oli aga veel palju kasutamata loodusjõude, nii näiteks Narva kosel, mida mõne sammu allapoole oleks võinud uuesti üles paisutada ja luua teist kose astet. Sel suurel jõuallikal polnud kasutajat! Meie välispoliitiliselt mõtlev majandusjuhtimine oleks pidanud püüdma võita suuri välismaiseid tööstusi looma omi filiaale meie kodumaal, millest oleks tekkinud hulga rohkem töökohti meie rahvale, jah, meie rahvast endast ehk poleks jätkunudki ja oleks pidanud otsima välistöölisi. Ma kohtlen seda küsimust näitena igast teisest alast: toodangu kvaliteet oleks tõstnud nii riigi tulusid kui ka töötasu. Meie maal oli palju ruumi tööstuste loomiseks, mis oleksid vaid ainult töötanud kas poolfabrikaatide ümbertöötamiseks või lõpptöötlemisel. Meie lähedus suurele Vene keskusele ja Vene raudteedele ja veeteedele oleks olnud oluliseks momendiks Lääne tööstusele töötada meil, väljaspool Venemaad ning eksportida Venemaa turule ja ka mujale. Selleks oleks ka vaja olnud luua suuri laoruume sadamate lähedale, ehitada ümber Pärnu kitsaroopaline laiaroopaliseks otseühenduseks Pärnust Tartu ja Pihkva, millega oleks loodud transpordiühendus mõlemas sihis, millest meie oma riigi osas oleksime vaid teeninud. Selleks oleks vaja ehitada välja sirgeid maanteid, mis muidugi kulukad kuid tänapäeval ehitatakse selliseid teid tasuliste teedena ja nad teevad oma ehituskulud kasutajate maksudest tasa. Ühendusteel, head sadamaseadmed, laoruumid, laevaliinid, jäälohkujad ja lennuühendused, eriti üle Põhjamaade. Transpordiliinid töötavad algul kahjuga kuid nende

olemasolu soodustab tööstuste tekkimist ja mõne aja pärast nõuab nende kasutamine isegi suuremat väljaehitust.

Märkisin lennuühendusi. Tollal, 1921. aastal, teenisin mina meie lennuväes sundaega. Mind kasutati peamiselt aeroloogina ja sellisena lugesin jooksvalt saksakeelset erialast ajakirjandust. Üks neist arutas Saksa siseriigi lennuühenduste väljaehitamise võimalusi. See vaimustas mind ja ma kirjutasin «Vabas Maas» kolm artiklit lennuühenduste võimaluste loomise üle meie huvides. Arendasin võimalust, et meil kõrgel paekivi kaldal oleks kerge luua suuri lennuvälju väga kindla põhjaga, et neilt on kerge startida ja luua lennuühendust üle Skandinaavia, Islandi, Gröönimaa ka USA-sse - see oleks kõige lühem tee ja moodustaks ka välismaa, eriti USA, kiiret ühendust Tallinna, kust edasipääs Venemaale oleks juba lihtne. Kolmandas artiklis kirjeldasin siis meie lennuväljade tegelikku olukorda ja ebaõigelt valitud asukohta. Muidugi arvustasin ühenduses sellega ka tegelikku olukorda, arvustasin puudusi ja primitiivsust. Tulemuseks oli, et tolelaegne lennuväe ülem Steinberg määras mind kolmeks päevaks peavahti. Ta oli nii tulivihane ja minu kolmanda artikli sedavõrd punaseid jooni täis tõmmanud, et see näis punane olevat. Minu õnneks olin haige ja kui pärast haiglat staapi ilmusin, oli Steinberg puhkusel ja tema aset täitis Normak. Ta oli Kehra jaamaülema poeg, tundsin üksteist hästi. Ta soovitas mulle haiglasse tagasi minna ja seal vabastas komisjon mind sõjaväeteenistusest ilma peavahti saatmata. Selline oli tollal arusaamine tuleviku küsimustest ja trükivabadusest.

Kõik see, mida ma eelpool kirjeldasin, tundub vast enam muinasjutu olema. Aga muinasjutud räägivad ikka kaugest minevikust ning tulevikuküsimusi nimetatakse fantaasiaks, ettekujutusvõimeks. Kõrvutagem nüüd seda tolelaegsete tulevikuvõimaluste kaalumist tänapäevaga, siis on need tollased mõtted vahepeal juba ammu teostunud. Kas NATO ja «külm sõda» ei tundunud alul ka mitte eluvõõra fantaasiana kuid tema tegelikkus on veel tänapäevalgi Moskva õiseks luupainajaks. Kas kogu USA tegevus Lõuna-Ameerikas ei tundunud kui seda alles veel plaanitseti, muinasjutuna. Ometi realiseerus see, kas tänapäevane Euroopa konsolideerumine majandusühenduse moodustamise momendil ei tundunud mitte ebareaalsena, nii ebareaalsena, et Inglismaa tollal keeldus astumast liikmeks, nüüd aga pidi otse paluma, et teda liikmeks võetaks! Neid näiteid on palju. Fantaasia on iga kava aluseks ja iga kava on tema realiseerumise aluseks. Mõlemal juhul peab olema arusaamist ja tahet ning kindel ja järjekindel tahe on iga kava läbiviijaks.

Neist mõttekäikudest näeme kui palju oli ja on võimalusi, mis maailmale oleks andnud teistsugust ilmet ja mida oleme jätnud kasutamata ja selle läbi kaotanud oma iseseisvuse. Meie ei andnud mitte hõbekandikul käest ära riiklikku iseseisvust, vaid see libises meil käest, kuna sisepoliitiline mõtlemisviis ei kindlustanud meie iseseisvust. Meie olime tõesti nii vaesed, et poleks suutnud soetada omale vajalikke relvi ostu teel kuid meil oleks olnud

võimalus seda külluses saada õige välispoliitika läbi. Ei mingi imevägi ei pannud toonaseid riigijuhte uskuma kommunistidesse, vaid meil puudus usk ja tahe otsida ja võita endale kindlat seljatagust ja jäime otsustaval silmapilgul üksi ja kaitseta ja pidime alistuma võimule või vastu hakkama. Meie valitsus otsustas alistuda.

Kas oli tehtud kavasad, lepinguid teiste riikidega?

Jah, meil oli liit Lätiga, meie sõlmisime meile pakutud mittekallaletungi lepinguid, millel puudus igasugune siduv kohustus kui need riigid otsustasid teisiti, sõda kisub kõik paberlikud lepingud katki. Ja vahekordades Saksa riigiga jätsime end saatuse hooleks, kuna arendasime inglise orientatsiooni ning saksavastast meelsust. Jah, veel palju muud. Tagantjärele on neid küsimusi kerge arvustada, tõsine arvustus võib end üles ehitada vaid tollaegsele olukorrale ja tegelikkusele. Püüdsin neid mõlemat oma kirjeldusega mälus värskendada ja igaüks, kes seda samuti teeb, leiab ise, mis oli õige ja mis oli ekslik - see äratundmine olgu õpetuseks tulevikule, minevikku see enam ei muuda.

Ja nüüd veel esimene küsimus: miks Eesti riik ei olnud paremini ette valmistatud sõjaliselt? Parima tahtmisega ei oska ka mina sellest aru saada, veel vähem sellele vastata. Ma olin hämmastunud kui kuulsin riigikaitse komisjoni liikme sõnu, ta oli Riigikogu liige, et Laidoner vastas küsimusele kui kaua suudame vastu panna, et meil on laskemoona vaid viieks päevaks!!! See tõsiasi ei võinud ju alles viimastel päevadel selgunud olla - see pidi vastutavale kõrgemale sõjaväejuhile juba aastaid teada olema!

Ja nüüd vastan härra K. teisele küsimustegrupile:

Vabadussõjalastest ei saa ka aru, miks nad ei võtnud võimu kohe üle? Mis asja nad ootasid, lootsid, viivitasid? See on raamatutes ära seletatud kuid arvestades tarku päid, mis seal olid (Sirk, Puskar, Kubbo, dr. Mäe, dr. Dunkel jt.) ei saa aru, miks nad endid nõnda inetul kombel lasid võimult kõrvale tõugata?

Põhjus, miks tõin selle punkti praegu välja, on minu arvates küllaltki oluline. Isiklikult kaldun arvama, et kui oleks saavutatud liit Saksamaaga enne sõda, siis meid ei oleks müüdnud maha Moskvast ja mis veelgi olulisem, Saksa tankid oleks hakanud Teises maailmasõjas Vene vastu veerema Narva jõe kaldalt... See ajaolu oleks ehk otsustanud kogu Teise maailmasõja saatuse ja tagajärjed. Huvitav oleks muidugi teada, kas oleksime jäänud iseseisvaks pärast teljeriikide võitu?

Mis oleks meid oodanud kui rahvast?

Vähestele neist küsimustest saab vastata konkreetselt, enamikule aga vaid minu isikliku tollaegse veendumuse või arvamusega. Olen arvamusel, et need küsimused on nii tollal kui ka hiljem nii mõndagi inimest huvitanud ja oleks õige anda neile ausat vastust. Mitte tagantjärele tarkusest, vaid just tollaegsest mõtlemisest ja kaalutlustest.

Paljud esitasid tollal mulle ja minu kaasvõitlejatele neid küsimusi

(üaltoodud esimesi küsimusi), vangutasid pead ja ei osanud mõista meid. Ja hiljem kui toimus Pätsu-Laidoneri poole riigipööre, siis ütlesid mitmed: saite nüüd vangis istuda!

Paljud uskusid, et vabadussõjalased olid idealistid, kel puudus veel oskus riigivõimu kasutamiseks, lasksid end alt vedada. Ka selles on terake tõtt kuid see ei selgita tegelikkust. Üks minu viimaseid kõnekoosolekuid enne rahvahääletuse päeva oli Põltsamaal, koosolek oli väga ägeda vaimuga, mis oli üles köetud Riigikogu kvoorumiseadusest. Kostis hüüdeid: läheme Toompeale ja peksame kõik laiali! Politseikomissar Kook tõusis püsti ja vaatas hüüdjate poole. Mina vaigistasin koosolekut, et ega meie mässama hakata või, meie otsustame ju tülküsimust Riigikogu hääletussedeliga rahvahääletusel! Hiljem istusin koos Koogiga poole ööni, tema oli veendunud selles, et meil võimu ülevõtmine rahvahääletusele järgneval ööl on juba hästi ette valmistatud ja tahtis minult sõbramehe poolest kuulda lähemaid andmeid. Ta ei jäänudki uskuma, et meil üldse pole kavatsust võimu jõuga üle võtta ja jäi veendumusele, et mina teda ei usalda ja enneaegselt midagi temale ütelda ei taha. Ja ega tol päeval polnud tema ainuke, kes selliselt mõtles. Küllap oli ka neid, kes sedasama kartsid. Oli ka meie seas, ka juhtkonnas mitmeid kes samuti mõtlesid ja väga pettunud olid kui Sirgult kuulsid, et see ei tule kõne allagi. Ja üks ole tänapäeval veel inimesi, kes samuti mõtleavad, et vabadussõjalased olid rumalad, võim oli ju uulitsal, oli vaja vaid oma kätte võtta, keegi poleks julgenud vastu hakata, kõige vähem kaotusosaline Riigikogu!

Siin pean sellistele mõttekäikudele vastu seadma kaalutluse, mida vist keegi neist ei teinud: rahvas oli nii haruldaset suurel määral vabadussõjalaste poolt, rahva enamuse meelsus kandis vabadussõjalasi kui oma eestvõitlejaid. Vähesed, kes olid kindlad vastased, need olid vakka ja nad tegid ka õieti, sest nende julge vastuhakkamine ja julge ülesastumine oleks viinud rahva marru ja tänavavõitluseni, oleks tähendanud isegi surnuid ja vigastatuid ja riigivõimu vaheleastumist, millele oleks vastu seisnud aga rahva enamuse. Mina isiklikult olen tänulik väikesele vastaste hulgale nende arguse või tagasihoidlikkuse eest - see hoidis ära tollel momendil kodusõja.

Minu südames pesitses tollal suurima hirmuna Riigikogu kergemeelsus kvoorumiseadusega. Mitte Riigikogu, vaid Riigikogu liikmed võitlesid ju oma eksistentsi eest, neile oli ju selge, et vabadussõjalaste võidu puhul enamuse neist enam Riigikogusse ei pääse, sest teatavasti vähendas uus põhiseadus Riigikogu liikmete arvu poole võrra. Selles isiklikus võitluses oli nende vaen nii suur, et mõtlematult riskeerisid ise kodusõja vallandamisega! Mõtlemele vaid sellele, mis oleks juhtunud siis kui kvoorumiseaduse järel oleks rahva suur enamuse rahvahääletusel hääletanud vabadussõjalaste põhiseaduse muutmise kava poolt, aga uue seadusega ettenähtud kvoorumist oleks kas või üksainus hääl puudu jäänud! Riigikogu oleks siis rõõmuhõisega kuulutanud, et rahvahääletus kukkus läbi ja kava on tagasi lükatud. Rahvas oleks ju marru

sattunud ja nüüd tõepoolest mässulistele tegudele üle läinud. Meeleolud olid ju, eriti kvoorumiseaduse maksmapanemisega, nii kuumaks köetud, et vaid väiksest sädemest oleks jätkunud kodusõja tekkimiseks!

Mina suunasin seepärast propaganda selliselt, et kõnelejad millestki muust üldse ei kõnelenud kui vaid Riigikogu poolt maksmapandud kvoorumiseadusest ja kui rahva pahameel küllalt üles köetud, lõpetasid parooliga: «Anname neile rahvahääletusel kvoorumi ja veel enamgi!» See «veel enamgi» pidi olema propaganda kõige olulisemaks ülesandeks, sest sellega võis kindlustada, et kvoorumist puudus ei jääks ja rahvahääletus kujuneks õnneks ja mitte suurimaks õnnetuseks meie kodumaale. Mina ei anna oma mõtetes kunagi andeks seda kuritegelikku kergemeelsust meie riigikogu liikmete poolt kvoorumiseaduse maksmata panemisel, olgugi et see veel õnnelikult lõppes - see polnud aga mitte nende teene, vaid meie rahva tarkus, selle rahva, kelle tarkus päästis meie kodumaa suurest õnnetusest, tunnistas sama Riigikogu hiljem haigeks!

Olen hiljem mitmelt riigikoguliikmelt, keda tundsin, veel aastakümneid hiljem küsinud, kas siis neile sugugi ei tulnud mõttesse kvoorumiseaduse suur oht kui rahvahääletusel jääks üks hääl kvoorumist puudu. Nad kõik on mulle imestusega vastanud, et neil selliseid mõtteid üldse polnudki. Rahvahääletuse lõpul kui selgus, et rahva haruldaselt suur enamus hääletas vabadussõjalaste poolt ning ka kvoorumiseaduse poolt nõutud häälte arv oli rohkesti ületatud, hingasin kergemalt ja pidasin seda suureks Jumala armuks meie kodumaale. Ma pöördusin seepärast mitme pastori poole Tallinnas ja panin ette korraldada tänujumalateenistust õnnelikult kordaläinud rahvahääletuse eest. Nad keeldusid. Nad arvasid, et tänujumalateenistus tuleks kasuks vabadussõjalastele ega suutnudki aru saada, milline suur oht möödus meie kodumaast rahvahääletuse hea tulemusega. Ma pöördusin siis oma noorepõlvesõbra, Rakvere õpetaja dr. Palloni poole, kes minust kohe aru sai ja korraldas järgmisel pühapäeval tänujumalateenistuse selle ilmse Jumala armu puhul. Tulemuseks oli, et kogu meie ajakirjandus läks tema kallale, teda süüdistati poliitikategemises kirikus ja ta vastu suunatud vaenulike sammude tulemusena oli ta sunnitud lahkuma õpetaja ametist ja kodumaalt!

Nüüd aga tulen tagasi nende kaalutluste alguse juurde. Vabadussõjalaste suur edu rahvahääletusega ei tähendanud ju mitte, et nüüd peaaegu kogu rahvas on muutunud vabadussõjalasteks. Märkisin juba, et Riigikogu pidas võitlust rahvaga, soodustades alul kahe enda poolt välja töötatud põhiseaduse muutmise seaduse kavasid rahvahääletuse tingimustega kuid nad kukkusid sellele vaatamata läbi. Rahvas tahtis kindlat kätt riigi eesotsas, sest tal oli igasugune usaldus Riigikogu vastu kadunud. Seda rahva tahet esindas vabadussõjalaste põhiseaduse muutmise kava. Sel viisil sai EVL rahva tahte eestvõitlejaks, rahva suur poolehoid vabadussõjalastele kandis vabadussõjalasi selles rahvahääletusvõitluses kuni võiduka kolmanda rahvahääletuseni. Meie, eelkõige Sirk, olime kainel arusaamisel, et

rahvahääletuse võiduga lõpeb ka meie võitlusliit rahva suure enamusega: rahvas kandis meid, kuna nägi meis rahvahääletuse läbiviijaid, nägi meis oma liitlasi võitluses Riigikoguga, nägi meis ühise võitluse eestvõitlejaid.

Rahvahääletuse võiduka lõpuga lõppes aga see «ühisrinne» rahva suure enamusega, ühisrindega saavutati võit ja nüüd algas jälle harilik elu. Rahvahääletuse ettevalmistamine ja võitmine polnud ju erakondlik tegevus, vaid üldrahvuslik võitlus, sellel polnud midagi tegemist ei parteiprogrammidega ega parteiliste kaalutlustega. Rahvas pöördus nüüd tagasi igapäevase elu juurde ja lootis nüüd uue põhiseaduse maksma hakkamisega riiklikku olukorda uuesti ja hoopis kindlamale alusele üles ehitada - igauks oma maailmavaate, oma parteikuuluvuse raamides.

EVL oli nüüd ise parteiks muutunud kui uue põhiseaduse raamides edasi tegutseda tahtis. Meil oli päris selge, et «ühisrinne» rahvaga rahvahääletuse läbiviimisel kindlustab meile riigivanema valimistel enamuse, kindlasti aga mitte Riigikogu valimistel. Muidugi ripuks propagandast ära kui tugeva erakonnana meie Riigikokku läheme, võib-olla õnnestub ka absoluutne enamus kuigi see väga küsitav on - igal juhul ka siis kui saavutame absoluutse enamuse, peame püüdma luua valitsuse koalitsiooni. Mõni vast ehk küsib miks koalitsioonivalitsust kui meil oleks niigi absoluutne enamus. Väga lihtsal kaalutlusel, sest muidu looksime ise kõigist teistest erakondadest enda vastu vasturinde, mille tulemusel meie enamus kujuneb meile vaid kahjuks. Kaine poliitiline kaalutus ütles seega, et päris legaalsel teel oleme suutelised saavutama riigivanemat oma ridadest või kokkuleppes Pätsu või Laidoneriga ning Riigikogu valimistel peame olema suutelised kujundama suurt erakonda, kusjuures absoluutset enamust ei olekski vaja, sest kodumaa huvides tunneks vähemalt üks erakond end tahtelisena meiega koos tulevikku üles ehitada. Miks oleksime pidanud illegaalselt riigivõimu üle võtma?

Ja viimane küsimus oligi meile esimeseks küsimuseks. Märkisin juba, et ka meie endi ridades oli mehi, kes pidasid õigemaks lihtsalt võimu üle võtta, kuna see oleks ju päris kerge olnud, keegi poleks vastu hakanud. Meie otsust määrasid kaks kaalutlust, üks sise-, teine välispoliitiline: võtaksime võimu üle nagu seda näiliselt üldiselt võimalikuks ja endastmõistetavaks peetakse, siis tekiks jalamaid põhiline sisepoliitiline pööre: rahvas, kes meid rahvahääletuse lõpuni pidas oma liitlaseks ja eestvõitlejaks, pettuks ehmatusena, et oleme muutunud rahva reeturiteks! Rahvas näeks, et meie polnud mitte liitlased ja eestvõitlejad, vaid kasutasime vaid rahva suurt poolehoidu selleks, et haarata riigivõimu! Seesama rahvas, kes rahvahääletuse päeva õhtuni juubeldas meile, oleks järgmisel päeval jalamaid oma meelt muutnud - ükski rahvas, eriti aga eesti rahvas, ei kannata kui teda ninapidi veetakse. Meie oleksime võimu ülevõtmisega kogu rahva endale vastaseks muutnud - ja täie õigusega! See oli meie kaalutus kõigile neile meie juhtkonnas, kes soovisid riigivõimu ülevõtmist rahvahääletuse päeva lõpul. Seda ei võinud meie muidugi seletada avalikkusele ja nii jäigi õhku rippuma rida küsimusi, mis mulle ka nüüd selle

kirjutise alguses esitati.

Meil oli ka teine, välispoliitiline, kaalutlus. Illegaalse võimu ülevõtmisega teostuks meie riigis riigipööre põhiseadusvastase diktatuuri loomisega. See oleks meie riigivõimu kogu maailma ees tembeldanud illegaalseks ning ka meie riiki kogu maailm, eelkõige naabrite ja Euroopa ees tembeldanud ebademokraatlikuks diktatuuriks. Meie suur naaber, Venemaa, oleks võinud selles näha ohtu endale, s.t. seda väita ning sellest leida kergelt võimalust sekkuda meie riigi siseküsimumustesse ja meid okupeerida. Ja kuna igasugused diktatuurid seisavad sisepoliitiliselt nõrkadel jalgadel vaid politseivõimu toetusel, siis oleks venelastele osutunud väga kergeks meie riiki omastada: ta oleks esitanud ükskõik millise põhjendusega ultimaatumi meile ja illegaalne valitsus, illegaalne diktatuur, oleks oma sisemise nõrkuse tagajärjel olnud sunnitud andma alla. Venelaste poliitilise oskusega oleksid nad alul esinenud väikeste nõuetega. Kui need vastu võetud, siis juba suurematega, mille juures tal juba nii tugev surveabinõu käepärast, et üsna kerge vaevaga saab väliselt kuidagi legaalse väljanägemisega omastada meie riiki. Kuidas võisime meie, vabadussõjalased, kes ju ise oma võitlusega Vabadussõjas rajasime oma riigi iseseisvust, niisugust kuritegu meie endi riigi vastu teostada? Sellest kaalutlusest ei jätku, et ka need, kes alul arvasid õigeaks võimu ülevõtmist, loobuksid oma mõtetest. Sellest siis tuligi, et vabadussõjalased mitmeti valmistasid pettumust sellega, et võimu üle ei võtnud, panid isegi mitmeid imestama, et nad olid nii rumalad, et ei osanud võimu üle võtta.

Mõelgem veelkord läbi kõiki neid kaalutlusi: 1. Vabadussõjalastel oli päris reaalne väljavaade võita riigivanema valimistel ning Riigikogu valimistel moodustada kaalukat erakonda. Vabadussõjalased oleks võinud Pätsu või Laidoneri võtta endale riigivanema kandidaadiks ja poleks siis olnud neil karta mingit 12. märtsi ja tegelikkus näitas, et nad ka Larka oleksid enamusega läbi viinud Pätsu ja Laidoneri vastu. Neil polnud mingit vajadust ega mõtetki selle asemel püüda võimu vägivallaga enda kätte võtta, nagu süüdistas neid Päts. Kogu 12. märts oli seega vaid vabadussõjalaste vastaste riigipööre, kuna nad teisel puhul oleksid vabadel valimistel läbi kukkunud.

2. Selgitasin eespool, et vabadussõjalased pidasid meie rahvast väga targaks ja kainelt kaaluvaks. Rahvas kandis meid ühise eesmärgiga rahvahääletuseni, kuid sellega lõppes see eesmärk ja edasi otsustas rahvas hoopis teiste küsimuste üle hoopis teistsuguste abinõudega. Ühine tee oli lõppenud ja nüüd läksid teed jälle lahku tavalise elu radadele. Võimu ülevõtmine vabadussõjalaste poolt oleks tähendanud rahva reetmist pärast ühist teed ja eesti rahvas oli tark ja jonnakas, sellist tegu poleks tema lubanud ja oleks sellest momendist peale vabadussõjalaste vaenlane. Kuna vabadussõjalased ei pidanud meie rahvast mitte haigeks nagu Päts ja Riigikogu meie rahvast hiljem nimetas, siis ei tulnud vabadussõjalased mitte mõttele kasutada õnnestunud rahvahääletust võimu ülevõtmiseks vaid jäid legaalsele teele nagu rahvas ise.

3. Vabadussõjalased alustasid ju põhiseaduse muutmise võitlust kindla riigivõimu loomiseks just murest, et senine sisemine ja väline nõrkus viiks meie riiki hukatuse teele. Mure meie riigi iseseisvuse säilitamise eest innustas vabadussõjalasi, tundsid ju nemad end kodumaa iseseisvuse saavutamise isadena võitlusega Vabadussõjas. Kuidas võis neil tekkida kaalutlus sellise kergemeelse sammuga nagu illegaalne võimu ülevõtmine, ohustada meie riigi iseseisvust?

Ma kirjeldasin juba eespool meie välispoliitika, riigikaitsepoliitika ja majanduspoliitika võimalusi ja sundivaid sihte. Ma olen neid oma mõtteid meie iseseisvuse ajal esitanud avalikkusele koosolekutel ja kõnekaaslaste ees. Kõnekaaslased kas ei võtnud vaevaks neid läbi mõelda ja läbi kaaluda või lasksid lihtsalt ühest kõrvast sisse, teisest välja. Neid ei huvitanud need küsimused. Eriti kui juhtisin tähelepanu inglise orientatsiooni ekslikkusele peeti mind saksa orientatsiooniga inimeseks, sakslaste pooldajaks, mida peeti nagu pooleldi kuriteoks ja tuletati meelde kurikuulsat okupatsiooniaega 1918. Ei aidanud ajaloolised selgitused. Neid minu kaalutlusi Saksamaale toetumises võõndi seljataguseks ning minu püüet selgitada, et Inglismaa meile praktiliselt lihtsalt appi tulla ei saa ega tahagi, kuna Saksa-Vene sõja puhul ei hakka ju ometi Inglismaa toetama sakslasi venelaste vastu, et inglaste ja prantslaste eluline huvi pole suunatud Läänemerele, vaid Vahemerele, Suessi kanalile ning Musta mere merekitsusele, s.t. Lähis-Idale. Hoopis lapsikuks peeti minu argumentatsiooni, et Ühendriigid peaksid aitama Saksamaad jalule, et selle läbi luua endale liitlast, kelle läbi avaneb tal tugipunkt Euroopa mandril ja võõndi kaudu majanduslik läbikäimine Venemaaga. Ma tuletan vaid meelde, et neid minu tollaseid mõtteid teostas USA pärast Teist maailmasõda, vaatamata Prantsuse ja Inglise huvidele. Seega oli see mõte mõistlik ja oli ka teostatav kui oleks tollal otsitud ja leitud Marshalli ja Dullese taolisi mehi. Välispoliitiline kava polnud seega sugugi ei fantastiline ega eluvõõras.

Mõte, et meie otsiksime endale liitu Saksamaaga Teise maailmasõja eel pole sellepärast ka sugugi ekslik, vaid minu arvates ainuõige. Ka Saksamaa ise mõtles samuti, selleks saatis tema ju sondeerima dr. Kleisti ja Halderit. Balti riikidel oli aga see häda, et nad kõik olid sisepoliitiliselt diktatuurid, või viisakamalt öeldes autoritaarse riigikorraga riigid. See tähendab, et nad olid nõrgad välise vaenlase vastu, nad polnud võimelised siseriigis teostama demokraatiat. Igaüks neist oli oma sisepoliitika kammitsas ega olnud seepärast võimelised looma omavahel ja veel teiste riikidega välispoliitilist liitu. Venemaa tundis neid nõrkusi, oli teadlik, et tõsise surve all nad annavad järele, sest nad pole suutelised Vene sõjalisele võimule vastu panema.

Minu parima arusaamise järele polnud võõndi loomiseks veel hilja, seljatõe puudumise tagajärjel andsid end sakslaste alla tšehhid, Ungari, Rumeenia ja ka Bulgaaria otsis Saksalt tuge, sest kõik olid ohustatud Idast. Ainus segav riik oli Poola, kes võõndi loomist otse katkestas, toetudes

Inglismaale. Igal juhul, oleks kogu vöönd veel nüüd konstrueerunud, siis oleks Saksa-Vene sõda alanud vööndi idapiirilt, meie osas seega Narva-Pihkva piirilt. Osava poliitikaga oleks Saksamaa võinud võita, vabastada Venemaad ja hävitada kommunistlikku režiimi veel enne 1941. aasta lõppu. See oleks tähendanud, et Inglismaal ja Prantsusmaal oleks kadunud võimalus Vene aladel tekkinud uutest riikidest võita endale sõjaliitlast Saksamaa vastu, pigem oleksid mõlemad olnud eluliselt huvitatud võimalikult kiirelt pääseda Vene piiridesse Saksamaa liitlasena ning kindlustada endale majanduslikke sidemeid uute valitsuste ja riikidega.

Ma ei taha spekuloida mõtetega, vaid ainult märkida võimalikku suunda. 1941. oli kommunistlik kord Venemaal nii nõrkadel jalgadel, et ta osava Saksa poliitikaga oleks samuti varisenud kokku nagu fašism Itaalias. Meile täiesti mõistmatu Saksamaa poliitiline rumalus Vene küsimuse käsitlemisel kinnitas aga Stalini ja partei võimu uuesti ja vaimustas kogu rahvast uueks Isamaasõjaks, millel enam ei saanud teist tulemust olla kui Saksamaa hävitamine. Siiski aga kahtles veel Stalin ja püüdis Saksamaaga sobitada rahu keset sõda, kuid sakslaste rumalus lükkas ka selle õnneliku väljavaate tagasi. Ütlesin tollal saksa võimumeestele, et oleksin mina Stalin, siis annetaksin Rosenbergile Lenini ordu aumärgi teenete eest Vene riigi kasuks! Stalinil polnud aga huumorit. Tõsiasi on, et Teises maailmasõjas oli meil tegelikke väljavaateid, mis aga nurjusid. Kogu see küsimuste kompleks on keeruline, siin seda läbi arutada ei jõua, selleks kulub mahukas teaduslik töö ära.

Ma ei taha siin hakata ka arutama Eesti Omavalitsuse loomist ja tegevust, pean märkima vaid tõsiasja, et kui 1941. aasta mais Helsingis asutati Eesti Vabastamise Komitee, siis oli sellele täiesti selge, et Saksa-Vene sõda on tulemas, et on teatud võimalusi võita meile tagasi iseseisvust või vähemalt hoida ära 1918. aasta kurikuulsa Saksa okupatsioonija kordamist. Komitee määras mind Ajutise Valitsuse esimeseks peaministri võimaluseks kuni põhiseadusliku korra taastamiseni kodumaal. Kui see aga ei peaks õnnestuma, siis oli minu kohuseks püüda sakslastelt enda kätte saada kodumaa tsiviilvalitsuse juhtimine. Esimene ei läinud korda ettenägemata võõra takistuse tõttu, teine aga läks korda.

Neid asjaolusid pidin märkima, et selgitada, mil viisil ja millises ulatuses oli mul võimalust tunda asjaolusid, mille najal võiks anda vastust eelviimasele ja viimasele küsimusele. Õppides tundma Saksa valitsuse ja teda kandva partei ettekujutusi nägin nende nõrkusi, nende mõjutamise võimalusi ning võitsin neist päris kindla veendumuse, et meie iseseisvuse taastamises sõja lõpu poole pole mingit kahtlust - kui sõda lõpeb teljeriikide võiduga. Vanasõna ütleb, et suppi ei sööda nii kuumalt kui teda keedetakse. Nii oli ka kõigi sakslaste kavadega - neid keedeti ohtralt ja väga kuumalt, ühekülgset mõeldud kavadega, kuni tegelikkus õpetas, et seda suppi süüa ei saa ja tuleb olla nõus hoopis teistsuguse toiduga.

Kord kui Himmler 1943. käis Tallinnas, olin tema auks kindralkomissari

juures korraldatud õhtusöögil tema lauanaaber. Muu tavalise pealiskaudse lauakõneluse kestel küsis tema minult, kuidas meie rahva hulgas mõeldakse sõjast idas. Ma jutustasin temale, et meie rahvas vaatab sõjale umbes järgmise kaalutlusega: kui sõja algul on kummalgi pool 5 000 km pikkust rinnet ühel pool 5 miljonit Saksa sõdurit, teisel pool 5 miljonit venelast ning Saksa rinne liigub 100 km ida poole, kusjuures venelased kaotavad 500 000 meest, sakslased aga mitte ühtegi, siis seisavad rindel ühel pool neli ja pool miljonit venelast, teisel pool kolm ja pool miljonit sakslast. Himmler vaatas imestunult mulle otsa, ka teised hakkasid tähelepanelikult kuulama, laua ääres oli päris vaikseks muutunud. Ma jutustasin edasi: kui nüüd rinne liigub jälle 100 km ida poole edasi, venelased kaotavad jälle 500 000 meest, sakslased mitte ühtegi, siis seisavad rindel neli miljonit venelast ja kaks miljonit sakslast. Keegi ei julgenud laua ääres midagi öelda, külalised olid peale minu vaid saksa võimumehed ja Himmler neist kõige kõrgem. Himmler hakkas vastu ja ütles mulle, et see on mõttetud. Ma vastasin, et ma selgitan enne lõpuni: meie rahvas on arvamusel, et kuna Saksa valitsus ei oma usaldust kohalike rahvaste ja elanike vastu, ei paku neile iseseisvust ega võimalust oma sõduritega ja haldusega aidata kaasa sõjapidamises, on nad sunnitud tagalat julgestama, järelevedu, sidevahendeid, administratsiooni jne. teostama ise ja see kõik nõuab keskmiselt 3 meest iga ruutkilomeetri peale. Kui sõjakäik rindel võidab 500 000 ruutkilomeetrit maa-ala, siis kogu selle ala valitsemiseks ja kõigi tagalaülesannete täitmiseks jääb sõjaväest maha poolteist miljonit meest ja rindele jääks vaid veel kolm ja pool miljonit meest. Kui veel 100 km edasi minna, siis sama arvestuse järele jääb tagalasse maha kolm miljonit meest ja rindele vaid kaks miljonit. Nüüd peab tõmbama rinnet tagasi, et tagalast vajalikke mehi jälle kokku korjata, kuni rinne võrdseks muutub ja uue rünnakuga kujuneb jälle samuti nagu harmoonikaga. Kui nüüd teostada tugevat pealetungi ja võita kogu Euroopa-Venemaa, siis on seda 10 miljonit ruutkilomeetrit. Ainult selle ala kui tagala valitsemiseks läheb vaja 30 miljonit sakslast. Igal sakslasel on üks naine, kokku 60 miljonit. Kui igal abielupaaril on keskmiselt üks laps, siis on neid kokku 90 miljonit vaid ainult tagala valitsemiseks ja tagala ülesannete täitmiseks. Nii palju sakslasi Saksa riigis polegi.

Minu jutustuse ajal tõmbusid meeste näod ikka kramplikumalt tõsiseks, keegi ei julgenud aga Himmleri juuresolekul naerma hakata. Kui lõpetasin, siis hakkas Himmler ise naerma ja nüüd julgesid seda ka kõik teised teha. Himmler ütles mulle: «Teie rahvas näib ju koosnevat puha koolmeistritest,» ja siis tõsiseks muutudes: «Sellel arvestusel on muidugi oma tõetera sees kuid teie ei tunne mitmeid asjaolusid, mis selle mõttekäigu uppi ajavad. Meie võidame sõja kindlasti ja ma ütlen teile komplimendi - Eesti Leegion Relva-SS-is on parimaid!» Ta sai aga väga hästi aru, mida ma sellega öelda tahtsin, mitte temale, sest tema esindas algusest peale meie riigi iseseisvust, vahest isegi demonstratiivselt.

Ühenduses selle juhusega tuleb mul meelde ka üks teine külaskäik, kus mul tuli samal viisil õpetlikku juttu ajada. See oli 1942 kui Tallinnas käis külas Saksa rahaminister, krahv Schwerin-Krosigk. Ta oli Saksa riigi lõpupäevil välisministriks ning anti kohtu alla Nürnbergis, kus mina olin tunnistajaks. Tal oli see vist meeles kui kaebealustepingilt rõõmsa näoga mulle lehvitas. Samuti söögi ajal küsis Schwerin-Krosigk minult kuidas mina või meie olukorda hindame. Ma vastasin temale üle laua: «Ma kujutan endale ette, et siis kui Saksa sõjakäik on jõudnud Irkutski, toimub päris üllatav loodusnähe. Schwerin-Krosigk küsis kohe elavalt, mis siis sünnib? Ma vastasin, et siis hakkab päike alles õhtul tõusma ja läheb hommikul looja! Schwerin-Krosigk ütles, et see on ju nali. Mina vastasin, et ei, see pole mitte nali, sest Kesk-Euroopa kellaeg on Saksamaal osutunud väga kohaseks ja meie kogemuste kohaselt ei tule kõne allagi, et Siberis lubatakse teistsugust tsooniaega maksma jätta! Nüüd purskasid kõik naerma. Schwerin-Krosigk võttis mul pärast käe alt kinni ja ütles päris tõsiselt, et on minuga täiesti samal arvamusel, see on viga, et sakslased ei oska end teiste rahvaste mõttemaailma sisse mõelda. Pöörduge aga rahulikult otse minu poole kui raskusi tekib. Need kaks näidet näitavad, et supikeetmisel võis tõesti oma retseptidega kaasa aidata.

Mis saanuks sõja lõpul meie rahvast? Saksamaal partei ringkondades oli muidugi igasuguseid fantastilisi kavu kuna ju partei juhtivates ringkondades oli rohkesti mehi väga puuduliku haridusega ja ka väga puuduliku mõtlemisvõimega. Sealtsi kostus hääli, et kogu Balti rahvad peaks asustama Volga taha. Kui selliselt mehelt küsida, kes siis sinna elama asub, siis oli kohe kiire vastus, et muidugi meie, sakslased, meie oleme ju rahvas, kel on asustusala puudus (Volk ohne Raum). Ja kui siis temale arvestasin kui palju on elanikke ruutkilomeetril igas riigis, et Saksamaal veel ruumi on teistega võrreldes ja milline on looduslik olukord kui juba nüüd Saksamaa peab oma tööstuse jaoks ikka suuremal arvul võõrtöölisi tooma. Kui juba omal kodumaal rahvast puudus on, kust leida siis vajalikke väljarändajaid, keda üksnes Balti riikidesse on vähemalt 7 miljonit vaja, siis oli ta oma tarkusega lõpul ja kehtas õlgu. Oli mehi, kes mõtlesid kavale, et igasse Balti riiki asustada 150 000 SS-perekonda. Nende hulgas oli isegi väga intelligentseid mehi, kuid ka nendega lõppes kõnelus reaalsuste arutamisel umbes samuti. Teiste sõnadega, kõik need kavad olid vaid ebareaalsed ettekujutused, reaalsuste ees lõhkesid nad nagu seebimullid

Üks kava, mida mulle Berliinis veel juunis 1941 selgitasid «Borchardis» kaks meest, üks meil üldiselt tuntud ja ka tänapäeval tuntud balti kultuuritegelane, teine mõjukas SS-mundris mees, kes oli ette nähtud tegevuseks Eestis, nägi ette, et eesti rahvale jätkub algharidusest ja sellele lisaks veel täienduskool või mõni kutsekool, rahvuslikult ja rassiliselt väärtuslikud noored, keda ju palju ei ole, võib üle võtta saksa rahvusse (können eingedeutscht werden), saaksid keskhariduse ja selektsiooni järel üli-

kooliharidust kõikide Balti riikide jaoks ühises Riia ülikoolis. Kohalik rahvas peab teenima töajõuna, teda valitseks aga sakslastest ülemkiht. Ma lasksin endale kõike nagu «oma mees» hästi ära seletada, kütsin nende tarkust ja läksime lahku. On üldiselt teada, et neist kavadest mitte midagi välja ei tulnud nagu ka paljudest teistest. Kõike seda ma märgin vaid selleks, et näidata reaalseid aluseid minu veendumusele, et sõja lõpu poole teljeriikide võidu puhul oleks taastatud meie iseseisvus.

Kuid sõja areng sundis peale kahtlust teljeriikide võidus ja nõudis ettevalmistamist vastupidisele. Ja siin selgus meie suurim viga kogu meie iseseisvusaegses välispoliitikas, millest juba eelpool oli küllalt juttu. Meil puudus üldse saatkond USA-s, puudus võimalus välispoliitiliste kavatsuste teostamiseks sõja algusest alates ja ka veel varem. Kui kõnelda vöndiaegsetest võimalustest, siis poleks üldse pääsenud võimule ei Hitler ega ka tema partei. Siis kui tema koos oma parteiga meie ja Lääneriikide, eelkõige USA, välispoliitika plaanitsusest jõudis võimule, oli jällegi üks suurimaid võimalusi kaotsi läinud. Ma olen seda aastakümnete kestel trüki korduvalt rõhutanud, et oleks Ühendriigid ja teised Lääneriigid ühe veerandigi sellest rahasummast ja aktiivsusest, mida läks maksma Teine maailmasõda, suunanud Saksa sisepoliitikasse propaganda ja tegevusena, siis oleks Saksa rahvussotsialistlik maailmavaade koos oma juhtkonnaga kadunud või väga kiirelt ümber kujunenud kaineiks konservatiivsuseks.

Selline moment oli antud Hindenburgi surma puhul, mil oleks pidanud nurjuma Hitleri poolt siis teostatud riigipea ja valitsuse juhi ametite ebapõhiseaduslik ühendamine. President oleks siis igal ajal võinud ametist vallandada valitsusjuhti - Hitlerit või Hitler presidendina poleks saanud lubada valitsusel põhiseadusvastaseid samme. Kuna mõlemad ametid ühendati, siis jäi vaid veel üks võimalus järele. Kõrvaldada Hitler, mis polnud sugugi raske, ja oleks maailma päästnud Teise maailmasõja puhkemisest. Ja kui see lõpuks siiski puhkes, oleks meie saatkonnal USA-s olnud võimalus Ühendriikidega luua kokkulepet rinde vahetamiseks nagu seda tegi ka näiteks Itaalia mõlemas maailmasõjas sõja ajal ning kuulus sõja lõppedes võitjate riikide hulka.

Arvestame meie kodumaa geopoliitiliselt ja strateegiliselt olulist asendit. Mõtleme vaid olukorrale, et USA Venemaa liitlasena oleks loonud endale sõjaliseks baasiks meie kodumaa, siis oleks selle tulemusena kiirelt olnud Läänemere õhuruum USA lennuväe valduses, mis oleks üsna oluliselt ja laialdaselt muutnud kogu Teise maailmasõja olukorda. Meie kodumaa oleks siis algusest peale olnud USA ja mitte Venemaa võimuses ja venelased liitlastena poleks saanud seda olukorda enam muuta. Me tunneme Teise maailmasõja gigantseid ehitusi. Tuletan meelde alguses kirjeldatud minu mõtteid Esimese maailmasõja lõpul. Neist mõtetest selgineb vaid suur tõsiasi: kui väga oluline oli meie kodumaale suurpoliitilisele alusele rajatud välispoliitika oma peamise toetuspunktiga USA-s.

Sellega olen püüdnud vastata kõigile alguses esitatud küsimustele. Ma loodan, et see lühike ülevaade annab materjali paljudele vabaks fantaasiaks, mille lõpptulemuseks oleks igasugustes arutlustes äratundmine, et meie kodumaa saatust määras põhiliselt välispoliitika, riigikaitsepoliitika ja majanduspoliitika puudumine.

Põhiseaduse küsimusi

Teoses «Põhiseadus ja Rahvuskogu», välja antud Rahvuskogu Üldkoosoleku juhatuse poolt Tallinnas, 1937. aastal, kirjutab Jüri Uluots «Eesti Vabariigi konstitutsioonilised aktid», lk. 25 9. Põhiseaduse muutmise äpardumised ja lõppeks muutmine 14., 15. ja 16. oktoobril 1933. aastal:

«Tegelikult kõnesoleva põhikorra keskuseks kujunenud rahvaesindus osutus siiski rohkem koormatuks ülesannetega kui rahvaesindused on tavaliselt läbilõikes, eeldades seega ka rahvaesinduse vastavat kõrgemat intellektuaalset ja moraalist taset kui tavaliselt. See polnud tegelikult teostatav. Riigi juhtimine ja valitsemine kujunes ebastabiilseks. Samal ajal side rahvaesinduse ja rahva vahel hakkas avaldama lõdvenemisetunnuseid, mis omakorda ei saanud jääda mõjuta kogu poliitilisele olustikule.

Neis oludes juba 1926 a. kerkis algatus muuta põhiseadust kuid esialgu vaibus. 1929 a. Riigikogu valimistel see algatus kerkis üles suuremas ulatuses. Vastavalt sellele esitati Riigikogule Põllumeestekogude rühma poolt 1929 a. sügisel ja Rahvaerakonna poolt 1930 a. algul Põhiseaduse muutmise eelnõu, mis taotlesid rahva poolt valitava presidendi instituudi sisseseadmist, 1930 a. algul tollaegse Riigivanema juures peetud nõupidamisel ilmnis, et muutmise suhtes olid Riigikogus esindatud rühmituste vaated tugevasti erinevad. Siiski ei paistnud õige ettevõttest loobuda, sest rahva meeleoludes näis selles suhtes sündivat murrang, olgugi alles tagasihoidlikul kujul. Vastavalt muudeti kõigepealt rahvahääletuse korda Põhiseaduse muutmiseks, sest senine kord osutus puudulikuks. Seejärel asuti Põhiseaduse muutmisele eelnõusid ühtlustava eelnõu koostamisele, mis jõudis lõpule 1932 a. esimesel poolel ning võeti Riigikogu poolt vastu rahvahääletusele panemiseks. Eelnõu oli koostatud rahva poolt valitava riigipea ametisse seadmiseks ning selle poolt ametisse kutsutava ja Riigikogu ees poliitiliselt vastutava valitsuse korraldamise suunas. See mõõdukuse vaimus koostatud eelnõu näis mõnede olevat liiga tagasihoidlik, teistele liiga radikaalne või asjatu. Erilist poolehoidu ta juhtivais ringkondades ei äratanud. Rahvahääletusel augustis 1932 a. jäi eelnõu üsna vähese häältehulgaga vähemusse. Poolt antud häälte arv näitas, et rahva suured hulgad olid aga tõsiselt häiritud Põhiseaduse muutmise vajadusest.

Selles olustikus ning silmas pidades rahvaalgatamise korras oodatavat* Põhiseaduse muutmise eelnõu, asus Riigikogu 1932-33. a. talvel kiires korras uue eelnõu koostamisele. See eelnõu võrreldes eelmisega püüdis mõningal määral vähendada rahva õigust, muude uuenduste suhtes aga oli veidi

tagasihoidlikum eelmisest. Pärast vastuvõtmist Riigikogus katsuti nüüd seniste juhtivate poliitiliste voolude poolt selle eelnõu heaks teha hoogsamat kohutustööd. Tegelikult tulemuseks rahvahääletusel 1933 a. suvel oli aga see, et võrreldes eelmise rahvahääletusega oli tal hoopis vähem pooldajaid kui vastaseid. Tõeliselt see ei tähendanud, et rahvas poleks üldse Põhiseaduse muutmist pooldanud, vaid rahvas ootas radikaalsemat eelnõu, mis oli rahvaalgatamise korras juba käigus.

Viimati nimetatud eelnõu, mis oli algatatud vabadussõjalaste poliitilise liikumise juhtide poolt, sisaldas 1932 a. eelnõu ühte varemalt varianti mõnesuguste täiendustega ja muutmise riigipea võimu suurendamise suunas. Ta kasuks tehti hoogsat selgitus- ja kihutustööd kuid ka vastukihutustöö ei puudunud. Riigikogu poolt vastuvõetud seadus, millega eelnõu rahvahääletusel vastuvõtmiseks vajalikku kvoorumit oluliselt tõsteti,

** Ei vasta tõele, rahvaalgatamise korras oli eelnõu siis juba seaduslikus korras esitatud vajalike allkirjadega*

valas eelnõu pooldamiseks õli tulle. Neis oludes võeti eelnõu rahvahääletamisele 14., 15. ja 16. oktoobril 1933 a. vastu suure häälteenamusega*. Vastuvõetud muudatuse enda eeskirjade kohaselt jõustus muudatus 24. veebruaril 1934 a.» (Kas on see trükiviga või eksis Uluots kuid uus põhiseadus jõustus 24. jaanuaril 1934. aastal. Tema jõusseastumist laskis Päts tervitada kahurväe aupaukudega.)

Ed. Laaman kirjutab samas teoses «Põhiseaduse kriisi arenemine 1928-1933» lk. 29: «Meie 1920 a. Põhiseadust on omal ajal, nagu Veimarigi põhiseadust, nimetatud maailma kõige demokraatlikumaks põhiseaduseks. Sellega on arvatud, et ta pakkus oma aja demokraatliku ideaali terviklikemat kehastust. Lähemal vaatlemisel selgub, et meie 1920 a. Põhiseadus polnud kaugeltki tervik. Ta varjas endas juba oma saamisel sügavaid vastuolusid, millede edasiarenemine sai esimeseks põhjuseks pärastisele põhiseaduse kriisile.»

Lk. 36 kirjutab sama: «Siis võtsid Riigikogu 1929 a. valimistel Põhiseaduse parandamise täies ulatuses päevakorda niihästi Põllumeestekogud kui ka Rahvaerakond. Viimase juht J. Tõnisson viitas levivale riigitüdimusele: erilist südikust ilmutavad veel ainult need, kes on väljas saama peal.» Edasi lk. 37: «Riigikogu «Demobiliseeritud sõdurite liidu» jäänustest oli Tallinnas ümber korraldatud Vabadussõjalaste Liit, kutsehuviline ühing, kes hoolitses oma liikmete eesõigustatud teenistuskohdade ja autasumaade saamise eest. Kui majanduskriisi tulekuga elu läks kitsamaks ja teenistuskohdade alal algasid kokkutõmbamised, hakkas nii liit kui ka tema tegevusala kasvama. 1929 a. asutati Tallinna, Tapa ja Haapsalu liidu esindajate poolt Eesti Vabadussõjalaste Keskliit, kes 1930 a. jaanuaris pidas ära oma esimese ülemaalse kongressi, kus arutati oma liikmete ainelistel huvide, nagu maaga varustamise, teenistuskohdade, priikooli jne. küsimusi.

Keskliidu juhatuse vanemate liikmete - kindralite E. Põdderi ja J. Roskaga - astusid läbirääkimistesse K. Päts ja J. Tõnisson, et saavutada keskliidu toetust Põhiseaduse parandamisele. Keskliidu kongress 1931 a. märtsis otsustaski soovitavaks lugeda «laialdaste volitustega presidendi ametisse seadmist, kellel oleks õigus tarbekorral Riigikogu laiali saata ning suspensiivse veto õigust tarvitada, kusjuures president valitaks rahva poolt ning ühiselt parlamentaarse ministeeriumiga teostaks täidesaatvat

** RT 86, 1933, 28. okt.: 14, 15. ja 16. okt. 1933 oli hääleõiguslikke 739 416, neist hääletas 576 317, poolt hääletasid 416 878, vastu 156 894, erapooletuid 1 076.*

võimu.» Riigikogu pidi valitama isikuvalimiste teel ja olema 50-liikmeline. Keskjuhatuse deklareeris, et ta võimu ei püüa. Ta pöördus aktsiooni jätkamiseks Riigikogu rühmade poole küsimusega, kas nad Põhiseaduse parandamist toetavad, ja soovitas algatuse Riigikogu kätte võtta.»

Edasi sama autor lk. 40: «Kui mõni nädal pärast rahvahääletuse läbikukkumist pikaleveniv valitsusekriis jälle põhiseadusekriisi meelde tuletas, pani K. Päts vabadussõjalaste juhtidele ette koos uue eelnõu välja töötada. Aluseks soovitas ta, et põhiseadust ei peaks muudatama mitte rahvahääletuse kaudu, vaid selleks peaks valitama kahekojaline rahvuskogu, kus esimene koda koosneks 80-st üldvalitud esindajast, teine aga 40-st asutiste ja organisatsioonide esindajaist. Kuid Vabadussõjalased vastasid eitavalt - nende meeleolud olevat liiga teravalt erakondade vastu, mispärast koostöö polevat enam mõeldav.»

Ma ei taha võtta seisukohta põhiseaduse kohta, seda tehku lugeja ise. Lisan selle raamatu lõpus vajaliku allikmaterjali: 1. 1920. a. Asutava kogu poolt vastuvõetud põhiseadus, 2. 1932. a. ja 1933. a. Riigikogu ja 1933. a. vabadussõjalaste poolt esitatud põhiseaduse muutmise kavad, 3. 1933. a. rahvahääletusel vastu võetud Põhiseadus, 4. 1937. a. Rahvuskogu poolt vastu võetud Põhiseadus.

1928/29 olin lõpetamas Grazi ülikooli õigusteaduskonda riigiteaduse alal. Kirjutasin väitekirja Balti riikide ja Soome põhiseaduste kohta. Ma asusin seisukohal, et kõik kolm Balti riiki kannatavad põhiseaduse kriisi all, kuna nende põhiseadused pärinevad Esimese maailmasõja lõpus iseseisvust kättevõidelnud Balti riikide Asutavatest Kogudest, kellel puudusid riigielu kogemused ja kelle teadmised olid peamiselt teoreetilised. Tegelik elu ei lasknud end painutada teoreetiliste eeskirjade alla ja läks põhiseaduse normidest lihtsalt üle. Põhiseadused, millede üksikuid norme ei austata ning rikutakse, ilma et keegi seda keelaks, ei saa kaua püsida ja soodustavad diktatuuride tekkimist.

Olin arvamusel, et esimesena kerkib meil esile põhiseaduse kriis, kuna meil puudus riigipea ja valitsus oli tegelikult vaid ühekojalise parlamendi täidesaatev komisjon. Kui parlament tahab, võib ta igal silmapilgul luua

diktatuuri lihtsalt kaitseseisukorra väljakuulutamisega.

Ma ei taha siin tungida üksikasjadesse, toon vaid ühe lihtsa näite. Põhiseaduse § 7 ütleb: «Eesti Vabariik ei anna autähti ega aumärke oma kodanikele, välja arvatud kaitseväelastele sõja ajal. Samuti ei ole Eesti kodanikkudel õigust vastu võtta võõraste riikide aumärke ega autähti.» Keelule vaatamata lõi meie valitsus ise rea mitmesuguseid aumärke ja andis neid ka eraisikutele rahu ajal. Ja igauks võttis meeeldi vastu välismaiseid aumärke ega mõelnudki põhiseaduse vastavale keelule. Kes ühte põhiseaduse täpset eeskirja rikub, on võimeline ka teisi põhiseaduse eeskirju rikkuma, austus põhiseaduse vastu kaob. Ja neid rikuti ka, ükski kohus ei astunud sellele vastu ega polnud tal ka õigust - meil puudus põhiseaduse kohustus ja puudus ka nuhtlusseaduses karistusnorm põhiseaduse rikkumise eest.

Mina leidsin, et meie riigielus puudub rahva poolt valitud riigipea, kes tasakaalustaks riigivõimu, meil puudub kahekojaline parlament, kes tasakaalustaks seadusandlust, meil puudus põhiseaduskohus, mis võiks tühistada põhiseadusvastaseid seadusi ja otsusi.

1929. aasta kevadel võtsin osa Riigikogu valimistest kaupmeeste, töösturite, majaomanike ja teiste eraomandust pooldajate erakonna kandidaadina Harjumaal. Valimiskõnedes selgitasin põhiseaduslikke vajadusi ning levitasin oma lendlehte, mille pealkirjaks oli «Peremees majja!», millest hiljem sai lööksõna. Mina pidasin lugu Pätsust ja Tõnissonist ja andsin kummalegi oma väitekirja ära kirja ja soovitasin neile alгатada neid mõttekäike. Lugeses eelpool toodud Uluotsa aruannet ja Ed. Laamani kirjeldust tekib aga mõte, kas minu püüded ehk siiski ei andnud veidi tõuget mõlemale pärast 1929. aasta valimisi just neid mõtteid alгатada.

1929. aasta suvel asusin linnanõunikuna tegevusse Nõmmel. Vahepeal ühines minu erakond Rahvaerakonnaga, Kristliku Rahvaerakonnaga ja Tööerakonnaga ühiseks Rahvuslikuks Keskerakonnaks ning olin selle erakonna Harjumaa juhatuse liige. 1932. aasta Riigikogu valimistest võtsin osa Rahvusliku Keskerakonna kandidaadina Harjumaa nimestikus neljandal kohal. Nagu Statistikabüroo andmetest nende valimiste kohta näha on, sain valimistel umbes tuhat allakriipsutust, nii et seaduse kohaselt tõusin teisele kohale. Esimesel kohal oli Kerem, kes aga oma valimisest Harjumaal loobus Võru kasuks. Seaduse järele kuuluvad kõik mitteallakriipsutatud hääled nimekirja esimesele kandidaadile, allakriipsutatud kandidaadid reastatakse allakriipsutuste arvu järele esimesest kandidaadist allapoole, mille läbi kujuneb lõplik kandidaatide nimestik. Kuna Kerem Harjumaal loobus valituks tunnustamisest otsustas valimiste peakomitee nimekirja esimeseks kandidaadiks lugeda teisel kohal kandideerinud Kristliku rahvaerakonna juhtivat meest, pastor Raudkeppi ja arvestada, et kõik mitteallakriipsutatud hääled kuuluvad temale, kuna mina suurima arvu allakriipsutuste kandjana tõuseks kolmandale kohale ja seega mittevalituks. Ka see oli näide seaduserikkumisest puht erakonnapoliitilistest kaalutlustest.

Valimiste ajal kirjutasin «Päevalehes» ja soovitasin põhiseaduse muutmist Riigikogust rippumatu riigipea valimise ja kahekojalise parlamendi kasuks. Riigikogu töötas välja põhiseaduse muutmise kava ja pani selle rahvahääletusele. Mina hääletasin selle poolt, see kukkus aga läbi, kaunis noatera pealt. Nüüd kirjutasin alla vabadussõjalaste põhiseaduse muutmise kava rahvaalgatusele kuigi selles kahekojalist parlamenti ja põhiseadusekohut polnud ette nähtud, küll aga suuremate volitustega Riigikogust sõltumatu riigipea valimist otse rahva poolt.

Kuigi see põhiseaduse muutmise kava oli enam kui vajaliku arvu allkirjadega varustatud ja Riigikogule seaduslikus korras esitatud, ometi ei pannud Riigikogu seda mitte rahvahääletusele, vaid hakkas ise kiires korras omapoolset uut põhiseaduse muutmise kava välja töötama ja kergendas vastuvõtmiseks rahvahääletuse seaduse eeskirju. See rahvaalgatusseaduse ilmne rikkumine häiris minu õiglustunnet, ma teatasin riigivanem Tõnissonile, kes oli ka Rahvusliku Keskerakonna esimees, et ma protestiks astun välja erakonnast ja Harjumaa juhatusest, mille esimeheks oli advokaat Kalbus. Samal päeval läksin advokaat Sirgu juurde koju, esitlesin end ja ütlesin, et mina pole vabadussõjalane ega soovi nende organisatsiooni astuda, küll on aga mulle minu hinges ülekohut tehtud ja ma pakun oma kaastööd nende põhiseaduskava kihutustööks, kuna Tõnisson sulges nende organisatsiooni ja kihutustööd saavad nüüd vaid üksikisikud teha. Sirk võttis minu ettepaneku vastu ja ma pidasin kõnesid Riigikogu põhiseaduse muutmise kava vastu ning siis Eesti Vabadussõjalaste Liidu poolt esitatud põhiseaduse muutmiskava poolt. Sirk kasutas minu oskust propagandatehnikas ning ma kujunesin praktiliselt propaganda juhiks Narva maanteel asuvas Akadeemilises rahvuskubis, mis tegutses suletud Eesti Vabadussõjalaste liitude asemel.

Tõnisson pidas Riigikogu poolt väljatöötatud teise põhiseaduse muutmise kava rahvahääletusele panemiseks Tartus «Vanemuises» kõne. Keegi oli puistanud põrandale paukherneid. Need paukusid rahva saabaste all, Tõnisson arvas, et kiputakse tema elu kallale, pani kohe telegraafi teel maksma kaitseseisukorra kogu riigis, sulges Eesti Vabadussõjalaste liidud, seadis sisse ajalehtede tsensuuri ning pani tegevusse poliitilise politsei, kes seni võitles vaid kommunistide vastu.

Siin tahaksin vastata juriidiliselt täpsemalt härra K. küsimusele, miks kaotasime nii kergelt iseseisvuse? Minu vastus võib tunduda uudisena, on aga minu arvates põhiliselt õige. Meie kaotasime oma iseseisvuse põhiseaduse rikkumise tagajärjel!

1920. aasta põhiseaduse § 31 ütleb: «Rahvaalgatamise korras on kahekümne viiel tuhandel hääleõiguslikul kodanikul õigus nõuda, et seadus antaks, muudetak või tunnistataks maksvusetuks. Sellekohane nõudmine antakse väljatöötatud seaduseelnõuna Riigikogule. Riigikogu võib selle eelnõu seadusena välja anda või lükata tagasi. Viimasel juhtumisel pannakse eelnõu rahvale ette vastuvõtmiseks või tagasi lükkamiseks. Tunnistab

rahvahääletusest osavõtjate enamus eelnõu vastuvõetuks, omandab ta seadusliku jõu.» Ning § 32: «Kui rahva enamus lükkab tagasi Riigikogu poolt vastuvõetud seaduse või võtab vastu Riigikogu poolt tagasilükatud seaduse, kuulutatakse välja uued Riigikogu valimised, mis võetakse ette hiljemalt seitsekümmend viis päeva pärast rahvahääletamist.»

Riigikogu esitas rahvahääletusele 1932. aasta poolt vastuvõetud põhiseaduse muutmise seaduse. Rahva enamus lükkas selle tagasi. Põhiseaduse kohaselt oleks pidanud nüüd järgnema uute Riigikogu valimiste väljakuulutamise. *Riigikogu rikkus põhiseadust ja* ei kuulutanud välja uusi Riigikogu valimisi!

Mõtleme nüüd teist võimalust kui Riigikogu oleks põhiseaduse kohaselt kuulutanud välja uued Riigikogu valimised. Rahvas ja Riigikogu erakonnad oleksid pidanud neil valimistel arutama põhiseaduse muutmise vajadust ja ulatust, iga erakond oleks võinud teatada oma seisukohti ja rahvas oleks vastavalt neile valinud. Rahvas oleks valinud neid erakondi, kellede mõtted temale enam meeldisid, erakondade esindajad oleksid valimiste kihutustöös õppinud tundma rahva soove ning oleks ka ise põhjalikult läbi mõelnud põhiseaduse muutmise vajadusi. Kuna uued Riigikogu valimised oleks toimunud põhiseaduse muutmise tähe all, oleks kõik toimunud rahu ning uus valitud Riigikogu koosseis oleks juba osanud koostada uut põhiseaduse muutmise kava vastavalt rahva soovidele. Riigikogu poolt väljatöötatud põhiseaduse muutmise kava oleks rahvahääletusel saanud vajaliku enamuse ning see oleks hakanud maksma. Kõik oleks toimunud rahulikus õhkkonnas, kõik oleks tulemusega rahul ja kogu hilisem võistlus ja võitlus rahva ja Riigikogu vahel ning ka EVL-i põhiseaduse muutmise rahvaalgatus oleks jäänud tulemata. Meie riik oleks kindla riigivõimuga ja ükski naaber poleks sel puhul saanud ärritada ega soodsaid väljavaateid meie riigi siseolukorras näha. Poleks Riigikogu 1932. aastal mitte põhiseadust rikkunud, siis oleks jäänud kõik 1933-45. aasta sündmused tulemata! Ma arvan, et lugeja peaks siin minu mõtetega nõus olema. Muidugi ei võinud tollal meie teada maailma edaspidist arengut, päris kindlasti on aga tõde, et Riigikogu teguviis 1932. aastal põhjustas tegelikku järgnenud arengut, oleks tollal Riigikogu põhiseadust mitte rikkunud, siis oleks igal juhul areng teistsugune olnud!

Edasi, Riigikogu rikkus jälle põhiseadust 1933. aastal, ta oleks pidanud rahvaalgatuse ja rahvahääletuse järele rahvaalgatuse korras seaduslikul viisil esitatud põhiseaduse muutmise kava panema rahvahääletusele. See oleks siis toimunud juba 1933. aasta kevadel. Siis polnud veel mingeid kirgesid ärganud, EVL-i põhiseaduse muutmise kava oleks olnud alternatiiv eelmisel aastal läbikukkunud Riigikogu enda kavale. Kõige tõenäosuse järele oleks ka see rahvahääletus teostunud rahu, ta oleks saanud rahvahääletusel enamuse samade seaduslike eelduste juures, mis olid maksmas ka 1932. aasta rahvahääletuse kohta. Riigivanema valimisel rahva poolt oleks kandideerinud arvatavasti esinenud populaarsed riigivanemad Päts ja Tõnisson, EVL poleks

üldse kandideerinud, ta oli ju rahuldatud põhiseaduse muutmise kordaminekust, mis oli EVL-i eesmärgiks, tal polnud ka kava astuda tegevusse sisepoliitilise parteina.

Jällegi oleks valitsenud sisemine rahu, aeg oleks näidanud, milliseid parandusi põhiseaduses veel vaja oleks teha, neid oleks jälle teostanud Riigikogu poolt mõistlikult väljatöötatud kava või rahvaalgatuse teel ette pandud kavaga. Siseriik poleks häiritud ega ka meie riigi väline julgeolek, valitsusel oleks aga nüüd riigipea kaasabil olnud võimalus arendada suurpoliitikat välispoliitikas ja suurendada meie riigi julgeoleku eeldusi. Mõlemad põhiseaduse rikkumised Riigikogu poolt kasvatasid sisepoliitilist pinget, eriti aga kutsus esile kaitseseisukorra väljakuulutamise kogu riigis, EVL-i sulgemine, tsensuuri sisseseadmine, mida tsaariajast saadik enam ei tuntud ja viimase tõukena kvoommiseadus meie rahva jonnini ning lõi niiteldatava sõjaseisukorra Riigikogu ja rahva vahel. Ainult need sammud määrasid kogu suure rahunemise riigis ja panid kired liikvele esimest korda meie kodumaal pärast 1905. aasta revolutsiooni. Et kõigil meie erakonnajuhtidel ega riigijuhtidel korda ei läinud või neil puudus tahe riigis rahulikku arengut ja põhiseaduse täitmist kindlustada, on tagantjärele otse hämmastama panev. See annab õigustust minu väidetele, et meie põhiseadus põhjustab kriisi. Riigikogu tahtis diktatuuri teostada, sest talle polnud tasakaalustajaks ei rahva poolt valitud riigipead ega teist parlamendi koda - Riigikogu diktatuur kukkus läbi, ta ise pandi «vaikivasse olekusse» üksikdiktaatori poolt ja ohtlik naaber nägi, et meie riik on sisepoliitiliselt ebastabiilses olukorras kergeks saagiks.

Ja nüüd, kõige suurema ohu silmapilgul 1940 teostus jälle põhiseaduse rikkumine, nüüd aga juba Vabariigi Presidendi vaikival nõusolekul ja osalt ka tema enda tegevuse läbi. Riigivolikogu valimistele esitatud kandidaatide nimekirjade põhiseaduse vastane tühistamine ja Riigikogu mittemoodustamine või mittekokkukutsumine kuigi põhiseaduse § 87 nõuab, et Riigivolikogu ja Riiginõukogu istungjärgud algavad ühel ajal või et uute Riigivolikogu valimistega üheaegselt toimub ka Riiginõukogu uue koosseisu koostamine. Kuigi president loobus Riiginõukogu uue koosseisu moodustamisest, oleks ta pidanud nõudma senise Riiginõukogu koosseisu kokkukutsumist üheaegselt uue valitud Riigivolikoguga, sest see oli põhiseaduse nõue. Erakordses olukorras oli pealegi veel presidendil põhiseaduse § 66 alusel õigus kutsuda kokku Riigikogu üldkoosolekut presidendi seletuste ärakuulamiseks, mida ka rahvas, press ja diplomaatiline korpus meeeldi oleks oodanud.

Asi seisis aga selles, et Nõukogude Liit kavandas kõigis kolmes Balti riigis üheaegselt, samal päeval, korraldada uusi parlamendivalimisi ja neid kõigis kolmes Balti riigis samal viisil võltsida, millega kogu välismaailmale oleks jäänud mulje, et kogu see anneksioon toimus legaalselt Balti riikide rahva vaba tahte avaldusena. Teistes Balti riikides oli ühekojaline parlament, Eestis aga kahekojaline ja see oleks kogu venelaste kava ära rikkunud. Et

kogu lavastus ühtviisi teostuks, ei lastud Eestis parlamendi teist koda ei uuesti moodustada ega senist koosseisu Riigikoguga üheaegselt kokku kutsuda ega otsust teha.

Kuna Uluotsa valitsus Moskva teise ultimaatumiga puhul, mille sisu esitas ebaõigeid süüdistusi Eesti vastu, neid avalikult ümber ei lükanud ega protesti ei avaldanud, vaid vaikimisega võttis omaks kõiki esitatud süüdistusi ja valesüüdistusi, siis oleks riikliku vajadusena presidendi ülesandeks olnud kutsuda kokku Riigikogu üldkoosolek, millel ka kõik välisriikide saadikud oleksid võinud pealtkuulajateks olla ning ka sise- ja välimise pressi esindajad, tema seletuste ärakuulamiseks tõelise olukorra üle. Kõigi nende sammudega oleks saanud venelaste üldkava rängalt segada ning kogu maailmale tõelist olukorda seletada. Igal juhul poleks sel juhul võimalikuks osutunud enne Riigikogu üldkoosolekut kutsuda kokku Riigivolikogu ja presidenti ametist «vabastada», õigemini tagandada. Kõigile neile faktidele ei saa ükski põhiseaduse jurist vastu vaielda.

See on aga asja formaaljuriidiline külg, iseasi on erakordses olukorras võimalikkuse kui ka tarkuse piirid. Kirjeldades eelnevaid kaalutlusi on kõik minu süüdistused Riigikogule ajastul enne 1937. aasta põhiseaduse maksimahakkamist õiged ja ma jään nende juurde. Ka Riigikogu olukorda kuni Teise maailmasõja alguseni 1939 võime lugeda normaalseks. Sealt peale tuleb nähtavale Pätsu praktilise diktatuuri dualism, tema sõltuvus Laidonerist. Mitte et Laidoner oleks saanud teha ettekirjutusi Pätsule ja Päts neile alluma, vaid väga tähtsates riiklikes küsimustes pidi Päts toimima kokkuleppel Laidoneriga, s.t. et ta ei saanud mitte enda ainutahtena otsustada küsimusi ilma Laidoneri nõusolekuta. See tähendas, et tema neid tahteavaldusi, millele Laidoner kategooriliselt vastu oli, jättis teostamata. Sellega polnud Päts just olulistel ja rasketel momentidel mitte iseseisev, vaid dualismi külge seotud.

Nüüd tuli venelaste esimene ultimaatum Poola allveelaeva põgenemise tagajärjena. Eesti ei saanud teisiti, kõigist abi- ja toetusallikatest mahajäetuna kui alistuda ja kirjutada alla vastastikusele abistamise pikaajasele lepingule, mille tulemusena venelased said sõjalisi baase Eestis ning Vene sõjaväeosad asusid neisse. Sellest momendist peale oli Eesti suveräänsus, küll mitte vormiliselt vaid praktiliselt, sattunud olukorda, et tuli hoiduda pingete tekkimisest. Venelaste teise ultimaatumiga (esimese puhul astus tagasi Eenpalu valitsus ja Uluots moodustas uue, nüüd astus tagasi Uluotsa valitsus ja uue valitsuse koosseis Vareseaga eesotsas oli juba venelaste poolt dikteeritud) oli riigi suveräänsus juba presidendilt kandunud üle pealesunnitult valitsuse kätte. Päts ütles tollal minule, et tema loodab seda valitsust ohjas pidada ja nemad põhiseadust lausa rikkuda ka ei julge.

Siin võtan oma formaalsed etteheited Pätsule mitteformaalse erakordse olukorra tõttu tagasi ja pean märkima, et Päts oli nüüd olukorras, milles võis ainult veel seda teha, mis antud olukorras võimalik ning seda nii diplomaatlikult tegema, et sellest välispoliitilisi pingeid venelastega ei teki.

Tema olukord oli sel ajastul täpselt samasugune kui minul hiljem: pidi võimaliku ettevaatuse, tarkuse ja diplomaatlikkusega püüdma antud olukorras saavutada, mis võimalik. Vahe tema ja minu vahel seisneb vaid selles, et temale seda õiglaselt ette ei heideta, minule aga küll. Kuna minul oli just olulistes riigiküsimustes kõnelusi ja kokkuleppeid Pätsuga, siis olen teadlik sellest kuivõrd rasked need temale olid ja kuivõrd tal julgust oli võimalikku katsetada, teadmata, kas see katse ka õnnestub. Tõsine, väga tõsine kahju on mul vaid sellest, et tal ei õnnestunud Laidoneri kategoorilise vastuseisu tõttu viimase katsena 1940. aasta alguses moodustada uut valitsust.

Ainult ühes küsimuses asun mina seisukohal, mida kõik ei poolda: minu arvates oleks õige olnud Vene esimese ultimaatumi puhul hakata vastu, ka sõjaliselt, kaotused poleks olnud suuremad kui hiljem tegelikkuses. Meie riik ja rahvas oleks aga auga seisnud ajaloo silmis ja meie põhiseaduslik valitsus ja riigipea oleks võinud kaotuse puhul asuda legaalse valitsusena välismaale ja esindada õiguslikult ja legaalselt meie riigi huvisid kuni sõja lõpu ja rahuläbirääkimisteni. Meie kullatagavarad Läänes oleks võimaldanud selgitustööd ja propagandat teha eriti USA-s.

Võitlus põhiseaduse ümber

Nüüd pean vahepealseks sidemeks kirjeldama mõnda oma elust alates 1929. aastast. Nagu juba varem öeldud, asusin mina Nõmmel selle aasta suvest alates tegevusse linnanõunikuna ja linnakoolivalitsuse juhatajana. See tegevus on lugejale ebahuvitav ja ma alustan seepärast mälestusi ajastust, mil 1933. aastal asusin konflikti Rahvusliku Keskerakonnaga, astusin sellest välja, võtsin enda peale vabadussõjalaste põhiseaduse muutmise kava kasuks propaganda tegemise ja juhtimise. Asjahuvist õppisin ülikoolis oma eriala kõrval psühhotehnikat, reklaamitehnikat, propagandatehnikat ning tutvusin valimiste teostamise praktikaga teistes riikides, eriti USA-s. Mind huvitas psühholoogia, kavatsesin ju kodumaal kunagi õpetajana jälle tegevusse astuda. Nüüd võisin neid oskusi rakendada tegelikkuses vabadussõjalaste propagandas, ma korraldasin kõnelejatele ja kohalikele propagandajuhtidele kursuseid ja tulemused andsid end üsna pea tunda: vabadussõjalaste propaganda oli vaid positiivne, mitte isiklik ega porilooiv, nagu meie tavaline valimispropaganda oli. Vabadussõjalaste propaganda oli hoogne, kaasatõmbav, nii et lõpuks isegi Päts ütles, et olime teinud rahva haigeks. Pagulased USA-s teavad, et sealsed valimispropaganda võtted on veel tugevamad ja neid peetakse normaalseks. Vabadussõjalaste propaganda tulemusi kirjutan ilma mingi uhkustamiseta enda püüete tulemuseks.

Ma ei taha analüüsida vabadussõjalaste tegevust, jätan selle erapooletute asjatundjate hooleks, kes ise nende liikumisest osa ei võtnud ja seepärast päris erapooletut tõtt selgitada võivad ning minu teada on ühel noorel teadlasel see töö juba lõpul ja ilmub varsti. Mina piirdun seepärast oma mälestustes vaid miljö kirjeldusega enda kogemustest.

Juba kodumaal, eriti aga paguluses, segas Sirgu haruldane isiksus ja tema võime mõjuda inimestesse ja massidele (ka pärast tema vägivaldset surma), neid ringkondi ja isikuid, kes olid ja on huvitatud vaid võimust ja materiaalsetest eelistest sedavõrd, et nad juba kodumaal, eriti aga paguluses, kasvava energiaga püüavad välja suretada meie ajaloost Sirgu mälestust ja vabadussõjalaste liikumist. Järjest suurenevad eksitused ja ka otsesed valesüüdistused ja kuulujutud vabadussõjalaste kohta. Avalikkusel, eriti aga järelkasvanud põlvedel, puudub võimalus tõega võrdlemiseks. Ma lisan seepärast selle raamatu lissasse koopia 1936. aastal põhjaliku politseilise ja kohtuliku eeluurimise materjalina koostatud süüdistusaktist, mis oli Sõjaringkonnakohtus prokuröri poolt esitatud süüdistuse alus. Arusaadavalt sisaldas see maksimumi kõigist süüdistustest, mida üldse võis kohtualusele esitada. See originaalakt võimaldab igäühel tõde tundma õppida, hilisemad väljamõeldised kaotavad sellega oma sisu.

Pidasin tollal väga suure arvu kõnekoosolekuid kõigis maakondades ja mõnigi pagulasist on ehk sellisest võtnud osa ja teab meelde tuletada tollaegset õhkkonda. Karakteristlike momentidena märgiksin mõningaid üksikepisoode. Sirk ütles mulle kihutustöö ajal, et Põllumeeste Kogud on nõus andma meie kihutustöö jaoks materjali asunike ja sotside tegelaste kohta. Küllastasin selleks Pikal tänaval hr. Oidermanni (hilisema Oidermaa), kes jagas oma tööruumi hr. Grossiga (hilisem Piirsalu). Oidermann andis mulle lahkesti asunike ja sotside tegelaste kohta kompromiteerivat materjali, mida hr. Gross kartoteegist välja otsis. Pean ütleva, et see materjal oli vaid mustamismaterjal kihutustöö ajal vastastele poriloopimiseks. Sellega polnud minul midagi peale hakata, sest meie otsustasime tegutseda ilma poriloopimiseta, et sellega valijate ees end teistsugusena näidata.

Lühikest aega hiljem oli minul kõnekoosolek Simunas. Mingi eksituse tõttu oli samas saalis ja samaks ajaks välja kuulutatud ka Oidermaa kõnekoosolek. Leppisime siis omavahel kokku, et Oidermaa kõneleb saalitäie rahva ees esimesena ja lõpetab oma kõne hümni, mina kõnelen teisena ja lõpetan «Mehemeelega.» Oidermaa kiitis peamiselt Pätsu ja ütles kohe alguses, et Päts kogenud riigimehena muutis esimese sammuna ära Tõnissoni poolt maksuma pandud kaitseseisukorra. See oli teadlik vale, sest Tõnisson veel enne ametist lahkumist muutis ära enda poolt väljakuulutatud kaitseseisukorra. Kui Oidermaa lõpetas, tõusin mina esimesena püsti ja alustasin hünni laulmist. Kui mina oma kõne lõpetasin ja alustasin «Mehemeele» laulmist, tõusis püsti Oidermaa ja alustas hünni laulmist, et sellega segada «Mehemeele» laulmist. Mina katkestasin kohe publiku «Mehemeele» laulmise ja palusin enne laulda hünni kõik kolm salmi ning siis alles «Mehemeelt.» Nii ka toimus ja koosoleku lõpus mõistsin mina hukka meie hünni alandamist poliitiliste kõnekoosolekute

võistluslaulu tasemele. Nõnda keerukad olid tollal olukorrad erakondade keskuste vahel ning üksteisele antud sõna pidamisega.

Riigivanema valimiste ettevalmistamiseks oli meie kihutustöö rajatud kuuetele peakõnelejale, kes kõnelesid kõigis maakondades, kuna kõik teised pidid tegutsema vaid oma maakonna piirides. Peakõnelejad olid Sirk, Telg, mina ja kolm tööliste esindajat, Kreek, Tois ja Frank, kes eriti head menu omasid. Neile kuuetele koostasid mina kõnekoosolekute kava kolmeks kuuks ette ja propaganda hakkas suure täpsusega käima. Kuna mitmeti sõiduplaan ei andnud sõiduks ots otsaga kokku, siis palkasime lisaks ka eralendur Brasche, kes üsna mõõduka tasu eest toimetas kõnelejaid pikemate maade taha. Brasche lennukist oli ka propagandalist kasu, sest lennuki maandumist vaatama tuli palju rahvast, kes siis ka kõnelejale koosolekule järgnesid.

Järva-Jaanis oli Telje kõnele organiseeritud vahelehuüdeid. Telg palus vahelehuüdjaid mitte segada ning lubas lõpus vastata kõigile nende küsimustele. Kõne lõppedes lahkus aga Telg märkamatuks ning jättiski küsimused vastamata. See sõnamurdmine tekitas pahameelt ning lubati järgmisel päeval Telg Esnas koosolekul kotti ajada. Telg sai sellest kuulda ning sõitis otsekohe tagasi Tallinna ja läks Hirschi sanatooriumi närve parandama, kuna Narva maanteele telegrammiga teatas, et tema on haigestunud ja enam kõnesid pidada ei saa. Kuna meil tema asemele enam kedagi panna polnud, siis pidin Teljest tekkinud lünga täitma sel viisil, et lisasime need Sirgu ja minu programmi, kusjuures liiklushõlbustuse jaoks korraldasin ümber ettenähtud koosolekud nõnda, et ei oleks pikki sõituseid ühest kohast teise.

Pidin seega võtma üle Sirgu koosoleku Paldiskis. Hiljem selgus, et just seal oli organiseeritud Sirgu jaoks suurem koosoleku segamine, kohale oli kutsutud ka pressimehi, et sellest mürglist suurt numbrit teha. Ma imestasin väga leides Paldiskis eest täiskiilutud saali, mille tagumisse nurka oli midagi saunalava taolist ehitatud pinkidest, kus istus hulk noormehi. Vaevalt sain mõne sõna öelda kui algas taga laval kisa, vilistamine ja vahelehuüded, milledele publik aplodeeris. Palusin esimeses reas istuvat konstaablit hoolitseda koosoleku rahu eest. Konstaabel tõusis püsti ja ütles mulle, et koosoleku korra eest hoolitsemine on koosoleku juhataja asi ning kui mul ei lähe korda rahu teha, siis sulgeb tema koosoleku.

Nüüd oli pilt selge, pidin kõik oma kõneosavuse kokku võtma ning katsetasin uuesti kuid kisa tõusis uuesti ja tagant pilluti puuhalgusid ette lavale, mis mind aga ei tabanud. Kasutasin seda juhust ja käratasin noormeestele, et ärgu tulgu koosolekut segama kui puuhaluga märkigi tabada ei oska - mina nende asemel oleks trehvanud! See meeldis rahvale ja kõik hakkasid naerma, tegin nüüd kiirelt veel mõne nalja, nii et publik jälle naeris ja esialgne vaenulik õhkkond oli nurjunud. Kuid võttis üsna tugevasti vaeva, kuni sain publiku enda poole võita ja publik segajate vastu aplodeerima hakkas. Siis aga läks ruttu, osa publikust saali tagaotsas pöördus äkki segajate

noormeeste poole ja sundis neid otsekohe saalist lahkuma. Koosolek lõppes tugeva «Mehemelega» kuigi publik oli vastaste poolt organiseeritud meile «sauna» tegemiseks.

Kuna nüüd sellised organiseeritud mürglid olid ette teada, siis sai neid juba enne koosolekuid likvideerida. Ühel sotside vahelehoodjal juhtus ka see äpardus, et kukkus käest maha sedel, millele olid märgitud vabadussõjalaste koosolekutel teha kästud vahelehooded ja küsimused. Lasin need kohe paljundada ning kõigile osakondadele saata, nii et kõneleja esimese vahelehoode puhul kohe võiks võtta taskust ja publikule ette lugeda, missugused küsimused segaja poolt veel järgnevad - segamised lõppesid nii publiku naeru saatel. Esimesena kasutasin seda võimalust ise Valgas (vist «Säde» saalis), seal olid sotsid end ka tugevasti organiseerinud, saal ja koda olid rahvast täis, esiridades istusid mehed «kahvel» (kolmeharaline rinnamärk) rinnas ja kui üks tagantpoolt mees tõusis püsti ja esitas mulle küsimuse, mis oli esimene sedelist, siis võtsin taskust sedeli ja lugesin ette, et tema sedelil on ju märgitud partei poolt veel järgmised küsimused, lugesin nad ette, küsisin, kas vastan kõik korruga, et tal edaspidi enam vaeva ei oleks. Rahvas pani naerma ja mul polnud esimeselegi vaja vastata, esireas istuvatel oli piinlik ja mind enam ei segatud, koosolek läks hästi korda. Rahvahääletuse kihutustöös polnud poliitiliste erakondadega erilist võitlust. Põllumeeste Kogud loobusid vastuvõitlusest ja poliitilise direktiivi andmiseks pidas Päts Keilas kõne, milles soovitas hääletada vabadussõjalaste põhiseaduse muutmiskava poolt. See sai pressi kaudu kõigile teatavaks. Keskerakonna mehed kõhklesid ja ei julgenud vastuväidetega rahva ette astuda. Tõnisson katsetas seda kuid paukherned «Vanemuise» põrandal tema kõne ajal kohutasid teda sedavõrd, et ta katkestas koosoleku ja kuulutas välja kaitseseisukorra. Asunikud olid äraootaval seisukohal. Ainsa vastasena püüdis kihutustööd teha sotside erakond. See osutus neile väga raskeks, rahvas tegi nendega kohapeal nalja, mõnes kohas pisteti kõneleja kotti. Kohilas pidi kõnelema Piiskar. Tahtsin õppida tundma sotside argumente ja taktikat ning sõitsin Kohilasse Piiskarit kuulama. Rahva hoiak oli aga sotside juhid ära ehmatanud ja Piiskari asemel ilmus väiksem tegelane, üks poodnik Narva maanteelt. Ma ei saanud kahjuks kuulda sotside argumente, sest saalitäis rahvast hakkas kohe tegema nalja kõnelejaga. Ei aidanud ka minu palve lasta kõnelejat rahuneda, mis tal öelda on, et siis hiljem võime selle üle vaielda. Publik segas sedavõrd kõnelejat, et tema teatas, et lõpetab koosoleku ja tahtis kõnetoolist lahkuda. Nüüd hakkas rahvas vastu ning nõudis, et kõneleja koosoleku lõpetuseks internatsionaali laulaks, ütelgu aga sõnad ette, küll laulame kaasa. Mees sattus väga kohmetusse ja ei osanud midagi muud ütelda kui et internatsionaali sõnu ta ei tea. Siis küsisid mehed, kas ta «Mehemele» sõnu tunneb. Tema jaatas ja kästi tal laulda «Mehemeelt», mida kogu rahvas kaasa laulis. Nii olid meeled enne rahvahääletust.

Vabadussõjalaste rahvahääletuse suur võit lõi avalikkuses arvamuse, et

nüüd läheb võim vabadussõjalaste kätte. Meie soovitasime Sirgul eel-läbirääkimistega leppida Põllumeeste Kogudega, kes meid võitluses igapidi abistasid, kokku uue valitsuse loomiseks niipea kui rahvahääletus õnnestub ja Tõnisson astub tagasi. Sirk ei pidanud seda õigeks, sest EVL oli keelustatud, Sirk oli aga rahva silmis vabadussõjalaste võitluse juht - ministrina Pätsu valitsuses oleks ta aga vaid Pätsu kaastööline. Sirk kavatses, et EVL alles pärast uue põhiseaduse maksmahakkamist organiseeruks uuesti, juba poliitilise erakonnana. Päts rajas oma lootused riigivanemaks saamiseks koostööle vabadussõjalastega. Ta järeldas nüüd ekslikult, et see lootus on luhtunud ja otsustas toetuda vaid vanadele erakondadele ja uustulnukat hoopis kõrvaldada, ning koostas vabadussõjalaste likvideerimise valitsuse. Ta kutsus prokurör Mülleri kohtuministri kohale ülesandega vabadussõjalaste likvideerimiseks süüdistuse koostamine nagu Müller seda Rootsisis oma sünnipäeva intervjuus ise tunnistas. Esimese sammuna lubati EVL uuesti asutada, et selle kaudu hiljem tema sulgemiseks vajalikku materjali saada.

Päts ei lükanud aga ka teist võimalust kõrvale ning alustas vahemehe kaudu Sirguga läbirääkimisi riigivanema kandidaadi isiku suhtes. Siis polnud veel Larka kandidaadina üles seatud. Sirk oli väga suurte annete ja võimetega inimene, kes kõnelejana rahvast vaimustas. Temast oleks kindlasti kujunenud väärtuslik riigimees kuid tollal võimsa rahvaliidumise etteotsa tõstetult oli ta veel noor ja vähese vilumusega inimeste tundmises. Ta oli puhas idealist ja seega poliitilises elus ning kulissidetaguses tegevuses veel eluvõõras. Sellepärast usaldas tema pahaaimamatult ka nõuandjaid, kes temale halba soovisid. Üks selliseid kahjulikke nõuandjaid oli Sirgule dr. Dunkel, kellel oli Sirgule suur mõju. Dr. Dunkelil oli palju isiklikke vaenuvahekordi ning tema tegi Sirgu oma vaenlaste vaenlaseks, mille tulemusena rida kasulikke isikuid jäid EVL-ist eemale. Ning asjade õnnetuseks määras Sirk just dr. Dunkeli läbirääkimisteks Pätsuga, kuna Dunkel oli Estica mees. Dr. Dunkel ei sallinud Pätsu, kas tal isiklikke põhjusi oli, ma ei tea kuid neid oli tema isal, kes oli Allika koguduse juht. Dr. Dunkel pidas Pätsuga läbirääkimisi sedavõrd pilkavas ja haavavas toonis, et Päts haavus ja loobus edasistest kõnelustest. Sellega oli lõhe Sirgu ja Pätsu vahel lõplik. Parandada seda ka enam ei saanud, sest Päts oli hella enesetundega inimene.

Mäletan 1921. aastat, meie riigi *de jure* tunnustamise puhul rääkis proua Lender kellegagi telefoniga. Olin tollal Lenderi Gümnaasiumi õpetajaks ning juhuslikult proua Lenderi toas kui tema ütles telefoni: «Päts on auahne inimene, tema ei anna Tõnissonile kunagi seda andeks, et ta valitsusest kõrvale lükkas ja nüüd ise *de jure* hiilguse omale võtab.» Ta tegi seda ka tõesti suure paatosega, olin meie õpilastega ise «Estonia» kontsertsaalis kuulamas teda. Proua Lenderil oli õigus, Päts ei andnud seda valitsusemuutust Tõnissonile kunagi andeks, kuni Tõnisson lõpuks poliitilisest elust oli kõrvaldatud, professoriks tehtud ja «Postimees» sekvestri valitsuse alla pandud. Peab aga ka tunnistama, et Tõnisson süüdi oli: *de jure* tunnustamine

oli vaid Pätsu tegevuse ning temale välismaa usalduse võitmise tulemuseks, Tõnisson poleks tohtinud neid loorbereid Pätsult endale ära kiskuda.

Sirgu kergemeelne usaldus dr. Dunkeli vastu otsustas Pätsu kõrvaldamise vabadussõjalaste riigivanemakandidaadi kohalt. Ka Laidoneriga tekkis kõnelusi (palun lähemalt vaadata hr. I. Raamoti «Mälestused I»), kuna tema oli neis isiklikult kaastegev ja seega asjatundlik tunnistaja). Nendest ei tulnud aga midagi, kuna enamuse EVL-i juhatusliikmeid oli tema vastu, osalt isiklikel põhjustel. Seega langes ka Laidoneri kandidatuur ära, EVL määras enda kandidaadiks riigivanema kohale kindral Larka.

Avalikkus neid telgitaguseid ei teadnud ja arvestas vabadussõjalastega kui tulevase jõuga. Veel rahvahääletuse viimase päeva õhtul ütles terve rida avalikke tegelasi, kes end seni olid vabadussõjalastest hoidnud eemale, õnnitlusi, nende hulgas ka pastor Tallmeister, kes veel kvoorumiseaduse puhul võitles ägedalt vabadussõjalaste vastu.

Rahvahääletuse järele tuli laviin tegelasi, kes vabadussõjalaste juures tahtsid kindlustada oma karjääri. Oli hea, et Tõnisson ametist lahkudes ei tühistanud Eesti Vabadussõjalaste Liitude sulgemise otsust, seepärast ei saanud kedagi liikmeks vastu võtta. Ma tulin iga päev pärast töö lõpetamist Nõmmelt Narva maanteele, kus tegin tööd hilisööni. See, et minu tuba asus Sirgu toa kõrval, oli mulle nuhtluseks. Kõik need poliitilise reveransi tegijad, kes ei pääsenud Sirgu jutule, tulid end vähemalt minu juurde teatama, paludes sellest ütelda edasi Sirgule. Ühel õhtul tuli üks lühike hallijuukseline härra, pistis mulle käe pihku nagu vanale tuttavale ning istus minu laua taha, nõjatas end küünarnukiga laua peale, vaatas siis altkulmu teravalt mulle otsa ja ütles: «Minu nimi on Oskar Angelus. Teie teate ju mind nimepidi, olen abidirektor siseministeeriumis. Ma olen alati vabadussõjalane olnud ja aitasin kogu ministeeriumi ja maavalitsuse ametkondades kaasa rahvahääletuse läbimineku. Sirk tunneb mind hästi, Teie teate mind ka. Ameti poolest ma muidugi liidu liikmeks astuda ei või kui teil aga mind tarvis on, siis teadke, et mina olen alati kindel teie mees. Palun ütlege Sirgule neid põhjusi, miks mina liidu liikmeks astuda ei või. Rääkis siis veel ilmast ja maailmast ning lahkus alles siis kui mina juttu ajades hakkasin ühtlasi pabereid lugema. Hr. Eugen Maddisoo kirjutas mulle, et Angelus Eenpalule Maddisoo juuresolekul kinnitas kategooriliselt vastupidist.

Teist korda nägin mina hr. Angelust Tartus augusti keskpaigas 1941, kuhu tema Berliinist tuli, et Rosenbergi usaldusmehena võtta osa minu loodavast Eesti Omavalitsusest. Seekord oli tema Saksa riigi kodanik ning Saksa siseministeeriumi *Regierungsrat*, kes oli komandeeritud Rosenbergi käsutusse. Ma teadsin seda juba ette, kuna enne lahkumist Berliinist ametliku lennukiga 26. juunil 1941 käis üks Rosenbergi ametnik minu käest küsimas, kas mina oleksin nõus võtma Angelust oma loodavasse Omavalitsusse liikmeks. Rosenberg soovitas seda ning tuletades meelde oma kohtumist temaga Narva maanteel andsin omapoolse nõusoleku. Tema ametialase tegevusega ja oskustega olin

mina väga rahul, ma siis kahjuks ei teadnud veel, et tema joomatõve all kannatab, mis mulle rohkesti pahandusi valmistas.

Ühel varasel õhtutunnil kui veel vähe inimesi oli Narva maanteel EVL-i peastaabis, tuli minu juurde major Helk, kellega olime Nõmmelt tuttavad. Ta rääkis väga tasase häälega ning ütles minu küsimusele, millega teda abistada saan, et ta on minu juurde tulnud, et minu kaudu Sirgule teatada, et tema kuulub vabadussõjalaste pooldajate hulka, ta ei võivat aga liikmeks astuda, kuna ta on ohvitser. Lisas siis juurde, et on ka parem kui keegi ei tea, et mina teie hulka kuulun, sest võib-olla tuleb mul ameti poolest teie üle kohut mõista ja siis on parem kui keegi minu siinkäimisest ei tea. Ütelge Sirgule, et mina just sellepärast siin käima ei hakka. Ma hakkasin naerma, mis hullu juttu tema ajab. Helk ütles aga veelkord tõsiselt, et ega ei tea midagi ette, mis kõik juhtuda võib, võibolla pannakse mind siiski kohut mõistma teie üle. Helk lahkus ja järgmine kord nägin teda juba sõjakohtus, kus tema esimehena mõistis kohut meie üle. Holland nõutas minult vabadussõjalaste suurprotsessil, et ma selle juhtumi teeksin kohtus kohe alguses teatavaks ja nõuaksin Helgi taandumist kohtust erapoolikuse pärast. Mina keeldusin, kuna ei tahtnud ka sellises olukorras sõnamurdjaks olla.

Ma teatasin Sirgule Helgi reveransist ja tema sõnu. Sirk naeratas ja ütles, küll tahab ennast tähtsaks teha. Olime tollal mõlemad noored ja veel kogenematud ega mõistnud Helgi tuleku tähtsust. Alles hiljem hakkasin mõistma, et Päts sihilikult saatis seda oma sugulast just minu juurde, kuna teadis, et mina Helki tunnen ja minuga võib usalduslikult rääkida. Helgi kaudu öeldud sõnad pidid meile ütlema, et kui meie oma liini ei muuda ja Pätsuga kokku ei lepi, siis peame arvestama sellega, et Helk pannakse meie üle kohut mõistma. See külaskäik toimus pärast dr. Dunkeli kõnelusi Pätsuga. Oleksime targemad olnud, eeskätt panen seda endale süüks, et kohe ei mõistnud ja Sirgule ei selgitanud, oleks ehk asjad teisiti kujunenud. Päts tundis mind ju mitmest kokkupuutumisest varem ja Helk tundis mind samuti, kuna muud sillad Pätsu ja Sirgu vahel olid katkenud, siis nähtavasti Päts sel teel tahtis anda mõista, et tema siiski on arutlusteks nõus kuid teiste isikute abil. Ega siis Helgil polnud vaja nii väga rõhutada, et tema vabadussõjalasi pooldab, neid pidi mõistma Pätsu sõnadena ning teatas, et kui meie mõistust pähe ei võta, siis pannakse meid Helgi kohtumõistmise alla, s.t. siis algab vaenuvahekord. See õppetund oli mulle elukooliks, sest sellest peale hakkasin õppima vihjeid analüüsima, diplomaatlikku keelt, mis mulle elus hiljem tuli kasuks.

1934. aasta veebruarist algas otsustav lahing. Mina alustasin seda sellega, et kutsusin Tallinna Jahimeeste Kodu ruumidesse funktsionääride kursuseks kokku kõik isikud, kes edaspidi kihutustööd korraldama ja tegema peavad. See kursus oli kinnine ning kahe päeva kestel andsime mitmesuguste loengute abil seletust ja õpetust endi edaspidiseks tegevuseks. Lõpuks pidas Sirk nn. näidiskõne. Selle kursusega sai pandud alus hoopis teistsugusele propagandale kui rahvahääletuse propagandaks vaja oli. Vaatamata sellele, et kursus oli

kinnine, tulid sellest osa võtma mõned meile tuntud poliitilise politsei ametnikud, sest meie ei tahtnud mitte jätta endast «vandeseltskonna» ilmet. Nemad imestasid kursuse sisu üle ja ütlesid, et meie tegutseme ju puhtteaduslikul alusel hoopis uutel teedel.

Üheaegselt hakkasin välja andma salajast informatsioonilehte EVL-i osakondadele ja propagandajuhtidele, milles tegin funktsionääridele jooksvalt teatavaks vajalikke juhtnööre. Juba mõni päev hiljem külastas mind Narva maanteel poliitilise politsei ametnik ja tõi mulle salajase informatsioonilehe fotokoopiast väljalõigatud tükikese ning ütles, et poliitiline politsei on saanud korralduse koguda vabadussõjalaste kohta kompromiteerivat materjali. Tema isiklikult oletab, et kavatsetakse vahistamiste aktsiooni ja kaitseseisukorra uuesti maksmapanemist nagu Tõnissoni ajal kuid hoopis rängemalt. Informeerisin sellest Sirku, tema ei tahtnud uskuda ja ütles mulle, et ta ei usu, et Päts vastu rahva tahtmist julgeb välja kuulutada kaitseseisukorda. Kui ta ka kedagi vahistada laseb, see ei tee viga midagi, sest süüteotunnuste puudumisel peab jälle lahti laskma ja see on meile vaid reklaamiks. Ma ei olnud sellega nõus ning nädal hiljem sai ka kapten Klassmann poliitiliselt politseilt päris kindlaid andmeid, et koostatakse vabadussõjalaste nimestikke, keda vahistada. Nüüd oli asi tõsine, ka Sirk hakkas uskuma kuid ei tahtnud ka nüüd mingit muudatust lubada, vaid tahtis alustatud teed minna edasi, tulgu mis tuleb, rahva suure enamuse tahtmine murrab end ikka läbi. Soovitasin seda informatsiooni otsekohe «Võitluse» lähemas numbris avalikult teada anda eelteatena, et valitsus sedaviisi kavatseb talitada - siis oleks valitsus piinlikku olukorda paigutatud ja ei saaks seda sammu ette võtta. Sirk keelas selle ära ja käskis veel oodata. Kui meil teatavaks sai, et esmaspäeval, 12. märtsil kavatsetakse kuulutada välja kaitseseisukord ning sulgeda EVL ja teostada vahistamisi, ka siis ei lubanud Sirk alustada vastuaktsiooni selle kava avalikult teadaandmisega. Ma pidin vaid piirduma sellega, et kõigile kõnelejatele, kes pühapäeval koosolekuid peavad, soovitasin kohe koosoleku lõppedes sõita koju tagasi, et nende vahistamine ei toimuks mitte provintsis eelmise päeva kuulajate silme ees. Ise kõnelesin ma pühapäeval Märjamaal ning ütlesin seal kõnes, et võitleme nüüd ja ka edaspidi tõe ja õiguse eest kuigi meid peaks lähematel päevadel kurjategijatena vangipandama. Olin teadlik, et politsei kannab neid sõnu ju kohe ette ja valitsus teaks, et meie polnud teadmatuses tulevaste sündmuste osas.

Juhtus nii, et 1934. aasta veebruaris oli esimesena Larkal 55. aasta sünnipäev, siis Laidoneril 50. aasta ning Pätsul 60. aasta sünnipäev. Kuna riigivanema kandidaatidele allkirja andmise esimene päev oli Larka sünnipäev, andsin mina üle kogu maa parooli: andke Larkale sünnipäevakingiks vajalikud 10 000 allkirja. Oli juba kesköö läbi kui telefoni teel igalt poolt olid andmed koos ja Larkale oli esimesel päeval antud tõesti üle 15 000 allkirja.

Larka propagandas toimus nüüd pahandus. Laidoneri press süüdistas Larkat, et tema kindraliks ülendamisega pole kõik korras, kuna tema oli alampolkovnik, siis kindralmajor, aga tema ülendamisest polkovnikuks ei tea

keegi. Mina olin informatsioonilehes andnud laiali täpsed andmed venekeelsest teenistuskirjast, mida sain Larkalt. Seal oli polkovnikuks ülendamise kuupäev ja number sees ning teenistuskirjale olid alla kirjutatud kindral Tõnisson ja kapten Asmus. Sirk kutsus nüüd Larka enda juurde ja päris seletust. Larka seletas, et 1918. aastal kui asjad veel selguseta olid, olid kõrgemad sõjaväelased igaks juhuks koostanud endile venekeelsed teenistuskirjad kõigi ülendamisega, et vajaduse korral võiksid sõjaväes edasi teenida. Ajutine valitsus oli Saksa okupatsioonija alates, mil eesti diviis veel oli koos ning Saksa sõjaväega suhtlemiseks vaja kõrgema aukraadiga ohvitseri, ülendanud Tõnissoni ja Larka kindralmajoriteks kuigi Larka alles veel alampolkovnik oli. Mul läks korda kätte saada selle käskkirja originaal. Selles oli selge sõnaga öeldud, et alampolkovnik Larka ülendatakse Ajutise Valitsuse otsusega kindralmajoriks. Teisest küljest märkis Laidoneri komitee, et Laidoner oli samal ajal küll ka alampolkovnik kuid Ajutine Valitsus saatis Laidonerile salaja Peterburi teate, et tema on ülendatud polkovnikuks, mille järel ta siis 1919. aastal ülendi kindralmajoriks, seega hoopis seaduspäraselt. 1918. aasta detsembris tuli Inglise laevastik Tallinna ning sel puhul vastuvõtul Pätsu juures tehtud fotol, kus admiral Covan, Päts ja Laidoner istuvad esireas kõrvuti, kannab Laidoner alampolkovniku õlakuid. 1919. aasta jaanuaris ülendi teda teenete eest kindralmajoriks. Mul läks korda saada ka see foto ja siis vaibus ka Larka edasine süüdistamine.

Sirk pahandas väga, et minu kätte sattus see ekslik teenistuskiri, oleks algusest peale kohe antud teada Larka ülendamisest alampolkovnikust kindralmajoriks, poleks neid pahandusi Laidoneri komiteega tekkinud. See teenistuskiri jäigi minu kätte.

Valimiste kihutustöö taktikas leppisime Sirguga kokku, et teeme tugevat kihutustööd meie kandidaadi kasuks ja ei tee mingit isiklikku kihutustööd teiste kandidaatide vastu. Rei suhtes meie üldse ei reageeri, tema on tähtsusetu ja on küsitav, kas ta vajaliku arvu allkirju saabki. Laidoneri ja Pätsu suhtes anname vaid üheainsa korra väga tugeva löögi, mis neid reast välja lööma peaks. Koostasin kummagi kohta faktiliselt tõele vastava materjali, mille avaldame ilma mingi seisukohavõtmiseta. Materjal peab olema nii täpne, et kumbki midagi õiendada ei saaks. Kuna Laidoner on tugevam kandidaat, siis Laidoneri materjali avaldame esimesena ja ei lisa enam ühtegi sõna, laseme materjali tükk aega valijaskonnas vajalikkude mõju avaldada, nii et ta oleks «likvideeritud.» Nõnda avaldasin mina veebruaris meie ajalehes «Võitlus» ühe terve lehekülje pealkirjaga «J. Laidoner majandusmehena.» Selles olid andmed kõigi tema tegevuskohtade üle majanduses ja lõpus tema võlgade kustutamiste kohta Eesti Pangas ja Pikalaenu pangas. Maksuinspektorilt sain mitme aasta Laidoneri enda käega kirjutatud tulumaksulehed ja nende lisad. Ühelt Eesti Panga direktorilt sain protokolliraamatu Laidoneri võlgade kustutamise kohta, kirjutasin need täpselt ise ära ning lasksin foto teha. Sama sain ühelt Pikalaenu pangas direktorilt, millega toimin samuti. Laidoner ei võinud mitte ühtegi sõna ümber lükata ja see lehekülg lõi rahva hulka nagu pikne. Seda lehte levis 150 000 eksemplari ja

Laidoneri jalgealune oli põhjalikult põrutatud. Ma palusin Laidoneri mind võtta kohtulikult vastutusele kui midagi peaks mitte tõe vastu, seda tema ei teinud, kandis mulle isiklikult aga arusaadavalt viha. Pärast 12. märtsi esitas Laidoner aga siiski kui meie juba vangis viibisime, «Võitluse» vastutava toimetaja vastu süüdistuse valeandmete levitamise pärast, nimelt oli lehes, et tema oli juhatuse liige ühes paigas, kus ta tegelikult olevat olnud vaid nõukogu liige. Kohtus ei saanud tema siiski kindlat tõendust esitada ning asi lõppes kohtus poolte leppimisega, kumbki tasus poole kohtukuludest. Ma kuulsin seda Klassmannilt alles hiljem kuid loobusime kohtusse minekust, sest mul olid ju Laidoneri oma käega kirjutatud tulumaksulisad ja neis oli tema oma käega kirjutatud seda, mis seisis «Võitluses».

Materjal Pätsu kohta oli sama täpsusega koostatud ja seda oli ka küllaldaselt, kuna aga 12. märts tuli vahele, ei jõudnud seda veel avaldada. Meil oli ju kavas seda alles lühikest aega enne valimist avaldada, siis oleks löök seda tugevam olnud. Mul oli vaid kahju, et minu Laidoneri lehekülje tagajärjel said kannatada kaks noort ametnikku, üks Eesti Pangast, teine Pikalaenuangast, keda vallandati, kuna neid kahtlustati, et nemad andmeid andnud on. Nagu öeldud, Laidoner kandis kaua viha. Seda Avinurme koosoleku pärast, kus teatasin, et mina olen selle lehekülje autor ja palun Laidoneri võtta mind vastutusele kui selles valet sees on. Sõjakohus karistas mind aastase vangistusega, ei märkinud aga, et mina end seal tunnistasin Laidoneri lehekülje autoriks. Ning hiljem, 1940, takistas Laidoner valitsuse ümbermoodustamist vaid minu isiku pärast. Kõigi pahanduste ja takistuste kiuste kujunes allkirjade andmine Larkale just kui meelevalduseks, allkirjade arv esimese nädala lõpuks oli kasvanud üle 100 000, Laidoneril 30 000 ja Pätsul polnud ikka veel vajalik 10 000 allkirja koos kuigi ta nädala sees ütles, et teda valib maarahvas ja sellel pole argipäeval aega, saavad alles pühapäeval tulla.

12. märts 1934

Nii jõudis kätte 12. märts 1934. aastal. Kuidas saatuse määramine elu ja sündmusi suunata võib, selleks järgnev näide. Vahistamise ajaks jäin Narva maanteele, kuna Sirk sõitis Tallinna osakonda, mis asus Rotermanni tehase ruumides, kus pidi astuma kokku sel pealelõunal esimene korrapidajate üksus. Mina korraldasin oma kirjutuslauda, võtsin sahtlitest kõik kirjad välja, mis läbiotsimiseks jääda ei tohtinud ja panin nad portfelli. Tahtsin selle veel vaheajal ära viia kuid juba tulid poliitilise politsei ametnikud, kes sulgesid ukseid ja hakkasid üht isikut teise järel eesruumis nime järele küsitlema, vaatasid nimestikust järele, kas teda vahistama peab ning kui ta nimekirjas ei olnud, lasksid ära minna. Ametnikud olid väga viisakad ja ei tulnud ei minu, Klassmanni ega Sirgu tühja ruumi. Klassmann pidas terve rea kaugekõnesid, informeeris maakondade osakondi toimuvast vahistamisest. Kõigist tubadest kogunesid tegelased Sirgu tööruumi, kuna poliitilise politsei ametnikud aeglaselt

ja viisakalt talitasid välises bürooruumis, pakkisid kokku trükitooteid ja Larka pilte ning ei tülitanud meid. Kõik võisid Sirgu ja minu toast telefoneerida ja teha kodudesse korraldusi. Hakkasid siis Sirgu toast lahkuma, et eesruumis näha, kas vahistatakse või lastakse minna. Igaks juhuks puistas igaüks enne seda kõigist oma taskutest võimaliku kompromiteeriva materjali minu portfelli, kuna igaüks arvestas sellega, et mind ei vahistata, mina olin ju vaid toetajaliige ning polnud kusagil juhatuses. Minu tegevus peastaabis oli üldiselt tundmatu. Viimasena tuli Klassmann ja toppis minu portfelli nii palju pabereid, et seda enam sulgeda ei saanud. Võtsin seepärast kaelast salli ja sidusin selle portfelli ümber.* Kui ma siis koos advokaat Pauli ja advokaat Hallikuga lahkuda tahtsin, siis naeratas poliitilise politsei ametnik Pipar ja ütles, et kahjuks peab ka meid vahistama. Olime seega viimased, keda Pagari tänavale toimetati. Väljas oli juba pime ning tänavale oli kogunenud rohkesti uudishimulikke vaatama. Ka pressimehed olid seal ja tegid meist ülesvõtte, mis ainsa pressifotona sellest aktsioonist avaldati. (Fotol, mis avaldatud Rein Marandi monograafias Mustvalge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929-1937.1. Legaalne periood (1929-1934) (Studia Baltica Stockholmiensia 6, Uppsala 1991, lk. 216 ja 217 vahel) on Hjalmar Mäel küll sall kaelas kuid portfell on kahtlemata täis. Kirjastus.)

Jõudes poliitilisse politseisse olid seal kõik ruumid juba kiilutud täis. Advokaat Hallik hakkas pilkavalt suud pruukima, polpoli komissar kuulis seda ja pahandas. Kaks ametnikku tulid meie juurde, kutsusid meid kaasa ning viisid meid ümber majadebloki kriminaalpolitseisse, kus ruumid olid tühjad, vähesed ametnikud said korralduse meie järele valvata. Nüüd toimus imelik sündmus: kriminaalpolitsei arvas, et meid poliitilises politseis on juba läbi otsitud ning ei teostanud läbiotsimist. Poliitilises politseis aga arvati, et küll meid kriminaalpolitseis läbi otsitakse ning jätsid meid samuti läbi otsimata. Nii jäi minu portfellitäis puutumata. Mul oli eriti mure sellepärast, et tellisin Kluge ja Ströhmi kaudu Saksamaalt sealilmunud teoseid propagandatehnika kohta. Sain need just paar päeva varem, mul polnud veel aega neid vaadata ja nad olid mul lauasahtlis. Kui neid minu portfelist oleks leitud, siis oleks ajakirjandus sellest suure numbri teinud, et meie rahvussotsialistide eeskujul propagandat teeme. Istusin seepärast nurka, otsisin portfelist need kaks brošüüri välja ning läksin väljakäigukohta, kus ühe brošüüri lehtede kaupa hävitada sain, teine jäi tasku. Kiskusin selle siis pikkamisi kildudeks ning puistasin need paberikorvi. Viimane oli asjatu tegevus, sest hiljem oli see hoolikalt kokku kleebitud poliitilises politseis kuid kuna ei saanud kindlaks teha, kes meist killud paberikorvi paigutas või kas üldse need meilt pärit olid, jäeti see materjal kõrvale.

Hilishommikul tuli jälle poliitiline politsei ning meid viidi politsei arestimajasse, kuhu tulime viimastena, vahepeal olid juba kõik Pagari tänavalt sinna toodud. Nüüd oli mul hirm, et võetakse portfell ära. Kuid arestimaja politseinik oli rahulik mees, laskis mul kõik väärtasjad samuti portfelli sisse panna ning sidus siis selle kõvasti kinni ja andis mulle allkirja. Arestimajas olles valutas süda kogu aeg, et võidakse asjad läbi vaadata ning siis satub politsei

kätte kõik materjal, mille sisust ma polnud teadlikki. Kuid seda ei toimunud, umbes nädala pärast viidi meid Keskvanglasse, kus jällegi portfelli allkirja vastu pidin ära andma. Küsisin seal, mis portfelliga toimub, ametnik vastas, et ma võin saata koju volituse ning lasta kedagi portfelli ära viia. Saatsingi isale kohe volituse, tema tõi portfelli koju ning jutustas mulle hiljem, et kui portfelli avas, siis juuksed tõusnud püsti, ta viis portfellitäie kohe maale meie metsa ja peitnud selle ühte heinaküüni ära, kus ma pärast vabanemist ise näha sain, et seal leidis just see materjal, mida otsiti Sirgule protsessi tegemiseks, et süüdistada teda põhikirjast kõrvalekaldumises.

Pikkamööda hakati vahistatuid vabastama vanglast, kuna nende vastu süüdistust koostada ei saanud. Ainult väike arv juhatuse liikmeid Sirguga eesotsas jäeti vanglasse. Tõuke selleks andis ka nende tegelaste teguviis, kes kiirelt ja härdalt ruttasid andeks paluma ja valitsusele lubama, et nad enam kunagi vapsismiga tegemist ei tee. Politseiinspektorile olid sellised alandlikud palvekirjad teretunud, ta näitas neid nii sise- kui välispressi esindajatele, eriti kuna mitmed oma palvekirjades seletasid, et nad nüüd alles on ära tundnud, millised kurjategijad on vapsid ning nemad ei taha nendega midagi tegemist teha.

Valitsus lõpetas riigivanema kandidaatide allkirjade kogumise ja tühistas selle, hävitades kogu materjali. Ühtlasi lükati riigivanema ja Riigikogu valimised edasi määramatuks ajaks. Tegelikult oligi toimunud see, mida mina 1929. aastal ette kuulutasin. Päts teostas koos Laidoneriga riigipöörde, teostas valitsemist enda tahte järele, arvestamata põhiseaduse eeskirjadega ning kasutades vormiliselt vaid neid põhiseaduse eeskirju, mis temale õigusi andsid. Tegelikult valitses meil autoritaarne riigikord *Primo de Rivera* eeskujul. Kaitseseisukord võimaldas valitsemist erakordsete abinõudega ning politsei kaasabil.

Kuid olukord jäi ummikusse. Päts oli küll ütelnud, et rahvas on haige ja peab terveks saama, kuni valimisi teostada võib. Rahvas tundis end haavatud olevat ning oli äraootaval seisukohal, sest ka rahvas arvas, et ummik peab ükskord lahendust leidma. Kogu suur sensatsioon vabadussõjalaste ümber, kogu avalikkuses teada antud süüdistus varises kokku ning kui Sirk vanglast Soome põgenes, siis naersid kõik ja valitsus oli sunnitud ka viimaseid vahialuseid laskma vabaks. Et mitte hoopis piinlikku olukorda sattuda, siis pani Päts dekreediga korras maksma uue sõjaväe karistusseaduse § 112, mis nägi ette avaliku rahu rikkumise eest karistust kuni ühe aasta vangistuseni. See uus paragrahv hakkas maksma 1935. aasta kevadel ning selle järele seati 27 vabadussõjalast sõjakohtu ette süüdistusega tegude eest, mis sooritatud aasta enne selle paragrahvi avaldamist ja maksmapanemist. Selline samm oli vastu rahvusvahelistele õiguspõhiste alustele, mis nõuab, et ei või kedagi kohtus karistada teo eest, mis teo ajal polnud seadusega karistatav.

Vormiliselt võeti aga vabadussõjalased selle paragrahvi järele vastutusele. Kohus ei saanud ühtegi süütegu kindlaks teha, ometi aga määras sõjakohus

karistusi 6 ja 12 kuu vangistuse vahel kuid tingimisi. Minule määrati üks aasta vangistust tingimisi Avinurme koosoleku eest. Sisepoliitiline lahendus jäi ikkagi tulemata. Käisin koos Hollandiga ja Seimaniga salaja Soomes Sirguga nõu pidamas. Sõit sinna oli lihtne. Sõitsime Merivälja paadisillalt mootorpaadiga Viimsi ja Prangli saare vahele ja jäime ootama. Siis tuli Soome piirivalve kiirpaat, mis kandis tunnuseid M.V.25, võttis meid peale ning viis otse Helsingi sadamasse, kus asus piirivalve sild. Sealt kutsuti taksiauto, mis viis meid Lohjale, kus Sirk elas dr. Helase suvilas.

Sirk pooldas igasuguse vägivalla asemel, mida temale alatasa Tallinnast soovitatakse, uut rahvaalgatust põhiseaduse muutmiseks, mis kirjutaks ette, et ametisolev valitsus peab võimu käest maha panema, kuni valimiste teostamiseni moodustaks Riigikogu juhatus endaga uue valitsuse. Kuna põhiseaduse ellurakendamise eeskirjad oleksid seega päris kategoorilised, ei saaks enam edasi kaitseseisukorda pikendada ja erakorraliste abinõudega valitseda.

Kuna ilm oli vahepeal halvenenud, siis tõi meid tagasi suur piirivalve mootorlaev. Kodus töötasin vastavalt Sirgu soovitudele välja põhiseaduse muutmise kava ning tegin sel puhul ka mõningaid täiendusi ja parandusi põhiseaduse teistes paragrahvides, mis mulle tundusid vajalikena, kirjutasin kõik masinal valmis ning rääkisin Larkaga läbi, et tema teatud päeval ja teatud tunnil ootab mind Saue vallamaja läheduses koos kaas-allakirjutajatega, mina toon tema kätte muutmiskava eksemplarid, tema kirjutaks need oma kaaslastega alla ning laseks allkirjad Saue vallamajas kohe kinnitada ning sõidaks Tallinna ja esitaks selle Riigikogu esimehele. Nii see ka toimus. Kuid esitamisest ei antud midagi teada. Nüüd andis end jälle kibedalt tunda see, et Sirk ei olnud nõus informeerima Soome ringhäälingut muutmiskava esitamisest, sest teade Soome ringhäälingus ja pressis poleks võimaldanud esitamise mahasalgamist Tallinnas. Sirk oli muidugi sundolukorras, temal oli asüüliõigus Soomes tingimusega, et tema Soomes ei tee poliitikat. Selter jutustas mulle hiljem Saksamaal, et kõik ehmatasid kui Eenpalu valitsuse koosolekul teatas Larka eelnõu esitamisest, kõik olid nõutud. Eenpalu lubas järele mõelda kuidas sellest pahandusest välja pääseda. Eenpalul võttis hulga päevi aega kui leidis lahenduse ja organiseeris veel kaks eelnõu. Selle läbi said ka edaspidiseks kõik rahvaalgatused keelatud. Alles tükk aega hiljem teatas Eenpalu, et olevat esitatud kolm põhiseaduse muutmise kava, üks mingi joodikust hullumeelselt päris segase sisuga, teine ühelt ehituskümnikult rumalate ettepanekutega ning kolmas Larka poolt, kes olevat mõistnud, et vabadussõjalaste põhiseadus on puudulik ja nüüd parandanud rea paragrahve. Viimane oli minu süü, ma olin nii kergemeelne ja ei mõelnud sellisele vastusüüdistusele. Sellega tehti Larka esitatud kava naeruväärseks ning Päts otsustas oma dekreediga neid mitte käiku anda. Need kaks teist esitatud muutmiskava oli Eenpalu ise lasknud organiseerida, et teha koomiliseks ka Larka esitust. Selter võttis sel puhul veel pressis sõna ja ütles, et Larka esituse järele tahetavat kõrvaldada valitsust, ilma et temale antaks võimalust ametit üle anda järglasele.

See põhiseaduse muutmiskava oli taktikaliselt valesamm, olen seda hiljem kahetsenud, sest sellega diskrediteerisid vabadussõjalased rahva silmis iseenda põhiseadust. Kuid ka see eksisamm ei päästnud välja sisepoliitilisest ummikust. Valitsusel oli midagi vapustavat vaja, mis rinded segi paiskaks. Ning palju hiljem kuulsin, töötas selle välja poliitilise politsei ametnik Kirsimägi ning sama politsei inspektor Tuulse Eenpalu teadmisel. Kahtlesin kaua, et see toimus Pätsu teadmisel kuid hiljem kinnitas Päts ise, et teda on viidud eksiteele ja tema tahaks vabadussõjalaste protsessi uuesti üles võtta ja neid rehabiliteerida.

Ma pean ütleva, et kogu see kava teostati suure osavuse ja hea lavastusega. Kõigepealt sai selleks võidetud vist kapten Holland. Kas tema oli pühendatud kavasse ning kogu seda provokatsiooni organiseeris teadlikult, see jäi selgusetuks, mitmed asjaolud räägivad selle vastu. Hollandil oli palju usaldust ning ta tõmbas paljusid kaasa, ka mind. Mis minule väga silma torkas, oli asjaolu, et temal oli palju raha, iga kord kui tema juures käisin, pistis ta mulle ühe või kaks viiekümnekroonist tasku inimestega kokkupuutumise kuludeks.

Ning jälle kutsus ta mind kaasa Soome koos Seimani ja kapten Laamanniga. Sõit toimus jälle Soome piirivalve kiirpaadiga, millel oli kaks lennukimootorit ja arendas vee peal kuni 90 km tunnikiirust. Alles Sirgu juures kuulsin kava. Selle järele olid meiega liidus kindral Brede ja mitmed sõjaväeüksuste ülemad, kes koos vabadussõjalaste juhtidega astuksid Pätsu ette ja nõuaksid kohest valitsusvõimu üleandmist vabadussõjalastele kuni valimiste läbiviimiseni. Ühe variandina pani kolonel Seiman ette Pätsu kinni võtta kui ta läheb eraviisiliselt Kaarli puisteele ning mitte enne lahti lasta kui ta kirjutab alla ametist lahkumise teatele. See langes aga kohe ära. Tagasiastumisega ühenduses tuleb tänaval valjuhääldajate kaudu informeerida avalikkust toimunud muudatusest ning levitada lendlehti, mis Soomes valmis trükitud. Ühes lendlehes anti teada ka uue valitsuse koosseis.

Kuna minu ülesandeks oleks jälle kogu propagandaaktsiooni juhtimine, siis palusin mind mitte valitsusse paigutada. Kapten Holland teatas, et kõigi puudutatud isikutega on räägitud läbi ja saadud nende nõusolek. Mõnede uute nimede puhul jäi osalt Hollandi, osalt minu ülesandeks nende isikutega rääkida läbi ning saavutada nende nõusolek. Kui hiljem valmistrükitud lendlehed Tallinna tulid, nägin imestusega, et haridusministri kohal major Haberi asemel oli minu nimi ning minu nimi oli pealegi veel majandusministri asetäitjana, kuna Sirgul ei olnud veel teadet, kas majandusministriks ettenähtud Vaabel oma nõusoleku on juba andnud.

Ma kahtlesin väga kava reaalsuses ning soovitasin Sirgul kuulata ära kindral Tõrvandi arvamust, kelle tasakaalukusse oli mul usaldus. Ma rääkisin ka kindral Tõrvandiga, kellega sidus mind kauaaegne perekondlik tutvus. Ma palusin tal võtta jutule Hollandit ja ütelda temale oma arvamust. Tõrvand ütles Hollandile, et tema ei pea seda kava reaalseks, see võiks üle noatera õnnestuda kuid tooks siis endaga kaasa aktiivsete väeosade võitluse üksteise vastu, seega kodusõda. Sellepärast soovitab tema kavast loobuda. Kas Holland Tõrvandi sõnu

Sirgule teatas, seda ma ei tea. Selle minu ettevaatusabinõu tõttu aga vahistati hiljem Tõrvand ning sai süütult kannatada.

Nüüd ütles mulle Holland, et Sirk tahab kava ümber teha ja vajab selleks tungivalt 30 000 krooni raha. Kuna siis on nüüd juttu rahast, siis tahan ütelda ka rohkem vabadussõjalaste rahaallikatest. Põhiseaduse muutmise kihutustöö ajal ei olnud liidul raha peaaegu sugugi. Peamiseks rahaallikaks olid Akadeemilise Rahvuskubi liikmemaksud. Kõik tegid kihutustööd omal kulul, ka mina. Appi tuli asjaolu, et rahvas muutus meie vastu heldeks Tõnissoni valitsuse ja Riigikogu omavahelise võitluse pärast. Ilma, et me oleks raha korjanud, hakati kohapeal kõnelejatele raha andma, kas üksikisikud või korjandused. Minule juhtus see esmakordselt Viinistul, kus publikus olid peamiselt piiritusevedajad. Pärast koosolekut kutsus üks neist mind õhtusöögile ja seal andis üks rannamees mulle ümbriku, milles oli ligemale 300 krooni. Ütles, et teil on ju ka kulusid kihutustööga ning nad tahaksid aidata neid kanda. Naeratas siis ja ütles, et ega me seda raha asjata anna, olete ju ka meie vaenlaste vaenlased. Nii tõid kõnelejad mõnestki kohast kaasa koosolekutel neile antud raha. Hiljem riigivanema valimiste kihutustöös anti meile raha pea igal koosolekul, nii et kulusid olid alati kaetud. Kõige liigutavam oli see Kohtla-Järve kaevanduses. Kuna ma jäin Tallinnas maha rongist, siis sõitsin sinna Brasche lennukiga ja maandusime otse rahvamaja ees kartulipõllul. Lennuki pärast kogunes rahvast palju ja saal oli täiskiilutud vaid töölistest. Nägin küll kõne ajal, et mehed omavahel päid kokku panid ja oletasin, et kavatsetakse mürglit teha. Koosolek lõppes aga rahu ning veel enne kui sain lahkuda puldist, tulid minu juurde kolm töolist ja ütlesid kogu koosoleku kuuldes, et ega see lennukisõit odav ole, tegime siin vahepeal korjanduse, et teile osa kulusid tasuda. Enamasti peenraha oli koos üle 250 krooni, mis saalitäie tööliste kohta oli liigutav ja suur summa.

Kui rahvahääletus möödaski, siis läks rahaga kergemaks. Ainuüksi Larka pildiga postkaartide müügist tuli lühikese ajaga ligemale 5 000 krooni. Siis annetasid EVL-i laekuri kätte vahetult ning salaja Joakim Puhk ning Rotermand, kumbki 5 000 krooni. Sama suure summa pakkus ka üks juudist suurärimees kuid Sirk ei lasknud seda raha vastu võtta, et vastased sellest suurt numbrit ei teeks. Siis otsustasime «Võitluse» jaoks trükikoda soetada, eeskätt ostis Jalakas ühelt Soome firmalt rotatsioonimasina, mis tegelikult asus Hamburgis. Seda masinat võis maksta vekslites ja sellega pärast võttis Jalakas neilt tegelastelt, kel oli kinnisvara, vekslite žiirosid. Mina kirjutasin ka kahele vekslile žiiro peale. Hiljem kui meid vahistati 12. märtsil ning valitsus võttis üle ka rotatsioonimasina oma uuele ajalehele «Uus Eesti», siis võttis valitsus üle ka nende võla tasumise. Ometi aga said välja lunastatud vekslid kuidagi käiku, sest üks EVL-i kahtlasi tegelasi, Kingo, ilmus ajal kui mina vangis olin, minu isa juurde vekslite kinnitamist nõudma. Kuna minu isa tõsiolusid tundis, viskas ta selle mehe välja ja lubas politsei kutsuda kui ta veelkord peaks tulema. Kingo ei tulnud kunagi ja ka vekslid ei tulnud enam nähtavale.

Kust Holland 1935. aastal raha sai, seda ma ei tea, tema kinnitas, et

ärimehed on tema kätte andnud jooksvalt summasid, nimetas Tohverit, Siegelit jne. Kas see tõele vastas, seda ma ei tea. Nüüd oli aga 30 000 krooni vaja ja raha polnud kuskilt saada. Ma olen alati kogu hingega olnud asja juures, mida enda peale võtan ja nii olin ka tollal kogu hingega vabadussõjalaste asja küljes. Meil tuli meelde, et Riias asus rikas eestlane Falk, kes Sirgu põgenemist Eestist Soome abistas. Istusin järgmisel päeval lennukisse ja lendasin Riiga. Pidin otsima üles Falgi sõpra, kes oli Läti Lloyd'i direktor. Märkusõnaks pidin temale ütleva «viis kivi», mille peale tema mind kohe viis kokku Falgiga, kellele pidin märkusõnaks ütleva «kümme kivi», sest olin mõlemale tundmatu. Kõik sobis hästi kuid Falk ütles mulle, et tema väga tahaks Sirku aidata, Läti valitsus on aga Sirgu abistamise pärast teda väga rängalt taga kiusanud, teda majanduslikult rüünerinud igasuguste maksude ja trahvidega ja lõpuks vahistanud. Nüüd viibib tema vabaduses 100 000 lati kautsjoni vastu. Ma kahetsesin väga tema olukorda ja kannatusi ja ütlesin, et Sirgul seda raha väga tungivald vaja oli. Falk mõtles järele ja ütles, et üks võimalus temal on, tema läheb vangist tagasi, sellel läbi vabaneb tema kautsjon, mille tema vend vastu võtaks ja see annaks mulle Sirgu jaoks 30 000 latti. Nõnda see ka toimus. Falk tõi sellega väga suure ohvri vaid Sirgu toetamiseks. Sõitsin koju tagasi ja kokkulepitud päeval sõitsin Riiga ühe sõbraga, kes oli raudteelane. Kuna oli võimalik, et mind piiril läbi otsitakse, andsin raha tema kätte, tema sõitis ühe rongiga hiljem ja tõi selle raha minu kätte Nõmmele.

Läti rahakurss oli aga odavam ning 10 000 krooni jäi puudu. Kuna ühtki teist lahendust ei olnud, siis kapten Klassmanni abiga, kelle naine oli Paide saksa ühispaniga ametnik, pantisin sinna oma Pääsküla maja ning sain sealt 10 000 krooni vekslilaenu. Holland, Jalakas ja arstid kinnitasid mulle, et kui raha peaks kaduma minema, siis nemad aitavad mul selle tagasi maksta. Hiljem kui raha tõesti kaduma läks, ei mõtelnud neist keegi, kes hästi teenisid, mul aidata seda võlga maksta. Ainult Klassmann tasus kord oma niigi väikesest pensionist ühe veerandaasta protsendid. Tasusin seda võlga kui sumud hobust kuni 1940. aasta suveni. Pidin ise seepärast väga kitsalt elama ning polnud mul võimalik naisele laulatuseks ühtki ehteasja kinkida.

Seega sai Sirk tema poolt nõutud rahasumma. Holland ütles mulle, et Sirk on teinud ettepaneku kasutada Isamaaliidu kokkutulekut «Estonias» selleks, et sõjaväega sulgeda ukсед ning saalitäie ees esitada Pätsule ultimaatum Brede kaudu. Lõplik otsus tehakse aga nõupidamisel, mis toimub Kalmi korteris Kadaka teel, kuhu ka Sirk Soomest tuleb ning kuhu määratud kellaajaks tulema pean. Hollandi juurest lahkusime koos, ta elas kindralite majas, see oli väheseid päevi enne 8. detsembrist. Holland vaatas veel postkasti ja nägi selles kirja, avas postkasti ja võttis selle ja luges läbi ja andis mulle lugeda, ise pahaselt vandudes. Sedelil seisis: «Ärge arvestage minuga, soovitan sul loobuda sellest kavast. Major Stockeby.» Holland ütles resigneeritult, et see teade tõmbab kriipsu läbi päris olulisest kavast, nüüd jääb järele veel Laamann. Holland ütles, et ta peab kiiresti minema Väliga nõu pidama ning mina läksin koju.

8. detsember 1935. aastal

Kokkulepitud päeval, see oli 7. detsembri õhtul, läksin Kadaka teele, kust leidsin eest kõik juhtivad vabadussõjalased. Kapten Laamann kandis ette Isamaaliidu koosoleku ründamiskava nagu tema selle Soomest Hollandi kaudu on saanud, tal oli kaasas mõned eksemplarid Soomest tulnud manifesti ja lendlehti. Tulime kõik otsusele, et see kava on liigselt fantastiline ja teeks au kriminaalromaanile kuid pole läbiviidav tegelikkuses. Oleksime läinud kohe laiali, et otsusest teatada Sirgule. Holland teatas aga, et Sirk on juba merel ja tema tulekut olevat oodata iga silmapilk. Väli ootavat teda rannas ja palus meid jääda paigale, kuni Sirk tuleb. Kuna pidime ootama ja jutud olid räägitud, siis heitis Larka voodi magama, mõned hakkasid kaarte mängima, üks grupp, kuhu ka mina kuulusin, istus nurka juttu ajama. Klassmann istus minu kõrvale ja arutasime kuidas meie koju pääsme, elasime mõlemad Nõmmel ja viimane rong kippus ära minema. Järsku ohkas Klassmann sügavalt ja ütles, et nii raske tunne on südamel, nagu istuks praegu keegi Pagari tänaval ja annaks meid üles, tõesti ei tahaks uuesti vangi minna. Sel momendil teatas Holland, et Väli on tulnud tagasi, Sirku pole ikka veel tulnud ja tema on sellepärast Väli ja Kalmu pannud valvuriteks tänavale, et keegi meid üllatada ei saaks. Kolonel Seimann ütles kindlalt, et tema enam ei oota ja läheb koju. Ta läks uksest välja kuid tuli kohe tagasi ja teatas, et linna poolt tuleb pikk rida autosid Kadaka teele. Nüüd panime kiirelt palitud selga, et minna ära kuid juba oli maja sisse piiratud. Politseikooli õpilased kandsid sel puhul esimest korda politsei talvemütsi, mis meile oli tundmatu, arvasime seepärast sõjaväge meid piiravat, kuna neil püssid olid käes. Ning juba avati väljast majauks ning sisse astus abiprefekt Nyganen ja poliitilise politsei ametnikud, laskevalmis revolvrud käes, sihtides väriseva käega meie poole.

Hiljem sain kuulda, et Sirk soomlaste poolt kutsuti merelt tagasi, kuna Helsingisse olla tulnud teade politsei poolt autode mobiliseerimisest Pagari tänavale. Poliitilise politsei ametnikud teatasid meile, et ülemjuhataja on kuulutanud välja piiramisolekorra ning on määranud tegevusse välikohtud, peame arvestama sellega, et veel enne hommikut meid lastakse maha. Minu kaaslastel arvasid hiljem, et kui Sirk oleks tulnud Tallinna, siis oleks see ähvardus võinud tõeks saada, sest siis oleks ühe hoobiga likvideeritud kogu vabadussõjalaste liikumine. Kuna Sirk jäi välismaale, siis ei juletud Tallinnas rakendada välikohtuid.

Meid viidi üksikult Pagari tänavale, üks politseinik autos kõrval ja teine juhi kõrval laskevalmis revolvrud käes. Kapten Laamann oma alalise külmaverelisusega hoiatas ametnikke, et nad oleksid ettevaatlikud, et mitte värisevas käes pauk lahti ei läheks. Meid paigutati alul Pagari tänaval üldruumi, komissar Edesalu kabineti kõrvale. Ikka jälle helises uksekell ja tuli kõrgeid tegelasi komissari juurde informatsiooni saama. Ükskord tuli päris ehmunud kindral Orasmaa. Kapten Laamann hüüdis talle, kas nüüd on süda püksis ja

lähed teiste poole üle! Orasmaa vaatas maha ja läks kiirelt Edesalu kabinetti.

Tagantjärele pean ütlema, et lavastus oli eeskujulik. Kadaka teel oli korteriperemehega, Kalmiga, kes samuti kuulus Hollandi kaaslaste hulka, tehtud kokkulepe, mille järele andis märku, millal kõik koos on. Maja välisukse võtme oli juba päeval andnud abiprefekt Nygase kätte, nagu see ise kohtus tunnistas. Väli, kes samuti tegeles politseiga kokkuleppel, valvas väljas tänaval ning lasti vabalt ära minna. Hiljem selgus ka, et temal oli veel teine ülesanne. Hiljem leiti tema näpunäidete järele kusagilt mahamaetult kaks kohvrit Soomest tulnud lendlehtedega. Nimelt kui Kadaka teel asuvad eksemplarid oleks olnud hävitatud, siis oleks poliitiline politsei neid süüdistusdokumente «leidnud» neist kohvritest. Järgmisel ennelõunal võis aga Eenpalu teatada jahmunud Isamaaliidu avakoosolekul, millisest surmaohust nad vaevu olevat pääsenud ning kõik läks ühel häälel ja üksmeelel. Kogu rahvas pandi nende kohutavate teadetega - lugesin hiljem lehtedest kõiki neid valetateid, mis olid osavalt segatud paari tõe terakesega - jahmuma ja vabadussõjalased tembeldati rahva ees mõrvariteks. Nüüd oli vajalik šokk teostatud ning rahvale esitati meeleolusid ära kasutades rahvahääletuseks otsus anda Pätsule volitus moodustada kogu uue põhiseaduse väljatöötamiseks ning anda temale õigus seda maksma panna. Rahvas nägi, et ummikust mingil viisil väljapääsu ei ole ja pingelises õhkkonnas võiks tekkida veel halvemat ning andis rahvahääletusel Pätsule soovitud volituse. Sellega oli teatud määral legaliseeritud Pätsu riigipööre ja leitud tee olukorda jälle normaalsesse roobastesse juhtida. Vabadussõjalaste liikumise sisepoliitiline episood oli seega lõppenud ja oma sisu kaotanud, ükski võim ei ärataks teda enam uuesti ellu.

Meid viidi üksikult keskvangimajasse ja paigutati üksikkambritesse. Sellises üksikkambris veetsin kolm aastat, kogu aeg valguse käes, niipea kui algas hämarus, pöörati põlema laes elektrilamp, mis põles öö läbi. See kahjustas närve paljudel, suurimaks sooviks oli veidikenegi pimeduses olla võida. Minu silmad on tollest ajast kahjustatud ja tundlikud valguse suhtes, küll aga õppisin magama valguses. Mõjutatult minu saatusest haigestus minu isa ja suri. Vangistusseaduse järele oli ka igal röövmõrtsukal õigus lähima omakse raske haiguse või surma puhul valve all külastada või matustest osa võtta. Minu vennale, kes käis prokurörialt luba küsimas, vastas see, et kuidas saate teie mulle garanteerida, et teda ära ei varastata. Seda ma pidasin Pätsu poolt suurimaks julmuseks, et mina oma isa enam ei elavalt ega surnult näha ei tohtinud.

Vangimajas oli mul suur mure raha pärast, kolm kuud oli varsti täis ja Paide ühispanka pidi laenatud 10 000 krooni protsendid ära maksma. Kui protsente ei tasuta, siis lähevad vekslid protesti ja see tähendaks, et maja läheb oksjonile. Ma ei saanud vangist isale sellest teatada, poliitiline politsei oleks seda ju kohe kuulda saanud. Äkki tuli valvur ja viis mind advokaadiga kokkusaamisele. Seal oli advokaat Paul, kes mulle esitas rea küsimusi, nagu oleks tema juurdlusametnik. Kuna mina neile ei vastanud, siis võttis ta rahakotist paberi ja andis selle mulle. See oli Paide panga kviitung tasutud protsentide

kohta. Paul ütles, et protsendid olevat «kõrgemalt poolt» ära makstud ja minul pole vaja neid enam kellelegi tagasi maksta. Tegin hiljem kindlaks, et protsendid oli tasunud poliitiline politsei, raha ta pidi selleks aga saama mõnest riiklikust salafondist. Minule oli arusaamatu, miks need protsendid sedaviisi kinni maksti ning veel imelikum oli mulle Pauli palve ülekuulamisele sellest rahast mitte sõnagi rääkida.

Alles tagantjärele lehti lugedes sai mulle see selgeks. Meie kinnivõtmise ajal ütles mulle Holland, et Sirk ei ole minu raha mitte kasutanud ühele kõrgele isikule altkäemaksuks nagu algul teada oli, vaid relvade ostmiseks Danzigist. Need relvad ei jõudnud Tallinna, vaid jäid Soome. Hiljem Talvesõja ajal kinkisin need relvad tasuta soomlastele. Ajalehtedes seisis aga, et vapsid olevat sakslastelt raha saanud ja anti asjale niisugune pilt, nagu oleks vabadussõjalased kokkuleppel Saksa rahvussotsialistidega tahtnud teha Eestis riigipööret, sakslased on andnud raha ja relvad ning Eestis pidi saama teostatud fašistlik riigikord. Lehtedel oli kerge valetada, sest polnud kedagi, kes oleks valesid õiendanud. Ajalehed poleks ka õiendust ära trükkinud, mis ka tänapäeval on lihtsaim abinõu valetamiseks.

Kui nüüd oleks selgunud, et raha ei ole saadud sakslastelt, vaid Falgi ja minu käest, siis oleks kogu see valepropaganda meie rahva mõjutamiseks varisenud kokku. Sellepärast siis tasuta «kõrgemalt poolt» minu vekslid protsendid, et neid ei protestitaks enne protsessi sõjakohtus, siis tuleks ju avalikkuse ette, kust raha saadud. Protsessil rahaküsimust ka enam ei puudutatud, valepropaganda oli vahepeal oma otstarbe täitnud. Kui protsess oli möödas ning kõigile kaebealustele kokku oli määratud üle 1200 aasta sunnitööd, sellest minule 20 aastat, siis ei peetud enam vajalikuks minu vekslid protsente maksta, pidin neid ise tasuma. Ning väikese Paide panga auks pean ütleva, et nemad mulle tasumises pole teinud mingeid raskusi, nad usaldasid mind, et ma neid ei peta.

Olen mõtelnud, kust teadis poliitiline politsei minu laenust Paide pangas. Sellest olid teadlikud vaid kapten Klassmann, kapten Holland ja advokaat Jalakas. Viimast ei vahistatud ka 8. detsembri järel kuigi tema oli Hollandi ja poliitilise politsei abikomissari Varsti vahel ühendusepidajaks. Kuigi Varst Kadaka tee aktsioonist teadis, ei hoiatanud tema meid Jalaka kaudu. Hiljem võimaldati temale Isamaaliidu kaasabil saada valitud Riigivolikogu liikmeks ning veel hiljem 1960. aastal lugesin siinsest kommunistlikust lehest tema seletusi minu kohta Tallinnas väga pahatahtlikult ka asjust, mis olid välja mõeldud.

1937. aasta sügisel sai Sirk surma Luksemburgis seni selgumata viisil. Meil teatati ajalehtedes, et Sirk sooritas enesetapu. Soomlaste uurimused koha peal ei lasknud kahelda, et teda mõrvati. Kuid Sirgu surm kaotas järsku tumeda pilve, mis ikka veel hõljus meie sisepoliitilisel taeval. Nüüd teostatu sisemine reform kiirelt, ka keskvangimajas paranes järsku režiim ja toitlustus ning minu ema kirjutas mulle võõra isiku soovil, et peaksin esitama armuandmispalve, ma

saaksin kohe vabastatud ning teatud eeltingimustel võiksin saada hea ametikoha. Vastasin emale, et mina mingil juhul armu paluma ei hakka ja olen veendumusel, et meid niikuinii varsti amnesteerima peab. Larka ja Tõrvand esitasid palve ja said kohe vangist vabaks. Neile ei või seda pahaks panna, kuna nende tervislik olukord seda nõudis. Vangla üksilduses on vist mõistus terasem ja suudab vähestest märkidest paljut välja lugeda. Ainsa teadeteallikana väljast, kuna mulle lehti ei lubatud, sain «Riigi Teatajat» ning sellest lugesin välja paljut. Väljas, vabaduses, oli isiksus massipsühhoosi all ja nii tuligi, et 1938. aasta märtsis kokkusaamisel, kus viibisid minu ema ja vend korraga, ütlesin neile, et see jääb meie viimaseks kokkusaamiseks vanglas. Minu vend ütles mulle, et vend, ära tee omale asjatuid illusioone, pärast on seda raskem. Kuid see jäigi viimaseks kohtumiseks vanglas, mais olin juba vaba. Huvitava dokumendina on mul alles vanglas peetud päevaraamat. Selle esilehele joonestasin tabelkalendri. See ulatus 1938. aasta mai alguseni. Kuna rohkem ruumi enam polnud, kirjutasin nurka mingil tuhinal «vaba», ning tõesti sain sel tähtpäeval vabaks.

Ootamatult külastas mind vanglas katoliku preester Verling, kes ütles tulnud olevat katoliku peapiiskopi Profittliche ülesandel, tõi mulle tema tervitusi ja teatas, et nemad on valmis mulle soetama kõike kirjandust, mida soovin, ning et külastab mind korrapäraselt. Seda ta ka tegi minu vangistusaja lõpuni. Minu ema kirjutas mulle, et sama preester külastas teda ning kutsus teda peapiiskopi juurde kohvile. Päeval sunnitööl - ümbrikute kleepimisel - olles ütlesin oma töökaaslasele Saarele, et meie poliitiline tulevik pole veel kindlasti läbi, või vähemalt minu oma, sest jesuiidid on väga targad poliitikud ja nende ordu suure poliitilise taibu juures ei teeks nemad tegemist minuga kui ma oleksin poliitiliselt likvideeritud isik. Minu vanglast vabanedes suri peatselt paavst. Peapiiskop, kes oli ühtlasi Vatikani saadik Eestis, korraldas piduliku leinajumalateenistuse, millest oli kutsutud osa võtma diplomaatiline korpus, kogu valitsus presidendiga eesotsas ning tähtsamad riigitegelased. Sissepääs oli vaid kutsetega, millel istekohad olid nummerdatud. Minu kutsel oli märgitud koht esimeses reas, mitte kaugel presidendist. See näis nagu demonstratsioon olema, ma külastasin peapiiskoppi, tänasin kutse eest ja palusin end vabandada, et mina ei tule. Tema ütles mulle naeratades, et tema teadis, et mina ei tule kuid tahtis oma kutsega meie valitsusele näidata kui väga tema minust lugu peab. Hiljem, kodumaalt põgenemisel veebruaris 1941 pidin olema peapiiskopi usaldusmeheks ja kulleriks. Kuna temal enam polnud võimalust salajast posti välismaale saata, tema aga väga olulisi asju paavstile teatada tahtis, siis jutustas ta mulle ja kordas minu mäluks mitu korda asjaolusid, mida mina Saksamaale pääsedes kirjutaksin üles ja viiksin selle sealsele nuntsiusele paavstile edasitoimetamiseks. Peapiiskop nägi ette enda peatset vahistamist ja tahtis mitmeid asjaolusid kiriklikul ja poliitilisel alal oma kirikupeale teatada. Jõudes Berliini täitsin ka tema soovi. Ta ise mõrvati venelaste poolt.

Niisiis olin 1938. aasta mais vaba ja läksin oma metsa tervist jalule

seadma. Ühenädalase näljastreigiga vanglas enne vabakslaskmist olin mõneks ajaks rikkunud ära seedimise. Vanglast tõin kaasa parandamatu südamehaiguse, sinna jätsin oma silmade tervise. Läksin metsa, püüdsin kala ja parandasin tervise suuremaid rikkeid.

Tulen jälle tagasi 12. märtsi 1934. aasta juurde, et seda analüüsida ka veidi teisest vaatevinklist. Välispoliitiliselt polnud Eesti Vabariigil mingeid nähtavaid raskusi, valitses rahu, ühegi riigiga polnud tülikäsimust, ka teiste riikide vahel valitses rahu. Sisepoliitiliselt oli rahvahääletusaegne pinge juba haihtunud, uus põhiseadus astus jaanuari lõpul jõusse. Linnade omavalitsuste valimised möödusid rahulikult. Tallinnas, Tartus ja Narvas võitsid vabadussõjalased absoluutse enamuse, teistes linnades moodustasid nad tugeva erakonna. Valitsus ei lasknud uusi linnavolikogusid ja linnavalitsusi, arvestamata mõnd üksikut erandit, veel tegevusse astuda. Nähtavasti teostas Päts linnaomavalitsuste valimistega testi kui tugevaks on vabadussõjalased valimisteks kujunenud. See ei häirinud aga kedagi. Uue põhiseaduse kohaselt hakkasid erakonnad riigivanema ja Riigikogu valimisi ette valmistama. Riigivanema kandidaadiks esitas EVL oma kongressi otsusega kindral Larka. Varem oli küll sondeerimisi nii Pätsu kui Laidoneriga, või vastupidi, neist ei tulnud mingit tulemust. Asunikud seadsid omalt poolt kandidaadiks kindral Laidoneri. Pätsu ei kippunud keegi üles seadma, seepärast organiseeris Loorits Tartus Pätsu kandidatuuri nimetamist niitelda. viimasel silmapilgul. Sellega ühines ka tema erakond. Sotsid esitasid Rei. Samuti valmistati ette kandidaatide nimekirju Riigikogu valimisteks. Minul olid need juba valmis ja pean ütleva, et meil mingit erilist tungi Riigikogu kandidaadiks polnud, enamuse tundis huvi tegevuse vastu muudel aladel. Mul oli selle tagajärjel võimalus EVL kandidaatide nimestikku koostada enda valikul headest ja asjatundlikest meestest.

Siis määras valitsus riigivanema kandidaatide jaoks soovitusallkirjade kogumise tähtajad. Nüüd selgus juba vastuvõitlus: Tallinna linnavalitsuse poolt anti allkirjade andmiseks Laidonerile kõige suurem ruum - pritsimaja saal linna keskel. Pätsu jaoks kui õieti mäletan, raekoja saal ning Larka jaoks Raekoja platsil asuva väikese kaalukoja hoone teine korrus, raske trepiga. Ometi ei lasknud rahvas end mõjutada, vaid käis selles väikeses, järsu trepiga ruumis suurimat hulka allkirju andmas, kuna suured ruumid hiilgasid tühjusega.

Õieti oli see riigivanema valimisseaduse viga, oleks pidanud allkirjade vastuvõtmist kandidaadile kohe lõpetama kui tema seadusega nõutavad 10 000 allkirja saanud on. Nii aga tekkis allkirjade andmisest praktiline eelvalimine, mis asjatult ja enne valimisi juba tundeid liikvele pani.

Olgu kuidas tahes, polnud ju ette näha mingeid raskusi. Nii riigivanema kui ka Riigikogu valimised oleks sisepoliitilises rahu toimunud. Milles seisis siis raskus, et järsku pidi kaitseseisukorra kõigi tulemustega maksma panema? Larkal ja Laidoneril oli väljavaateid valitud saada, Larka oli küll allkirjade arvuga kaugel ees kuid oli veel teadmata kuidas Laidoneri valijate arv aja kestel veel kasvada võis. Üks neist oleks kindlasti valitud ja polnud kahtlust, et Päts

kindlasti valimata jääb. Kellele oli 12. märtsi vaja? Larkal kindlasti mitte, sest tema omas kindlat väljavaadet valitud saada, tal polnud ju mingit vajadust seda väevõimuga omandada, nagu Päts süüdistas. Ka Laidoneril polnud seda vaja, sest temal oli häid väljavaateid hea propagandaga valitud saada. Pätsul oli selge, et tema jääb igal juhul valimata. Õieti oleks huvitav kui keegi asjatundlik mees analüüsiks, miks Päts nii kuivale jäi. Tal oli juba suuri raskusi kandidaadiks ülesseatud saada, poleks Loores seda korraldanud, siis oleks ta ehk üldse välja jäänud. Ometi oli tema palju kordi riigivanem olnud, oli populaarne mees, oli Päästekomitee liige ja Ajutise Valitsuse peaminister ja omas suuri poliitilisi teeneid. Nüüd kõige olulisemal momendil, kus ta isegi riigivanem oli, polnud tal poolehoidu, isegi mitte oma parteis - miks??? Põllumeeste kogud olid ometi suur jõud, ometi ei tulnud nad nädal otsa Pätsule massiliselt allkirju andma - miks???

Ja veel teine küsimus. Jaan Tõnisson, kõige populaarsem mees, läbi ja läbi aus mees, innustatud võitleja rahvuslike huvide eest juba Vene ajal - ja kogu Lõuna-Eesti ei esitanud teda isegi mitte riigivanema kandidaadiks! Miks? Just Tartus, niiütelda. Tõnissoni pealinnas, esitati Päts kandidaadiks. Kui asetame kõrvuti Tõnissoni ja Pätsu - mõlemal polnud esimese riigipea valimisteks poolehoidu. Päts sai veel läbi häda kandidaadiks, Tõnissoni ei esitatudki, küll aga Rei. Siin peitub tõsine psühholoogiline ja poliitiline küsimus, mida selgitama peaks. Ja kes olid populaarsed? Larka ja Laidoner! Kumbki nendest polnud poliitik ega riigimees, riigipeaks peaks just riigimees olema. Kummalgi polnud ka kogemusi riigivalitsemiseks. Kas polnud küsimus selles, et rahvas juba tunnetas, et poliitikamehed on süüdi riigi raskustes, rahvas tunnetas, et riik pole küllaldaselt kindlustatud, et seda tegid aga Vabadussõjas just juhtivad sõjamehed. Võib-olla rääkis kaasa ka see, et poliitiline jõud, Riigikogu, oli kaotanud rahva usalduse ja Päts ja Tõnisson olid mõlemad Riigikogu liikmed ja riigivanemad olnud ja vabadussõjalased olid ainukesed, kes võitlesid uue põhiseaduse eest - nii pöördus rahva usaldus sõjameeste poole ja ta laskis poliitikuid langeda?

Tuleme jälle tagasi Pätsu juurde 12. märtsil 1934. Ei Larkal ega Laidoneril polnud läbikukkumist karta, küll aga Pätsul. Seega oli vaid Pätsul huvi kõrvaldada vabadussõjalasi ning katkestada valimised, s.t. seada sisse kaitseseisukord ja võtta enda kätte diktatuur. Seda poleks aga Laidoner lubanud, kuna ta lootis valimiste kaudu saada riigivanemaks. Järgnevalt oli Pätsul ainus võimalus diktatuuri sisse seada koostöös Laidoneriga ja temaga oli tal võimalik ka kõrgemat võimu jagada: Päts on vanem ja saab riigipeaks, Laidoner on noorem ja saab sõjavägede ülemjuhatajaks ja Pätsu võimu pärijaks. Aga ka Laidoneril polnud see veel sugugi päris kindel, et tema valitud saab, kergesti võib valitud saada ka Larka. Pätsu ettepanek oli temale seepärast igatepidi kindlam ja lihtsam. Ainult sellepärast, et Pätsul polnud üldse väljavaateid enda auahnuse rahuldamiseks, riigipeaks saamiseks, pidi tema veelkord rikkuma maksvat põhiseadust ja teostama riigipöörde. See kolmas põhiseaduse rikkumine oligi meie riigi kirstunaelaks: nüüd nägid venelased Moskvas, et Eestis teostus

mitte vaid põhiseaduse rikkumine, nagu see juba kaks korda toimunud, vaid puhtakujuline riigipööre - maksev põhiseadus, mis suure rahvaenamusega just oli vastu võetud, sai rikutud ja põhiseaduses ettenähtud riigikord mitte teostatud. Eesti režiim oli seega illegaalne, riigis oli tugevaid poliitilisi vastuolusid. Kuigi režiim sai sõjaväe ja politsei abil teoks, polnud rahva hulgas vastuolud aga kõrvaldatud. Seda ei parandanud ka asjaolu, et organiseeriti provokatsioon, mille läbi püüti vabadussõjalasi rahva silmis diskrediteerida, ei parandanud ka see, et seda provokatsiooni kasutati selleks, et rahva poolt sai enamusega vastu võetud uue põhiseaduse asemele koostada hoopis uue põhiseaduse, mida enam mitte rahvale rahvahääletusel kinnitamiseks ei esitatud. Riiki valitsesid tegelikult kaks meest, Päts ja Laidoner ning selles dualismis oli küll Päts tugevam pool, kes võis käskida, Laidoneril oli aga võim keelata, seega oli Päts iga küsimuse puhul seatud olukorda, et pidi Laidoneriga kokku leppima. Pätsul olid vormiliselt suuremad volitused kuid lisaseadusega oli Laidonerile kindlustatud riigipea amet pärast Pätsu surma. Päts valiti presidendiks mitte rahva poolt, vaid seda valis valimiskogu, mis koosnes tema enda poolt ametisse nimetatud või temast sõltuvatest isikutest.

Venelastel oli nüüd selge, et kõigis kolmes Balti riigis valitses üks ja sama olukord: kõik kolm olid diktatuurid, viisakamalt öeldes - autoritaarse riigikorraga riigid, kus määrav oli vaid riigipea ainuvõim. Seega oli Moskval vaja vaid ära oodata Euroopas arenevat olukorda, et Balti riikide riigipead panna surve alla, neil poleks sisepoliitilist võimalust vastuhakkamiseks ja peaksid alistuma Moskvale soodsal momendil esitatud ultimaatumi nõudele. Peame arvestama, et selle otsuse tegi Moskva juba 1938. aastal, sest kui punavägi Eestisse sisse tuli, siis oli sel kaasas juba venekeelsed kindralstaabi kaardid, millede üleval serval oli juba trükitud «Estonkaja SSR» ja Läti kohas samuti, all oli trükkimise aastana märgitud 1939. Nägin neid kaarte ise oma silmaga. Eks neid kaarte valmistati kindlasti ette juba aasta varem, trükkimisaasta oli vaid 1939 ja seegi aasta oli veel rahuaasta, vene väed marssisid meile sisse alles 1940. aasta suvel ja Estonkaja SSR loodi Moskvast alles 1940. aasta augustis!

Olukord Euroopas

Milline oli Euroopa poliitiline olukord? 1932. aastal oli majanduslik olukord Saksamaal sedavõrd katastroofiline, et sellele seni veel ükski valitsuskoalitsioon lahendust ei leidnud, tööpuudus oli sedavõrd ränk, et rahva meeleolud muutusid ähvardavalt rahutuks. Kommunism võitis tugevat poolehoidu, rahvussotsialism samuti, keskerakonnad polnud võimelised raskustest jagu saama. Saksa tööstus nägi, et radikaliseerumisega võidab absoluutse enamuse valimistel või tänavavõitlustes kas kommunism või rahvussotsialism. Seda nägi ka Hitler ja astus ühendusse tööstuse juhtidega ning selgitas neile omi majanduspoliitilisi kavu. Teisest küljest oli Saksa sõjavägi, mille suurus oli küll rahulepinguga piiratud 100 000 mehele, meeleolult aga

parempoolne ja riigitruu. Hitler oli omakorda korduvalt kinnitanud, et tema soovib taastada Saksamaale jälle endist sõjaväelist jõudu. Kuna riigi presidendiks oli parempoolne kindralfeldmarssal Hindenburg, Saksa riigipäeva enamuse moodustasid aga kommunistid koos rahvussotsialistidega, siis nõudis suurima ohu ajal sõjavägi Hindenburgilt sõjaväele tugineva valitsuse loomist ühe kindrali nimetamisega riigikantsleriks, mis ka toimus. See valitsus püsis aga väheseid kuid ja oli sunnitud astuma tagasi. Nüüd nõudis Saksa tööstus, et moodustataks tugev valitsus, millel on parlamendis suur kaal ja Hindenburg andis järele ja määras 1933. aasta jaanuari lõpus Hitleri riigikantsleriks, tema asetäitjaks aga eelmise kodanliku valitsuse riigikantsleri Papeni.

Hitler oskas tekkinud olukorda ära kasutada. Ta toetas suurtööstust, et see jalule sai, alustas tööpuuduse kõrvaldamiseks suurte, peaaegu hädaabitööde kujuliste töödega, nimelt ehitama suuri autoteid jne. Ta võitis kiirelt rahva poolehoidu, nii et varsti võitis valimistel sedavõrd suure enamuse Riigipäeval, et kõrvaldas oma valitsusest temale mitte enam vajalikud kodanlikud erakonnad. Kahtlevaks jäi vaid sõjavägi, kes kartis, et Hitler oma SA läbi, kuhu ta koondas endiseid sõdureid, loob sõjaväele konkurentsi. Hitler korraldas siis ka provokatsiooni SA juhtkonna vastu ning laskis enamuse mõõduandvatest SA juhtidest hukata, sel puhul aga ka teisi, kes talle olid takistuseks, ning nüüd hakkas ka sõjavägi teda usaldama ja toetama. Kiirete sammudega, millega üllatas lääneriike, seadis sisse üldise sõjaväekohustuse, liitis liitriikide kontrolli all olevad Saksa riigi osad jälle riigi külge ja pani nad sõjaväe kaitse alla. Võitjad riigid nägid kui kiirelt Saksamaa sõjaliselt tugevnes, keegi ei julgenud vastu astuda, Hitler kasvatas aga sõjaväge suureks ja sellega ka sõjatööstust, ohvitserkond kasvas kiirelt, nimetati terve hulk uusi kindraleid, ülendati teisi ohvitseri. Hitler oli sõjaväe täiesti endale võimud. Ka rahvas, kes nägi kui kiiresti kadus tööpuudus kui kiirelt tõusis Saksa riik tähtsaks teguriks maailmas, hakkas Hitlerit peaaegu jumaldama.

Hindenburg suri, Hitler korraldas temale kogu rahvale meeldiva pühaliku matusetalituse. Nüüd astus ka Saksamaa oma riigikorras Balti riikide kõrvale: Hitler tahtis olla ainuvalitseja ja laskis esitada rahvahääletusele seaduse, millega ühendati riigi presidendi amet kantsleri ametiga ja uusi presidendivalimisi enam ei toimunud. Nõnda polnud Saksamaal enam tasakaalustavat presidenti, kes määras ja vabastas ametist kantsleri ja valitsuse. Saksamaa oli muutunud diktatuuriks kuigi vormiliselt jäi maksma Weimari põhiseadus. Kogu võim oli vaid ühe inimese käes.

Loomulikult kasvas nüüd kiirelt Saksamaast Inglismaale nii majanduslikult, s.t. maailmaturul konkurent kui ka sõjaväeliselt jõud mandril, mida inglased pole mandril kunagi kasvada lasknud - viimase suurima näitena oli Napoleon, kelle Inglismaa mandriliitlaste, eelkõige Venemaa kaasabil hävitas. Nüüd oli olukord kujunenud sellega paralleelseks: Hitler liitis Austria riigi, siis sakslastega asustatud osi Tšehhist, lõpuks kogu Tšehhoslovakkia riigi Saksamaa külge ja karta oli, et Saksa sõjaline ülemvõim alistab ka veel teisi mandririike.

Ka Prantsusmaa hakkas kartma, et nüüd tugev Saksamaa võtab Prantsusmaalt jõuga jälle Esimeses maailmasõjas võidetud Elsassi-Lotringi ära ja vist veel enamgi, ning Inglismaa hakkas Prantsusmaaga pidama läbirääkimisi Saksamaa laiutamisele vastuhakkamiseks. Mis puutus maailmaturgu, siis hakkas ka USA muret tundma oma turgude pärast ja kuna samaaegselt hakkas Saksamaa taga kiusama juute ja neid majanduslikult hävitama, tekkis USA-l lisaks ka püüe takistada juutluse hävitamist Euroopas. USA kuulis sellest lähemaid üksikasju sinna põgenenud saksa juutidelt. Nii hakkas ka USA kalduma saksavastase rinde poole, esialgu veel mitte liitlasena, küll aga abistajana majanduslikult ja sõjalise materjaliga.

Samal ajal peame tuletama meelde, et Lenin õpetas, et järgmine suurkonflikt kodanlike riikide vahel, järgmine maailmasõda nõrgestab kõiki lääneriike, nii Saksamaad kui ka teisi lääneriike, ja sel momendil peab Nõukogude Liit sekkuma sõtta ja teostama maailmarevolutsiooni. Stalin oli tark riigimees, tema nägi seda arengut juba varem ette, sest Esimese maailmasõja rahulepingu tingimused pidid Saksamaa loomulikult majandusliku katastroofini viima, mille tulemuseks oleks revolutsioon. Ka teised riigid olid labiilsed ja kõigi vahel loodud tülküsimused: Poola lõikas Poola koridoriga Saksamaa kaheks osaks, mille vahel vahetu ühendus oli vaid mereteed kaudu. Danzigi linn oli iseseisvaks riigiks muudetud. Elsass-Lotringi küsimus hoidis alal pinget Saksamaa ja Prantsusmaa vahel. Itaalia okupeeris palju rohkem Austriast kui ettenähtud oli, Lõuna-Tirool kujunes rahutuste keskuseks. Triesti ja ümbruse lahutamine Itaaliast Jugoslaavia alla lõi pinge nende mõlema riigi vahel. Osa Ungarit anti Rumeeniale, millega Ungari ei jäänud rahule ja ootas võimalust seda uuesti tagasi võita. Tšehhoslovakkia sai puhtsaksa asundusalasid, mis majanduslikult rikkad olid, millega pinge püsima jäi. Venemaa ei jäänud rahule, tema kaotas Balti riigid, osa Valgevenemaad ja Ukrainat, Soome ja lõpuks ka Bessaraabia.

Stalin arvestas väga õieti, et Saksamaa ei saa pikemat aega enam sõda alustada ja kui ta peaks tugevaks muutuma, siis ei alustaks ta enam kaheindesõda, mis toob Saksamaale kaotust. Nii kasutas Stalin Rapallo konverentsi selleks ära, et pidada selle külje all teistele riikidele märkamatu salajasi läbirääkimisi Saksa esindajatega. Saksamaale oli rahulepinguga keelatud kõikide oluliste relvade omamine. Venemaa pakkus sakslastele salajast võimalust saksa ohvitseride mõnes Vene sõjaväelaagris välja koolitada relvadega, mis Saksamaale keelatud olid. Mul oli juhus Ameerika sõjavangis olles rääkida Saksa lennuväeohvitseridega, kes ammu enne sõda salaja Venemaal välja koolitati ning sain kaunis põhjaliku pildi kogu sellest asjakäigust. Venemaa abistas Saksamaad salaja vajalike eriväeosade ülesehitamisel, valmistas seega ette Saksamaad sõjaks Lääne vastu! Samaaegselt alustas aga Stalin ka enda riigi sõjalist ettevalmistust tulevaseks sõjaks, ta pani viisaastakud käima sõjatööstuse jaoks, et oma riiki tugevaks teha seks ajaks kui läheb korda organiseerida uut maailmasõda.

Viiks väga pikale kõiki detaile kirjeldada, mis endast aga väga huvitavad on, märgin vaid lõpufaasi, mis ka meie kodumaale saatuslikuks kujunes. Pean ütleva, et Venemaa diplomaatia on väga kõrgel järjel, ta on osanud isegi diplomaatilisel teel Vene riigile enamat võita kui ta sõjalise jõuga saavutas. Oma osavusega oskas ka see diplomaatia märkamatult mõjutada teiste riikide mõttekäike, ka Saksamaa omi. Pärast 1936. aastat oli Stalinile päris selge, et tema kavad teostuvad, ning selge oli ka Saksamaale ja ka Inglismaale, Prantsusmaale ja USA-le edasine areng. Saksamaa hakkas nüüd püüdma just neid kavu välispoliitiliselt teostada, mida mina ise meie välispoliitika kavadena olin kahekümnendate aastate algul mõelnud: Saksamaa hakkas diplomaatilisel teel ja ka pooldiplomaatilisel arendama häid suhteid Poolaga. Rahvussotsialistliku partei välispoliitika juhtimine oli Rosenbergi kätes ja tema lähimaks kaastööliseks idapoliitika alal dr. Kleist, kes lõi igal viisil suhteid Poola seltskondlike organisatsioonide ja mõjukate isikute kaudu, Berliini kesklinnas oli selleks erihoone, kus teostati kokkusaamisi ja tulevikuarutusi, see oli Rosenbergi staap. Poolaga areneski üsna hea vahekord, samuti organiseeriti seda slovakkidega, kuna tšehhid ise vaenulikud olid, siis Ungari, Bulgaaria ja Rumeeniaga. Arenes ka üsna hea vahekord ühe juhtiva kihiga Jugoslaavias, mis küll polnud valitsuses kuid hiljem võttis võimu. Eesmärgiks oli võita nende riikide, rahvaste poolehoidu Ida vastu.

See ei jäänud saladuseks Stalinile, tema kavad olid ju vastupidised, tema soovis vahetut piiri Saksamaaga, kus poleks enam segajaid vahel, seega soovis ta ka Balti riike endale. Ma ei tea meie piirivahejuhtumite ajalugu kuid järeldan, et need pidid algama samuti 1936. aastaga. Eks seda pidanuks tunnetama ka meie välisesindus Moskvas. Stalinile, aga ka Läänele, oli selge, et see teisiti edasi kesta ei saa kui vaid kõrvalise tähtsusega sõja alustamisega. Tuletagem meelde, et ka Esimene maailmasõda alustati väikese konfliktiga Serbia ja Austria-Ungari vahel, seega ei alustanud mitte suurriigid ise sõda, vaid neil oli hea alibi: nad tulid appi väikesele riigile. Nii ka nüüd. Mingil viisil mõjustad Hitlerit või temale lähemal seisvaid isikuid kavaga, et Saksamaa looks Poola nõusolekul eksterritoriaalse raudtee ja maantee läbi Poola koridori, et võita mandrilist otseühendust Ida-Preisimaaga. Poola ringkonnad olid selle mõttega päri kuid siis astus vahele Inglismaa ja nägi, et selles küsimuses võiks luua konflikti Saksamaa ja Poola vahel ning inglased hakkasid väga tugevalt mõjustama poolakaid mitte anda järele ja riskeerida sõjalist konflikti, Inglismaa abistaks ja sõlmiks salajase vastastikuse abistamise lepingu Poolaga. Nüüd pöördus Poola meelsus Saksamaa vastu. Hitler kartis kahe riike sõda ja oli tagasihoidlik, Stalin omalt poolt alustas salajasi läbirääkimisi sakslastega Moskvas ja lubas Saksamaad õli ja viljaga varustada sellisel määral, et Saksamaal poleks mingit muret sõja alustamisega. Samaaegselt alustas Stalin salajasi läbirääkimisi inglaste ja prantslastega Moskvas ja huvitaval kombel olid mõlema grupiga läbirääkimiste pidamise hooned Moskvas kõrvuti, ilma et nad üksteisest oleks olnud teadlikud. Stalin nõutas mõlemalt Balti riike, Bessaraabiat

ja Poola idaosa. Mõlemad olid põhimõtteliselt nõus kuid Stalin teostas kokkuleppe sakslastega ja saatis Lääne delegatsiooni tagajärjetult tagasi. Hiljem aga kui sõja ajal muutusid liitlasteks, tuletas neile meelde, mida nemad 1939. aasta suvel Moskvas lubasid, mida sakslased temale andsid ja nüüd ka läaneliitlased temale jätma peavad. Nii oli meie kodumaa juba mõlemalt poolelt maha müüdud 1939. aasta suvel. Churchill hiljem salgas selle küll maha, mida ta vormiliselt ka võis, sest tollal polnud Churchill veel valitsuses ja lubaduseandjaks oli Chamberlain.

Siin võiks teoreetiliselt arutada, miks Saksamaa Balti riike ära andis koos Soomega. Salaprotokollis oli nimelt ette nähtud, et Saksamaa jätab Soome, Eesti ja Läti Vene huvitsooniks, Leedu aga enda huvitsooniks. Poola välksõja lõpul uutel arutlustel jättis Saksamaa ka Leedu Vene huvitsooniks. Et Stalin iga hinna eest Soomet ja Balti riike jälle tagasi saada tahtis ja neid 1918. aastal vaid sellepärast enda arvates ajutiselt iseseisvaks tunnistas, et tollane jõuvahekord ja sisemine olukord selleks sundis, on arvatav. Kuid Saksamaa? Saksamaale olid ju Balti riigid ja Poola strateegiliselt väga tähtsad, sõja puhul Idaga olid need ju temale olulised kaitsefaktorid. Vaevalt on arvata, et Saksa kindralstaap sellega päri oli kuid ainsa seletusena võib vaid arvata Hitleri hirmu kahe riide sõja tekkimise ees: ta jättis Balti riigid ja Soome venelastele (Soome takistas oma võitlusega selle Vene soovi täitmist) tasuks üherinde sõja võimaldamise eest. Et hind strateegiliselt väga suur oli, näitab kui suurt tähtsust pani Hitler üherinde sõjale Läänes, kuna kerged võidud Poolas ja Prantsusmaal ahvatlesid suurematele kavadele.

Et ta aga siis siiski strateegiliselt kergemeelselt alustas kahe riide sõda ja sellega hukkus, tuleb vist arvata Stalini arvele, kes oskas Hitleri lähema ümbruse kaasabil mõjutada teda sõjale Idas, mille sihiks oli ju Stalini plaan algusest peale, nagu seda algul nägime, et nüüd on Saksamaa ja lääneriigid küllalt nõrgestatud ja aeg on Venemaal sekkuda sõtta, et luua maailmarevolutsiooni Lenini ennustuse järele. Ta ei saavutanud veel seda lõppsihti kuid Venemaa sai teiseks maailmariigiks USA kõrval ja nüüd on Venemaa kommunismi ainsaks sihiks veel seda teist maailmariiki hävitada kas sisemiselt või väliselt, et teostuks Lenini lõppkava.

Sellega, et Stalin kindlalt lubas Saksamaad varustada õli ja viljaga, võitis Hitler julgust ka sõja alustamiseks Poola vastu kui teisiti hakkama ei saa, ta ei teadnud aga Inglise-Poola salalepingut. Stalin täitis ka oma lubaduse, et Hitlerit julgustada. Saksa-Poola sõjast alates liikusid Vene kaubarongid viljaga ja õlirongid Saksamaale kuni Saksa-Vene sõja alguseni. Kui Saksa sõjaväed Vene piiri ületasid, siis nägid nad massiliselt varustusronge ja õlitsisternide ronge piiri jaamades, mis kõik olid suunatud Saksamaale.

Teine maailmasõda

Poola, toetudes inglaste kindlale lubadusele, lükkas tagasi Saksa soovi

eksterritoriaalse tee loomiseks Poola koridoris ja nii algaski sõda ja Hitler ehmatas kui Inglismaa ka kohe kuulutas Saksamaale sõja. Poolakad polnud teadlikud, et Saksa sõjavägi on vahepeal hästi välja koolitatud ja varustatud, nad olid veendumusel, et sakslaste tankid on papist, sest manöövritel näitasid sakslased vaid tankide atrappe. Poola ratsavägi tormas piikidega saksa tankidele kallale ja hävis. Venelastega kokkulepitud piiril, nn. Curzoni joonel, jäi Saksa sõjavägi seisma ja kohtus seal Punaväega, kes vahepeal ilma võitluseta okupeeris idapoolse osa Poolast. Poola ohvitserid, kes sakslaste eest põgenesid usaldusega ületasid Vene piiri, hukkusid hiljem Katõnis. Saksa ja Venemaa jaotasid, nagu juba tihti ajaloo kestel, enda vahel Poola riigi.

Edasi teostas Saksamaa kiirsõja Prantsusmaale ja võttis kogu mandri oma võimu alla. See on meile vähem huvitav, palju enam huvitab meid, et Venemaa oli nüüd võitnud sirge piiri Leedust Musta mereni, sest Saksa survele andis Rumeenia, kus samuti valitses diktatuur, Bessaraabia ja Moldaavia alad venelastele ning Tšehhoslovakkia omalt poolt idapoolses nurgas ukrainlaste ala. Venemaal oli nüüd vaid lükata oma piiri Poola-Leedu piirilt Läänemere kaldale Memelis, ja Venemaal oli tekkinud sirge ja lühim joon Balti mere ja Musta mere vahel, kust tema võis alustada sõda Saksamaa vastu kui see juba muude sõdadega on küllalt nõrgestatud.

Sellepärast olin mina ka ehmatanud kui 1941. aasta juuni algul Itaaliast tagasi sõites Austria lehest lugesin vahejuhtumist Leedu piiril. Minul oli tollal ju teadmata augustis 1939 sõlmitud Saksa-Vene lepingu sisu, mille salaprotokoll andis Balti riigid ja Soome Vene mõjupiirkonda. Algul küll mitte Leedu, mis jäi Saksa huvipiirkonda kuid hiljem Poola jagamisega ühenduses andis Saksamaa ka Leedu Vene huvipiirkonnaks. Mina arvestasin tollal eelpoolkirjeldatud olukorda Poolast Musta mereni. Kuna nüüd aga tekkis Leedu piiril vahejuhtum, millele venelased väga tugevalt reageerisid, tähendas see ju, et venelased lõikasid meid ära, raudtee otseühendus üle Leedu satub hädaohtu. Ma muutsin kohe oma kodusõidusihti ja sõitsin Berliini, et kuulda, mis siis Leeduga lahti on. Kui pärast 1947. aastal korrepondeerisin Tambekiga, siis märkisin talle ka Leedu piiri vahejuhtumit 1. juunil. Ta küsis minult, missugust vahejuhtumit, tal polnud sellest aimugi kuigi see oleks pidanud meie riigile olema päris oluliseks alarmiks. Aga võime talle ta teadmatust andestada, sest välisminister Piip polnud seda ka märganud ega mõelnud, et see tähendab ohtu meile. Aeg 1. juunist 16. juunini oli nii lühike, et Piip seda ei märganudki!

Mina arvan, et Vene-Soome sõjad polnud Stalini poolt nii tõsiselt arvestatud, nagu meie seda arvame, sest mõlemad sõjad lõppesid ju Venemaa sõjalise ja Soome diplomaatilise kaotusega. Vene kaotused olid vist kas Stalini poolt lihtsalt katsetused või tahtlik demonstratsioon, et näidata Saksamaale kui nõrk Venemaa on ja teda ergutada sõjakavale Venemaa vastu. Et venelased tegelikult Saksa-Vene sõja algusega kandsid nii suuri kaotusi, oli samuti Stalini poolt tahtlik, et kogu maailma ees olla vaene kannataja. Venemaa polnud üldse sõjaks ette valmistunud, sakslased tungisid üllatavalt kallale, sellepärast oli

sakslastel ka nii suuri võite alguses, võttis aega, kuni Venemaa sai end ümber korraldada. Saksamaa oli seega sõjasüüdlane, kes aimamatult tungis Venemaale kallale!

Päts ütles mulle oma kõneluste tulemusena 2danoviga, et oli päris selge, et venelased kavatsesid üsna pea sõda Saksamaa vastu ja Balti riikide okupeerimine toimus vaid selleks, et Venemaal oleks lühike rinne läänes ning vaba Läänemeri. Stalini demonstratsiooni läbi oli aga Venemaa Hitleri ohver ja sellest temal ka õigus Läänest suurimal määral abi ja vastavat tasu sõja lõpus.

Ma ruttasin selle üldolukorra kirjeldusega ette, siin oli aga lugejale loogilises järjestuses selgitada sõjaväelist arengut 1936. aastast alates, sest alles sellel tagapõhjal saab sündmusi meie kodumaal selgemini mõista. Alul olin mina alles 12. märtsi 1934. aastal juures ja nüüd tohiks lugejal juba selge pilt olla sellest, et Stalini kavad olid juba ammu tehtud. Tartu rahuleping sai teoks vaid seetõttu, et Venemaa oli väga raskes olukorras mitme rinde sõjas ja temale oli suureks kergenduseks sõja lõpetamine Balti riikidega ning järgnevalt ka Poolaga. Tegelikult ei mõelnudki Venemaa loobuda Balti riikidest ja ootas kannatlikult, kuni selleks tekib soodus aeg Euroopas. 1924. aasta 1. detsember näitas, et aeg selleks ei olnud veel soodus, meie rahval oli veel võitlusvaim värske, oli vaja ära oodata, kuni elu muutub mugavamaks ja keegi enam oma eluga riskida ei taha ning valitsusvõim muutub selliseks, et tekib diktatuur, mis nõrgendab riigikorda.

Tulen siin tagasi 12. märtsi 1934. aasta juurde. Selle päeva ennelõunal selgus, et pühapäev möödus maal nõnda, et Pätsule sai küll vajalik 10 000 allkirja täis, aga mitte enam. Hoopiski mitte sellist tugevat poolehoidu nagu Larkal ja Laidoneril. Nüüd ei võinud enam viivitada ja Päts ja Laidoner tegid riigipöörde. Ma ei tea seda kuid arvan, et Pätsul oli küll vist enne riigivanema kandidaatidele allkirjade kogumist see võimalus läbi mõeldud ja kokkulepe teostus vist sel momendil kui esitati Laidoneri kandidatuur ja Pätsu kandidatuuri ikka veel polnud esitatud ja Loores pidi seda läbi viima Tartus kuigi Päts oleks võinud arvestada sellega, et tema kandidatuur esitatakse oma erakonna meeste poolt Tallinnas. Kuna aga Tartus Tõnissoni kandidatuuri ei esitatud, siis tekkis seal soodus võimalus nn. kõrvalises kohas Pätsu kandidatuur üles seada ja siis Tallinnas hakata propagandat tegema. Pätsul oli siis juba selge, et tema väljavaated on väga nõrgad ja ka Laidoneri kandidatuuriga polnud asi just palju parem, sest päris kindel lootus, et EVL esitab tema kandidatuuri, ei teostunud. Ma oletan seepärast, et Päts tol momendil hakkas rääkima Laidoneriga, et mis on siis kui mõlemal viltu läheb. Juba esimene nädal näitas, et Larka populaarsus on arusaamatul kombel väga suur ja laskis siis neid koos 12. märtsi konkreetset kava valmistada «igaks juhuks» kui 11. märtsi lõpul selgub, et väljavaated mõlemal on nõrgad, siis tuleb kava 12. märtsil teostada. Teatud keskused ja nimelt polpol valmistati juba ette «igaks juhuks» veidi varem, muidu ei oleks mulle võinud polpoli ametnik juba laupäeval öelda, et meid esmaspäeval vahistatakse.

Nagu öeldud, ei lahendanud 12. märtsi aktsioon midagi, kuna ei saanud aluseid süüdistamiseks. Kui Sirk vangimajast Soome põgenes ja rahvas irvitas, ei jäänud muud üle kui kõiki vahialuseid vabastada ning korraldada sõjakohtus tagantjärele maksmapandud sõjaväe nuhtlusseaduse paragrahvi alusel protsess, mis vaid ka tingimisi karistamisega lõppes. Järgnes siis 8. detsembri provokatsioon ja see andis Pätsule tõesti paremaid väljavaateid sisepoliitilist ummikut lahendada. Esialgu loodeti, et Sirk Soomest tuleb ja siis kõik välikohtu otsusega maha lastakse ja kogu vabadussõjalaste küsimus oleks kõrvaldatud. Selter jutustas mulle pärast sõda Saksamaal, et valitsuses oli juba koostatud nimekiri kõigist mahalastavatest ja selles nimestikus olnud ka minu nimi. Kuna Sirk ei tulnud, siis langes see kavatsus ära. Järgnes 8. detsembril vahistatute protsess, mis lõppes 20 aastaks sunnitööle mõistmisega minule.

Tahaksin siin kirjeldada mõnd pisiepisoodi sellest. Algul esitati kõigile küsimus, kas tunnistab end süüdi. Mina vastasin sellele, et mina end süüdi ei tunnista kuid kinnitan, et kõik, mis ma teinud olen, tegin teadlikult ja tahtlikult. Ma tegin seda sellepärast, et olin teenistusse astudes Nõmmel andnud vande, et olen truu maksvale põhiseadusele - ja sellepärast võitlesin põhiseaduse rikkumise vastu. Seal segas Helk end vahele ja ütles, et motiivid kohut ei huvita, vaid küsimus, kas ma end süüdi tunnistan.

Kohtu viimasel istungil palus Holland mind viimases sõnas astuda üles kohtualuste kaitseks. Ma tegin seda öeldes, et mina ei soovi muud midagi kui õiglust, mina võitlesin põhiseaduse rikkumise vastu, sest minu seisukoht selles oli juriidiline, riigivanema seisukoht oli aga riigitarkus. Sellega, et meid Kadaka teel vahistati, lahenes sisepoliitiline kriis. Seda tulemust palun arvestada kõigi kohtualuste kasuks kohtuotsuse tegemisel. Seda tsiteeris ka Laaman oma koguteoses Pätsu kohta.

Pärast kohut külastas mind jälle advokaat Paul vangimajas ja küsis kuidas ma end nüüd tunnen ja mida kavatsen veel ette võtta. Kuna tema oma esimesel külastusel näitas, et ta on tihedas ühenduses polpoliga ja nüüd vist tahab teada, millised minu järgmised sammud on, siis õrrituseks temale ütlesin, et mind paneb imestama valitsuse suur optimism, et loodab veel 20 aastat pukis olla. Paul hakkas naerma ja küsis, mis mina siis arvan. Ma ütlesin, et oletan, et Päts suudab parimal juhul viis aastat võimul olla ja siis astun mina tema asemele. Paul hakkas valjult naerma ja ütles, küll sina oled aga optimist. Eks ta seda kandis siis ka ette teistele lõbustuseks. Ka mina ütlesin seda vaid Pauli õrritamiseks. Tegelikult aga kujuneski nõnda. Meie kõnelus oli 1936. aastal ja 1941 olin mina Eesti Omavalitsuse eesotsas.

Üksildus ja vaikus teritab meeli, inimese tunded muutuvad nii teravaks, et nagu raadiovastuvõtja tunneb ka kõige nõrgemat saatjat. Nii juhtus minuga üksikkongis 24. märtsil 1936. aastal. Pärast minu vahistamist Kadaka teel tõid ajalehed ju õudusjutte ja minu isa oli hingeliselt minu saatuse pärast mures ja tema haigus arenes selle tagajärjel nii tõsiseks, et teda viidi Greifenhageni haiglasse. Minu vend püüdis saada luba, et võiksin valve all veel külastada isa

haiglas, kuna tema ellujäämiseks oli vähe lootust kuid ametivõimud keeldusid andmast luba. Minu isa oli sellest veel enam kurvastanud.

Minu päevakava vanglas oli, et peale tavaliste vanglakorra toimetuste ühe osa päeva jalutasin kongis poolkaares nurgast nurka, mida oli seitse lühikest sammu, ja võtsin ette mingi probleemi, mida mõtlesin läbi viimsete konsekventsideni. See oli kasulik mõtlemisharjutus ja ka kasulik kehaliigutus. Muu osa päevast lugesin vangla raamatukogust peamiselt ajaloo raamatuid. Niipea kui tekkis hämarus, pandi kohe pea kohal elektrilamp põlema, nii et kunagi ei saanud silmapilgukski pimedas olla. Siis heitsin narile ja lugesin. Selle päeva õhtul olin juba teki all ja lugesin kui mingi sisemine hääl ütles mulle: «Pane raamat käest ära ja pane käed palves risti, sest praegu sureb sinu isa.» Nägin teda oma vaimusilma ees kuidas tema mind õnnistas, palvetas ja silmad sulges. See vapustas mind. Järgmisel ennelõunal tuli vanemvalvur ja kutsus mind kokkusaamisele. Süda hakkas valutama ja pisarad tulid silma ja kui ta tegi kokkusaamise ruumi ukse lahti, siis nägin võre taga ema mustas looris ja ta teatas mulle, et isa õhtul suri. Isa oli veel kirjutanud mulle lühikese kirja, mille ta andis vangla kantseleisse, saan hiljem kätte. Ema ütles, et vend katsub saada luba, et ma valve all võiksin veel isa puusärgis näha või matustele tulla. Isa armastas mind kui sõpra ja kui last. Aga ka see keelati mulle ära. Hiljem kui olin vaba, lasksin emal mulle jutustada täpselt isa surma ruumi värvi, sisustust, ja see ühtus sellega, mida oma vaimusilma ees nägin. Ema jutustas, et isa tundis surma tulekut, ta kirjutas mulle lühikese kirja, siis palvetas minu ema, minu venna ja minu eest, ütles õnnistussõnu mulle ja heitis vaikselt igavesele unele. Ema laskis teha isast foto puusärgis, et oleks mulle hiljem anda. Isa on sellel nii rõõmsa näoga, nagu ma teda alati nägin. Mul on praegu pisarad silmis kui sellest kirjutan ja meel läks kurvaks, mina olen praegu kümme aastat vanem kui minu isa oli surres.

8. detsembril on veel üks teine ühendus minu elus: Saksa liidukantsler Adenauer hakkas hiljem, nagu minagi, kirjutama oma mälestusi. Ta saatis esimese kõite neist mulle pühendusega. Temal oli kombeks alati oma nime taha kirjutada kuupäev. Sel kõitel oli tema allkirja juures kuupäevaks 8. detsember 1965. Kui seda lugesin, tuli mulle silme ette, et 8. detsembril 1935 vahistati mind Kadaka teel, esimese joonega taheti maha lasta, siis aga määrati mulle 20 aastat sunnitööd ja nüüd ühe suure riigi liidukantsler kirjutab mulle lahke pühenduse 30 aastat hiljem. See toimus poolteist aastat enne tema surma, ta suri 19. aprillil 1967. Vaatasin oma postiraamatust järele, viimase kirja temalt sain 20. märtsil 1967, vaevalt kuu aega enne tema surma. Võisin olla neliteist aastat temale kaastööliseks ja nõuandjaks.

Kolm Keskvanglas veedetud aastat tulid mulle suureks kasuks. Tomingas kirjeldab oma mälestustes vaid halba ja julmust, mis temal seal tuli läbi elada. Mina enda kohta seda öelda ei või. Minu vastu olid kõik viisakad või korrektsed. Ma ei lugenud vangimajas ühtegi romaani ega olnud mul seal kunagi igav. Lugesin palju erialaseid teoseid, mida tavalises elus poleks kunagi teha saanud.

Seadsin kirjanduse süsteemi, et õpiksin iga ala ja küsimust lähemalt tundma, mida veel ei tundnud. See kujunes minu elule väga suureks kasuks. Nagu öeldud, võtsin iga päev nurgast nurka jalutades ühe probleemi ette põhjalikuks läbimõtlemiseks kõigi konsekventsideni, kus teadmistest puudu jäi, püüdsin kirjandusest täiendust leida. Et käsiraamat käepärast oleks, kinkisin vangimaja raamatukogule oma suure üle kahekümneköitelise leksikoni tingimusega, et võin igal ajal raamatukogust saada vajaliku köite. Nii ei jäänud mul kusagil lünka.

Minu hilisem naine ostis ja tõi mulle soovitud raamatud ja ka minu ema minu enda raamatute hulgast kodunt. Pärast 8. detsembrit teostati ka minu kodus läbiotsimine. Ei leitud midagi kuid poliitilise politsei ametnik võttis ilma protokolliga tegemata, ema ei teadnud ka seda nõuda, kaks raamatut kaasa: Tallinna aadresskalendri aastast 1843 ja Büschings Grosse Weltbeschreibung, III köide, 1754, milles olid andmed Balti kubermangude kohta. Neil raamatutel polnud ju mingit ühist 8. detsembriga 1935. Kui hiljem polpolist neid tagasi nõudsin, ütles mulle Rõigas: «Saage aru, Laidoner kogub vanu raamatuid üks ametnik tahtis talle headmeelt teha.» Nii jäingi neist ilma.

Peale selle soetas mulle soovitud raamatuid preester Werling, peapiiskop Profittlich laskis mulle ka välismaistest oma kloostrite raamatukogudest raamatuid hankida. Nendega tekkis aga suur raskus, vangla seadustik nägi ette, et võis küll piiramatult raamatuid saada kuid välja viia võis neid alles pärast vangistusaja lõppu. Ma kirjutasin seepärast kohtuministariumile palvekirja, milles selgitasin seda eeskirja ja ütlesin, et Vatikani saadik, peapiiskop Profittlich tahab mulle hankida välismaistest raamatukogudest minu soovitud raamatuid kuid ükski raamatukogu pole tahteline laenama raamatuid kahekümneks aastaks. Vist hakkas piinlik ja mulle tehti erand, võisin raamatuid igal ajal tagasi anda. Nii tuli vangisoleku aeg mulle väga suureks kasuks teadmiste kogumisel ja kujutlusvõime ja analüüsivõime arendamisel. Olen hiljem mitugi korda mõelnud sellele, et mitte ei tahaks neid vangimaja kolme aastat olematuks teha ka siis kui võiks elu uuesti alustada. Hiljem ütlesin ka Pätsule, et tema tahtis mulle kurja teha vangi panemisega, tegelikult tegi ta mulle sellega suurima heateo.

Lõpuks tahan öelda, et vangimaja tuli mulle ka õnnistuseks. Õppisin elava Jumala olemasolu tundma, kes minu eluteed on juhtinud. Kui tihti olen tahtnud toimida enda tahte järele ja see läks viltu. Minu isa ütles ikka, et kui midagi toimub vastu oma tahtmist, siis peame ikka mõtlema sellele, et see vajalik oli, sest vaid sel teel sai Jumal meid ekslikult teelt kinni pidada ja õigele juhtida. Nagu karjane looma õigele teele tagasi tõrjub. Sel päeval, mil minu isa õhtul suri, kirjutas ta mulle vangimajja veel kirjas: «Ära, poeg, vangimajas peanorutajaks saa, vaid ennem süüta oma südames püha tuld, armastavat tuld, põlema, ka oma vihavaenlaste vastu. Jumal õnnistagu sind, mu poeg, ja andku sulle oma pühavaimu väge.» Isa ütles ikka kui kahetsesin, et ei tea, milleks see hea on. Minust pole saanud kirikuskäijat, sest Jumal on igal pool ja palvega saab kontakti igal ajal Temaga. Naisega mõlemad pidime ütlema, et meie elus oli

surm nii mitmel korral silme ees, nii palju eluraskusi oli meil üle elada ja ikka seal, kus meie mingit lahendust ega abi ei näinud sündis meile ootamatult nagu ime, mis meid kõigest üle aitas.

Kahe aasta eest suri minu naine. Kaks aastat ei teadnud tema midagi oma surmahaigusest, meil õnnestus teda teadmatuses hoida, nii et ta neid kaht aastat võis rõõmsalt üle elada. Kuni ühel järjekordsel läbivaatusel ja arstimite saamisel haigla juhataja kutsus mind kõrvale ja sosistas: «Nüüd on vaid veel päevade küsimus, tooge ta haiglasse.» Veel kaks nädalat enne seda olime temaga ühel konverentsil, ta oli eriti elav ja rõõmus, nii et see teistele silma torkas. Kojuteel haiglast ütlesin naisele, et tunnen mingit sisemist häda ja oleks õige minna sisehaiguste haiglasse, mille juhataja oli meie sõber ning tegin temale ettepaneku, et tema mitte üksi koju ei jääks vaid läheks samuti nädalaks oma haiglasse ja laseks end läbi vaadata. Ta oli nõus ja kesknädalal viisin teda haiglasse. Enne kui korteri uksest välja astusime pööras ta äkki end ümber, pani mõlemad käed minu pea peale ja õnnistas mind. Ma tegin seda kohe ka temaga. Ta tundis vist vaistlikult, et enam sellest uksest tagasi ei tule. Käisin iga päev tema juures, ta kurtis vaid, et tunneb end väga väsinud olema ja tahab magada. Tal oli alati käepärast, ka kodus voodi kõrval, blokk ja pliiats ning kirjutas üles, mida vaja toimetada. Käisin veel pühapäeval tema juures, rääkisime läbi esmaspäevased toimingud ja ta oli veel kindla käega need üles kirjutanud. Haigla juhatajal oli hirm, et metastaasid lähevad ribide kallale ja siis tekivad õudsed valud, mida ei saa vaigistada. Sel ööl magasin väga rahutult, ärkasin iga tunni tagant üles, siis sain aru, et naine vist väga intensiivselt mõtleb minule ja sellest minu rahutus. Tahtsin hommikul varem haiglasse minna. Vaevalt sain pesemisele asuda kui telefon helises, oli haigla juhataja, kes teatas, et minu naine jäi öhtul vaikselt magama ja hommikul enam ei ärrganud. Ta oli muutmatu, nagu magaks rahulikult kui tema pead silitasin. Nädala lõpul sängitasime ta mulda, leidsime hauaplatsi, mille nurgas kasvas suur kask. Kadrina praosti poeg pidas lahtise haua ääres saksakeelse järelehüüde, sest saatjad olid sakslased, nende hulgas kõrgeid ametikandjaid. Ta lõpetas Meie Isa palvega eesti keeles. Nii olid viimased helid temale emakeelsed ja nüüd puhkab ta kase varjus. Minul on nähtavasti veel ülesandeid täita jäänud, mida täita püüan, muid huvisid mul ei ole.

Tänu tahan öelda veel mulle hoopis tundmatutele Keskvangimaja välisvalvuritele, üks neist liikus vangimaja kõrge tänavaplangu serval üleval, teine vangimaja ja plangu vahel all. Ma pole neid kunagi näinud, sest kongi aknaklaas oli valgeks värvitud. Igal öhtul pärast ülevaatuset karjusid nad üksteisele tänase lehe uudiseid ja mis muidu kuulda. Nii olime alati hästi informeeritud kuigi meie, «kahekümneaastased», ajalehti saada ei tohtinud, võisin tellida vaid «Riigi Teatajat».

Keskvangimajas oli üks valvur, kes oli väga täpne ja nõudis puhtust ja korda, astus tooli peale, et katsuda, kas ahju pealt tolmu on pühitud. Kord oli minu kõrvalkongis, kus asus Puskar, äge sõnavahetus. Puskar kinnitas, et on

juba põranda pesnud, aga natukese aja järel kuulsin, et Puskar küüris põrandat. Keegi seda valvurit ei sallinud, mulle meeldis aga tema täpsus, mis sugugi ei olnud pahatahtlik. Kui mina 1941. aastal pärast Tallinna vabastamist läksin Tõnismäelt Toompeale, nägin seda valvurit teisel pool tänavat vastu tulemas. Läksin kohe üle tänava talle vastu, tema läks näost valgeks, vist arvas, et nüüd tuleb kättemaks. Ta jäi seisma. Ma küsisin: «Raud, mis te teete, kus te teenistuses olete?» Raud vastas, et mitte kusagil. Ma ütlesin: «Raud, miks te valetate, olete praegusest peale ametis minu juures majavalvurina Tõnismäel, minge sinna haridusministeeriumi ja hakake tööga peale!» Ta oli majavalitsejana sama täpne ja truu nagu vangimajas. Olin tema pojale ristiisaks. Kaasvõitlejad imestasid, et ma selle mehe oma teenistusse võtsin, hiljem õppisid aga tema voorusi tundma.

Ainult ükskord oli mul tüli Keskvangimaja direktoriga. Kuna toit oli üksluine, ähvardas isu kaduda. Tahtsin sibulaid saada mitmekesistamiseks. Vanemvalvur tuli tagasi ja teatas, et direktor laseb ütelda, et sibulaid saavad ainult haiged arsti korraldusel. Õhtusel loendusel ütlesin mina abidirektorile, et tahtsin sibulaid. Direktor keeldus. Teatasin, et homsest peale hakkas streikima ja toitu enne vastu ei võta kui sibulaid saan. Abidirektor hakkas naerma ja ütles, et ütleb edasi. Järgmisel päeval ma toitu vastu ei võtnud. Kui jalutamisel tagasi tulin, oli kõik toit kongi kapikese peale pandud. Ma ei söönud, jõin vett kraanist. Järgmisel päeval samuti keeldusin, pärast jalutuskäiku oli uus toit laual ja vana ka ära viimata. Nii iga päev. Seitsmendal päeval ütlesin, et olen liiga nõrk jalutamiseks ja jalutama ei saa minna. Kaheksanda päeva ennelõunal tõi vanemvalvur mulle paberikoti täie sibulaid ja käskis sedelile alla kirjutada, millega oli mulle direktori poolt lubatud sibulad. Nüüd koristati kõik eelmiste päevade toidud ära ja kaheksanda päeva toidu sõin suure isuga ära. Direktor oli vihane, mina aga teadsin, et võin kaheksa päeva nälgida ilma tervisliku kahjuta.

Muid pahandusi enam polnud, alles sel päeval, mil amnestia põhjal meid vangist vabaks lasti, keeldusin, kuna pole armuandmise palvet kirjutanud. Nüüd tuli direktor koos saatjaskonnaga ja seletas, et mind lastakse lahti mitte palve, vaid seaduse põhjal. Ma seletasin neile, et sõjakohtu otsusega on minu kohuseks veel 17 aastat vangis istuda, aga mul on ka õigus omada veel 17 aastat prii korterit, varustust ja toitlustust ja nüüd tahetakse, et ma seda ise hakkas teenima. Protestisin ja teatasin, et esitan kaotsiläinud 17 aasta eest kahjutasunõudmise. Kõik irvitasid ja naeru saatel läksin laost vastu võtma oma ning tagasi andma vangla asju.

Pean ütlema, et kolm aastat üksikvangistust olid kasuks ka minu vaimuelule, õppisin hindama rahu ja vaikust. See arendas ka minu tasakaalukust. Kui Tallinnas septembris 1941 minu juurde tuli haridusministeeriumi majas endine kohtuminister Müller, kes omal ajal mind andis kohtu alla, jäi ta kartlikult ukse kõrvale seisma, hakkas kätt sirutama ja ütles: «11 kuud metsas paosolekut on mind õpetanud paljusid väärtusi ümber hindama...» Ma ei lasknud teda edasi rääkida, läksin tema juurde, andsin talle kätt ja palusin teda istuma.

Ütlesin talle, et minul pole tema vastu mingit vaenu. Päts tahtis meile küll kurja teha, tegelikult pöördus see aga meile kasuks. Mina isiklikult olen tänulik nende vangimaja-aastate eest.

Niisiis sain vanglast vabaks, vend ootas autoga Keskvangimaja väravas, paigutasime sinna kolme aasta kestel kogunenud kirjavara ja sõitsime koju, kus polnud enam ei isa ega asju. Esimese joonega sõitsin Nõvale meie metsa välja puhkama ja kala püüdma. Alles sügisel tulin Pääskülla tagasi ja vaatasin Tallinnas ringi, mida tegema hakata. Pidin ju hakkama ülalpidamist teenima. Riigiteenistusse pakkumised lükkasin tagasi. Ma pole kunagi tahtnud kellegi käsualune olla ega armust ametit vastu võtta. Minu sõber dr. Rütman soovitas asutada esindusettevõtet nagu tema vennal või sugulasel, kes sellega hästi teenivat. Mõte meeldis, kuna mul puudusid aga kaupmehe omadused, soovitas ta mulle osanikuks Mäharit, kes oli küll õpetaja kuid osutus väga osavaks ärimeheks. Panime kolmekesi rahad kokku, võtsime äripatendi, leidsime äriruumid Vene tänav nr. 1 kolmandal või neljandal korral ja otsustasime, et mina sõidan Leipzigi sügismessile esindusi otsima. Saksa konsul Tallinnas, Witte, soovitas mul Berliinis minna riigi väliskaubanduse ametisse. Teatasin oma sõbrale dr. Pallonile tulekust, tema oli Põhja-Saksamaal Demminis õpetajaks. Pallon laitis kohe ära Berliinis ametiasutusse mineku, tema oli rahvussotsialismi vastane ja ei tahtnud nendega tegemist teha. Ma jätsingi minemata ja sõitsin Leipzigi, kus kandsin meie firma (Kaubandusühing Dr. Mäe & Ko) kõikidesse kartoteekidesse ja kataloogidesse sisse, ei leidnud aga mitte ühtegi muud esindust kui vaid ühe jõulupuu küünlajalgade peale. Berliini tagasi tulles selgus reisibüroos, et ma selleks päevaks enam magamisvagnisse piletit ei saa ja olin sunnitud Berliini jääma. Kuna järgmine päev oleks igav, otsustasin siiski väliskaubandusametisse minna vaatama ja selgus kohe, et Balti riikide osakonna juhataja oli noorem mees, Grazist pärit. Kuna mina Grazis õppisin, oli meil kohe ühist juttu ja isegi mõnd ühist tuttavat. Kui kuulis, et istusin vangis poliitilistel põhjustel, siis oli kohe sõber. Ka tema oli vangis istunud, oli kuldparteimärgi kandja ja lubas kõik teha, mis saab, minu abistamiseks. Ta lubas meie firmat järgmises ametlikus teatelehes soovitada Saksa tööstusele ja kaubandusele ja õhtul istusin juba paremate lootustega teel kodupoole.

Tallinnas otsis mind kohe üles Libe, kes oli Soomest tagasi tulnud ja teatas mulle, et Sirk oli mind määranud enne ärasõitu Soomest oma järglaseks aktsioonijuhina. Seda polnud õieti vajagi, kuna olin peastaabi esimese osakonna ülemana niikuinii tema asetäitjaks. Mõni päev hiljem kohtasin Larkat, kes ütles, et annab kõik oma volitused keskjuhatuse esimehena mulle üle, kuna tema on rahu maal, minul on aga linnas kergem neid ülesandeid täita. Nii muutusin EVL-is kõrgemaks juhiks. Kasutasin seda kohe ära välis- ja sisepoliitilistel kaalutlustel, nagu juba eelpool kirjeldatud, et kõrvaldada siseriigis püsivat vastuolu ja riigi huvides jalule seada sisemine rahu ja üksmeel. Olin juba ammu äratundmisel, et vabadussõjalaste rahvaliidumist uuesti ellu äratada ei saa. Meie siht, uut põhiseadust luua, oli vahepeal teostunud kuigi mitte meie läbi ja meie

põhimõtetele. Riigis on aga suure võimuga riigipea, kahekojaline parlament ja enamvähem stabiilne olukord. Uus sisepoliitiline võitlus kahjustaks riiki ega vastaks meie eesmärkidele. Meie võitlus on läinud ajalukku, nüüd peame aitama kaasa riiki edasi ehitada ja püüdma üksmeelt luua. Andsin seepärast loosungi kõigile vabadussõjalastele ja juhtkonnale, et eelnevatel kaalutlustel tunnistan EVL-i poliitilise tegevuse lõpetatuks ja soovitan kõigil sukelduda igapäevasesse ellu ja liituda erakondadega, kes seda soovib ja õigeks peab või siis mittepoliitiliselt töötada kodumaa kasuks. Olgu siin ka märgitud, et mina teadlikult takistasin vabadussõjalaste põrandaaluse organisatsiooni ülesehitamist ning suutsin olulisemaid juhte veenda selles, et meie aeg on läbi ja iga endine vabadussõjalane peab endale ise leidma uue poliitilise tee uutal alustel.

Sellega polnud mitmed sugugi rahul kuid alistusid ja meie poolt oli sisepoliitiline rahu püütud jalule seada. Muidugi oli neid, kes olid väga palju kannatada saanud, neil polnud kerge andestada ja rahuneda kuid nad teadsid, et ka mina kuulusin selle liigi hulka ja elu näitab, et just need, kes enam kannatada said, olid kergemini nõus andestama. Ma lootsin sellest meie riigile nähtavate ohtude puhul tuge.

Venelaste ajal said vabadussõjalased palju kannatada, pärast selgus, et siseministri abi Tuulse oli 1940. aasta suvel venelaste võimule pääsedes teinud korralduse, kõik kommunistidesse puutuvad aktid ära lõpetada, vabadussõjalaste aktid aga puutumata jätta. See oli jõhker korraldus, sest polpoli koostatud uurimismaterjalides vabadussõjalaste üle olid kõigi EVL-i juhtide nimed ja elukohad ja venelastel polnud raske neid vahistada. Tuulse võttis küll ka ise endalt elu, endaga koos aga ka paljude teiste. Sakslaste tulekul kui teada oli minu amet omavalitsuses, hakkasid mõnel pool mõistmatud kohalikud vabadussõjalased ähvardama teisi ja nõudma endile juhtivaid kohti. Neile kohalikele tegelastele lasksin kõvad sõnad öelda ja see rauges. Tallinnas tuli aga minu juurde suurem tegelaste delegatsioon kolonel Leithammeliga eesotsas, kes esitas mulle kirjaliku nõudmise, et mina oma kaasvõitlejaid vabadussõjalasi laseks võtta osa valitsemisest, et ma moodustaks enda juures neist nõuandva kogu ning paneks määravatele kohtadele vaid vabadussõjalasi. Mul oli väga raske neile selgeks teha, et nüüd asume keset sõda, kodumaa on rängalt kannatada saanud ja meie ei või nüüd luua uusi vaenuvahekordi ja teostada ühekülgsust juhtivate ametnike määramisel. Lisasin, et kui mina taastan EVL-i, siis praeguse vaenlase propaganda alustel tembeldatakse meid kohe fašistideks, millega kahjustame ju otseselt kodumaa huve. Meie välised tegelased ja vastupanuliikujad pole tänapäevani veel aru saanud selle tähtsust, et igas sakslaste poolt okupeeritud riigis loodi mingi fašistlik kohapealne organisatsioon, väljaarvatud Eestis! Kodumaale raskel ajal on vaja sisemist üksmeelt, sellepärast ei lubanud ma taastada EVL-i ega lasknud tekkida pilti, et vabadussõjalasi eelistatakse poliitiliselt. Ma lõin Rahvakasvatuse talituse, kuhu andsin tööd kõigile vabadussõjalastele, kel ülalpidamist polnud, võtsin sinna ametisse aga ka näiteks referendina pastor Lattiku, kes sai palka ilma

ametiülesanneteta, küll aga sõiduloaga kogu riigis. See talitus ei muutunud mitte seegiks, igapäev oli ülesanne ja kõik täitsid oma ülesandeid korralikult.

Delegatsioon lahkus minu juurest väga pahaselt ja mitmed neist muutusid mulle vaenlasteks. Lattiku mälestustest loen, et kolonel Puskar sellepärast, et keeldusin teda määramast meie vabatahtlike üksuse juhiks, kandis minu peale vaenu surmani. Ma pidasin Puskarist väga lugu, ta oli aga jonnakas inimene ja sellepärast mina teda rakendada ei saanud seal, kus suurt delikaatsust suhtumises vaja oli.

Lähemal laupäeval selle järel pidasin raadiokõne ja ütlesin, et vabadussõjalased eksivad kui arvavad nüüd enda aja tulnud olevat, nagu seda ette heitsime Isamaaliidule. Eksivad ka need, kes kardavad nüüd kättemaksu. Mina ei taha lasta elustuda sisepoliitilisi rindeid ja omavahelist võitlust, vaid peame kõik üksmeelil asuma kodumaa haavade parandamisele. Sellepärast on iga inimene minu silmis puhas leht, minevik ei määra enam midagi, ainult oleviku koostöö. Selle kõne pärast olid need vabadussõjalased, kes minu mõttekäike ei mõistnud, väga pahased. Selle esimese raadiokõne järel pidasin «kurikuulsa» Pätsu kõne, mis pani küll kirgesid liikvele, vahekordade selgitamiseks oli aga vajalik. EVL jäi taastamata ja taastamata jäi ka sisepoliitiline võitlus. Kättemaksu paljude aastate järel ei tulnud samuti. Hiljem hakkas sisepoliitilist võitlust tekkima isamaaliitlaste ja nn. rahvuslaste poolt, aga seda vaid võimu ja mitte õiglase asja sisu pärast.

Tulles tagasi Tallinna olid minu mõlemad osanikud väga pettunud. Aga juba paar nädalat hiljem tuli Saksamaalt mitu kirja suurtelt firmadelt ettepanekuga esindust endale võtta. Esimene neist oli suur veinifirma Hamburgi vabasadamas, kes usaldades väliskaubandusameti soovitusi pakkusid meile ka inkasso teostamist ning müügitingimuste seadmist vastavalt ostjate krediitväärtsusele. Mähar võttis selle esimese firma suure innuga käsile ja jõuluks olid kõik Tallinna ärid täis hispaania ja portugali veine. Meie teenistus oli väga hea ja pärast jõule Saksamaale sõites viisin neile suurema summa sissekasseeritud välisraha Hamburgi esimese tehinguna. Nüüd järgnes teisi kasulikke esindusi Saksamaalt, Hollandist, Belgiast, Prantsusmaalt, Itaaliast, Poolast Ungarist. Esindasime Poola kaabli trusti, belgia elektrisaadusi, hollandi tubakat, itaalia keemiatööstust, šveitsi tööriistu, saksa alumiiniumi, värve, eripaberit, silumiini, pumпасid, tekstiili abiaineid, ehituskemikaale, kohviube, Formoosa teed jne., jne. Äri sulgemise eel saime veel tšehhi suhkrumonopoli kuid ka jõulupuu küünlajalad panime mehele. Teenisime hästi, võtsime suuremad kontoriruumid Tõnismägi 1, sinna ametnikke ja büroomasinaid.

Algul oli meil Vene tänaval raskusi, sest vabadussõjalasist kaasvõitlejad hakkasid meie äribüroos juttu ajamas käima. Kartsime, et sellest tekib raskusi polpoliga, arvavad, et meil on äri vaid väliseks moonduseks, tegelikult organiseerime jälle poliitilist tegevust. Rääkisime kõigiga ja palusime neil mitte meil äris käia, saame kokku mujal, muidu suletakse meil äri ja tekib jälle vahistamisi. Enamus sai sellest aru, osa pahandas aga ja lõpetas läbikäimise.

Aga ka see vaibus varsti ja kohtusime tihti kaas-võitlejatega restoranides ja kohvikutes.

Mähar oli nii edukas kaupmees, et viis kõik meie kaubad kiirelt turule. Edasi jooksid tellimised iseenesest ja meie saime oma protsendid, kas tellimused läksid meie kaudu või vahetult. Minu ülesandeks oli kirja-vahetus ja ühendus välisfirmadega, iga paari kuu tagant tegin välismaareise ja sõlmisin ikka jälle uusi tutvusi. Tegutsesin niitelda. teadusliku uurimise meetodi järele. Tutvusin põhjalikult meie ja välismaise tolliseadus-tiku ja eeskirjadega, võisime anda ostjale ja müüjale nõu kõige soodsama tariifi kasutamiseks. Õppisin tundma transporditariife ja lepinguid ning leppisime kokku ühe laevaliiniga, kellele andsime kõik meie kaudu tulevad kaubad, selle eest saime odavamad tariifid, mis tulid kasuks ostjale või müüjale, selle järele, kas kaup tuli cif või fob (cif = cost, Insurance, freight; e. k. koos kindlustuse ja veorahaga; fob = free on board, ;. k. tasuta pardale, franko parras, s.t. et hind sisaldab ka kauba laevale laadimiskulud. Kirjastus).

Tutvudes raudteetariifidega korraldasime tellimused nõnda, et nad tükikauba asem

el transpordid vagunsaadetisena, mis tuli kasuks müüjale. Lasime konossementid saata ilma pangata otse meie kätte, mis tegi kauba ostjale odavamaks ning kindlustas müüjale raha kättesaamist. Lõpuks asutasime ise oma speditiooniosakonna ja teostasime ostjatele speditiooni ja tollimise märksa odavamalt. Kõigi nende tähelepanelikkuste läbi, mis meile mingit tulu ei toonud, võitsime müüjate ja ostjate suuremat usaldust ja poolehoidu. Välismaiste tööstuste juures võisime viia läbi, et nemad mõningate kaupade puhul täitsid ostja erisoove ilma lisakuluta.

Üldiselt kaevati välismaal eesti äride üle, et nemad ei vasta kirjadele. See oli ka tõesti nii, võtsin mitmel puhul endale ette Tallinnas järele pärida ning selgus, et äriees oli kirja lihtsalt pannud kõrvale ega omistanud tähtsust vastamisele. Võtsime seepärast ette, et igale välismaalt tulevale kirjale või küsimusele vastame, olgu meie sellest huvitatud või mitte ning vastuses püüame anda võimalikult õiget nõu ja soovitada vastavat firmat kui see ka meie konkurent peaks olema. Selle tulemuseks oli, et välismaa kaubanduskodjad soovitasid meile kirjutada, kuna meilt kindlasti vastust saab. Saime järelepärimisi ka Inglise kaubanduskodadelt ning lühikest aega enne sõja algust pakkus meile üks Inglise suur õlifirma oma esindust, mis oleks kindlasti tulutoov olnud kui sõda poleks tulnud vahele. Saksa *Werberat der deutschen Wirtschaft* palus meid olla nende esindajaks Eestis ja neilt saime ka tasuta õpetlikke filme, mis alatasa jooksid Tallinna kinodes ja mõnel ehk veel meeles on. Neile sisseveo- ja kasutamisloa saamiseks pöördusin eeskätt haridusministri abi Pätsu poole, kes mulle kinnitas, et tema neid väga pooldab ning soovitas alati pidada tihedaid suhteid Saksamaaga. Seejärel käisin siseministeriumis filmiinspektor Adsoni juures, mil puhul seda kirjanikku esmakordselt tundma õppisin.

Minu isa ei sallinud korruptsiooni ja sellepärast ametiasutustele midagi ei

müünud. Müügid riigile olid tihti seotud altkäemaksuga. Mina seda ei uskunud, et altkäemaksusid ette tuleb. Kord ülikooli vaheajal kodus viibides palus mind minu onu, Oit, minna Tallinna Lasnamäe vangidirektori Tallmeistri juurde, kellele olevat müünud suurema hulga põletuspuid. Andis mulle kaasa kaks arvet, üks oli suur, teine mõnesajakroonine. Ütles, et lähaksin esmalt Tallmeistri juurde, kes arved kinnitab, siis kasseeriks raha kantseleist ning lähaksin uuesti Tallmeistri juurde, kellele annan väiksema arve järele saadud summa, see raha kuuluda Tallmeistrile. Käisin seal, Tallmeister kinnitas arved kuid kutsus kassapidaja oma juurde ning lasi arvetele vastavalt raha tuua. Ilma sõna lausumata andis mulle suurema arve summa ning väiksema summa pistis oma lauasahtlisse. Küsisin siis tagasi tulles onult kuidas tema seda siis raamatupidamisest läbi kannab, mille peale tema mulle ütles, et seda pole vajagi, kuna väiksema arve järele üldse puid saadetud ei olegi, olevat fiktiivne arve Tallmeistri jaoks. Mina keeldusin edaspidi onu asju ajamast ning kui isale sellest jutustasin, ägestus see väga.

Isa eeskujul ei tahtnud ka mina riigiga äri teha. Ühe korra palus aga Hamburgi firma meid osta nende jaoks Piiritusemonopolilt 5 000 pudelit riigiviina prooviks. Kui kaup Saksa turul meeldib, siis võiks edaspidi arvestada suuremate hulkadega. Pöördusin monopoli poole kuid nemad polnud arusaamatul kombel üldse huvitatud müügist Hamburgi vabasadamasse. Püüdsin neile selgitada, et sellega meie ometi välisraha vastu müüme meie kaste, pudeleid, vett ning piiritust, sest lauaviin koosneb ju piiritusest ja veest! Ei, nemad pole huvitatud. Mina imestasin sellise mõistmatuse üle ja hakkasin kirjutama Hamburgi äraütlemise kirja. Kuid pärast lõunat tuli üllatus. Üks pika kasvuga härra tuli meie ärisse, soovis minuga isiklikult rääkida. Esitles, et tema nimi on Cord, tema olevat härra Hinto (Piiritusemonopoli direktor) sõber, kontor «Rakta» omanik ning härra Hinto teostavat viina ja piirituse müüki vaid tema kaudu! Kui meie huvitatud oleme, võime seega asja temaga lähemalt läbi rääkida. Piiritusemonopol seega oma saadusi ise välismaale ei müünud, küll aga härra Hinto sõbra kaudu! Väga segaste tunnetega pidin selle mooduse aktsepteerima. Esimene katse õnnestus ja 1940. aasta juunis tuli telegraafiline tellimus Itaaliast nii suurele piirituse hulgale, et sellega oleksime teeninud vahendustasu 125 000 krooni, mida aga enam ei saanud teostada, kuna vahele tuli juba Varese valitsus.

1938. aasta detsembri lõpus käisin niiütelda. pulmareisina jälle Saksamaal ja kutsusin selle väliskaubandusameti osakonnajuhataja õhtusöögile, et naisega koos temaga lähemalt tutvuda. Tema kutsus mind aga enne oma juurde ametiasutusse, kuna tahab mulle tutvustada üht oma sõpra, kes on huvitatud minuga tutvumisest, kuna ta minu nime tunneb meie sisepoliitilisest võitlusest. Läksingi. Seal istus juba tumedajuukseline prillidega härra, keda ta mulle tutvustas: dr. Kleist, Ribbentropi büroo idaosakonna juhataja ja partei välispoliitilise ameti asjaajaja, mille juhatajaks on Rosenberg. Meie sobisime Kleistiga kiirelt, võitsime vastastikuse sümpaatia ning sellest kujunes usalduslik

sõprusvahekord kuni tema surmani. Siis ei teadnud mina aimatagi, et minul hiljem dr. Kleisti poliitiliselt nii väga vaja läheb ning ei teadnud ka tema aimata, et tema kord idaministeeriumis hakkab osakonda juhatama, mille alla kuuluvad Balti riigid. Kleist jutustas mulle oma suhetest venelastega ning küsis paljudes küsimustes minu arvanust.

Õhtusöögil ütles sama ametnik meile, et temal on Berliinis kaks sõpra, ühte neist ma juba õppisin tundma, ta tutvustaks mulle meeleldi ka teist. Leppisime siis järgmiseks päevaks Kaiserhofis kokku lõunasöögiks ning tulin juba varakult kohale. Äkki viipas meie tuttav käega ning läbi saali tuli meie poole SS-kindrali mundris noormees, ning tutvustas end: Hr. Best, Heydrichi asetäitja. Ka Bestiga sobisime hästi ning arenes samuti sõbralik vahekord, mis minule hilisemas poliitilises tegevuses väga suurel määral kasuks oli. Best oli Himmleri lähedane kaastööline kui algas sõda ja võideti Prantsusmaa, siis oli tema Saksa sõjaväevalitsuse ülem Prantsusmaal ja organiseeris Laval valitsuse ning hiljem Saksa riigi volinik Taanis ja välisministeeriumi kuuluv suursaadik. Pärast sõda vahistati Best ja anti välja Prantsusmaale, viimane loobus igasugusest kaebusest tema vastu, kuna ta omi kohuseid väga korrektselt täitis. Siis anti ta välja Taani valitsusele, kus tema kohtus keeldus igasuguste seletuste andmisest ja mõisteti surma. Kohus tegi talle aga ettepaneku esitada armuandmise palve. Kuna Best sellest keeldus, esitas kohus ise armuandmispalve ja karistust vähendati 5 aastat vangistuseks, aga ka kogu seda aega ei tulnud tal vangis olla. Käisin tema juures sõja ajal külas. Best kaebas, et kõige suurem hirm on temal kui öösel heliseb telefon, siis on mõni Saksa asutus mingi sigadusega hakkama saanud ja ei tea, kas ta seda korda ajada saab. Tollal aga kui ma temaga tutvusin, ei teadnud mina, kes on Heydrich ja ei teadnud õieti hinnata Besti positsiooni. Alles pikkamööda õppisin tundma mundrite tunnuseid, ameteid ja nende võimu. Esiolgu oli meil aga koheseks kasuks, et Best andis mulle oma telefoninumbri, millel helistades sai meile jalamaid soetatud ja hotelli toodud eriload Austriasse ja Tšehhisse sõitmiseks, hõlbustatud viisa saamist jne.

Neist kolmest mehest arenes kogu minu hilisem väga suur tutvusringkond Saksa ametikandjate seas ning neist kujunes mulle hilisemaks tegevuseks vajalik seljatagune ja lõpuks ka minu uuesti sattumine poliitilisele alale. Nii imelikud on saatuse teed. Muidugi tuli mulle kasuks keeleoskus ning tutvus saksa kultuuriga, kuna olin Saksamaal ja Austrias ülikoolides õppinud. Kuid see kõik poleks aidanud midagi kui poleks olnud isiklike tutvusi. Poleks minul Leipzigi messilt tagasi tulles Berliinis äpardunud pileti saamine Riiga ning selle tagajärjel pidanud ühe päeva jääma Berliini paigale, siis poleks mina neid tutvusi sõlminud ega ka tagasi pöördunud poliitilisele tegevusele.

Eelpool kirjeldasin, millistele seisukohtadele mina EVL-i suhtes asusin ja et minu kätte sattus kogu liidu juhtiv võim. See tegevus ei jäänud polpolile teadmatuks, sest päris kindlasti valvasid nad meid, juhtivaid isikuid. Seal sai see ka kõrgemale teatavaks kuid nähtavasti puudus seal usk aususesse. Isamaaliit

tundis ise väga hästi, et oli oma võimukülluses palju ülekohut teinud ja ei suutnud uskuda, et inimene seda nii kergelt andestada suudab. Oleks nad ise rängalt kannatada saanud, siis oleks neil selleks rohkem arusaamist olnud. Meie äris käis juttu ajamas ka mehi, kellest Mähar ja mina olime kindlal veendumusel, et nemad on polpoli saadetud. Järeldasime, et polpol ikkagi ei usu, et meie tõesti äri teeme ja oletasid, et äri on vaid silt ja tegelikult ajame poliitikat. Meil läks aga lõpuks korda saavutada, et kaasvõitlejad enam äris ei käinud ja nüüd puudus polpolil kontrollimisvõimalus .

Ühel päeval tuli meie juurde endine EVL-i Narva osakonna juht, leitnant Podrätšik ja küsis, kas meie ei võtaks teda oma osanikuks. Temal on invaliidina prii sõit raudteel ja võiks sellega ka äriks kasuks olla. Tema astuks tuhande krooniga osanikuks. Meile meeldis ettepanek, tundsimet teda kui ausat meest kuigi teadsime, et tema oli vene usu vaimuliku seminari õpilane ja seepärast Pätsudega koolivend, see meid ei seganud. Kuna Podrätšikul polnud linnas korterit, siis võimaldasime tal meie äri tagatoas, mille kõrval oli ka köök, elutseda, millega tema väga rahule jäi. Õhtuti ajasime tihti juttu ja politiseerisime.

Ühel päeval kutsus Podrätšik mind kõrvale ja ütles, et ma ju tean, et tema on preester Nikolai Pätsu koolivend ja vahetevahel puutub temaga kokku ja on talle rääkinud meist ning minust ja minu poliitilistest vaadetest. Ja «isa» Nikolai, nagu tema preester Pätsu nimetas, oli väga tundnud huvi minu välispoliitiliste vaadete vastu ja tema tahaks meeleldi kuulda, mis mina välispoliitilise olukorra kohta arvan. Ma ütlesin, et mina teda ju ei tunne ja ei saa tema juurde minna. Podrätšik ütles, et see ei tee midagi, ma võiksin ju seda kõik kirja panna ja tema annab selle siis «isa» Nikolaille edasi. Pean ütleva, et minul nii kui vanal tsirkuse hobusel läksid kõrvad jälle kikki ja tundsin end olema omas elemendis. Kirjutasin põhjaliku ülevaate. Podrätšik ütles, et «isa» Nikolai oli väga rõõmustanud ja kütnud ja palunud, kes ma ei kirjutaks ka ühe ülevaate sisepoliitilisest olukorrast. Tegin ka seda ja oli hea tunne öelda mahlaselt oma arvamust ja teha armu heitmata sisepoliitilist analüüsi. Ka selle eest sain tänada ja kiita. Arvestasin, et sellega olin kõik öelnud, mis huvitav on ja sellega asi lõpeb kuid ei, Podrätšik tuli nüüd hoopis konkreetsete küsimustega seisukohavõtmiseks. Nüüd taipasin, et ega Nikolai Pätsul võinud ju kõigi nende küsimuste vastu isiklikku huvi olla, ta tegi seda venna ülesandel, sest Podrätšiku läbi teostus meie juures kõige põhjalikum kontroll ja tehti kindlaks, et meie tõesti ei tee poliitikat, vaid ehitame oma äri üles. Sellest tegi siis Päts järelduse, et minu sammud EVL-is olid tõesti tõsiselt mõeldud ja see oleks ehk tee sisemise rahu jaluleseadmiseks.

Nii oligi, jällegi seletas Podrätšik meile järsku, et tema tunneb, et temast siiski ärimeest ei saa ja pealegi peab tema oma tütre huvides hakkama oma asunikutalu korda seadma ja sellepärast tahaks meie ärist jälle lahkuda, kas oleme nõus ja kas meil on võimalik tema osamaksu temale jälle tagasi maksta. Leppisime kokku ja Podrätšik lahkus meilt, mulle aga ütles, et «isa» Nikolai

tahaks minuga mõttevahetust jätkata, ta viiks mind tema juurde ja tutvustaks meid. Nii sündis ka. «Isa» Nikolai oli palju otsekohesem ja ütles, et tema ju Podrätšiku kaudu astus minuga ühendusse vaid oma venna soovil, tema ise poliitikaga tegemist ei tee ja oleks lihtsam, et saaksin vennaga kokku tema korteris ja siis võime neid asju suusõnal läbi rääkida. Nii tekkis minul kontakt Pätšuga tema venna korteris ilma Eenpalu teadmata, kellest Pätš ka eriti ei näinud lugu pidavat. Mind aga hakkas poliitika jälle huvitama, kuna ma ju ka Berliinis olin sattunud kokku poliitiliste inimestega ja ma olen ikka öelnud, et poliitik on nagu tsirkusehobune kui ta vanaks saab ja ütleb, mitte kunagi enam tsirkust, siis nii kui kuuleb orkestrit mängimas, siis hakkavad jalad juba iseenesest tantsima. Nii sain vahel lehest lugeda, et see ja teine asi, mille olime Pätšuga läbi arutanud, oli just selles vaimus ka otsustatud.

Märgin siin ka ühe kena vahejuhtumi dr. Palloni juures. Kord kui olin tema juures külas, ütles ta, et tema koguduses on ka üks vana eestlanna, kes on abielus sakslasest suhkruvabriku direktoriga. Ta on aga juba aastakümneid kodumaalt ära ja on ikka õnnelik kui saab mõne sõna emakeelt rääkida. Kas ma ei tahaks ühel pealelõunal sinna kohvile minna vanaprouaga juttu ajama. Nii ka tegime. Vanaproua oli õnnelik ja hakkas kohe jutustama oma lapsepõlvest kodumaal. Ta oli Pärnumaalt pärit, Pärnu lähedalt, tema vanematel oli talu ja tema praegune mees tuli hiljem sinnakanti suhkruvabriku juhiks. Nad abiellusid ja asusid Saksamaale. Tema nooruses, oli tema vanemate talu naabriks Pätšu talu, tal oli mitu poega ja tema mängis ikka nendega. Ohkas siis ja ütles: «Ei tea, mis neist Pätšu poistest saanud on.» Mina jutustasin siis talle, mis neist saanud on. Tema kuulas ja imestas. Ütlesin pärast Pallonile, et maailm on ikka väike, isegi Pommeris on Pärnust pärit inimesi.

Vahepealse kirjelduse sündmustest ja arengust võtsin mälestustest, mida olin Altaussees elades kirja pannud. Kuna alguses on öeldud, et «nüüd olen 50 aastat vana», siis on selge, et neid kirjutasin värskema mälu 25 aastat tagasi. Tollal kirjutasin ka väga palju detaile, mis nüüd juba huvituseta, jätan need kõrvale ja asun nüüd pikema sammu venelaste esimese ultimaatumiga aega, kuna kogu eelnev areng siin juba küllaldaselt on kirjeldatud.

Mina läksin just sellel päeval Saksamaale ärireisile kui Pätš pidas raadios kõne rahvale ja selgitas kokkulepet Venemaaga baaside asjus. Pean muidugi tunnistama, et mul just sel silmapilgul polnud reisiks hädavajadust kuid mind häiris venelaste ülesastumise tagapõhi ja tahtsin Berliinis kuulata lähemat. Nii võtsin selle ärireisi varemalt käsile kui see kavatsatud oli. Kuulsin veel Balti jaamas osa Pätšu kõnet valjuhääldajast.

Teel tegin oma rongisõidukava valmis. Esiteks tahtsin aga Kleistilt kuulda tema arvamust. Sain aru, et tema mulle tõelist olukorda kuivõrd see saladuseks on, öelda ei või. Kleist ütles, et tema ei tea kõigest midagi, neil pole ju konflikti Moskvaga. Rääkisime muist asjust ja jutu sees küsis ta minult, kas ma ei tahaks oma äri luua osakonda Saksamaale, siit oleks ju hulga kergem äri juhtida, kuna kõik firmad on otse kättesaadavad. Teine osakond Tallinnas ajaks siis asju seal,

meil oleks aga Berliinis võimalust tihemini kokku saada. Tollal ma sellele ei mõelnud, hiljem aga mõistsin, et Kleist mulle ei võinud ju midagi öelda Saksa-Vene kokkuleppe salaprotokollidest, oli ju Kleist Ribbentropiga koos Stalini juures seda lepingut alla kirjutamas. Muide, Kleist valdas vene keelt. Kleist oli tollal kui lepingut alla kirjutama pidi, Königsbergi messil kui sai Ribbentropilt telegrammi, et olgu teatud kellaajal Königsbergi lennuväljal vajalikuga, et astuda lennukisse, millega Ribbentrop lendab Moskvasse. Kleist tahtis mind naisega meelitada sel viisil vaid Saksamaale asuma, kuna ta teadis ju ümberasumise tulekust ja selle tagajärgedest. Ta soovis sellega mulle head, mina aga loobusin sellest, kuna äri hakkas ju just kasvama.

Uluots ja Päts

Naisele jätsin alati koju nende hotellide nimed ja telefoninumbrid, kus peatun. Juba järgmisel õhtul helises Berliinis toas telefon, helistajaks Jalakas, kes ütles, et Eenpalu valitsus on astunud tagasi. Uluots koostab uut valitsust ja pakub mulle informatsiooni- (propaganda-) ministri kohta. Kas võtan vastu ja tulen kiirelt Tallinna? See mul just puudus! Ütlesin Jalakale, et öelgu Uluotsale, et minul isiklikult pole mingit ministrikohta vaja. Ma saan aga aru, et tema mind mitte isiklikult ei taha, vaid mind kui vabadussõjalaste tegelast ja nii odavad vabadussõjalased ei ole. Kui juba, siis tahame endale paar olulisemat ministrikohta, kus saame kaasotsustada, mitte vaid vastutada. Jalakas ütles, et kannab Uluotsale ette ja helistab järgmisel õhtul jälle.

Helistaski järgmisel õhtul ja ütles, et Uluots palub seda ametit vastu võtta, teiste ministriumite suhtes on temal juba kõik kokku lepitud, tema seal midagi muuta ei saa. Ma palusin Jalakat Uluotsale uuesti «ei» ütelda ja selle juurde ma ka jäin. Jalakas palus mul võimalikult kiirelt Tallinna tagasi tulla. Uluots tahab ise minuga rääkida. Ma palusin teda ütelda, et mina oma otsust ei muuda, aga muidugi ka siin aega ei viida. Niipea kui kõik asjad aetud saan, tulen jälle koju.

Kui tulin jälle koju tagasi, helistasin Jalakale ja ütlesin, et mina jään oma otsuse juurde ja seda ministriametit vastu ei võta. Jalakas imestas, et inimesele pakutakse ministri kohta ja tema ei võta seda vastu. Uluots oli selle koha kuni minu tagasitulekuni lahti hoidnud ja nüüd siis võttis selle Oidermaa. Ma oletasin, et vist Päts soovitas Uluotsale valitsuse koostamisel võtta arvesse mind, kuna Uluots minu vahekorda Pätsuga ei teadnud ja Päts seda temale ise ka ütelda ei tahtnud, siis arvas Uluots, et informatsiooniministri kohast mulle jätkub ja Pätsu soovitus on rahuldatud, mina arvestasin samuti, et enam mul sellega tegemist pole.

Kuid ei, Uluots mõistis üsna pea, et valitsuse olukord pole sugugi kerge. Mitmes paigas oli juba konflikte tekkinud Vene baaside ja baaside veoautode hoolimatusest. Ühel päeval helistas jälle Jalakas ja teatas, et Uluots soovib tema ja minuga nõu pidada ja palub tulla tema juurde Toompeale peaministri korterisse. Jalakas oli juba kokku leppinud imeliku aja, ei mäleta, kas see oli 5

minutit enne või pärast kella kümmet õhtul. Kui läksin sinna, siis oli ukse ees valvel politseinik, kes mind varem tundis. Ta oli varem ikka Harju ja Kullasepa tänava nurgal ja teretas kui ma mööda läksin. Mind see häiris, sest nüüd võis minna jutt laiali, et mina käin õhtul Uluotsa juures ei tea mis salajastes asjades. Kogemus näitas aga, et mees pidas suu ja midagi ei saanud teatavaks. Ta helistas uksekella, teener tegi selle lahti ja Uluots ootas üleval trepi otsal. Ta näis väsinud olevat ja ütles, et ta just tuli Läänemaalt oma ema matuselt ja kartis juba hiljaks jääda.

Istusime siis ja Uluots seletas, et olukord on muutunud ohtlikult raskeks ja tema peab seepärast õigeaks laiendada valitsuse vundamenti koalitsiooniga, et valitsusvõim oleks kindlamal jalal. Selleks nõutab tema igalt erakonnalt ettepanekuid ja soove, et siis leida keskteed ühistööks. Palus meilt vabadussõjalaste programmi, ettepanekuid ja nõudeid selleks otstarbeks. Mina lubasin selle koostada ja Jalakaga tema kätte saata. Uluots palus võimalikult pea seda teha.

Tegingi seda ja märkisin meie nõuete ja programmina järgmist: antud olukorras oleme enda kaitseks loobunud sõjast. Võttes vastu baaside lepingu, oleme end Venemaaga sidunud ja venelased võivad meie sisepoliitilist arengut tugevasti mõjutada. Ühel heal päeval võime märkamatuks kaduda maakaardilt. Sellepärast peame kogu oma tähelepanu pöörama vaid kahele ülesandele, kõik muu tegevus on vaid haldus. Tuleb teha tugevaks meie rahvustervik, et seda ei saaks nõrgestada venelaste propaganda ning rahvustervik kõvasti hoida kokku rasketel päevadel kui meil rahva üksmeelt vaja. Teiseks peame kiirelt looma hea saatkonna USA-s ja arendama suurte rahasummadega suurt kihutustööd USA-s, et sealne avalikkus oleks pidevalt informeeritud meie eksistentsist ning tunneks huvi meie olukorra vastu. See ei lase meid märkamatuks kaduda ja venelased kindlasti ei sooviks väikese Eesti pärast enda suhtes halba pressiinfot. Koostasime nende ülesannete jaoks ka eelarve, pannes ette otsekohe kustutada erakorralises eelarves summad sõjaväe jaoks ning ka korralises eelarves vähendada sõjaväele investeeritavaid summasid, kuna meil sõjavägi peale otsust sõda mitte pidada on muutunud tähtsusetuks. Need summad paigutada ümber propaganda eelarve kätte, nähes ette sisemaal vajalikku, välismaal aga 250 000 krooni kuus.

Uluots lubas Jalaka kaudu jälle teatada meie kokkusaamise aega kui tema kõigilt teistelt on ka saanud nende seisukohad. Kutse tuligi kolmekuningapäeva õhtuks 1940. See õhtu on mulle väga ruseva mulje pärast eriti meelde jäänud. Uluots viis mind oma kirjutuslaua juurde, pani mind laua taha istuma, pani minu ette paberivirna, istus siis eemale tugitooli ja kutsus Jalaka oma kõrvale. Ütles siis, et lugegu mina neid pabereid enne kui hakkame rääkima. Lisas siis juurde: seal on nüüd kõikide tegevuskavad, ma ei oska neid kuidagi omavahel kooskõlasse viia, ühisest tegevuskavast ei tule midagi välja. Mina hakkasin naerma ja ütlesin, et härra professor, mina ei suuda meie riigi praeguses olukorras kuidagi ette kujutada, et riiki võib päästa kompromissi abil, on võimalik vaid kindlalt käia ükskord õigeks peetud teed mööda, olgu see

erakondadele vastumeelt või mitte. Nüüd tõusis Uluots püsti, tuli laua juurde ja võttis paberihunnikust ühe lehe ja pistis selle mulle ette öeldes, et lugege seda, sealt näete kui steriilne üks inimene olla võib ja niisugusega pean mina riiki päästma.

See paberileht oli suur kantseleipoogen, vaid osa oli täis kirjutatud mulle tuttavat suurt Oidermaa kirja ning kandis ka minister Oidermaa allkirja. Sellel seisis pealkiri: «Tegevuskava.» Sisu ütles, et on vaja liita rahvast tugevaks rahvuseks (meie EVL-i propaganda termin «rahvustervik» oli siis ka Isamaaliitu üle võetud!), et ta suudaks vastu panna õõnesavale kihutustööle. Selleks on vaja luua «Liitude liit», mis koosneks Isamaaliidust, Kaitsealiidust, Tuletõrjeliidust, Naisaliidust jne. (Liitude nimestik oli pikk). Liitude liidu tegevuseks on vaja 30 000 krooni, milline summa saadakse korjanduse teel... Ma oleksin peaaegu nutma hakanud seda lugedes. Aga rumaluse vastu võitlevad ka jumalad asjatult kuid see rumalus oli ohverdama meie riiki hävingule. Ka Uluots oli väga kurb, ohkas mitmel korral ja ütles, et tema katsus küll kõike teha, mis sai, muuta ta enam ei saa midagi. Ta teeb, mis võimalik. Ma ütlesin talle, et tehke ometi valitsus Isamaaliidust ja Vabadussõjalaste Liidust kahasse ja hakake sellega valitsema ja hakkasin naerma. Uluots ka. Sellega läksime lahku ja kojusõidul mõtlesin, et oli ometi Pätsu poolt väga kergemeelne tegu, just sellel kõige raskemal ajal võtta peaministriks inimene, kel üldse puuduvad valitsustegevuse kogemused. Oleks vastupidi pidanud võtma just kõige targem ja osavam.

Kuna asi oli liialt tõsine ja võis arvata, et Uluots selle üle Pätsule midagi ei räägi, siis kasutasin lähemat võimalust Pätsuga kokkusaamisel selleks, et talle jutustada meie arutlustest Uluotsaga. Päts küsis minult konkreetseid ettepanekuid. Ma soovitasin valitsus ümber moodustada nõnda, et ministritest oleksid pooled vastuvõetavad venelastele ja pooled sakslastele. Välisministrile osta, piltlikult öeldes, aastapilet Berliini ja Moskva vahel reisimiseks. Välisminister peaks siis püüdma osavalt tasakaalustada mõlemaid riike meie küsimuses nõnda, et saaksime tervelt selle kahe kari vahelt läbi tüürida sõja lõpuni. Päts tahtis minult konkreetset kava sellise valitsuse jaoks, mida see teha võiks. Ma koostas selle põhimõtteliselt samuti, nagu Uluotsa jaoks, siis aga taktikaliste detailidena: Venemaast meie jagu ei saa, oleme endid juba teatud määral mässinud tema võrku, Saksamaast meie samuti jagu ei saa, oleme olenevad tema heast tahtest. Mõlema riigi vahel on aga veel üks jõud, mis neist ei olene, kellega mõlemad peavad arvestama nagu Esimeses maailmasõjas: Ameerika. Sellepärast kirjutasin oma seisukohavõtuks, et esimese ülesandena peame looma hea saatkonna Ühendriikides ja seal tegema nii tugevat propagandat, et võita avalikku arvamust meie kasuks. Meie pärast ei sooviks kumbki Ühendriikides tekitada avalikku arvamust enda kahjuks.

Minu välispoliitiline kavatsus oli selle valitsusega kahte teed üheaegselt kasutada: laveerida Moskva ja Berliini vahel ning niiütelda. pealetungisõda alustada USA-s. Lätlased kasutasid seda meetodit oma riigi alguspäevadel edukalt. Oluline oli olla juriidiliselt täpne ning kasutada ära meie lepingu teksti

formaalset sisu, mida saaksime enda huvides hästi rakendada. Selleks siis meie saadikuks USA-sse määrata üks, mitte meie rahvusest, tuntud analüütik-juristi, kel oleks kergem leida isiklike tutvusi seal oma arvukate ja väga mõjukate rahvuskaslaste hulgas. Hoides end täpselt lepingu formaalse sisu raamides, organiseerida USA-s rea suurettevõtteid, kes oleksid valmis asutama meil oma osakondi-tööstusi, vähemalt alustaks sellega. Selleks just suurfirmit, kellele ei teeks kahju kirjutada alla ilusat lepingut ning salaja teist lepingut, millega tühistuks eelmine üks aasta pärast sõja lõppu. Soodus oleks nende hulgas eriti üks lennukitehas.

Ühenduses sellega tuleks Eestisse rida isikuid ja nende ettevõtete ametnikke eeltööde tegemiseks samaaegselt astuks vähemalt osa neist ettevõtetest ka päris avalikult kõnelusse Moskvaga, et kavatsevad seda ja seda, mis tuleks USA-Vene vahelisele kaubavahetusele kasuks, pilgutaks silma ja mainiks, et see oleks ka üsna kasulik kui peaks ootamatult sõda algama ja USA selles Venemaal abistama. Ka luuretegevuses võiks see kujuneda teiseks Šveitsiks, USA-le aga vajalikul juhul Euroopa mandri tugipunkt otse Vene naabruses, kellega USA tahab väga häid suhteid pidada. Moskva ei võiks kuidagi öelda USA-le, et seda teha ei või, sest see maa on Vene-Saksa salalepinguga juba antud Moskvale. Samuti ei saa ta öelda, et inglased ja prantslased selle maa samuti lubasid Moskvale. USA pole ju sõjas ega sõjaolukorras ei venelaste ega sakslaste ega kellegi teisega. Küll aga sooviks USA tihedat ja head vahekorda ja tema tööstusetugipunkt Eestis, mis on neutraalne riik, oleks sellega väga soodne.

Kui see õnnestub, siis oleks kindlustatud, et Eestit keegi selles sõjas ei puutu, ka mitte tema iseseisvust, kusjuures sõlmitud leping venelastega võiks jääda maksuma lõpuni. Kuna USA ja Eesti on neutraalsed riigid, oleks USA-l isegi võimalus tuua Eestisse oma varanduste kaitseks merejõude või muud. Eriti mõtlesin sel puhul ka minu lennuühenduse kavale üle Gröönimaa, Islandi ja Skandinaavia mäestiku. Tuletame meelde, et tollal polnud sakslased veel Norrat ja Taanit okupeerinud ega keegi sellele mõelnudki. Tegelikult tekkis ju Norra ja Taani vallutamise mõte alles aprillis 1940. Vallutussõda Prantsusmaa vastu algas alles mais 1940 ja USA-ga sõda algas detsembris 1941. Minu mõttekäikudes ei saanud ju leid sündmusi veel liikudagi. Minu mõtetes oli vaid kuidas siduda ameeriklaste tegelikku ja demonstratiivset huvi meie riigi vastu nõnda, et see käiks risti vastu Vene püüetele ja meist saaks paik, mida venelased okupeerida ei saaks ilma olulisse konflikti sattumata, s.t. nad peaksid sellest loobuma ja meie jääksime sõjast puutumata niiteld. Ameerika kaitse all. Kui ka hiljem, nagu see tegelikult 1940. aasta suvel teostus, oleks Eesti olnud Vene kätes, oleks selle eeltöö alusel saanud sõja lõpuks juba ette loodud tingimused, et Eesti ei jää Venemaa omanduseks, vaid niiteld. USA «asumaaks».

Need olid mu tollased mõtted sellest kuidas sõda üle elada, polnud ju ka 1940. aasta suvised sündmused siis ette teada. Päts jäi väga mõttesse. Pidin temale mitmes osas veel enam seletama. Siis küsis tema: «Kas olete nõus seda valitsust moodustama ja neid kavasid teostama hakkama? Kas olete sedavõrd

kindel oma mõtetes?» Mina vastasin, et olen. Siis ütles Päts: «Ma saadan Riigikogu enneaegselt koju ja siis lahendan kõik dekreetidega.» Andsime üksteisele kätt ja läksime laiali. Võttis aega kuid Päts lõpetas tõepoolest enneaegselt Riigikogu istungjärgu ja mina ootasin pinevusega, millal ta siis mind oma juurde kutsub kuid ei sündinud midagi, mitte midagi. Ma kustutasin siis ka need mõtted ja lootused oma südamest ja alles hiljem ütles mulle Päts, et tema oli tõesti valmis neid mõtteid teostama kuid see tähendas nii suurt sammu, et ta pidi seda kokku leppima Laidoneriga. Kui Laidoner kuulis minu nime, siis oli ta päris kategooriliselt vastu ja vastu tema tahtmist nii suurt asja ka teha ei võinud, sest asja sisu ei võinud ju kella külge riputada. Nii jäigi kõik endist viisi.

Mai algul kohtasin muide Nikolai Pätsu Balti jaamast üle puiestee tulles Kaarli puiestee ja Tõnismäe nurgal. Teretasime ja tema küsis, mis uudist on. Kodus kuulsin veel hommikul raadiost, et Saksa väed on alustanud sõjalist pealetungi Belgia ja Hollandi pinnale. Ma jutustasin talle seda. Päts jäi tarretunult seisma, ajas õlad tahapoole, suu lahti ja keele suust välja, just nagu astmahaige kui äkki õhust puudu on. Ma haarasin tal õlast kinni, kartsin, et kukub selili. Natukehaaval toibus ta jälle, surus mu kätt ja kähinal ütles, et peab koju minema ja läks pikkamisi ja ettevaatlikult. Teda see teade kohutas tõeliselt.

Mina otsustasin siis sukelduda vaid oma ärisse ja mai kuu algupoole sõitsin Itaaliasse ärireisile. Kõigepealt Genua lähedale, kust meil oli juba üks esindus, mis ei võtnud aga jalgu alla, sest meie ei saanud Itaaliasse midagi müüa ja vahekorras Itaaliaga sai raha vastastikusel alusel liikuda. Tahtsin saada itaalia tekstiilivärvide esindust, et saaks võistelda saksa aniliinvärvidega ja nii rääkisin Montekatiniga, sain isegi nende esinduse. See suur keemiafirma oleks just suuteline rahaküsimust lahendada. Selgitasin neile kaupu, mida Itaalia võiks meilt osta suurel hulgal ja nende hulgast huvitas neid kohe meie piiritus. Just meie sattumisel Varese valitsuse alla tuligi sealt suure hulga piirituse peale tellimus, see oleks meid hoopis rikkaks võinud teha kuid läks kõik kaotsi. Leidsin tagasiteel Triestis vabasadamas rea kaupu, mis oleksid meie turule kasulikud, aga nad olid Inglise konsuli poolt aresti all, et nad ei satuks Saksamaale. Itaalia polnud ju veel sõjas, ta astus sõtta alles juuni keskel 1940. aastal. Triestis sõi Inglise konsul sama hotelli restoranis oma tütardega, milles ka mina elasin. Sellele juhtis mu tähelepanu kelner. Mina teretasin viisakalt tema poole ja järgmisel hommikul läksin konsulaati järele küsima, kas ma ei saaks rea kaupu vabaks Eesti jaoks, mis küll raudteel tulevad meile läbi Saksamaa kuid kindlasti ei müüda Saksamaale. Konsul laskis järele vaadata, kas meie firma seisab ehk «mustas nimekirjas.» Kuna seda ei olnud, oli lahkesti nõus ja tegi korralduse, et neid vabasadamas meie firmale antaks vabaks. Lõunat sõime siis juba tema tütardega koos ühises lauas.

Olin tagasisõidul üle Viini koju. Teel sain veel teha head ühele austria ülikooliprofessorile. Saime jutule, tema kaebas aegade üle kui kuulis, et mina olen välismaalane, siis palus mind, kas mina ei võtaks piiril oma kätte paar pudelit toiduõli, mida tema Itaaliast ostis, sest rasvainetega on raske ja kuigi ta

need ära peitis, kardab, et need võetakse temalt ära. Välismaalast aga ei puudutata. Nii toimuski ja pärast piiri sai ta oma õlipudelid jälle tagasi ja oli õnnelik. Villachis ostsin värske lehe ja lugesin TASS-i teadaannet vahejuhtumisest Leedu piiril. Kuna see teade nii suhteliselt väikse sündmuse kohta sellisel silmapaistval kohal oli, tekkis mul südames hirm, kas see ei ole mitte lõpu algus: venelased norivad leedulastega tüli, et siis õigustust saada kaugemateks sammudeks. Teatasin seepärast kohe naisele koju, et tagasisõiduga viibin ja otsustasin sõita Krakovisse, kus minu tuttav väliskaubandusametist oli vahepeal Poola väliskaubanduse juhiks, et tema kaudu saada teateid kuidas hindavad Saksa valitsusringkonnad seda Leedu vahejuhtumit, mis võib meid ju kohe Euroopa mandriühendusest ära lõigata. Järgmisel hommikul oli aga juba teade lehes, et Vene valitsus nõuab Leedu peaministri sõitu Moskvasse vahejuhtumi üle aru andma, asi oli seega hoopis tõsisem ja kiirem ning otsustasin sõita Berliini, et seal andmeid koguda. Berliinis selgus, et Saksa ametlikud ringkonnad polnud sugugi häiritud sellest sündmusest, näis, et neid Balti küsimus ei huvitanud. Seda ei suutnud ma mõista ja püüdsin igapähele selgitada, et see küsimus omab suurt tähtsust Saksamaale: Vene piir satuks ju siis Memeli juurde ja konflikti puhul oleks Läänemeri Vene laevastikule vaba ning Vene lennuväljad nihkuks üsna Saksa piiri lähedale. Kui nüüd Lenini õpetuse järele Venemaa peaks õigeks sekkuda sellesse sõtta, siis oleks ju Saksamaa päris ohtlikus olukorras. Kui aga Balti riigid jäävad vabaks, siis algaks ju võitlus Baltikumi idapiirilt, Saksa väed oleks Leningradile lähedal ja Saksa lennukite lennuväljad Saksamaast kaugel Vene piiril, kust lend Leningradi ja Moskva peale hulga kergem ja oleks võimalust Vene sõjalaevastikku juba Soome lahes miinivõrguga isoleerida.

Minu kõnekaaslased hakkasid nüüd ka teisiti mõtlema ja neil hakkas kahju nii soodsa positsiooni kaotusest. Nad ütlesid, et kannavad ette oma kõrgemale ülemusele ja kui seal mingi otsus langeb, siis saadavad mulle kulleriga teate kui mitte muud, siis õigeaegse hoiatuse. Sõitsin siis koju. Olin vaevalt mõne päeva kodus kui tuli kuller, kes juba paar korda varemalt oli käinud, tollal küll vaid dr. Besti isikliku ametnikuna. Tema ütles, et on vaja kiiret salajast kokkusaamist Pätsuga. Mul tuli meelde, et üks Berliinis küsis, kas mul oleks kui vaja, võimalust luua salajast kokkusaamist Pätsuga, mida ma jaatasin. Lühidalt, tagantjärele tarkusega - nüüd hakkas sakslastel kahju, et nii kiirelt andsid ära Balti riigid, millede asukoht ometi on strateegiliselt tähtis. Nad tahtsid katsetada, kas saab tühistada või et venelased lükkaksid edasi Balti riikide annekteerimist seni, kuni Saksamaal mingil teisel viisil korda läheb seda üldse tühistada. Sõda Venemaaga polnud tollal veel kavatsetud. Oli vaja, et Päts läheks lennukiga salaja kokkusaamisele Saksamaale, millest peaks leiduma tee asja lahenduseks. Pätsu peeti Balti riikide juhtidest kõige targemaks ja kaalukamaks ning arvati, et Päts suudab tõmmata kaasa teisi.

Kui vähe meie välispoliitikal arusaamist olukorrast oli: meil nagu ei pandud Leedu vahejuhtumit üldse tähelegi, keegi polnud häiritud ja kõik tundsid

olukorra nii rahuliku olevat, et Päts sõitis Orule puhkusele just sel kõige pinevamal ajal! 1. juunist 1940. aastal, mil toimus vahejuhtum Leedu piiril, kuni 16. juunini 1940, mil Moskva esitas Eestile ultimaatum, milles nõuti vastust kaheksa ja poole tunni jooksul, oli vaid 15 päeva kiiret arengut, millest Päts, Uluots, välisminister Piip, kõik valitsusliikmed, kõik meie poliitikud ja meie saadikud välismaal mitte midagi ei märganud. On otse imestamisväärne, et nad olid kõik rahulikud ja puhkasid! Häiritud olin nähtavasti vaid mina üksi. Ma läksin seepärast preester Pätsu juurde ja palusin teda vennale ütelda, et tahan temaga kiirelt kokku saada ning ta võiks paari sõnaga mainida asja vajadust. See oli reedesel päeval. Meie ei teadnud keegi, et vahepeal tegelikult toimus võidujooks sakslaste ja venelaste vahel ja venelased võitsid selle mõne juhuse ja päeva võrra. Nikolai ei tahnud vända kohe reedel tülitada. Laupäeval ei saanud tema Orule sõita ja lootis seda pühapäeval pärast jumalateenistust teha. Laupäeval aga teostusid juba tuntud sündmused õhus ja merel, ja Eesti oli juba venelaste poolt sisse piiratud. Nikolai Päts ei teadnud neist midagi, muidu oleks ta kohe mõistnud minu sõnade kiire edasiütlemise vajadust. Ka mina ei teadnud neist sündmustest tollal midagi. Teatasin P.-le, et ta peab veel ootama ja sõitsin laupäeva õhtul koju.

Pühapäevaseid sündmusi mina ise ei teadnud, need on Tambeki mälestustes, mina neid siin kordama ei hakka. Märgin vaid, et Tambekil polnud aimugi minu kontaktist Pätsuga ja ei teadnud seepärast ka tähtsust omistada minu soovile Pätsuga kokku saada. Kui aga pikemalt mõtles, siis arvas, et mitte viga teha peab aru Grabbiga. Ka Grabbi ei teadnud neist midagi, vaid ütles, et Päts on samas ligidal, küsib tema käest. Kui Päts kuulis, siis ütles, et Mäe sõitku kohe Orule. Kõik mõtlesid, et mind ju iga silmapilk Pääskülast telefoniga kätte saab. Aga vaevalt sai Tambek edasisi asju käiku panna kui jälle helises telefon. Helistas Grabbi ja ütles, et Tambek teatagu kohe Mäele, et ta mitte Orule ei sõidaks, vaid Päts tuleb ise Tallinna. Ta istub juba autos ja ootab vaid, et Grabbi kõne lõpetab ja ka autosse istub. Nüüd muutus asi Tambekile kummaliseks: see tundmatu Mäe tahtis Pätsu jutule ja Päts käskis teda kohe Orule tulla. Nüüd äkki otsustas aga ise Tallinna sõita Mäega kohtumiseks!

Mis oli aga vahepeal sündinud? Venelased esitasid teise väheste tundidega piiratud ultimaatum ja kui Uluots sellest Pätsule teatas oli loomulik, et Päts kiirelt sõitis Tallinna.

Seda sündmust on pagulasajakirjanduses mitmeti ebaõiglaselt kirjeldatud. Nii näiteks kirjutas tolleaegne välisministri abi professor Kaasik ajakirjas «Vikerlane» 1949. aastal muuseas järgmist:

«Siis järsku tuli Moskvast telegramm või telefoniline teade, et meie saadik Rei on väljakutsutud Molotovi juurde ja palub valmis olla tähtsate teadete vastuvõtmiseks. Minister (Piip), kes parajasti pidi minema Balti sõprusühingute kongressile, mida just peeti Tallinnas, pidi sellest esinemisest ära ütleva ja sõitis selle asemel Kadrioru lossi presidendi juure, kus samal ajal olid ka peaminister Uluots ja teisi valitsuse liikmeid.» Tegelikult oli president sel ajal Oru lossis

puhkamas. Ma tsiteerin edasi: «Vahepeal oli minister jõudnud tagasi presidendi juurest. Ka seal oli valitsenud sama vältimatuse ootamise meeleolu ja esialgselt arutatud vaid võimalike nõudmiste ulatust.» Ka see ei vasta tõele, sest president oli Orul ja minister ei olnud mitte Orul. Silmatorkav on aga Kaasiku märkus, et valitses vältimatuse ootamise meeleolu, s.t. juba ette kapituleerumine! Ja edasi «Tõenäoliselt oli juba seal sisuliselt langetatud otsus alistuda ultimaatumile.» Otsus alistuda ultimaatumile, mille sisu veel ei teatudki! Ja räägib ultimaatumist, kuna Moskvast teatas Rei vaid, et «tähtsate teadete vastuvõtmiseks.»

Vaatame edasi. «Vahepeal oli (kirjutise teksti järele pidi see olema umbes kell 14) ka president Päts jõudnud välisministeeriumi. Ta istus ministri kabinetis, väliselt rahulik ja asjalik, kuulas ära ultimaatumi teksti, tegi vaid korralduse valitsuse kokkukutsumiseks kella kolmeks ja lahkus siis uuesti Kadriorgu.» Nõukogude Liit esitas ultimaatumi kell 15. 30. Uluots teatas sellest Pätsule Orule telefoniga, mille peale Päts kohe sõitis autoga Tallinna ja jõudis Kadrioru lossi umbes kell 17.45, pesi seal käsi ja sõitis kohe edasi Toompeale valitsuse koosolekule. Ja lõpuks ülaltsiteeritud ajakirjast: «Presidendi lahkudes, jäid juuresolijad nagu nõutult tegevusetuks.» Viimane lause on lihtsalt mõistmatu, sest iga teise riigi välisministeerium oleks palavikuliselt kõik telefonid käima pannud informatsiooni soetamiseks valitsuse koosoleku jaoks ja välisminister oleks otsekohe asunud ultimaatumi analüüsile ja valmistanud ette oma ettekannet valitsusele!

Niisiis ei vasta ülaltoodud faktid tõele, täpsed teated aegade ja sisu kohta leiduvad Tambeki mälestustes. Selleks toon raamatu lõpus Tambeki kirjelduse koopia ja kuna selles Tambek minu suhtes esitab ebaõigeid andmeid, siis lisan ka minu kirja ärakirja temale, milles tema pahatahtlikkust õiendan.

Ütlesin juba, et ma laupäeva õhtul sõitsin koju. Kuna pühapäeval oli haruldaselt ilus ilm, siis otsustasime naisega sõita linna. Käisime Pirital ja Kosel jalutamas, siis järgemööda kahes kinos ja viimase rongiga öösel sõitsime koju. Kirjutuslaual oli sedel teenijalt, et president Päts olevat mitu korda helistanud ja minu järele küsinud ning palub mind kohe temale helistada kui koju tulen. Kell oli üks öösel ja otsustasin järgmisel hommikul tema juurde koju minna. Läksin enne ärisse, aga ka seal oli ukse vahel sedel Nikolai Pätsult, milles palus kohe tema juurde tulla kui selle kätte saan. Naaberkorteri omanik tõi ka kirja, mille Nikolai Päts oli sinna andnud palvega, seda kohe mulle anda kui kuulevad mind seal olevat.

Arvasin nüüd, et peab midagi pakilist olema, et ta nii taga otsib. Pean vahepealsetest sündmustest ütlema, et Päts seekord sõitis rekordilise kiirusega Orult Tallinna, auto sõitis vaid lossi ette, et ta saaks käsi pesta ja rääkida Tambekiga. Temalt ta kuulis, et mind pole kätte saadud, kiiruse pärast võttis Tambeki autosse kaasa, sulges autos hoolikalt vaheklaasi vastu autojuhi ruumi, nii et autojuht ega Grabbi ei võinud kuulda nende juttu, ja laskis Toompeale sõidu kestel Tambekil jutustada, mida ta minult teab.

Valitsuse koosolekul otsustas Uluotsa valitsus venelaste ultimaatum

vastu võtta ilma protesti ultimaatumis olevate valedete ja ebaõigete väidete vastu avaldamata ning ilma neid ümber lükkamata. Ühtlasi astus Uluotsa valitsus tagasi, president võttis tagasiastumise vastu ning palus valitsust asju ajada edasi kuni uue valitsuse ametisse astumiseni.

Järgmisel hommikul kella kümne paiku läksin siis Nikolai Pätsu juurde koju. Ta tegi ise ukse lahti ning oleks mulle kui kadunud lambale kaela langenud. Ta näitas mulle vaid riietevarna poole ning ruttas telefoni juurde, jättes ukse lahti. Ma astusin sisse, sulgesin välisukse ja kuulsin kui sai telefonis vastust, mille peale ta vaid ütles: «Ta on nüüd siin minu juures.» Kuulas siis telefoni ja pani toru käest. Pöördus siis minu poole ning pani mind istuma. Ütles, et president tuleb kohe sinna minuga rääkima. Polnud rohkem kui kümme minutit kui helises kell ja president tuli, läks otse söögituppa, kutsus mind sinna ja käskis venda hoolitseda selle eest, et keegi meid ei segaks. Pani siis ukse kinni ja istus minu kõrvale. Sissejuhatuses ütles, et peab jutuajamist minuga nii tähtsaks, et katkestas valitsuse koosoleku ja tuli siia ning läheb siis jälle Toompeale tagasi valitsuse koosolekut jätkama.

Nüüd alles sain kuulda, mis lahti on. Päts jutustas mulle venelaste ultimaatumist. Ütles, et kesknädalal tuleb Tallinna Ždanov ning tema on Moskvast kutsunud Rei Tallinna, et ta moodustaks uue valitsuse, mis oleks venelastele vastuvõetav. Rääkisin siis temale seda, mida kuller minule teatas ja mida mina Saksamaal kuulsin. Päts ütles, et nüüd on kõik vist juba hilja. Tema ei või nüüd enam kodumaalt lahkuda ning ta ei saa ka enne Ždanoviga rääkimist mingit otsust teha. Ootab Reid, et saada lähemat informatsiooni, mis siis õieti sündinud on. Seni puuduvad temal igasugused teated Moskvast. Teiseks tahab tema kuulda, mida Ždanov tahab. Küsis, kas mina oleks nõus tema asemel minema Saksamaale neid läbirääkimisi pidama. Ta annab vastava volituse ja meie senise kontakti põhjal usub, et mina õigele otsusele tulen. Ma olin nõus. Leppisime kokku, et tema minule neljapäeval pärast kõnelust Ždanoviga teatab, millal ma sõidan ja mida ütleva pean. Soovitasin tal lasta minu pass kohe korrastada, kuna väljasõit on nüüd raskendatud ja passiga võtab aega, ma ei või ju eripassiga sõita, see äratav tähelepanu. Päts naeratas ja ütles, et minu pass korraldatakse viie minutiga ära kui ta selle Lepa kätte annab. Läksime lahku. Päts sõitis Toompeale tagasi ning mina paar maja edasi oma bürosse.

Päts ütles mulle muuseas: lasin teate lehte panna, et ma jälle Orult tagasi olen, rahvas peab teadma, et mina mitte sündmustest kõrval ei ole. Leidsin selle teate tõesti lehest. Välispoliitilistest sündmustest oli mul seega ka palju täpsem informatsioon kui seda võis leida ajalehtedest. Kõik toimus nõnda. Ždanov tuli, ka Rei tuli. Kuna Ždanov Rei valitsust ei aktsepteerinud, siis ei saanudki avalikkus teada, milleks Rei Tallinna tuli. Nüüd järgnes «revolutsioon» ja «võimas» meeleavaldus Vabaduse platsil. Läksime seda vaatama. Dr. Rütman, Pukk ja mina. Vabaduse plats oli tühi, ainult taga umbes Jaani kiriku ees seisis auto ja selle ümber vast saja-kaheksaja inimese vahel. Autokatusel lehvitas üks mees punast lippu ja pidas kõnet. Vaatasime ringi. Äkki ronis see mees auto

katusele maha ja sinna ronis üks mundris Vene ohvitser. Pukk võpatas ja ütles, et nüüd läheb ju üsna tõsiseks kui Punavägi ennast avalikult vahele segab ja tegi meile ettepaneku tulla temaga koos tema kontori, mis oli ju üsna ligidal Suur-Karja tänava nurgal. Pukk arvas, et küllap tuleb sinna teisigi.

Kui sinna jõudsimel, siis jutustas siseminister Jürma kuidas eelmisel õhtul hilja tema juurde tuli üks vene komissar, ei võtnud mütsigi peast ja nõudis, et tema kirjutaks välja ametliku loa homme pidada Vabaduse platsil meelevaldust. Jürma seletas, et igasuguste koosolekute pidamine lageda taeva all on ülemjuhataja käskkirjaga keelatud, tema seda luba sellepärast anda ei saa, seda võib teha vaid ülemjuhataja. Komissar ütles, et istugu laua taha ja kirjutagu kohe vastav luba, «Muidu ma vahistan teid.» Ja meie iseseisva riigi siseminister ei juhtinud venelast mitte oma saadiku kaudu välisministri juurde, ka mitte ülemjuhataja ega presidendi poole, vaid istus laua taha ja kirjutas seadusevastase loa. Olukord oli selge küll kui mundris vene komissar, müts peas, võis ähvardada teda vahistamisega.

Nüüd läks ka kõik kiirelt. Vangimajadest lasti lahti vangimõistetud punased, ka Narva kindlustuste reetur. Tankide saatel liikus siis rongkäik Pätsu juurde Kadrioru lossi ette. Järgmisel päeval oli Varese valitsus ametis ja ma mõistsin, et siin vastu oma lootusi seisin tõsiasjade ees ja kavatsusi, nagu neid esmaspäeval läbi rääkisime, ei saanud nüüd enam kõne alla tulla. Ma ütlesin ka kullerile, et sõitku tagasi, teha pole enam midagi, ta ju ise nägi, mis lahti on.

Just eelmisel reedel, päev enne Soome lennuki allatulistamist, lendas minu osanik Mähar üle Helsingi Stockholmi, kuna kavatsesime kitsaks jäänud turgudele lisaks leida ühendusi Rootsis. Sündmused tulid aga vahele ja Mähar viivitas tagasitulekuga. Ta telefoneeris mulle Stockholmist ja küsis, mis õieti Tallinnas lahti on ja kuidas olukorda Varese valitsuse all hinnata tuleb. Ta ütles, et saadik Laretei on tema kõrval ja sooviks samuti pilti saada. Kuna pidin arvestama, et kaugekõnet kuulatakse pealt, andsin seletust nõnda, et Mähar aru sai, et mina tõtt rääkida ei või. Mähar ütles, et tema äriväljavaated seal arenevad hästi ning tuleb tagasi umbes nädala pärast. Tahab veel teistesse linnadesse sõita.

Nii oli, et 27. juunil 1940 olin äris varasel pealelõunal üksinda. Ametnikud olid väljas kui helises telefon. Telefonis öeldi: «Siin kolonel Grabbi, teie soovisite presidendi jutule, president ootab teid. Palun tulge kohe.» Toru pandi ära nii, et ma enam ei saanud küsidagi, kus kohas president ootab. Polnud ma ju tema juures Kadriorus kordagi käinud. Kohtusin temaga tema venna korteris. Et Päts ka sellise kutsumisviisi oli valinud senise tava asemel, pidin oletama, et ta on sundolukorras ja arvestab telefonide pealtkuulamist. Ega muidu Grabbi toru kohe ära pannud, ta tahtis lihtsalt takistada minu vastuküsimust, mis oleks kindlasti järgnenud, kuna mina ju enam kokkusaamisega uues olukorras ei arvestanud. Oletasin, et kokkusaamine Toompeal toimuda ei saa, see on ju uute võimude käes, ka mitte lossis, sest seal oli teenistujaid ja nägijaid, otsustasin seepärast sõita administratiivhoone ette.

Läksin siis Raekoja platsile, võtsin endale seal endise Sirgu autojuhi, kes

taksiautoga sõitis. See mees oli kindel, julge ja truu ning teda võis usaldada. Ta oli kogenud mees. Ei küsinud teiste juuresolekul, kuhu tahan sõita, vaid hakkas lihtsalt sõitma. Ma nimetasin temale siis sihi ja ütlesin, et tema igasuguse ülekuulamise puhul sellest sõidust enam midagi ei mäleta ega mind ei tunne. Administratiivhoone ette käskisin teda ootama jääda ning teha kindlaks, kas kuskil mingeid nuhke näha on.

Hoones ootas mind Tambek, kellele Päts oli käskind näidata välja, nagu tuleksin mina Tambeki juurde mingi palvekirja pärast. Alles oma kabinetist pidi ta mind viima läbi Grabbi kabineti valitsuse koosolekute saali, mis ka toimus. Olin esimest korda seal. Jutlesime presidenti oodates Tambekiga ning pea tuli president oma kabinetist tagumist ühendust kaudu. Tambek ja Grabbi tõmbusid tagasi, meie jäime presidendiga üksi ja rääkisime kaua. Päts ütles mulle, et valis selle ruumi, kuna aknad on siseaia poole ja keegi ei saa aknast sisse vaadata. Tema kabinetis oleks see oht olnud, ta on aga hoolega aknast välja vaadanud ning pole märganud, et teda juba oleks valve alla võetud. Vist on neil endiga küllalt tegemist.

Istusime siis suure koosolekulaua nurka, Päts võttis minu käe pihku ja hoidis sellest kaua kinni. Ta ütles, nüüd olen üksi jäänud, kõik lipitsevad nende ümber. Kas teie ei lugenud kuidas kirjutab Tõnisson, ta tervitab punaseid ja kui palju on neid, kes tervitavad, isegi Mälk. Ometi olen mina temale nii palju head teinud, kinkisin talle talu ja näete nüüd kuidas ta kirjutab. Et ka Mälk niiviisi kirjutab, see teeb mulle väga valu. Presidendil tulid pisarad silmi, neid tuli tal veel tihti meie kõneluse kestel silmi ja ta neid ei pühkinudki. Neis pisarates õppisin mina tundma tema suurt armastust kodumaa vastu, tema mõtteid ja isiksust. Salaja andsin südames talle väga palju andeks, ka seda, et kahtlustasin teda teadlikult võimupüüdes sihilikult nii julmalt meiega ja ka minuga talitanud oli. Tahtmatult liigutas mind tema isiku traagika sel momendil sedavõrd, et ka minul pisarad silma tulid. Kui ta minu pisaraid nägi, siis haaras ta minu käest kinni, tõusis üles ja ütles, et tulge, ma näitan teile midagi. Ta viis mind keskmise siseaia poole viiva akna juurde ja näitas näpuga: «Näete, need noored tammed seal. Ma lasksin Saksamaalt kärneri tulla ja see tõi need puud Saaremaalt, kaevas kõigi juurtega välja. Näete kui ilusasti nad on kasvama hakanud.» Vaatasime mõne silmapilgu aknast välja ning läksime jälle laua juurde tagasi. Esimese silmapilguga näis mulle see äkiline intermezzo just nagu meeltesegadus olema kuid hiljem mõistsin, et ta sel silmapilgul äkki valuga ära tundis, et see kõik on läinud kaduma: kodumaa, rahvas, kõik mõtted, milles ta kodumaa tulevikku oli välja ehitanud ning ka need tammed, mis talle olid nii südamelähedased, ta armastas ju puid.

Presidendil oli üks silm sinine ja otsaesel oli kleebitud plaaster, just nagu oleks teda keegi löönud. Esimesel silmapilgul kui teda nägin, arvasin, et teda meelevalduse märatsejad on löönud kuid hiljem rääkis mulle Tambek, et president oli nii elaval und näinud öösel, et oli kukkunud voodist välja, peaga vastu öökappi, millest oli haav otsaesisel ning silm sinine.

Viimati olin teda näinud, ma ei mäleta enam kummal korral kui viisin temale Soome saatkonna kõrvalhoones v. Hentigi kirja või kui tema oli Riigikogu esimees ja elas Tõnismäel. Rääkisin temaga Ungari Instituudi loomisest Berliinis. Siis oli tema noorem ja elasime õnnelikul ajal. Nüüd oli minu ees murtud inimene, kes näeb oma silme ees oma elutöö kokkuvarisemist. Ta jutustas mulle oma kõnelusest Ždanoviga. Ta ütles: «Ma ütlesin talle, et ma olen vana inimene, olen kaheksa korda meie riigi eesotsas seisnud, minul enam mingit isiklikku auhust ei ole, ma elan nüüd vaid veel oma kohusetäitmisele. Ždanov patsutas talle õlale ja ütelnud: «Da, da, ja znaju, starõi konj sbrui ne portit.» Ma tahtsin Rei valitsust teha, Ždanov sundis mulle peale selle valitsuse, ma olin nõus, sest lootsin neid ohjas pidada, nad on ikkagi eestlased ja ega nad lausa põhiseadust rikkuda ometi ei julge. Ma olin vastu, aga pidin ka endise advokaadi Boris Sepa ametisse kinnitama, näete, missugused pasatskid nende hulgas on, otse häbi.»

Edasi seletas ta täpse asjalikkusega, millised kavatsused ja nõuded venelastel on, et on selgesti näha kuidas nad end sõjaks ette valmistavad, andku ma need teated sakslastele võimalikult täpselt ja kiirelt edasi. Päts ütles, et tema arvamist mööda sõda sakslaste ja venelaste vahel on möödapääsmatu, aga sakslased võivad ennast surnuks ja siis määravad Euroopa korda ikkagi Lääneriigid. Kui sakslased meid venelaste alt päästavad, siis võime sõja lõpus jälle iseseisvuse tagasi saada. Tähtis on, et sakslased võimalikult kiirelt sõda alustaksid, sest ei tea, mis venelastel veel ees on meiega. (Pukk ütles hiljem, et Päts lootis kindlasti, et sakslased alustavad sõda veel 1940. aastal). Sel ajal lendas üks lennuk üle ja selle propellerimürin segas meid. Päts ütles, et need massuurikud lendavad juba hommikul kell kuus minu pea kohal ringi, just nagu tahaks sihilikult oma võimu näidata.

Tihti ohkas Päts keset kõnelust sügavalt ja jälle läksid silmad niiskeks. Ta ütles, et mina pean nüüd katsuma võimalikult pea sõita Saksamaale, tema annab volituse kaasa, et võin tema nimel alla kirjutada igale lepingule, mis meid päästab. Arvas siis, et ei, see võib kardetav olla kui mul volitus on taskus, ta annab selle Saksa saadiku kätte, kes saadab selle diplomaatilise postiga Saksamaale, seal võin seda paberit julgelt taskus kanda. Pukk jutustas mulle hiljem, et tema viis Pätsu volituse mulle Frohweini kätte. Et mitte riskeerida, leppis tema täpse aja Frohweiniga kokku, et kohtuvad Kaarli puiesteel. Pukk istus täpsel kellaajal Kaarli puiesteel pingil, ajaleht käes ja ajalehe vahel dokument. Frohwein tuleb Kaarli kiriku poolt pikkamisi ja istub Puki kõrvale, räägivad veidi ilmast, Frohwein tõuseb püsti Puki ajalehega. Pukk jääb edasi istuma. Frohweini käest keegi midagi ära võtta ei või ja Pukki milleski ka süüdistada ei saa kui keegi näinud oleks. Päts ütles: «Teil oli õigus, oleksin pidanud kohe teie passi laskma korraldada, nüüd on Lepp ametist kõrvaldatud ja mina, president, ei ole enam võimeline teile passi soetama. Peate katsuma ise äriliseks otstarbeks passi saada ja sõitma siis kohe. Kas teil raha on?» Ütlesin, et kuludega saan hakkama. President mõtles siis veidi ja ütles: «Teil läheb seal

rohkem raha tarvis, kahju, et ma sellele kohe ei mõtelnud, meil on raha väljas olemas, ma pean seda asja korraldama, tulge tuleval kesknädalal minu juurde, ma ei tea veel, kas mind juba valvatakse, aga ega see tulemata ei jää, siis me enam kokku saada ei või. Ma lähen Kosele maale, tulge sinna minu juurde, seal keegi meid ei näe.» Leppisime ka selles ajas kokku. Aga ka selles Päts eksis. Päev enne meie kokkulepet sõitis minu vend Koselt Pätsu lähedalt mööda, nägi teel mõningaid mehi üksikult seismas kui lähedale sai, peeti ta kinni ja küsiti, mida ta sealt otsib. Vend ütles, et tahtis vaid sealt läbi sõita, ei teadnud, et see keelatud on. Teda lasti edasi sõita, mina pidin aga neil eeldustel Pätsu juurde minekust loobuma.

President rääkis mulle siis kuidas tema tulevikku ette kujutab. Nii see kahjuks aga ei teostunud, venelased olid kärmed meie riigi likvideerimisega. Soovitasin Pätsul põgeneda salaja välismaale. Päts läks väga tõsiseks, otse kurvaks ning ütles, et seda tema ei tee. Ta on juba vana inimene ja jääb oma rahva juurde, tulgu mis tuleb. Ütles: «Teie olete veel noor, minge ja otsige abi, mis meid päästab.» Tõusime üles, raputasime kaua kätt ning siis pöördusin mina välisukse poole ja Päts oma kabineti sideukse poole. Olin ukssel kui äkki Päts hüüdis mind tagasi ja ütles, et meie oleme ühe tähtsa asja päris ära unustanud, meie peame kokku leppima, mis meie siis ütleme kui venelased meilt küsivad, mis meil siin tegemist oli. Mina hakkasin naerma ja ütlesin: «Härra president, mõne aasta eest lasite mind konspiratsiooni pärast vangi panna ja nüüd teete teie mulle ettepaneku ise teiega koos konspireerida!» Ka Päts naeratas ja ütles, et see ei tee midagi, tema istus ka ühe aasta vangis. Vangisistumist on riigimehele staažiks vaja. Aga võib olla, et venelased juba valvavad ja saavad teada, et teie siin käisite. Meie peame ühesugust juttu rääkima kui meilt küsitakse. Mõtles siis mõningaid võimalusi ja ütles siis: «Kõige parem on kui ütleme, et käisite siin oma õigusi tagasi palumas ja esitasite vastava palvekirja.» Hiljem kuulsin Tambekilt, et seletusviis oli Pätsul juba enne valmis mõeldud ja ta käskis Tambekil mind välja saates rääkida, nagu jätkuks meie jutt sellest palvekirjast.

Läksin minema. Autojuht ütles, et ta on hoolega ringi vaadanud kuid ühtegi nuhki polnud märgata. Nii see ka oli, venelased ei saanud sellest külaskäigust midagi teada, muidu oleksid nad mind ju kohe kinni võtnud ja mind poleks enam. Astusin kesklinnas autost maha, mis kohe edasi sõitis ning mina tegin jalgsi veel mitmeid tiire, et näha, kas keegi mulle järele käib. Kui olin veendunud, et keegi mind ei jälita, läksin büroosse ning kirjutasin kohe valmis palvekirja presidendi nimele ja viisin selle ka kohe posti. Paar päeva hiljem sain Tambekilt vastuse ametlikult, et minu palve olevat ülearune olnud, kuna president on kõik vabadussõjalased juba amnesteerinud õiguste tagastamisega.

Elasin nüüd närvepingutavaid päevi. Järgmisel päeval läksin sise-ministeeriumi ja palusin end Undi jutule. Võtsin kaasa telegrammi piirituse tellimise kohta, mis rahaliselt väga suur oli, tahtsin Undile teha selgeks, et mul on selle riigi monopolile väga kasuliku tehingu pärast vaja sõita välismaale. Undi sekretär kuulas mind ära, käis siis Undi juures sees ja tuli tagasi öeldes, et

minister mind selles küsimuses vastu ei võta, kuna neid asju ajab täna hommikust peale uus ministriabi Habermann. Ma pöördugu tema poole. Läksin siis teise koridori otsa, kus asus Habermanni kabinet. Kuna ta oli ametis veel värske, polnud tema jutule kedagi ootamas ega olnud ka mingit sekretäri ja sain kohe tema jutule. Rääkisin temale uuesti sama lugu, näitasin telegrammi ette kuid Habermann ajas end sirgu, et eriti väarikas välja näha ja ütles, et tema ei lase mitte kedagi välja sõita. Praegu on käimas igasuguseid seaduslikke ja mitteseaduslikke aktsioone ja enne kui tema neid selgitanud ei ole, ei saa mitte keegi väljasõiduluba. Ma nägin, et asi võib minna kardetavaks, ei teadnud ju mina veel kindlalt, kas minu käik Kadriorgu ehk teada pole ning vabandasin end kiiresti tülitamise pärast, võtsin telegrammi laualt, panin tasku, kummardasin hästi viisakalt ja lahkusin väga mureliku südamega. Selge oli, et väljasõiduluba üldse ei saa, ei teadnud ka kui kaua ma veel vabaduses viibin, sest minu vahistamisega ühtlasi jääb teostamata presidendilt enda peale võetud ülesanne. Oleksin mina tollal olnud tavaline kodanik, kellel ei lasu mingeid poliitilisi pattusid ning kes ei pea kartma oma salajase käigu ilmsikstulemist, siis oleksin elanud rahulikku elu. Oli ju teada, et kes kord NKVD kätte langeb, see eluga enam välja ei tule. Nüüd aga ei aidanud midagi, pidin hiilima Saksa saatkonda, et kulleriühendust Berliiniga jalule seada. Pärast tegin kindlaks, et hiilida poleks tarvis olnudki.

P. tuli kiirelt minu juurde ja andsin temale kogu selle informatsiooni kaasa, mille presidendilt saanud olin. Lisasin omad seletused ja ettepanekud juurde. Hiljem ütles Göring Nürnbergi kohtus, et teated, mida nad olid Eestist saanud, olid põhjustanud Hitleri otsust venelastega sõda alustada ning see otsus tehti juulis 1940. Ei võinud ka teisiti olla, sest nii täpseid andmeid nii kõrgest allikast pidi usaldama. P. käis nüüd veel mitmel korral minu juures, kuna sellest arenes teadetevahetus Berliini ja minu vahel. Teist teed valida ei saanud, kuna minu väljasõit oli võimatu. Iga P. külaskäik, kes küll väga ettevaatlikult ja osavalt toimus, oli uueks põhjuseks närvide pingele, kuna iga päev pidin arvestama võimalusega, et mind võetakse kinni kahtluse pärast läbikäimises riigisakslastega.

Sõit Saksamaale

Et mitte silma torgata, likvideerisime kiiresti oma äri, millel oli ju esimese järgu äriluba, kuna pidime teostama kaubavahetust välismaaga. Ta oleks seepärast muidu sattunud natsionaliseerimise alla. Kasutasin nüüd majandusministeeriumi korrupsioonist tekkinud tutvust Cordiga ning liitsime oma äri «Rekta» nimelise kontoriga, mis tegutses madala ärijärguga, nii et natsionaliseerimist karta polnud. «Rekta» asus dr. Laamanni majas ja asus Saksa saatkonna lähedal, nii et mul oli nüüd hõlpsam sinna minna.

Läksin siis saatkonnadirektori Schulmanni juurde (kohtusime temaga uuesti Saksa Riigipäeva valimiste õhtul 1953. aastal Bonni parlamendi all korral

söögisaalis kui just öeldi esimesi tulemusi, millede järele Adenauer oli saanud Ruhri kindlates sotside kantsides absoluutse enamuse) ja palusin teda vahendada, et saaksin ümberasumise korras asuda Saksamaale, sest P. teatas mulle, et kavatsetakse teostada veel üht ümberasumise aktsiooni. Schulmann ütles mulle kategooriliselt ära, mina olevat «belastet» (kompromiteeritud) poliitiline isik, sarnast nemad ümber asundada ei või, siis arvatakse, et Saksa riik on vabadussõjalastega ühe mütsi all ja seda neil ei ole mitte tarvis, see teeks neile vaid pahandusi. Ma vaadaku ise kuidas välja pääsen mõne kaubalaevaga, nemad minuga tegemist teha ei taha! Teatasin sellest P. kaudu Berliini ja palusin sealt mitmesuguste tuttavate kaudu abi. Nüüd juhtus, et Schulmann ise palus mind enda jutule tulla, ta oli väga lahke ja ütles, et mind on saatkonna kaudu välja nõudnud ümberasumise korras väliskaubanduse amet (minu esimene tuttav), SD peaamet (Best), SA kõrgem juhatus (*Werberat der deutschen Wirtschaft*) ning Ribbentropi büroo (Kleist). Sõbrad olid seega ustavad sõbrad. Schulmann ütles, et saatkond teeb kõik, mis iganes võimalik, et minu ümberasumine õnnestuks. Käskis mind Robert von Bergi juurde minna, kellele on tehtud ülesandeks minu asja tehniline korraldamine.

Ümber asuda tahtis ka kapten Laamann. Kuna ka tema suhtes oli oht suur, siis kasutasime ära minu metsa Nõval. Minu ema asus sinna alaliselt meie metsavahi majasse elama, et minul oleks pelgupaik, niipea kui Tallinnast kaduma pean ning Laamann koos naise ja lastega asus samuti sinna. Kaupmees Oksenberg, kelle äri natsionaliseeriti, tuli minuga kaasa ja me ehitasime ühiselt majale veel kaks tuba juurde. Oksenberg oli osav puusepp. Kui põgenesin kodumaalt, pidi Oksenberg jääma Nõvale seniks, kuni tulen tagasi päästjatega. Ta ei kannatatud aga tegevusetust välja, läks Tallinna tagasi, sealt Loksale tööle, kust teda siiski küüditati.

Tundsin von Bergi palju aastaid, ta oli Rakvere saksa gümnaasiumi direktori poeg, tema vanaisa ema poolt oli inglane. Arutasime temaga kõik minu dokumendid läbi ja tegime kindlaks, et neist ei jätku ümberasumiseks. Ka Ilumäe koguduse tõend, pastor Viks oli tollal selle koguduse ametlikuks pastoriks, ei päästaks mind, sest minu juures ei tohi riskeerida sellega, et Vene esimene komisjon mind läbi ei lase, siis ei saaks üldse läbi. Berg otsis teist võimalust ja siis selgus, et esimese ümberasumise puhul 1939. aasta lõpus oli mitu siseministeriumi ümberasujate formulari alla kirjutatud *in blanko*, siseministeriumi ametnike allkirjad olid all, pitsatid ka kuid formularid ise olid täitmata. Neid oli nähtavasti võltsimiseks ette valmistatud ning nad olid dr. Weissi käes. Berg täitis nüüd minu ja mu naise jaoks formularid ning kavatsus oli Vene komisjonile ütelda, et ma jäin maha esimesest ümberasumisest ja sellepärast on mul see dokument alles. Raskus seisis aga selles, et kui venelased oleks tahtnud saksa vähemusrahvuse kartoteegis, mis asus Riigiarhiivis, järele kontrollida, siis oleks võltsimine kohe välja tulnud. Peaks vastava kartoteegi kaardi täitma ja seda arhiivi sokutama. Ta andis mulle paki kartoteegikaarte kaasa isikutest, kes olid surnud, mispärast nende kartoteegikaardid polnud

arhiivis. Püüdsin siis kodus neid võltsida. Küll kraapisin nimesid välja, küll püüdsin hapetega ja igasuguste abinõudega, milledest aga kunagi kriminaalromaanides lugenud olin kuid võltsingud kukkusid kõik nii rumalasti välja, et esimesel pilgul kohe nägi võltsimist.

Rääkisin Bergiga, kas ei saaks üht uut eksemplari, mida oleks kerge täita ja arhiivi sokutada. Berg ütles, et selles just häda seisabki, et ühtegi uut kartoteegikaarti pole säilinud. Juhuslikult kohtasin linnas tänaval oma vana sõpra Gottlieb Neyd. Küsisime vastastiku kuidas läheb. Tema jutustas, et on nüüd Riigiraamatukogu ja Riigiarhiivi direktoriks. Mul süda hüppas sees. Rääkisin temale asja ära ning tema lubas otsida, kas mõni puhas kartoteegikaart on olemas. See polevat aga kerge, sest seal on ametis üks punane preili, kes kõige järele valvab. Paar päeva hiljem teatas Ney, et on leidnud kümnekond puhast kartoteegikaarti ning võib asja korraldada minu ja teiste suhtes kuid ainult tingimusel, et ka tema ise saab ümberasustatud, muidu võtavad venelased teda kinni. Leppisin Saksa saatkonnas Ney tingimuses kokku, ta sai ka kiirelt ümberasustatud. Ney jutustas mulle kuidas tema öö läbi tegi võimlemisharjutusi, et higiseks minna ja siis iga kord higiste kätega võttis meie kartoteegikaardid kätte, kuni hommikuks nägid need uued kaardid sama määrdunud ja kulunud välja nagu teisedki. Nii olin ka mina dokumentide poolest päästetud ja vormiliselt sakslaseks muutunud.

Ühel päeval teatas mulle Berg, et mina õhtul pimedas mingi Toompeale Kohtu tänavale teatud majja ja helistagu teatud ukse taga. Korter kuulus Saksa ümberasumise komisjonile. Tegin seda, mind võttis vastu üks väga pikakasvuline mees, kes tutvustas end kui dr. Schindowski, Tilsiti linnaeape. Teda on Berliinist SD peaameti poolt saadetud Tallinna ning temale ülesandeks tehtud mind ümberasumise komisjonis läbi viia. Tema on vahepeal juba kõike lähemalt uurinud kuidas asjad käivad, jälginud kõigi venelaste käitumist ja omadusi ning kõige rumalama venelase avastanud. Tema on koostanud nüüd järgmise kava, millest mina täpselt kinni pidama pean. Kui keegi ümberasumist soovija tuleb Pikale tänavale komisjoni majja, siis peab ta end kõigepealt registreerima kahe erariides miilitsaametniku juures. Neilt saab tema numbri, mille järele teda mõni päev hiljem kutsutakse komisjoni ette. Ta on pannud tähele, et niipea kui üks paberipoogen registreeritute nimesid täis saab, siis saadetakse see Pagari tänavale. Seal vaadatakse vist järele, keda ümberasumisele lasta ja keda mitte ning keda ei taheta välja lasta, see vahistatakse enne komisjoni ette ilmumist. Neid aga, kes juba komisjoni poolt on ümberasumisele lubatud, ei tohi venelased enam puudutada, sest neid loetakse Saksa kodanikeks. Ma pean siis ümberasumise eelviimasel päeval üsna hommikul vara koos naisega tulema ja püüdma olla esimene registreerimise lehel. Niipea kui olen registreeritud ja number käes, lähen koridori, kus ootab dr. Schindowski mind. Kuigi minu number pole veel kutsutud ja peaksin alles paari päeva pärast tulema, viib tema meid kohe tagumist pöördtreppi kaudu teisele korrale komisjoni ette. Ta on selleks juba kõige rumalama venelase välja otsinud. Et aga

mitte etteaimamatuid raskusi ei tekiks, siis peab minu naine tegema end peaaegu kurdiks ja mitte vastama venelase küsimustele, vaid paneks käe kõrva taha ja karjaks «Wie, bitte?» («Kuidas, palun?») ja mina vastan siis tema eest.

Nii see ka toimus. Kõik läks libedasti kuid äkki jäi venelane sise-ministeeriumi tõendi juures mõtlema ja küsis komisjoni sakslasest liikme käest, kas saaks selle tõepärasust järele kontrollida, sest paber on liiga vana. Selline pööre oli halb kuid dr. Weiss, keda kõrvalt pealtvaadanud dr. Schindowski kohe sinna kutsus, selgitas venelasele, et paber on õige, sellel on tema enda allkiri all. Ta tunneb seda asja ja pealegi on täna pühapäev ja ametiasutused kinni, nii et järele küsida ei saa. Dr. Weiss rääkis niisuguse innuga venelasele auku pähe, et selle kõhklemine kadus, istus laua taha ning lõi oma pitsati paberile peale. Sellega oli asi otsustatud. Nüüd hoolitses dr. Schindowski selle eest, et lõppruumis kirjutatakse kohe välja tõendid, milledele nii Vene kui ka Saksa volinikud alla kirjutavad. Ka see toimus kaunis kiiresti, nii et mina lahkusin ümberasumise komisjonist juba Vene kodakondsusest vabastatuna ning Saksa kodakondsusse vastuvõetud isikuna enne veel kui alt miilitsast minu nimega registreerimisleht oli Pagari tänavale viidud. Kasutasin siis ka juhust, et ühele isikule, kes mind «seltsimees» kõnetas, öelda, et mina ei ole seltsimees, vaid härra!

Kiirelt toimus ka ärasõit. Pakkisime oma asjad, mida kaasa võtta tohtis, kastidesse. Üks ümberasumiskomisjoni Venepoolne ametnik, keegi ametnik Tallinnast, tuli Pääskülasse, võttis ümberasumise lepingu kohaselt minu varanduse üle, mida kaasa võtta ei tohtinud, selle hulka kuulus maja, kogu mööbel ja armatuurid, mis ületasid kaasa võtta lubatud normi, pangakontod jne. See akt alla kirjutatud, oli tee vaba. Ümberasumise komisjoni poolt teatati aeg, mil peame olema reisivalmis, kõik valmispakitud kastid toimetatakse hiljem järele. Ka neist ei lasknud tollivõimud hiljem osa läbi, muu osa oli aga väga põhjalikult läbi vaadatud, vaibad olid lõhki lõigatud ning mõningad asjad, nende seas ka minu veesaapad, olid kadunud.

Määratud hommikul ootasime ära viimist. Veoauto sõitis ette. Oli mingi sadamaartelli auto, võttis meid ja meie kohvrid kaasa ning sõitis siis veel teisi ümberasujaid Kivimäelt ja Nõmmelt peale võtma. Automehed olid varasele hommikutunnile vaatamata viinastanud ning teades, et meie lahkume kodumaalt, rääkisid väga avameelset juttu. Esimesena ütlesid töölised kohvreid peale tõstes minu naisele, et teised ei või julgeda nii silmatorkavalt kanda eesti värve. Vaatasin naisele otsa, temal oli must kasukas, valge sall ning sinine kübar peas. Automehed viisid meid sadamasse, viisid kohvrid tollihoonesse ning siis juba üsna tasase häälega soovisid head reisi ja jällenägemist. Sama ütles mulle ka Nõval valla täitevkomitee esimees, üks vana kommunist kui võttis minult üle metsa ja hooned. Metsavaht tahtis minult luba, et ta võiks veel enne üleandmist lahutada ära üht palkidest küüni ning saagida põletuspuudeks. Täitevkomitee esimees pani mulle käe õlale ja ütles: «Härra, ärge laske küüni ära lõhkuda, seda läheb pärast jälle tarvis kui tagasi tulete!»

Ning veel üks imelik pilt lahkumisest: minu naine oli Nõmme gümnaasiumi õpetaja. Selle gümnaasiumi direktor võttis vanemate klasside õpilased kõik üksikult käsile, kutsus neid oma kabinetti, mis ta nendega nelja silma all rääkis, seda ei tea kuid iga tütarlaps tuli tema kabinetist välja nuttes ja ütles teistele, et mina olen nüüd ka komnoor! Ning lehest võisime lugeda: Nõmme gümnaasium on kõige eesrindlikum, tema õpilaste hulgas on komnoorte protsent kõige suurem. Kui minu naine temale teatas, et meie oleme kodakondsusest vabastatud ning ümberasumisele lubatud, siis vallandas ta minu naise otsekohe ametist kuid temaga jumalaga jättes nelja silma all ütles, et jäägu ikka heaks eestlaseks ning näitas oma mansetinööpe, millel olid eesti värvid. Mina sellest aru saada ei osanud ja hiljem Koljot sakslaste ajal koolidirektoriks määrata ei lubanud, ta võis töötada õpetajana.

Meie tolliametnikud olid väga kenad ja pigistasid asjade läbivaatamisel ühe silma kinni kui ülemust polnud lähedal. Ülemus oli küll eestlane ja kirjanik Mändmetsa poeg, keda mõlemad tundsimme kuid pidas kodumaalt lahkumist äraandmiseks ning tegi raskusi, kus sai. Tänapäeval peetakse põgenemist ümberasumise kaudu targaks teoks, tollal aga mitmed neist, kes tänapäeval ütlevad teisiti, mõnitasid ja pilkasid ümberasujaid, nemad pidasid kohalejäämist venelaste võimuses ainuõigeks rahvusluse tõendamiseks.

Tollimajas toimus südantlõhestavaid stseene ümberasujate ja nende koerte vahel. Venelased ei lubanud koeri kaasa võtta ja üks vanem inimene loobuski ümberasumisest ning jäi oma koeraga maha. Ühel sakslasest ümberasujal oli kaasas papagoi. Sellega oli suuri raskusi. Nimelt keeldus ümberasumise komisjon temale lubamast papagoid kaasa võtta, papagoide haiguse pärast, mis on nakkav ja ohtlik inimestele, oli Saksamaale üldse papagoide sissevedu keelatud. Saksa saatkond küsis papagoi omaniku palvete pärast veelkord Berliinist välisministeeriumist järele, kas ei võiks teha erandit, kuna lind on terve ja arstlikult läbi vaadatud. Vastus ütles, et erandi tegemine on võimatu, kuna sisseveokeeld on kategooriline. Viimase abinõuna telegrafeeris papagoi omanik Saksamaale Himmlerile ning palus temalt eriluba papagoi kaasavõtmiseks, kuna tema ei saavat papagoid sellel põhjusel maha jätta, et papagoi rääkivat vaid saksa keelt! Nii imelik kui see ka on, Himmlerilt tuli telegraafiline luba seda saksa keelt rääkivat papagoid kaasa võtta.

Pärast asjade läbivaatust viidi meid tallihoonest laevale. Laevatrepi ees seisis veel üks miilitsamees, kes võttis meilt ära ümberasumistõendi venekeelse poole ning siis olime juba välismaal, s.t. Saksa laeval. Üks esimesi, keda laeval nägime, oli ajakirjanik Libe, keda juba väga kaua polnud näinud, Ta ütles, et pääses ümberasumisele oma sakslasest naise läbi. Ta oli nimelt abielludes võtnud perekonnanimeks naise perekonnanime. Ta oli abiellunud Viljandi apteekri tütreaga.

Laeva ärasõit Tallinnast oli väga kurb, suurem enamik olid ju eestlased ning pisarad olid neil silmis kui Tallinn pikkamisi vajus kaugusse. Mina teadsin, et meie lahkume kodumaalt vaid üürikeseks kui minul läheb korda seda

ülesannet täita, mida enda peale olin võtnud. Ma ei kahelnud selles hetkekski. Aastaid nimetasid rahvuskaaslased mind parandamatuks optimistiksi. Maailmasündmusi kaaludes ei tohi end lasta mõjutada üldisest meeleolust, tunded on harva tarkusega kooskõlas.

Õhtusööki anti juba laeval ja see vallandas üldist naeru. Kodumaal räägiti ja hoiatati Saksamaale minemast, sest sakslased annavad ümberasujatele magusat suppi, millesse on segatud mürki ning elu ongi likvideeritud. Seda mürgitamisjuttu räägiti juba kaua. Õhtusöögiks laeval oligi magus supp!

Kui laev Gotenhafenis pärale jõudis, tulid kohe mustas mundris SS-mehed laevale. Mida nad tegema pidid ei tea. Dokumente keegi ei kontrollinud, üks SS-mees tuli äkki laevalael minu poole, tõstis kätt ja ütles eesti keeles: «Tere, härra Mäe, kas nägite veel Üitsi kuidas tema käsi käib?» Ma olin jahmunud. Kõneluses selgus, et see noormees oli Nõmmelt, oli esimese ümberasumisega tulnud Saksamaale. Ta oli meie saeveskis tööl olnud ning käis tihti Pääskülas, kus tema käis läbi Üitsiga, kes tihti ka meie juures voorimehena oli ametis. Üitsi tundis igamees, sest ta oli muuseas väga tähtis ametimees, nimelt mustuseväljavedaja Pääskülas. Esimene küsimus Saksamaal puudutas seega mitte mind, vaid Pääsküla mustuseväljavedajat. Mul on kahju, et ma hiljem ei saanud kunagi juhust Üitsi üles otsida ja temale sellest jutustada.

Saksamaal

Meid paigutati rongile ning rong viis meid otse Baierisse Werneki lossi, kus oli üks ümberasujate laager. Kahtlane oleks olnud laagrist kellelegi kirjutada ja lossi oma aadressiks märkida. Kui saaja oleks leksikonist järele vaadanud, siis oleks ta leidnud: Werneck - Lõuna-Saksamaa suurim vaimuhaigete haigla. Mõned vaimuhaiged, nähtavasti tervemad, olid veel ühes kõrvalhoones ning tegid päeval aias tööd. Suure pargi nurgas oli surnuaed, milles oli palju hauariste. Nende surmakuupäevade järele järeldasime, et see on väga ebatervislik koht. Tollal meie ei teadnud, et vaimuhaigeid ametliku korralduse kohaselt lihtsalt ära tapeti.

Samas laagris viibinud tuttavaist mäletan veel dr. Vastalu, kapten Laamanni, kolonelleitnant Reissaart perekondadega. Samas laagris asus ka dr. Wendt oma suguvõsaga kuid tollal mina teda ja tema mind isiklikult veel ei tundnud. Tahtsin nüüd kiirelt laagrist välja pääseda Berliini. Laager oli ju isoleeritud ja režiimi all, okastraat ümber kuigi see KZ ei olnud. Kasutasin ühe laagriametniku ametiruumist Berliini telefoneerimise võimalust ja teatasin ühele tuttavale, et olen Werneckis, et ma sealt liikvele ei pääse, et mul üks tähtis asi ajada on, milleks pean sõitma Berliini. Kõigile nõuetele vaatamata laagriülem mind välja ei lasknud, enne pidavat tulema mingisugused komisjonid ümberasujaid läbi vaatama. Muide, üks komisjon oli ka selleks, et määrata kindlaks aaria tõugu ning germaani tüübi protsenti. Siis alles pidi antama välja esialgsed passid ning muud dokumendid. Minu tuttav polnud aga kodus ja ma

jutustasin seda kõike tema naisele, et ta mehele sellest teataks ja nõutaks korraldust minu vabastamiseks. Järgmisel päeval uuesti telefoneerima minnes teatas mulle ametnik, et laagriülem on keelanud mul telefoni tarvitamise, kuna mina levitavat ebaõigeid teateid laagri sisekorra kohta. See laagriülem osutus ka hiljem ehtsaks laagrikomandandiks, nagu neid tüübina kirjeldatakse. Viiekümnendatel või kuuekümnendatel aastatel juhtusin seal kandis kõnelema ühel avalikul koosolekul. Pärast lõppu tuli minu juurde nagu tuttav isik, esitles, et tema oli omal ajal Wernecki laagri komandant. Nüüd on tema «entnazifiziert» ja töötab toatuhvlite tegemisega, tahtis mulle üht paari kingituseks saata ja palus minu aadressi.

Laagris asuvate ümberasujate hulgas oli ka üks noormees Nõmmelt, kes oli olnud minu õpilane. Tema oli kohe nõus õhtul ronima üle pargi plangu ning viima posti minu telegrammi. Samaaegselt teatasin laagriivanemale, et mina keeldun igasuguse toidu vastuvõtmisest nii kaua, kuni mind lastakse laagrist välja. Tulin söögilaua juurde, istusin seal kogu söögiaja ning lükkasin kõik toidud tagasi ega söönud midagi. Laagriülem tuli tulivihaselt ja ütles, kas ma söön või ei söö, see on minu eraasi, tema end söögistreigiga terroriseerida ei lase. Laagriülem muidugi ei teadnud, et mina salaja sõin meie kohvrast veel kodumaalt kaasa toodud toitu. Järgmisel päeval heitsin voodi pikali ja teatasin, et olen liig nõrk ülestõusmiseks. Mul oli ju kogemus Keskvangimajast seljataga. Ka sellel päeval ma toitu vastu ei võtnud. Laagriülem saatis vanema mind manitsema, mitte oma tervist rikkuda ja ometi sööma hakkama. Sama ülesanne oli ka arstil, minu vanal sõbral dr. Vastalul.

Vahepeal oli minu telegramm siiski vajaliku sihi saavutanud ja päev hiljem anti minule ja minu naisele välja kodakondsusetu passid ning ümberasuja dokumendid ning veel päev hiljem tuli laagriülem ise ja teatas, et järgmisel hommikul rongiga võin Berliini sõita. Pilet olevat juba valmis ning ta viib meid oma autoga jaama. Palus sööma hakata, et ma reisil kokku ei variseks. Nõnda siis nädalase laagris viibimisega pääsesime ilma igasuguste komisjonideta laagrist välja. Meie olime pahased, et nii kaua siiski pidime laagris olema. Hiljem nägime, et paljud meie laagrikaaslased veel üle kahe aasta pidid samas laagris elama.

Berliinis otsisin kohe üles tuttavad, eeskätt Kleisti, et rääkida nendega läbi ülesanne, mida mul oli vaja teostada. Kleist ütles, et volitus mulle on ka juba ammu tulnud. Asi polnud enam nii pakiline, minu teated ja kirjad Tallinnast olid kõike vajalikku juba saavutanud, sõda oli põhimõtteliselt juba otsustatud, mul polnud presidendi volitust üldse tarviski, sest oma salajase korrespondentsi kaudu oli minu nimi juba vajalikkudes asutustes ja isikutele tuttav ning usaldus minu vastu olemas.

Berliin oli minu elus tihti mingiks «pööripäevaks». 1921. aasta lõpus läksin sinna ülikooli õppima. Mind tõmbas kaasa ka ülikoolielu, mind valiti välismaiste üliõpilaste esindusse eesti ja soome üliõpilaste esindajaks. 35 aastat hiljem tutvusin Zürichis «Neue Züricher Zeitung» välispoliitilise toimetajaga,

kes mulle kohe ütles, et tunneme üksteist ju juba Berliini ülikoolist, tema oli tollal välismaiste üliõpilaste esinduse esimeheks ja šveitsi üliõpilaste esindajaks. Olin selle ise päris unustanud. Nüüd tuli see pikkamisi meelde.

Berliini ülikoolis oli Ungari Instituut ja hulk ungari üliõpilasi. Tutvusime ja asutasime Soome-Eesti-Ungari Seltsi ülikooli juures. Tegin instituudi juhatajale, prof. Graggerile ettepaneku, asutada instituudi juurde eesti osakond ning kinkisin sellele kõik oma raamatud eesti kirjandusest ja ajaloost ja käisin selle toetamise üle meie haridusministeeriumi poolt rääkimas Pätsuga, kes oli tollal Riigikogu esimees ja elas Tõnismäel. 1923. aastal haigestusin verejooksuga kopsust, sõitsin suvel koju, ei suutnud aga tegevuseta olla ja võtsin sügisel vastu õpetaja koha Rakvere linna tütarlaste gümnaasiumi.

1924. aasta sügisel läksin õpinguid jätkama Viini ja kuna kõik minu edaspidised õpingud toimusid Austrias, siis ei puutunud enam Berliini, vaid sõita tuli üle Varssavi. Olin 1929. aastast alates tegev Nõmmel linnanõunikuna. 1932. aasta suvel sõitsin puhkuse ajal Berliini, külastama oma endist professorit, kes oli nüüd Berliini okeanoloogia professoriks ja instituudi direktoriks. Tema kutsus mind habiliteeruma tema juures ja oleksin seda ka teinud kuid just 1933. aasta suvel sattusin konflikti Tõnissoniga põhiseaduse rikkumise pärast, astusin Rahvuslikust Keskerakonnast välja, läksin Sirgu juurde ja pakkusin end EVL-ile propagandajuhiks, ilmselt jonnist. Hilinenud linnavalimistel valiti mind jälle Nõmme linnavolikogusse ja linnanõunikuks. Loobusin aga sellest ja pühendasin end vaid riigipoliitikale, milline lõppes Keskvangimajas.

Jälle tulin Berliini kui olin asunud kaupmeheks, 1938. Kuigi see arenes hästi, polnud see siiski mulle määratud, sõda tuli vahele ja jälle maandusin poliitikasse, mis mind 1941. aasta algul jälle tõi Berliini, seekord juba meie riigipea ülesandega kodumaa kasuks. See tegevus oli raske, aga väga suureks ja oluliseks elukooliks mulle ja nägin, et minu eluülesanne seisab hoopis teisel põllul ja kogu senine elu oli vaid õpetus ja koolitus selleks. Kodumaal olin Eesti omavalitsuse juhatajaks kolm aastat ja nüüd olen kolmkümmend aastat tegevuspõllul, mis on ainulaadselt huvitav ja kaugeleulatuv.

Nüüd oli kõige tähtsamaks vahemeheks jällegi Kleist Ribbentropi büroost, kuna temale oli juba ette teada, et sõja puhul tuleb temal tegeleda Balti riikide küsimustega ning tema pidi neid juba aegsasti ette valmistama. Rääkisime Kleistiga mitmed ja mitmed korrad põhjalikult läbi tulevased sündmused ja nende lahendamise, koostasime lepingukava, mille järele Eesti Vabariik taastatakse, ning lepingulises vahekorras Saksa väed võivad liikuda läbi Eesti ning meie kaudu liikuda nende sõjaväe järelvedu. Meil mõlemal oli ka teada, et oli ka teistsuguseid püüdeid, mis ei tahtnud Balti riikide iseseisvust taastada, vaid tahtsid Balti riike «Anschlussi» Saksamaa külge. Et ka neid jõude meie kavadele võita, koostasin memorandumi, mille motoks oli, et tee Eesti «Anschlussiks» viib vaid üle vahepealse iseseisvuse. See pidi olema neile söödaks, et nad oleksid nõus iseseisvuse taastamisega. Selle memorandumi ärakiri jäi alles, saatsin selle, nagu kõik teised salajased dokumendid, Soome.

Praegu asuvad need dokumendid Rootsis kindlates kätes.

Dr. Kleist oli ühtlasi ka Ida-Euroopa keskbüroo juhatajaks, mis allus Rosenbergile. Temal oli seega võimalus olla iga päev vahetus kontaktis nii Ribbentropi kui ka Rosenbergiga ning ta veenis pikkamisi ja sihikindlalt mõlemaid, et minu isik tuleb kõne alla Eesti suhtes kui Saksa väed jõuavad Eestini. Tema kui ka mõned teised sõbrad ja tuttavad löid igal pool atmosfääri, nagu oleks mina kõige usaldusväärsem Saksa riigile eestlaste seast ja hiljem tuli see kõik mulle kasuks.

Kuid mitte üksi «Anschlussi» mehed polnud meie vastased. «Anschlussi» mehed koosnesid peamiselt ümberasunud baltisakslastest, kes sel viisil tahtsid liituda Saksamaa külge ja pääseda uuesti võimule meie kodumaal. Minu tähtsaimaks ülesandeks oli seepärast tollal võidelda baltisakslaste püüete vastu. Arvukalt märgukirju selles küsimuses on minu kirjutusmasinas valminud ja mitmesuguseid kanaleid pidi rännanud otsustavate meeste lauale. Mul läks ka korda, et Himmler lasi end veenda minu märgukirjadest ning tegi korralduse, et ümberasunud sakslasi ei lasta enam kodumaale tagasi. See korraldus ilmus sõja alguseks, baltisakslased pahandasid väga selle üle, sest nad olid juba ammu trüginud sõja puhuks Balti riikidesse rakendatavatesse politseiüksustesse, majanduskomandosse ning *landeskundiger Berateritena* sõjaväeüksuste juurde, et siis oma perekonnad ja tuttavad järele tuua. Gahlbäck kirjutas ühele oma tuttavale, et «Mina olen nüüd Eesti võikuningas», sest ta oli saanud majanduskomandosse piimanduse osakonna juhatajaks. See tema kiri liikus ära kirjadena teatud võidutähena käest kätte ning ühe ära kirja sain ka mina oma kätte, mida mina mitmele kõrgemale isikule võisin näidata ette kui nemad püüdsid hajutada minu kartusi, et kordub jälle 1918. aasta okupatsiooniaeg, kus võim on baltisakslaste käes ning baltisakslased on igal pool nõuandjateks ja oma võimu hakkavad kasutama oma isiklike huvide toetamisel ja mõisate tagasisaamiseks. Mitmel pool avaldasid end väga rumalalt ja ettevaatamatult mõned baltisaksa naised, et eestlastele on paras, et nad nüüd saavad venelaste all kannatada, kes käskis neil röövida sakslastelt nende varandust. Nad rääkisid tagasiminemisest vaid selles toonis, et siis on vaid veel nendel ütelda ning on pöördunud tagasi orjaaeg.

Muidugi olid need kõnelused lihtsalt rumalusest põhjustatud kuid ma pidin arvestama sellega, et ka võimumeeste seas ning nende ümber asub rumalaid, kes end neist mõtetest lasevad võluda ja ma pidin igal pool võitlema nende tendentside vastu. Eriti Rassi ja Asustamise Peametis oli tegevuses isikuid, kes polnud sugugi pahatahtlikud eestlaste suhtes kuid ei teadnud peaaegu üldse midagi ning arvestasid olukordi vaid vanade leksikonide ja baltisaksa kirjanike kirjelduste järele. Lasin tol ajal Libel koostada mitu teaduslikku ülevaadet eesti rahva päritolust, püüdsime selgitada, et eestlased olid Tacituse «Germania» järele germaanlaste otsesed naabrid ning usu, keele ja välimuse poolest neist ei erinenud, seega olid ka üks germaani suguvõsa või hõim, neid peab seega arvestama aaria tõu ja germaanide hulka sellepärast ei saa

teha vahet baltisakslaste ja eestlaste vahel, baltisakslased on sakslased, kes hiljem sisse rändasid, kuna eestlased on vana germaani suguharu, mille keel vaid erineb tänapäevasest saksa keelest.

See kõik on muidugi teaduslik rumalus kuid taktikaliselt oli kõike seda vaja. Libe koostas teadusliku ülevaate rahvaluulest, tsiteeris saksa ja rootsi teadlasi, eriti Cossinat, meie arheoloogia osas ja näitas, et meie elavas rahvaluules on «Edda» laule, ka neid, mis «Eddasse» kuuluvad kuid mida ei leidu saksa üleskirjutustes, näitasime kuidas meie Taara on saksa Donar jne. Meie teaduslik võltsimisbüroo tegutses kõrgepinge all ning meil läks korda seda kõige tähtsamat ametit, Rassi ja Asustamise Peametit, võita meie seletusele. Vastavad otsustavad ametnikud tegid Libega lähemat sõprust ning kuulasid vahel suu ammuli Libe seletusi. Seda Libe oskas meisterlikult. Ning kuna see peamet oli Himmleri tähtsaim asutus nende küsimuste otsustamises ning Himmleri eriliseks hobiks oli just germaanlaste eelajalugu ja hõimude selgitamine, siis oli meil suur lahing võidetud. Kui Himmler käis esimest korda Tallinnas 1942. aasta jaanuaris, siis kõneluses minuga, millest ma teisel jutustasin olulisemat osa, ütles ta mulle, et käis ka turul ja turunaised meeldisid talle, puht germaani tüübid. Ütles mulle, et 70% eesti rahvast ta kirjutab alla puhtakujuliste germaanidena, aga meie keel - seda ta ei oska kusagile seada. Vahepeal rääkisin ma sellest dr. Bestile ja tema andis mulle lugeda Himmleri armsaimat raamatut germaani eelajast. Ta soovitas mul selle läbi lugeda, sest kui ma sealt endale midagi leian ja ütlen Himmlerile, et see on sellest raamatust võetud ja mina seda raamatut hästi tunnen, siis võidan tema südame. Ma lugesin selle ka huviga läbi, eriti ruunikeeled. Kui Himmler jälle Tallinnas käis, siis õhtusöögil mainisin, et tema eelmine kord ütles, et meie keelt ei oska kuidagi germaanide hulka asetada. Tema hakkas kohe huviga kuulama. Ma ütlesin, et vahepeal olen end informeerinud ja tulnud tulemusele, et meie keel on puhas germaani keel kuid saksa keel pole mulle päris selge. Nii näiteks nägin selles ja selles raamatus, mis oli Himmleri katekismuseks, toodud suur hulk näiteid vanimast ruuni keelest ja iga sõna juures oli tõlge või seletus, mida see sõna saksa keeles tähendab. Mina imestasin, et minul seda tõlget vaja polnud, need sõnad olid veel praeguse eesti keele sõnad. Tõin hulga näiteid, mida praegu enam ei mäleta, alustasin aga sellega, et näiteks ruuni keeles «haari» tähendab tippu, nagu saksakeelne tõlge ütleb. Eesti keeles tähendab sõna «hari» sedasama, näiteks katusehari, mäehari, haripunkt jne. Himmler kuulas huviga ja ütles, seda pean ma kodus järele vaatama, see on äärmiselt huvitav! Sellega oli tema meile võidetud.

Meie püüete tulemuseks oli, et palju muutus. Alul olid maksvad veel mõisted, mis aastate eest antud ametlikult. Pikkamööda hakkasid need uued mõisted Himmleri asutusest nõrguma igale poole ja vaated muutusid. Ei võtnud kuigi kaua aega kui meie rahva üheväärsus saksa rahvaga nõrgus läbi tegelikkusesse. Meie rahvas seda eriti ei märganud, ta ei teadnud ju, et saksa režiim teistes okupeeritud maades oli hoopis teistsugune, meie moodustasime

selles erandi ja et see korda läks on peamiselt Libe teene.

Nüüd aga tuleme tagasi Berliini jõudmise juurde. Berliini jõudes oli dr. Besti kaudu üks esimesi tutvusi kindral Jost, SD peameti ülem ning dr. Graefe, kes oli selle osakonna ülem, mille alla kuulusid Balti riikide küsimused. Dr. Graefega sobis minul kiiresti isiklik usalduslik vahekord ning olen temale palju tänu võlgu hulga meie üldiste kui ka minu isiklike asjade lahendamisel. Tema sümpaatia meie kodumaa vastu oli suur ja tema mõjustas kõiki kõrgemaid asutusi, kellega temal ametialal tegemist oli, meie kasuks. Vahekord Graefiga sobis vist ka selle läbi kiiremini, et tema oli varemalt Tilsitis ning Tilsiti linnapea dr. Schindowskiga sõber. Graefe muide abistas Leedu riigipead Leedust põgenema. Graefe arvestas ka sellega, et läheb korda Balti riikide iseseisvust taastada. Kahju oli, et tema 1942. aasta lõpus autoõnnetusel surma sai. Sõitis suure kiirusega autoteel otsa valgustamata teel seisvale autole.

Neis asutustes, mis kuulusid Saksa riigi salajaste asutuste hulka ning valmistasid ette salajasi küsimusi, oli sõja ettevalmistamine kõvas hoos. Minu ees seda salajas ei peetud, vastuoksa, kindral Jost ja Graefe arutasid minuga Balti riikide osas ettenähtud strateegilist kava läbi, et sellega ühenduses olevaid poliitilisi küsimusi ette valmistada. Mina esitasin sellega ühenduses tollal pikema kirjaliku kava poliitiliseks sõjaks, sest meisse puutuv kava sõltus ju üldisest suurest kavast. Minu kava peab ju ameeriklaste kätte sattunud materjalide seas kusagil säilinud olema.

Lühidalt oli selle sisu järgmine. Sõda Venemaaga on kaheroopaline: poliitiline ja sõjaline. Venemaa on maa-ala ja rahvastiku poolest võrratult suurem kui Saksamaa ja Saksamaa on juba sõjas Inglismaa ja Prantsusmaaga ning sõda on veel lahendamata. Sõda Venemaa vastu võib poliitiliselt olla vaid kas vabastamissõda kommunismist või vallutussõda. Vabastamine kommunistidest on teretulnud kõigile ja kõik aitavad kaasa, kommunism saab - ainulaadne juhused seda üldse teha - hävitatud Venemaal, millele järgneks siis kaos, mis Saksamaale võib tuua vaid õnnetust, nagu ka rahvastele Venemaal. Sellepärast peab kommunismist vabastamise sõda ühtlasi sisaldama ka uue korra loomist. Kui seda tahab teha Saksamaa, siis tal selleks ei jätku küll jõudusid ja kohalik rahvas muutuks saksavastaseks. Kui seda võimaldada teostada kohalikel rahvastel, siis võidab Saksamaa igast loodud riigist endale tänulikku sõpra. Tark on seepärast igale rahvale, kelle asustuspiirkonna piirile Saksa sõjavägi on jõudnud, tunnustada see rahvas kohe vabaks ja iseseisvaks, eelkõige Balti riigid. Igale loodud riigile panna kohe südamele teostada mobilisatsioon ja kogu sõjaväeline meeskond rakendada Saksa rindesse eesjoonele, kuna ta loodust ja kõiki eeldusi paremini tunneb kui Saksa sõjavägi. Sõjakäik Venemaale kujuneks nii ikka suurenevaks laviiniks ja liiguks kiirelt edasi. Ta oleks ainulaadseks juhuseks kommunismi ja ühtlasi ka Vene suurriiki hävitada. Kommunism kaoks, asemele astuksid arvukad iseseisvad riigid, keda ei saaks jälle suurriigiks kokku liita - see võtaks sajandeid aega.

Kui sõjasihiks oleks aga vallutussõda, siis hakkaksid kõik kohalikud

rahvad sellele vastu ja ühineks meeleldi suureks riigiks, impeeriumiks, et oleks jõudu selle vallutuse alt vabaneda ja Saksamaa kaotaks sõja. Kuna vallutussõda hakkab kohe nõrgendama Saksa rinnet, siis kasutaksid teised sõjapidajad riigid võimalust, et tugevdada Venemaad selleks, et see oma rahvamassiga jõuaks võita Saksamaad.

Enne sõja algust peab seepärast otsustama, millist sõda põhimõtteliselt arendada ja siin, meie osas, ütleksin, et oleks suureks kasuks kui Saksamaa juba ette kinnitab, et tema sõjakäiguga taastab Balti riikide iseseisvuse, nende rahvad saaksid sellest suurt innustust olla abiks Saksa sõjaväele. Sel on aga ka kaks suurt raskust ületada: vabastamissõja Venemaa ning Saksamaa vahel asub kaks riiki, mis ei saaks vabastatud, Poola ja Tšehhoslovakkia. Need asuksid just vabastatud Venemaa ja Saksa kodumaa vahel ja võivad seda sidet poliitiliselt läbi lõigata. Saksamaa peaks sel puhul samal põhimõttel taastama ka need riigid nende etnilistes piirides. Seda ei tarvitse teha kohe kuid annaks selleks kindla ajalise lubaduse.

Kõiki neid küsimusi peab enne sõja algust otsustama ja õige otsuse puhul ei tarvitse Saksamaa omi jõude suurte inim- ja materiaalsete kaotustega koormata, vaid õiglaselt, et iga rahvas oma vabaduse kättevõitmiseks peab ka oma panuse andma, viiks sõja lõpule ilma Saksamaad nõrgestamata, küll aga iga uue riigi maasaaduste ja maapõuesaadustega tugevdatuna.

Teine roobas, sõjaväe võitlus, on eelpool juba põhimõtteliselt selgitatud, s.t. poliitika kergendab sõjaväele võitlust.

Jälle tagasi tulles poliitilise otsuse teisele poolele: vallutussõjale. On mõeldamatu, et Saksamaa oleks suuteline vallutussõjaga vallutama kogu Venemaa maa-ala Euroopas ja Aasias. Vallutada võib seega ikka vaid teatud osa, mille elanikkond ei rahuldu võõra võimu alla sattumisega ja alustaks vastuvõitlust. Kuna vallutamata jäänud Venemaa osa ikkagi moodustab Venemaa valitsemist ja võimu, organiseeriks see vallutatud alade tagasivõitmist, selleks otstarbeks jätkab ise oma võitlust ning abistab vallutatud alade rahvast nende võitluses, see hävitab pikapeale saksa inimjõu vallutatud maades ja nõrgestab teda ka muus lõpetamata sõjas sedavõrd, et Saksamaa variseb kokku kahehinded sõjas nagu eelmises sõjas.

Neil põhimõtetel oleks sõjaliselt õigem kõige tugevamat alguslööki anda Põhjarindel, et Leningrad oleks vallutatud ja kogu põhjapoolne kolmandik Venemaad, koos kogu Põhjamere ja Valgemerega kuni Uuralini, mis peaks teostuma peamiselt vene partisanide läbi vabastatud sunnitöölaagritest ning neile abiks loodud ajutine Põhja-Vene valitsus, mis võiks baseeruda endise Novgorodi riigi alale. Kesk-Venemaa oleks põhjast ära lõigatud ning Saksa väed saaksid nüüd alustada pealetungi Kesk- ja Lõunarindel. Lõunarindel oleks suureks eelduseks taastada Ukraina riiklik iseseisvus ning neist Kaukasuse poole Kaukaasia rahvaste iseseisvus. Need jõud kannaksid ise suurel määral võitlust ning Saksa pearinne oleks suunatud Moskvale, mis on põhjast ja lõunast ära lõigatud. Ma ei ole elukutselt strateeg, oletan aga, et poliitiliselt see sõda sel

viisil end lahendada laseb.

Milliseid probleeme see kava looks Saksamaa emamaale ja okupeeritud Prantsusmaale jne. ei tea mina öelda. Arvata on, et lääneliitlased katsuksid just seal survet Saksamaale teostada. On aga ka arvata, et lääneliitlased Venemaa üle võitu nähes pigem otsiks vaherahu Saksamaaga, et end osaliseks teha Vene päranduse jagamisel. Oleks õige neile suurejooneliselt vastu tulla, kuna Saksamaa üksi ei oleks suuteline kogu oma võitu realiseerima.

Jost oli neist mõtetest kaasa kistud kuigi mõned kohad selles väga hapud oleksid Saksamaale arutamiseks. Ühe koopia sellest andsin ka Kleistile. Rohkem mina teha ei saanud ja pühendasin nüüd end jälle detailsematele küsimustele. Josti soovil rääkisin nüüd sõjaväe luureasutuse selle osakonnaga, mis valmistas ette sõjakäigu detailsemaid küsimusi. Mina võisin rääkida ju vaid Balti riikide osas, eeskätt Eestist. Ka nemad olid mõttekäiguga väga pärid, et esimeses joones puhastada suur põhjaosa, mis lõikaks Venemaa ära otseühendusest ookeaniga. Ja seal sain õpetust: seni oli mulle ikka mõisteks saksa hea ja põhjalik organisatsioon, siin aga nägin, et Saksamaa sõjaväelises osas oli kergemeelne ja mõõtis kõike vaid saksa mõõdupuuga. Neil puudusid olulised andmed ja mõtted ettevalmistuseks lihtsalt sellepärast, et neile polnud mõeldud. Kindral Guderian, kellel on suurimad teened Saksa tankiväe loomisel, mõtles, nagu Napoleon, Kesk-Euroopa geograafilistele oludele. Normaalselt oleks pidanud Saksa vastavad kindralstaabi osakonnad ette valmistama kõiki vajadusi igasuguste riikidega konfliktide puhuks. Selleks on ju kõik eriteadused, trükis ilmunud ja teadlastelt saadavad andmed. Aga ka luure abil puudevate andmete soetamine.

Kuna Saksamaa teoreetiliselt ikka Idaga kokku puutama peab, oleks näiteks pidanud Guderian katsetega tegema kindlaks, mil viisil reageerivad tankide mootorid, osad, relvad, meeskond ja nende riietus Ida loodusele. On ju teadusest teada, millised madalaimad temperatuurid millistes Vene riigi osades ette tulevad ja laskma teha kindlaks, mil viisil mõjub kõige suurem külm mootorile, bensiinile või muule kütteainele, määrdeõlile, kõigi metallosade suurusele. Oleks seda tehtud, siis poleks Saksa tankid mitte külma pärast Moskva lähedal liikumatuks muutunud. Oleks pidanud katsetega tegema kindlaks, mil viisil mõjub igasuguses olukorras lumi, jää, selle paksus tanki tegevusvõimele. Samuti raskerelva liikumis- ja laskevõimele, luukide nägemisvõimele, pöördumisele jne. Osa neist andmetest leidub juba vastavas kirjanduses, teist osa peab kindlaks tegema katsetega. Sellele polnud aga keegi mõelnud.

Näiteks küsisin mina, kas neil on juba valmistatud ette vajalikud tagavaraosad või vähemalt ehitatud stantsid nende massiliseks valmistamiseks Idas kui rinne on nii kaugel. Nad ei mõistnud minu küsimust. Küsisin, kas kavatsevad nemad Venemaa põllumajanduse käimapanemiseks viia traktorid Saksamaalt? Milleks? On ju teada vene ajakirjandusest, et neil põllumajanduses on suuri raskusi tagavaraosadega ja pealegi võib arvata, et sõja puhul traktoreid või selle osi tahtlikult hävitatakse ja võidetud Vene piirkonnas ei saaks näiteks

lõikustöid teha. Selgus, et neil polnud sugugi soetatud vene traktorite skeeme, mõõtusid, juhiseid jne. Ma küsisin mürgiselt, kes Saksa huvides Moskvast siis magas? Kuna mul oli ees just sõit Soome, lubasin neile sealt vaadata vajalikku materjali, sest neid brošüüre skitside ja mõõtudega oli ka meil osta. Ühes Helsingi kaubamaja raamatute osakonnas ostsin siis suure paki igasugust sellist kirjandust ja saatsin postiga Berliini neile härradele. Nad tänasid isegi.

Sama oli lugu veoautodega, pidi ju võima kasutada vene sõjaväeautosid, selleks olid vajalikud nende tagavaraosade vormid ja mõõdud, ühe osa selleks sain ka Helsingist. Sakslased rõhutasid, et neid andmeid on võimatu saada. Ma ütlesin neile, et minu üürnik Pääskülas, kes oli Tallinna saksakeelse ajalehe toimetaja, teenis lisaraha just selliste brošüüride tõlkimisega. Nii jätsin Tirpitzuferiga jumalaga.

Pikkade arutluste tulemusena toimus järgmine kokkulepe: Saksa sõjaväe löök Põhjarindel läheb üle Kaunase, Riia, Pihkva Leningradi peale. Selle kava järele peavad Vene väed kottijäämise ohust pääsemiseks kiirelt tõmbuma tagasi Eestist. Eestis tekib selle tagajärjel momendil kui Vene vägesid enam ei ole, võimunõrkus. Seda momenti kasutaksin mina, et Soomest meie vabatahtlike üksusega üllatuslikult saabuda Tallinna ja kutsuks üles Kaitseliitu ja kõiki Eesti jõude kogunema Tallinna ja igal pool kohapeal likvideerima punane administratsioon ning katsuks kiirelt kõigest meie reservidest moodustada suuremaid üksusi, et võimu üle võtta. Sakslased lubasid jätta Narva sillad puutumata, et venelased takistamatult tagasi tõmbuda saaksid. Nõnda saaks punaste võimu Eestist kõrvaldada veel enne kui ükski Saksa sõdur jõuaks meie piirile. Tallinnas saaks aga taastada kuivõrd võimalik, põhiseaduslik kord.

Sõit Soome

Selle kava teostamiseks pidin siis mai algul sõitma Soome, kuna sõda Venemaaga alul pidi algama 18. mail 1941. Pidin siis Helsingisse jääma sõja alguseni. Kuna tollal oli vaid väheseid inimesi, kes olid teadlikud sõja alguse ajast, siis pidi tegutsema väga ettevaatlikult, et keegi tehtavate sammude välisest kujust ei saaks teha järeldusi tõeliste kavade üle. Nii siis pidin reisiks Soome kasutama valepassi, mille mulle andis välja Berliini politseivalitsus SD peameti vastava kirja põhjal. Sel puhul panin tähele, et Saksa ametasutuste bürokraatsus oli vahest isegi kahjulikud pedantne. Nimelt kirjutas politseivalitsus passi sisse välja- ja sissesõiduvõimude järjekorranumbri ning veel ühe teise numbriga, mis polnud muud midagi kui SD peameti kirja number, mille põhjal pass välja anti. Ma juhtisin SD peameti meeste tähelepanu sellisele pedantsusele, mille tulemuseks oli, et välismaal hoolas piiripolitseinik otsekohe passist võib näha, milline pass on välja antud tavalises korras, milline mingi erikorralduse põhjal. Stockholmi lennuväljal oligi mul kartus kui Rootsi piiripolitseinik vaatas minu passi, et see märkab passis seda viga ja minul tekib pahandusi kuid ei toimunud midagi. Helsingi kohta andsid mulle mõningaid õpetusi dr. Massakas ja dr.

Mölder, läksin aga ka kolonel Saarseni juurde informatsiooni küsima, mispuhul esmakordselt temaga tutvusin. Alul juhtus küll arusaamatus, Saarsen ei saanud minu nimest õieti aru ja arvas kuulma Mäelo, pidas mind pr. Mäelo meheks. Kui õiendasin ja ta kuulis, et minu nimi on Mäe, Laidonerile nii vaenulik Mäe, ei muutnud see sugugi tema ei lahkust ega vastutulelikkust ja meie tutvus jäi ka järgnevateks aastakümneteks püsima.

Dr. Graefe soetas mulle ühelt Hamburgi firmalt tõendi, et olen määratud nende esindajaks Soome ning selle tõendiga varustatult hankisin Rootsi läbisõidu ja Soome sissesõidu viisa. Kõik need formaalsused võtsid mitu päeva aega. Viisin oma asjad õp. Palloni juurde hoiule, kes nüüd oli Berliin-Lichtenbergi kiriku pastoriks, saatsin naise äraoleku ajaks Schwarzwaldi ning asusin teele. Reisibüroost sain küll lennupileti Stockholmi kuid Helsingi lennuliin oli juba välja müüdud, võtsin siis lennupileti Turusse.

Stockholmi lennuväljalt tõi meid linna omnibus, mis sõitis puugaasiga ning vedas enda järel ühel rattal puugaasigeneraatorit. Asusin elama peajaama vastu hotelli ning liikusin linnas väga vähe, et mitte riskida äratundmist juhusliku tuttava poolt. Õhtul läksin kinosse, kus jooksis saksa võidufilm. Rootslased näisid sellest üsna huvitatud olevat ning reageerisid mõnes kohas aplausiga.

Järgmisel ennelõunal silmitsesin jaamas ajalehti, millel olid suured pealkirjad Hessi nimega. Ei saanud hästi aru, millest jutt on, ostsin mitu lehte ja hakkasin siis oma keeleoskusi kokku võttes neid lugema. Kirjeldati Hessi lendu Inglismaale. See teade pani mind kohkuma, sest tema lend oli ju salajane, tema oli selleks meheks Hitleri juures, kes mõistlikku nõu andis ja teda ka mõjutas. Mul oli teada, et tema meisse suhtub hästi, ka teistesse Balti riikidesse. Edasine areng oleneb nüüd sellest, kes saab tema asetäitjaks. Teiseks oli sellega lõplikult luhtunud läbirääkimine Inglise valitsusega enne sõja algust, milleks ju tema Inglismaale lendas. Hitler tahtis ju sellega, et oma asetäitja neile salajastele läbirääkimistele saatis, eriti rõhutada usaldust ja tähtsust ning kohese kokkuleppe võimalust.

Nagu ma hiljem kuulsin, juhtus tegelikult nõnda, et just sel ööl teostas Saksa lennuvägi üht suurrünnakut Inglismaale ja Hess pidi kaugelt ringi lendama, et mitte sattuda sinna vahele ega tema lennukit ära ei tuntaks. Sellega raiskas tema rohkem bensiini ja ei võinud enam kokkulepitud lennuväljale maanduma lennata. Ta laskis lennuki maha kukkuda, et see puruneks ja tähelepanu ei ärataks ning maandus langevarjuga. Ta ei teadnud aga, kus ta maandus ja sattus kohe politsei peale, kes asjast kiirelt oma ülemusele edasi teatas ja Hessi vahepeal vahistas. Nii sai Hessi Inglismaal olek teatavaks ja kõik pidid nüüd tõe maha salgama, eelkõige mehed, kes teda teatud lennuväljal ootasid. Inglismaal kuulutati Hess sõjavangiks ja Hitler teatas, et Hess oli vaimuhaige ja tegi selle lennu vaimuhaiguse hoos ilma tema teadmata. Ei oleks ju keset sõda kuidagi võinud teatavaks saada, et Inglismaa Saksamaaga salaja kõnelusi peab.

Meile oli see juhtum aga õnnetuseks, sest kuigi Hessi lugesi Hitler edasi ametisolevaks ja temale järglast ei määratud, pidi Hessi amet edasi funktsioneerima. Hitler määras siis, et need ülesanded lähevad suuremas osas üle erilisele parteikantseleile ja selle juhiks sai Bormann. Bormann oli vabakorpuse mees, millesse kuulus ka Landeswehr, ja oli Balti riikide vastane. Teine Hitleri lähedane sõjaväeline juht Keitel oli samuti vabakorpuste mees ja Balti riikide vastane. Bormann oskas väga osavalt end maksma panna ja isoleeris Hitleri nii, et keegi, ka mitte ministrid, ei pääsenud Hitleri juurde teisiti kui vaid Bormanni kaudu. Sõjaväelisest küljest tegi sama Keitel, nii et Hessi lennu ebaõnnestumisest peale sattus Hitler nende kahe mehe määrava mõju alla ning muutus teistsuguseks inimeseks oma mõtetes ja otsustes.

Bormannist ma tollal ei teadnud veel midagi ja Keitel polnud meile veel ohtlik, sest tema oli ju vaid üksikisik, Hessi äralangemine ja tema aktsiooni nurjumine üksi juba pani mind väga kahtlema selles, et kõik jookseb sama rada edasi, nagu seni. Sõja ajal lisandus sellele olukorrale ka veel kolmas tegur, nimelt oli ka Põhjarinde ülemjuhataja kindral-feldmarssal Kuchler samuti vabakorpuse mees ja nende liidu liige. Kuchler küll polnud meile vaenulik kuid võis ikka arvata, et konflikti puhul ta enne hoiab vabakorpuse kui meie poole.

Hitler ei mõistnud Inglismaad, hindas teda alati valesti, nagu ka viimane Saksa keiser Wilhelm II. Inglismaa tegeleb igas küsimuses vaid Inglise huvide kohaselt ja tollal, maailmariigina, ei kapituleeruks kellegi ees ega laseks ühtegi riiki kasvada nii tugevaks, et see võiks Inglismaaga võistelda. Alles pärast Teist maailmasõda pidi ta selle maailmaseisundi andma üle USA-le. Hitler näis kindlalt uskuma, et Inglismaa teeb pöörde ja astub Saksamaa liitlaseks. Selles mõttekäigus ei lasknud tema ka Dunkerque'i juures Inglise sõjavägesid hävitada, vaid võimaldas neil evakueeruda, lootes sellega võita Inglise poolehoidu ja sellega arvestas ta isegi veel 1943. kui Venemaa tegi Saksamaale kaks korda ettepaneku kohese rahu sõlmimiseks. Esimesel korral 1938. aasta piiride alusel, teisel korral 1914. aasta piiride alusel ja lükkas kummalgi korral tagasi ettepaneku läbirääkimisteks, eelläbirääkimisi pidas Stockholmis dr. Kleist mõlemal korral. Et Hitler, kes ikka kartis kahe riikide sõda, neid ettepanekuid vastu ei võtnud, näitab, et tema oli juba hoopis teistsuguse mõju all. Kui Hitler ka teisele ettepanekule ei reageerinud, siis korraldas Stalin indiskretsiooni Saksa-Vene rahupüüete kohta, lääneriigid ehmatasid ja hakkasid kohe suurimal määral Venemaad toetama.

Maksaks ehk kulutada mõne sõna selle kadumaläinud võimaluse puhul. Inglise kokkulepe sakslastega Ida sõjakäigu suhtes oleks andnud inglastele võimaluse esitada Saksamaale terve rea nõudmisi, mida sakslased sundolukorras oleks pidanud täitma. Nende nõudmiste hulgas oleks võinud olla ka Balti riikide vabaksandmine. Saksamaa oleks aga pidanud tohututel Vene kaugustel ära kulutama kogu oma masinapargi, omad rasked relvad ja sõjamoonaavarustuse. Saksa sõjaväe hajutatus nii suurel maaalal oleks nõrgestanud Saksa riiki otsustavalt. Ühendriigid poleks siis ehk sekkunud sõtta, vaid oleks oma

tööstusega varustanud vaid sõdivaid riike. Teisest küljest oleks kohene rahu Venemaaga 1938. aasta piiridega lõpetanud sõjad idas, Saksamaa poleks saanud mööda Balti riikide taastamisest ja oleks nüüd võimeline vaid üherindesõjaks, mille tulemusena Ühendriigid oleks astunud koheselt sõtta ja Saksa rinded oleksid kistud Euroopa lõunapoolses osas ja Aafrikas jällegi nii laiali, et tulemus oleks sama, nagu ülal. Kommunism aga oleks jäänud nõrgestatult püsima.

Asjatu on muidugi teha selliseid tagantjärele võimaluste arutamisi kuid siiski on õpetlik tuleviku jaoks õppida ka praegu mõeldamatuid võimalusi. Ajalugu võimaldab kasutamata jäänud võimalustest paljut õppida, ebaõige oleks kulunud mõtetesse takerduma jääda.

Väga segaste tunnetega ning raske südamega lendasin edasi Turusse. Lend üle Ahvenamaa saarte on väga ilus. Tegime ka vahemaandumise ühel saarel, oli vist Maarianhamina lennuväli, kus anti aega jalutamiseks. Turus tekkis aga raskusi edasisõiduga, kuna ei saanud kusagil dollareid vahetada. Viimaks leidsin linnas ühe turistidekodu, mis vahetas parajasti nii palju, et sain pileti Helsingisse osta ja jaamas veidi süüa. Rahulikult, nagu see on omane laiaroopalisele raudteele, hakkas rong liikuma. Vaatasin aknast välja ja kui silmasin esimest kasemetsa, siis tulid pisarad silma, oli nagu tükk kodumaad.

Helsingis asusin elama ühte kristlikku hospiitsi, mida mulle soovitas Berliinis üks omal ajal Soome põgenenud vabadussõjalane dr. Mölder. Esimeseks läksin pank, kus juba suurema summa vahetada sain ning siis toitlusametisse, kus mai ja juuni jaoks toidukaardid sain. Siis alles läksin otsima dr. Helast, keda polnud kodus. Tema naine ütles, et ta on haiglas ja alles kõige varem nädala pärast tuleb koju. Palusin temale minu siinolekust teatada, andsin aadressi ning läksin lähemasse raamatukauplusesse, kust ostsin Helsingi linnaplaani, et mitte tänaval teed küsida. Alles siis läksin major Kristjani juurde, kes tollal elas põranda all Kari nimega. Kuigi ta oli tegevuses Soome kindralstaabis, ei võinud tema oma nime all elada venelaste pärast. Tutvusin major Kristjani naisega, kes mulle muuseas ütles, et pole kordagi veel lõbutsemas käinud ega tantsinud ning ei tee ka seda enne kui kodumaa on vaba. Leppisin major Kristjaniga kokku kokkusaamise koos saatkonnasekretär Kotsariga kusagil kaugel Helsingist ühes laheäärses väga kenas kohvikus. Siis külastasin salajast Saksa sõjaväelist esindajat, kes elutses ühes hotellis, mille nime ma enam ei mäleta. See oli uus hoone ja «Torni» hotelli lähedal. Sakslane elas seal ärimehe sildi all ning tema toas oli lühilaine saatejaam, millega oli pidevas ühenduses Berliiniga. Tema jutustas mulle, et just eelmisel päeval on Mannerheim lõppotsuse teinud Inglismaast kaugenemiseks öeldes, et tema näeb sõjalist jõudu vaid tõusvas Saksamaas. Ta oli Mannerheimi kõne, millega Mannerheim oma pöörde Saksamaa poole tegi, juba Berliini teatanud. Soome kaasaminek Saksamaa poolt alustatava sõjaga oli seega otsustatud ning Soome valitsus pidi sellega arvestama. Algasid kohesed läbirääkimised valitsuste vahel, muidugi salaja.

Kodumaa vabastamise võitluseks oli nüüd vaja kiirelt luua kõrgemat

rahvuslikku võimu. Kodumaal oli meie iseseisvus venelaste poolt likvideeritud ja sellele antud välismaa ees legaalne ilme: rahvas teostas vabade valimiste kaudu Riigikogu valimisi ning see värskelt valitud Riigikogu saatis delegatsiooni Moskva palvega, võtta Eesti NSVL-i liikmeks, mis ka Vene Ülemnõukogu otsusega teostati. Selle formaalselt legaalse olukorra tõttu likvideerisid kõik riigid Eestis oma saatkonnad, kuna neil juba Moskvast olid saatkonnad NSVL-i jaoks. Ka Ühendriigid, Inglismaa ja Prantsusmaa ei keeldunud oma saatkondi likvideerimast Balti riikides ning nende ülesandeid ühendamast oma saatkondadega Moskvast. Ükski neist riikidest ei protesteerinud Vene teguviisi vastu Balti riikides. Osa lääneriikidest võimaldas küll meie saatkondadel edasitegutsemist kuid näiteks Rootsi ja Saksamaa andsid Balti riikide saatkondade hooned üle NSVL-i saatkonnale ega tunnustanud enam edasi Balti riikide diplomaatilise personali diplomaadiõigusi.

Kuid ka meie endi poolt olime ummikus. Uluotsa valitsus lahkus ametist, president võttis ametist lahkumise vastu ning kutsus ametisse uue, Varese valitsuse, mis põhiseaduse kohaselt ametisse vannutati. Põhiseaduse kohaselt oli selle momendiga kui uus valitsus andis ametivande, endine valitsus lakanud olemast. Alles pärast mõnda aega ametis olemist, mis oli täiesti legaalne ja presidendi jätkuvate otsustega tugistatud, muutus ametisolev valitsus äraandlikuks, kuulutas presidendi ametist tagasiastunuks ning pannes presidendi kohustused peaminister Varese peale. Kuid ka see toimus veel formaalselt legaalselt, ikkagi veel põhiseaduse eeskirjade kohaselt ning sellele tuginedes. Siis aga toimus riigiäraandlik samm, otsus meie riiklik iseseisvus lõpetada ning liita meid võõra riigi külge. Moskvast tehtud Ülemnõukogu otsusega ning otsekohe rahvakomissaride ametisse panemise ning riigi nime muutmisega ENSVks likvideeriti meie riiklik iseseisvus kodumaa pinnal. Iseseisvus jäi püsima vaid välismaal neil laevadel, mis kodumaale tagasi ei pöördunud ning meie välisesindustes, mida kohalik riik tunnustas ja edasi tegutseda lasi. Faktiliselt ja vormiliselt puudus meie riigil põhiseaduslik valitsus. Hilisemad Uluotsa seisukohad, et tema siiski veel ametis püsib ning täidab presidendi kohuseid, oli vaid väide, mis võib-olla otstarbekohane ja kasulik kuid ei ole põhiseadusega kooskõlas. Minu juuresolekul kinnitas seda Uluotsale Pukk, tollal temale öeldes, et jätku oma juttu presidendi asetäitmisest, ta on põhiseaduslikult ametist vabanenud peaminister ja muud mitte midagi. Hiljem, kuna teist väljapääsu vormilisest ummikust ei olnud, muutis Pukk oma seisukohta.

Ainus riigivõimu kandja oli president Päts kuid tema oli küüditatud Venemaale. Valitsust ei olnud. Ametiasutused ja ministriumid kodumaal olid likvideeritud ning asendatud teiste asutuste ning teiste organisatsioonidega. Pidi sellepärast minema tagasi Eesti Vabariigi rajamise aegsele talitusviisile ning moodustama riiki taastava komitee, kes kõrgeima rahvusliku võimuna välismaal tegutseks, kuni tal läheb korda kodumaal seada jalule põhiseaduslikku korda, mille kaudu kujuneksid välja uued põhiseaduslikud organid ning ametikandjad. Nõnda siis otsustasime asutada Päästekomitee eeskujul samasuguse eesmärgiga

asutuse. Kuna Päästekomitee nimi oli ajaloos seotud juba konkreetsete isikutega ja ajajärguga, siis nimetasime seda asutust Eesti Vabastamise Komiteeks. Komitee koosnes järgmistest isikutest: major Kristjan, Kotsar, advokaat Grau, dr. Massakas ning dr. Mäe. Esimeheks valiti mind. Neid asjaolusid kinnitab ka Helsingis 1973. aastal välja antud Myllyniemi «Die Neuordnung der baltischen Länder 1941-1944.» Muide on see üks imelik väitekiri, mis minust kirjutab viieteistkümnes kohas asjaolusid tõsiselt väites ja märgib ka minu elukohta kuid mitte kordagi pole oma ekslikke andmeid ega ühekülgsid vaateid kontrollida püüdnud minu poole pöördumisega. Seda andestatakse poliitilisele kirjandusele, mitte aga ülikooli väitekirjale.

Pidime hoiduma tegelastest, kes asusid inglaste poolel, kuna nende kaudu oleks asi ja operatsioonid ise läinud kohe inglaste ette ja nende kaudu, nagu see hiljem pidevalt toimus, venelastele. Kuna sõjakava oli salajane ning mina olin isiklikult vastutav saladuse hoidmise eest, siis loobusime ühendusest saadik Warmaga ja meie endise Stockholmi saatkonna liikmetega, samuti loobusime ühendusest admiral Pitkaga, kes juba mitmel korral major Kristjanile oli öelnud, et tema ei soovi poliitikaga tegemist teha, tahab rahus elada.

Järgmist koosolekut pidasime major Kristjani korteris, kuna nüüd pidime rääkima läbi küsimusi, mida keegi ka juhuslikult kõrvalt kuulata ei tohtinud. Selgitasin sakslaste kava ja ettenähtud sõjakäiku Tallinna peale Soomest. Rääkisin läbi ka meie langevarjurite tegevuse kodumaal ning uute sõdurite tegevusse rakendamist nii langevarjude kui ka mootorpaatide abil. Esialgse Saksa kava teostamine ei tundunud ebareaalne olevat ning sellepärast lahendasime ka kõik muud seoses olevad poliitilised küsimused.

Meie pidasime suurimaks ohuks kodumaale kui sakslased kordavad jälle 1918. aasta okupatsiooni, andes kohaliku võimu baltisakslaste kätte ning valitsedes meid nagu teisejärgulist rahvast. See võib viia meie kodumaa liitmiseni Saksa riigiga ja siis pole meil enam võimalust oma rahvuslikku iseolemist taastada. Sellepärast tegi EVK minule ülesandeks taotleda saksa võimude juures meie omariikluse taastamist. Kui see läheb korda, siis tegi Eesti Vabastamise Komitee minule ülesandeks Ajutise Valitsuse peaministrina koostada valitsus, kes teostaks valitsemist põhiseadusliku korra jaluleseadmiseni ja põhiseaduslike asutuste kaudu korrapärase valitsuse loomiseni.

Juhuks kui sakslaste juures osutub võimatuks saavutada iseseisvuse taastamist - hakkasin selles väga kahtlema Hessi lennu pärast - siis tegi EVK minule ülesandeks kõiki tutvusi ja suhteid kasutada selleks, et saaksin määratud Eesti tsiviilvalitsuse etteotsa ning saaks välditud võimu üleminek baltisakslaste kätte.

Eesti Vabastamise Komitee oli ainuke eesti asutus välismaal, kes aktiivselt tegeles kodumaa vabastamisega ning oli ka ainuke asutus, mis püüdis lõpetada venelaste võimu esimesel venelaste ajal. EVK-1 oli ka oma sõjavägi ja võttis tegelikult päris iseseisvana osa sõjast oma sõjaväega, mis kandis nimetust Erna pataljon. Poole omast reisirahast andsin major Kristjanile EVK ülesannete

teostamise jaoks.

Edaspidiste vajaduste jaoks käisime ka fotograafi juures, et ettetuleval momendil oleks ajakirjandusele kohe fotod anda. Mina ei kandnud valget kraed, Kotsar leidis, et foto värvilise kraega on pressis jaoks halb ning läksime siis minule valget kraed otsima. Ostsime selle soome jooksumeistri Nurmi pudukauba ärist ning siis tegime ka minust valge kraega foto, mis hiljem minu asumise puhul Eesti Omavalitsuse juhiks ilmus koos elulooga Soome lehtedes.

Ühel päeval käisime ka koos major Kristjani ja Kotsariga Helsingi kalmistul külastamas Sirgu hauda. Külastasin neid vabadussõjalasi, kes olid Helsingisse põgenenud, soomlasi, kellega omal ajal oli tegemist salajaste sõitude puhul Soome. Sain nüüd tagantjärele teada hulga üksikasju, tutvusin soome noorkirjaniku Hämäläisega, kes mulle vanglasse kirjutas kirju, milledest soome keele mitteoskuse tõttu kahjuks midagi aru ei saanud. Neid soomlasi ma ka praegu veel ei taha nimetada nimeliselt, nende hulgas on isikuid, kes ka praegu seltskonnas omavad positsiooni.

Tollal olid Soome toitlustusolud tõeliselt väga rasked ja Soome rahvas sai tõelises mõttes nälga tunda, sest välismaa teda ei abistanud. Kuna mina kala üldse ei söönud, mis tollal oli peamiseks toiduaineks, siis pidin elatama end seentest ja taimetoidust. Välismaalaste hotellides oli küll kõike saada kuid ma hoidusin seal liikumast, kuna vene nuhke oli kõikjal. Saatsin aga kaks postkaarti vale nime all kodumaale isikutele, kes käekirjast oleksid pidanud tundma mind. Üks neist ei jõudnud kohale, teine aga jõudis ja tekitas mõningaid kuulujutte.

Salajane sakslaste esindaja, keda ma pea iga päev külastasin informatsiooni saamiseks, ütles mulle, et Hessi pärast on rida kavu ja korraldusi ära muudetud, kuna ei tea, mida inglased Hessist on suutnud välja pressida, mida mitte. Berliin soovib seepärast, et tuleks tagasi uutele nõupidamistele. Sõja algus, mis pidi olema 18. mail, on lükatud edasi vähemalt kuuks ajaks. Samal ajal tuli haiglast koju ka Helanen, keda samuti paluti Berliini tulla. Kohtasin Helasega «Fazeri» kohviku teisel korral. Läbi kohviku liikuda oli just nagu pilkude vahel kadalippu joosta. Ei tea kuivõrd nende hulgas oli välismaiseid nuhke kuid üleval oli Helanen leidnud vaikse nurgakese ning ootas juba. Temaga leppisime kiirelt kokku. Helanen lubas sõita laevaga üle Stettini ning mina olin endale juba päeval soetanud lennupileti, mis oli viimane, nii et Helanen jäi piletit ilma ja pidi sõitma laevaga.

Jagasime ülesanded ja volitused ära major Kristjani ja Kotsari vahel ning 1. juunil 1941 lendasin Helsingist Stockholmi. Oli ilus hommik, taevast selge ja kui lennuk tõusis kõrgele, siis võis näha kodumaa randa, mis oli kaunis lähedal kuid ometi kättesaamatu. Nüüd tuli mul lennukis meelde september 1939. aastal. Sõitsime Mähariga koos augusti lõpus Leipzigi messile. Messil olles pandi äkki maksma toidukaardid ja ostuload ning kitsendati märksa rongiliiklust. See erakordne abinõu mõjus kõigile messikülalistele nii, et juba järgmisel päeval pea kõik hotellid olid tühjad. Läksime Mähariga veel Leipzigi linnavalitsusse, et saada ostuluba taskurätikute, sokkide ja särgi peale, mida ka saime. Nad kandsid

numbrit 7 ja 8, olid seega ühed esimesed. Kumbki ostuluba oli tervele kantseleipoognale kirjutatud, just nagu mõni dokument, pärastpoole muutusid need asjad. Esmaspäevase päeva läbi käisid saksa naised ärist ärisse, et veel midagi ehk ilma ostuloata osta võida ning said igal pool kaupmeestelt vastuse, et ilma ostuloata mitte midagi ei müüda. Meie saime sama vastuse kui aga ostuload ette näitasime, siis vaadeldi meid kui imeelajaid. Tegime oma ostud ja sõitsime Berliini, kus juba järgmisel ööl algas sõda. Olime koos Mähariga õhtul minu esimese tuttava juures, võtsime mõne pudeli sektit kaasa ning sõime õhtust. Raadioteated andsid aga põhjust oletada, et praegu kõrgepinge on juba saavutatud ja sõda võib iga silmapilk lahti minna. Minu tuttav ja Mähar olid rõõmsad, mina muutusin aga ilma mingi arusaadava põhjusega nukraks. Keskvangimajas viibimise ajast peale kannatan vist närvisüsteemi helluse all, mille tulemusena tihti tunnen ette sündmusi, mis mind puudutavad, äkilise raske tundmusega südamel, mis põhjustab nukrust. Minu tuttav ja Mähar püüdsid mind elustada kuid see palju ei aidanud. Ohkasin ja ütlesin, et ei tea, mida see sõda meie kodumaale toob. Mõlemad püüdsid mind veenda, et sõda Poolaga mingil viisil ei puuduta Eestit.

Järgmisel päeval, sõda oli juba alanud, polnud enam võimalik üle Königsbergi koju sõita, pidime sõitma üle Taani ja Rootsi. Selleks puudus aga välisraha, kuna Saksamaale sõites võisime vaid registermarkasid kaasa võtta. Sellises olukorras oli rida inimesi, kellele saatkond laenas vajaliku raha, kandes vastava laenu välispassi sisse ülesandega kodumaal seda välisministeeriumile kohe ära maksta. Saatkond ostis ka piletid koju. Mäletan, saatkonnas oli üks kooliõpetaja Eestist, kes viibis huvireisil. Tema tuli konsul Treudega nõu pidama, kuhu saksa koole külastama minna. Treude seletas temale, et sõda on alanud ja nüüd ei sõideta enam ringi huvireisil, vaid koju tagasi. Õpetaja ei olnud sellega nõus, ütles, et sõda ju teda ei takista Saksamaal ringi sõitmast, koju tagasisõiduks on temal veel vara, kuna tal raha on veel olemas. Treude karjus siis päris vihaselt mehe peale, et kas ta siis aru ei saa, et sõda on ja keegi teda enam Saksamaal vabalt ringi sõita ei lase, teda pannakse salakuulajana kinni kui ringi sõitma hakkab. Sõitku jalamaid koju tagasi! Õpetaja pomises veel kuid siis võttis prl. Johanson tema käest kinni ja küsis temalt passi ja viis ta minema.

Teisel sõjapäeval olin juba Kopenhaagenis, kus pidime mitu päeva peatuma, kuna rootslased keeldusid andmast läbisõiduviietat enne kui kolm päeva enne «Estonia» ärasõitu Stockholmist. Rootslased, kes muidu olid lahked eestlaste vastu, olid äkki väga reserveeritud. Nii kogunes meid Kopenhaagenisse kokku kaunis suur seltskond. Mäletan rongis Berliinist Sassnitzzi läksin tagumise vaguni platvormile, et vaadata kaugusesse vajuvat Saksamaad. Üks sakslane astus minu kõrvale ja täis vaimustust ütles, et noh eks nüüd maailm näe üht välksõda, paari nädala pärast on jälle rahu ja sõda võidukalt möödab. Ma ütlesin temale, et olen välismaalane ning ei ole samal arvamusel, ka Esimese maailmasõja vallandumise puhul arvati, et kahe kuu pärast on sõda möödab kuid

sõda kestis neli aastat, tõi palju kannatusi ja lõppes väga raskelt. Ka see sõda vallandab suuremat võitlust kui vaid sõda Poolaga ning ei tea meie aimatagi, millal see sõda lõpeb. Sakslane jäi tõsiselt mulle otsa vaatama, välismaalane on sakslase silmis alati targem kui omad inimesed. Küsis mult, kas ma tõesti nii arvan. Ma ütlesin, et mina ei ole prohvet kuid sääraseid sündmusi nagu sõda tuleb palju tõsisemalt võtta kui nad esimesel pilgul näivad olevat. Sakslane läks mõttes minema ja nüüd tekkis kartus, et olin kergemeelne ja võin arvestada sellega, et mind veel vaenuliku väljenduse pärast võetakse vastutusele. Läksin seepärast kaaslaste juurde tagasi.

Kopenhaageni Tivolis oli muide kena vahejuhtum. Meie seas oli ka meisterlaskureid, kes Luzerni laskevõistlustelt võitjatena koju tulid. Läksime Tivoli märkilaskmise putkade juurde ja seisime sabasse. Esimene lasi kõik kolm märki ja sai auhinna. Ta kordas veel sama, siis palus poodnik anda järgmisele ruumi. Järgmine lasi jälle kõik märki ning sai auhinna, kordas sama veelkord, poodnik läks närviliseks. Kolmandaks olin mina. Ma ei lasknud küll mitte 36, vaid 35 kuid sain ka auhinna, mida minu naine kandma hakkas. Neljas laskis jälle kõik kolm märki, võttis auhinna, tahtis veel korrata kuid nüüd hakkas poodnikul hirm, et tema poe auhindadest tühjaks laseme. Ega ta ei teadnud, et sabas seisavad puha laskurmeistrid. Poodnik ütles, et tänaseks on küllalt ning tõmbas meie nina eest rullkardina alla, nii et meie laskursport pidi otsima teisi teid. Raekoja vastas asuvate hoonete fassaadilt jooksis valguskiri uusimate teadetega, mis kõik olid valed. Ei tea milleks ja kust neid levitati. Taani sotside leht teatas valguskirjas, et Saksa aurik «Bremen» olevat inglaste poolt kinni võetud ning «Europal» ollakse jälil, teatas suurtest sakslaste kaotustest Poolas ning poolakate võitudest. Mõni päev hiljem oli kõigil teada, et need teated tõele ei vastanud, milleks neid valesid levitati? Taanlased aga rõõmustasid sakslaste kaotuste üle ning raekoja platsil plaksutas rahvas käsi iga uue valetate üle sakslaste kaotustest ja poolakate võitudest. Kui aga teatati liitlaste sõttaastumisest sakslaste vastu, siis ei tundnud publiku vaimustus piire.

Lõpuks saime Rootsi viisad kätte ning reis läks edasi Stockholmi, kus asusime kohe «Estoniale» elama. Sõjategevuse kartuses sõitis «Estonia» Stockholmist välja päeval, et öösel oleks merel. Stockholmi reidil viibis Poola koolilaev, meeskond oli veel peal ning lehvitas meile. Laev võttis tavalise kursi asemel ette sõidu läbi Ahvenamaa saarte Hangö suunas, kust alles põiki üle Soome lahe ning piki meie kallast edasi. Märgin, et sama kursi järele sõitsid nii meie kui ka võõrad laevad enam kui tuhat aastat tagasi. Kesköö paiku peatusime kusagil Soome saare sillal ning hommiku hämaras sõitsime Pakri tuletorni poole, pöörates siis ida poole. Kui vaatasin hommikuhämaruses silme ees meie rannikut, millel silma paistis Pakri tuletorn ning Madise kiriku torn, siis võttis jälle nukrus võimust. Olin üksinda reelingu ääres, teised magasid veel. Peast käis läbi mõte kuidas ometi sõda otsustab maade ja rahvaste üle. Kuigi polnud mingit põhjust kodumaa suhtes raskeid mõtteid mõelda, piinasid need mind ometi ja kui nähtavale tuli Keila kiriku torn, siis käis nagu südamest piste läbi

kui mõtlesin, et äkki kogu see maa enam polegi kodumaa, vaid võõra oma. See oli just nagu eelaimus oktoobri sündmustele. Edasi mõtelda enam ei saanud, sest nüüd tulid ka teised laevalaele ja juttu ja kära oli rohkesti.

Nüüd vaatasin lennukilt kaugele kodumaa rannikule, mis tõesti oli päris ettevalmistamatult saanud vaenlase omaks kuid nüüd teadsin, et võõra võimu päevad on juba loetud ja tahtsin nagu neid mõtteid raadiolainetena saata kodumaa rannikule, et seal ütelda, et varsti olete jälle vabad.

Stockholmist edasi ma enam lennupiletit ei saanud, sõitsin rongiga ja laevaga üle Sassnitsi. Berliinis leidsin eest hoopis muutunud olukorra. Hessi asemele oli määratud Bormann ja seega täiesti luhtunud lootused sõja alates võita tagasi meie iseseisvus. Tahtsin aga ikkagi püüda katsetada, kas ehk mõne diplomaatliku võttega siiski saaks üle neist uutest raskustest. Dr. Kleistil oli lootust, et tema kavad läbi lähevad. Ta on neid väga hästi kirjeldanud oma mälestustes, nii et minul neid siin korrata enam pole vaja. Kuid SD peamet oli asjatundlikum ja valmistas mind ette hoopis teistsugusele reaalsusele. Kirjutasin nüüd dr. Bestile, kes tollal oli Saksa sõjaväevalitsuse ülem Pariisis ning alustas Lavali Prantsuse iseseisvuse taastamiseks kogu maa ulatuses. Dr. Best tuli Berliini, ta oli nüüd sõjaväe kindrali vormis ning ma kaebasin temale oma hädasid ja palusin teda mind aidata. Tema selgitas mulle väga realistlikult olukorda ja hajutas minus kõik ekslikud ettekujutused tulevastest võimalustest. Ta lubas minu kasuks talitama, kus seda vaja on, pidin temale teatada vaid konkreetseid vajadusi.

Nüüd oli mul asjast selge pilt. Tuli otsustada, kas loobuda edaspidisest tegevusest või võidelda edasi. Keegi mind ju ei kohustanud tegutsema, olin vaid ise vabal tahtel neid ülesandeid enda peale võtnud. Kui mul ei lähe midagi korda saavutada või siis vaid väga vähest, siis kodumaal keegi sellega arvestada ei tea, igaüks otsustab vaid välise väljanägemise järele, telgitaguseid keegi ei tunne ja nii seisab mul ees võimalus muutuda sama ebapopulaarseks okupatsioonikujuks, nagu neid oli ka 1918. aasta okupatsiooniajast. Olen alati olnud baltisakslaste vastane, nendega mingi koostöö ei sobiks, neile alluma ma kunagi ei hakkaks. Isiklikult minul raskusi ei tekiks, saaksin tööd ja teenistust igal ajal, võiksin astuda Saksa kodakondsusesse ning rajada oma isiklik elu vaatamata sellele, mis sünnib kodumaaga. Mõttekäigud, nagu neid pagulaskonna väljarändajad ülemeremaadesse mõtlevad - või ei mõtle.

Teisest küljest olen eestlaste hulgas ainuke, kellel on nii palju ja nii mõjukaid tutvusi ja sõprusi saksa võimumeeste seas ning momendil ainuke, kellel oli saksa ameti astutustes isiklik usaldus. Kui sõda jõuab kodumaani, siis peab ikkagi mingil viisil kujunema koostöö eestlaste ja sakslaste vahel. Neil isikuil, kes kodumaal neid ülesandeid enda peale peavad võtma, püüdes oma rahva kasuks midagi saavutada, ei saanud ollagi seda usaldust, mida mina omasin, kuna usaldus on vahekord, mis aja kestel ning kogemuste najal tekib. Pealegi saavad kodumaal isikud alustada küsimuste arutamist alles tollest momendist peale ning seisavad juba valmis seatud Saksa tsiviilvalitsuse ning

selleks väljavalitud isikute ees, kelledest enam mööda ei pääse. Minul on juba nüüd usaldus olemas ning ma võin asjade ettevalmistamisel juba kaasa rääkida ja idus ära hoida seda, mida hiljem enam muuta ei saaks. Sellepärast on ka minu kohuseks vaatamata minu enda heaolule ja isiklikele võimalustele end rakendada kodumaa huvides tööle, tulgu mis tuleb. Ma usaldasin enda võimet igas olukorras väljapääsuteed leida võida ning olin veendunud, et ma ka neist raskustest, mis sel hetkel ülepääsmatutena näisid kuidagi üle saan. Ma pole kunagi põigelnud kõrvale vastutuse enda peale võtmisest kui mul oli usaldust endasse. Nii otsustasin ka nüüd oma isiklik perekonnaõnn lükata teisele plaanile ja sukelduda võitlusse.

Elustasin jälle kõik sidemed, kuulsin Libelt tema tegevuse arengust ja võisin rahuldustundega näha, et vähemalt üks lahing oli meil võidetud, see oli Rassi ja Asustamise Peaamet, mis oli jõudnud kindlale seisukohale, et eestlased kuuluvad põhja rassi, on arvatavasti germaanlaste hõimud ning kuuluvad nn. väärtuslike rahvaste hulka. See seisukoht oli kantud Himmlerile ette ja tema oli lubanud peaameti seda seisukohta edasi arendada ning sellest informeerida teisi parteiasutusi.

Teiseks tegin SD peaametis kindlaks kui neile jutustasin oma tegevuse tagajärge Soomes, et ka nende seisukoht on kindlalt võetud Eesti kasuks. Dr. Graefe ütles, et tema ei tea, missugused korraldused ja otsused Balti riikide suhtes tulevad kuid olgu nad millised tahes, ma võin kindel olla, et SD peaamet oma seisukoha on võtnud Eesti kasuks ja seda seisukohta on Heydrich kandnud ette Himmlerile, kes selle heaks kütis. Sellega siis saab SD peaamet ja SS Eesti suhtes igasuguste korralduste raamides talitama sõbralikult ning toetab mind ja minu püüdlusi kodumaa kasuks teistes Saksa asutustes. Sama kordas mulle kindral Jost ja ütles, et tema tuleviku jaoks on Eestile valinud välja oma parima mehe, dr. Sandbergeri, kellele tema ja dr. Graefe juba nende seisukohti Eesti ja eestlaste suhtes on teatanud.

Sõjaväe vastuluurekeskuses tegin kindlaks, et nemad minu Soomest saadetud raamatud on kätte saanud ning töötavad juba eriteadlased. Nad palusid minult asjatundlikke Eesti ohvitsere eriliste sõjaväeliste küsimuste ettevalmistamiseks. Olin neile juba varemalt soovitanud võtta ühendust kolonel Saarseni, Soodla ja Preiga, kellest teadsin, et nemad asuvad Saksamaal. Nüüd nimetasin neile terve rea meie ohvitsere, kellest teadsin, et nemad Saksamaal laagrites asuvad. Kindral Rieberg, dr. Douglas ja kolonel Kursk olid juba Saksa sõjaväe teenistusse võetud Saksa kodanikena. Saksa kindralstaabi teadetel jäi strateegiline kava endises ulatuses maksma selle vahega, et operatsiooni Soomest kasutatakse vaid seljataguse võitluse üksusena, millega ei üritata Tallinna vallutamist, selle asemel aga saadetakse pealöögist üle Riia-Pihkva väike haru Volmarist üle Pärnu ja Viljandi Tallinna poole minema, et selle survele venelased end kiiremini Leningradi poole tagasi tõmbaksid. Minu soovi, et Narva silda ei hävitataks ning venelastele võimaldaks kiiremat tagasitõmbumise võimalust, mille tagajärjel kodumaa pinnal võitlusi ei areneks,

lubati täita. Ka Tallinn-Narva raudtee ja maantee pidi puutumata jääma. Keegi ei võinud ju tollal aimata ette, et venelased end mitte kotist välja ei päästa, vaid kotti jäävad ja mereteed kaudu põgenema hakkavad. Ei võinud keegi tollal ette näha hävituspataljonide asutamist ja nende hävitavat tegevust ning ka mitte seda, et rinne keset kodumaad Pärnu-Tartu joonel seisma jääb ja pikemaid lahinguid põhjustab. Viimast pidi panema Põhjarinde algse ülemjuhataja Leebi oskamatus arvele, ta kõrvaldati ka peatselt ning ülemjuhatajaks määrati Kuchler.

Dr. Kleistile rääkisin Eesti Vabastamise Komitee loomisest ning leppisime kokku temaga, et sõja alates ma ikkagi püüan saavutada riikliku iseseisvuse tunnustamist. Kuna igasugune teine tee selleks puudub, siis teen seda EVK nimel. Pätsu poolt antud volitusest loobusime, kuna see räägiks vastu vahepeal Saksamaa poolt Eesti annekteerimise tunnustamisele ning võiks ka kahjustada Pätsu isikut Venemaal.

Dr. Helaselt kuulsin, et Soome valitsus on otsustanud võtta osa sõjast Saksa poolel ning Soomes tehakse juba vastavaid ettevalmistusi, et varsti alustada vajalikke rekvireerimisi ning salajast mobiliseerimist. Mitmesugustest muudest läbirääkimistest temaga ning kavatsustest on veel varajane rääkida, kuna ta pärast sõja lõppu sai küllalt kannatada. Dr. Helanen on suur isamaalane ning kõik tema mõtted ja kavatsused olid ikka dikteeritud Soome huvidest, kusjuures ta ei pooldanud illegaalset tegevust valitsuse vastu ega ebalojaalset hoiakut.

Oli veidi enne 15. juunit 1941 kui tutvustasin Helast Saksa välisministeeriumi klubis Kurfürstendammi. Olin seal koos dr. Massakasega, meist eraldi oli sinna tundud ka kolonel Saarsen. Kõigil oli muidugi suur huvi soomlase vastu ning tahtsid kuulda, mida tema jutustab. Mina tundsin huvi nende isikute vastu, kes omasid sakslaste usaldust venelaste, ukrainlaste ja teiste Venemaa rahvuste hulgas. Tahtsin õppida tundma nende mentaliteeti ja mõtteid. Istusin ukrainlaste sekka ja küsisin, millal Ukrainas vili valmib põllul nõnda, et seda võib põlema süüdata. Sõja alguse edasilükkamine 18. mailt 22. juunile tähendas ju, et Saksa sõja algus Vene looduses on hilineanud ja selle tagajärjel paljud eeldused põhiliselt muutunud. Ukrainlased imestasid minu küsimuse üle ja küsisid, millise tagamõttega ma seda küsin. Ütlesin, et oleks huvitav selle järele seada sõja algust, et sõjategevuse ajal ei saaks tulega hävitada valminud vilja põllul. See küsimus huvitas mind eriti hoopis teiselt seisukohalt. Arvestasin, et kodumaal on niigi vähem külvatud kui normaalselt, sõjategevuse tagajärjel võiks sellest veelgi kaduma minna, kodumaa peab seega arvestama normaalsest väiksema saagiga. On küsitav, kas masinad on lõikuseks ja peksmiseks korras, et tea kui palju venelased ehk taganemisel kaasa viivad jne. Peame seega arvestama toiduvilja puudust ning meil oleks ehk väljast abi vaja. Saksamaal endal on veel vähem vilja, kuna ta isegi Soomet abistada ei saanud kui aga sõjategevuses ka Ukrainas viljasaak hävib, siis ei saa Saksamaa meid abistada, vastuoksa, tahaks meilt lisa saada endale. Meie toitlustamise küsimus

olenes seega tugevasti sellest, kas Saksamaa võidab küllaldaselt vilja Ukrainast.

Ukrainlased hakkasid naerma päris valju häälega ning ütlesid mõlemad nagu ühest suust, et sõda saab tulla ju alles nelja-viie aasta pärast ja sinnamaani peab saksa toitlustus vastu. See kõnelus oli vaevalt kümme päeva enne sõja algust! Siin näeme kuidas mõnel poliitikul puudub silm ja vaist arenevate sündmuste suhtes!

Pidasin dr. Massakasega nõu, sest advokaat Grau ei saanud veel ümberasujate laagrist välja. Esimese sammuna otsustasime luua midagi saatkonna taolist dr. Massakase korteris. Ta lubas ühe toa anda büroo alla ning niipea kui võimalik, paneme selle büroo käima nimetuse all «Büro Dr. Massakas», kuni avaneb võimalus avada uuesti saatkond. Seniks aga oleks Massakase korter kooskäimise kohaks ning nõupidamisruumiks, tema telefon oleks sidepidamiseks. Dr. Massakas oli nõus kuid tema majanduslik olukord oli raske ja tema pidi ju sel puhul loobuma toa väljaüürimisest. Kuna meil mingeid rahasummasid ei olnud, siis otsustasin ohverdada ka oma pangakonto. Nimelt olin ümberasumise puhul kõik, mida andis rahaks teha, selleks ka teinud ja ostnud välisraha, mille saatsin Saksa saatkonna kaudu diplomaatilise postiga enda nimele Berliini. Sinna jõudes sain selle raha kätte, vahetasin selle kulla diskontopangas ära ning sain veidi vähem kui 5 000 marka. Selle rahaga siis finantseerisin kogu meie keskuse tegevust Berliinis, minu, mu naise ja Libe ülalpidamist ning Eesti Omavalitsust kuni augustini 1941. Siis oli minu raha otsas ning sain juba Eesti Omavalitsuse summadest augustikuu palga, mis mind rahaliselt välja aitas. Keegi pole minult küsinud, kes maksis kõik kulud augustini 1941, ega ole mulle seda raha ka keegi tagasi maksnud. Nii, nagu ma finantseerisin kogu oma varandusega vabadussõjalastele vajalikku raha, nii pidin ka nüüd finantseerima kodumaa vabastamise aktsiooni kuni kodumaa vabanemiseni. Esimese pangatšeki sai minult dr. Massakas, sellele järgnes veel mitu. Viimase tšeki andsin Riias ühele Saksa sõjaväekassale, mis mulle vastu andis sularaha, millega elatasin end ja oma kaaslasi kuni Tallinna langemiseni.

Dr. Massakas võttis endale mõningaid abilisi varasemate välisteenistuse ametnike seast ning selle keskuse kaudu hakkasime ühendust looma ümberasujate laagritega, et teha kindlaks, kus asub eestlasi kui palju ja kes. Ühel õhtul kutsus mind dr. Massakas enda juurde õhtusöögile, tema juures oli suurem seltskond koos, nende hulgas ka Grau, kes just laagrist välja pääses. Informeerisin Graud kõigest senisest tegevusest ja otsustest, tema oli kõigea nõus ja lubas nüüdsest peale aktiivselt kaasa lüüa.

Siis tutvustas mulle dr. Massakas kolonel Soodlat ja tema naist. Ma teadsin kolonel Soodla nime ja teadsin, et ta Saksamaal on. Olin teda juba Saksa vastuluurele soovitanud. Nüüd nägin teda ja tema naist esimest korda. Massakas teadis, et vajan üht kõrgemat sõjaväelast lähemaks kaastööliseks ning soovitas mulle Soodlat. Proua Soodla seletas mulle, et tema on minu naise sugulane, et ma võin tema mehe aususesse ja truudusesse juba perekondlikul alusel kindlasti uskuda. Sama kinnitas mulle ka Soodla ise. Siin astusin esimese

korruptsioonilise sammu oma elus, ehitades sugulusvahekorrale ja sellest tingitud aususele ja truudusele. Tegin Soodlale ettepaneku tulla minu sõjaväeliseks nõuandjaks, niitelda tulevaseks sõjaväe ülemjuhatajaks. Soodla oli kohe nõus ja seda eksisammu pidin elus nii palju kordi väga kibedalt kahetsema. Mul on kahju, et see teguviis osutus kahjuks meie sõduritele. Tollal polnud mul aga aega selle küsimuse üle kaua järele mõtelda, sest sõjaväelist kaastöölist oli kiirelt vaja.

Päevad Berliinis olid täis küreid toimetusi, arutlusi, kokkupuuteid inimestega, et mul päris kahju oli oma naisest, kes end hoopis mahajäetuna tundis. Õhtul kodus pidin istuma kirjutusmasina taga märgukirju ja seletusi Saksa asutustele kirjutades ning püüda puurida igal pool auku läbi eelarvamuste sein. Mäletan kui reede öösel helistas mulle naine Schwarzwaldist ja küsis kuidas asjad arenevad, eelkõige aga, millal ometi algab sõda. Vastasin talle: «Hommel!» Ta arvas, et teen nalja. Rääkisime eesti keeles, nii et polnud karta, et keegi oleks võinud pealt kuulata. Sõda ei hakanud aga mitte laupäeva öösel, nagu naisele ütlesin, vaid pühapäeva öösel, 22. juunil. Tavaliselt alustas Hitler kõiki oma aktsioone ikka reedel, kas mingi eelarvamuse tõttu või muul põhjusel. See sõda algas aga pühapäeval. Saksamaal pandi seda erinevust väga tähele ja kui hiljem sõda halvasti läks, siis oli inimesi, kes ütlesid, et see tuleb sellest, et ta ei alustanud reedel!

Heitsin laupäeva õhtul varakult magama, et järgmisel päeval oleksin hästi väljapuhanud ja rahulik. Veel laupäeva õhtul kirjutasin masinal uuesti ümber kaks kirja Saksa riigikantslerile välisministri kaudu. Esimeses kirjas palusin Saksa riigikantslerit Eesti Vabariigiga alustada uuesti diplomaatilist läbikäimist, tunnistada Eesti Vabariigi saadikuks dr. Massakast, keda mina olen nimetanud Eesti saadikuks Berliinis. Teises kirjas teatasin, et eesti sõdureid on venelaste poolt sunniviisiliselt võetud Punaväkke ja võib-olla sunnitakse neid rindevõitlusesse. Kuna Eesti ei ole sõjavahekorras Saksamaaga, palun neid eestlasi mitte lugeda sõjavangideks kui nemad peaksid rindel Saksa kätte langema või ise vabatahtlikult rindelt üle tulema, vaid neid lasta vabaks ja võimaldada neil tagasi pöörduda kodumaale. Mõlemale kirjale kirjutasin alla Eesti Vabastamise Komitee esimehena, olles ühtlasi Ajutise Valitsuse peaminister. Nagu edaspidisest näha, jäi esimene kiri (memorandum) tagajärjeta, teine kiri leidis aga täitmist ja meie sõdurid, kes sattusid Vene rindel Saksa sõjavangi, lasti vabaks ja võisid kodumaale tagasi pöörduda.

Järgmisel hommikul, see oli 22. juunil 1941, algas sõda Venemaa vastu. Ma helistasin dr. Massakasele ning määrasin temaga kohtumise veidi enne kella poolt ühtteist Wilhelmstrasse tänaval. Siis sõitsin kesklinna. Seal kohtusime dr. Massakasega, keda olin palunud riietuda ametlikuks külaskäiguks välisministeeriumis. Andsin temale mõlemad kirjad. Dr. Massakas läks välisministeeriumi ning mina jäin tänavale ootama. Sellest katsest olenes palju. Mõne aja pärast tuli dr. Massakas ning jutustas mulle kuidas tal läks. Ta teatas endast ministeeriumi peasekretäri juures ning teatas, et ta tuli tegema

välisministrile ametlikku visiiti uue Eesti Vabariigi saadikuna. Seepeale viidi teda vastuvõturuumidesse ning tavalise viisakuseavaldusega diplomaatiliste esindajate vastu palus välisministri abi teda välisministri kabinetti. Ta vabandas, et välisminister ei saa teda praegu vastu võtta, ta olevat kogu öö olnud üleval ning praegu magab. Välisministri abi võttis dr. Massakaselt volikirja ning kirja sõjavangide asjus vastu, lubas need kohe anda välisministri kätte, niipea kui see tõuseb, ning palus dr. Massakast pärastlõunal teatud kellaajal jälle tulla, mil välisminister teda isiklikult vastu võtab.

Siimaani oli seega edu täielik ja olime mõlemad väga rõõmsad. Dr. Massakas läks koju, et pealelõunal tagasi tulla. Mina läksin hotelli, kus mul oli ikka veel tuba ning kus asus Libe büroo. Tahtsin just lõunat süüa minna kui helises telefon ja mind paluti «sofort» Gestaposse tulla väga tähtsa asja pärast. Mõni minut hiljem helises telefon jälle, rääkis Graefe sekretär ning pani mulle tungivalt südamele, et kohe sinna, s.t. Gestaposse, lähaksin. Seal selgus järgmist. Samal ennelõunal olid leedulased korraldanud meelevalduse oma saatkonna hoone ees, mis oli Vene saatkonna käsutuses, laulsid seal Leedu hümnid ning riputasid kogu raudaia täis Leedu lippe. Samal ajal telegrafeeris Leedu saadik Hitlerile, et tema kui Leedu ajutise valitsuse peaminister paneb Saksa valitsusele ette kohe alustada temaga läbirääkimisi Saksa sõjavägede läbimarsi asjus läbi Leedu territooriumi. See lõhkes nagu pomm Hitleri juures, kelle raevutsemised on ju tuttavad. Hitler vihastas hirmsasti, et temalt nõuti astuda läbirääkimistesse läbimarsi õiguse üle ajal, mil Saksa sõjaväed võitlesid Vene vägedega Leedu pinnal. Asjal oleks võinud olla hoopis halvad tagajärjed kuid siiski suudeti teda sedavõrd rahustada, et ta tegi korralduse, et Balti riikide iseseisvuse küsimuse otsustamine lükatakse edasi kuni sõja lõpuni. Kõiki varasemaid samme selleks loetakse Saksa riigi vastu vaenulikeks ja politsei on kohustatud neile vastavalt reageerima.

Kui Hitleri käsk anti edasi riigikantseleisse, oli seal juba teada minu samm Ribbentropi juures. Sellest teatati siis kohe Gestapole kui vaenulikust sammust Saksa riigi vastu, mis pärast tuleb nii mind kui dr. Massakast kohe vahistada. Dr. Massakas läks politseisse, kuna raadios teatati, et kõik välismaalased peavad endast viibimata teatama vastavas politseijaoskonnas. Sinna aga oli juba Gestapo poolt teatatud korraldus vahistada dr. Massakas, nii et teda politseist enam välja ei lastudki, vaid vahistati.

Kõnelus minuga algas väga krõbedal viisil, nii nagu suure kurjategija ülekuulamisel. Ma võisin neile selgitada, et toiminis kokkuleppel dr. Kleistiga ning täiesti sõltumatult teistest Balti riikidest. Kohe helistati Kleistile ja küsiti, kas see vastab tõele. Kleist kinnitas minu sõnu. Siis muutus kõnelus kohe viisakamaks. Palusin neil rääkida ka dr. Graefega ning selle tulemus oli, et minuga räägiti juba kui partneriga, mitte enam kui kurjategijaga. Nüüd kirjeldati mulle kogu sündmustikku, vahejuhtumit Leedu saadiku telegrammiga, Hitleri reaktsiooni ja tema korraldust. Dr. Graefe oli teatanud, et nemad toetavad mind igapidi kui ma kohustun arvestama selle Hitleri korraldusega ning ilma nendega

nõu pidamata mitte võtma ette taotlusi Eesti iseseisvuse taastamiseks enne määratud tähtpäeva. Gestapo ametnik küsis minult, kas ma olen nõus andma sellist kohustust, siis oleks nende ametitalitus minuga lõpetatud ning mul tuleks edasi asju ajada juba Graefe ja Kleistiga. Nüüd sain aru, miks Graefe sekretär mulle helistas. Kuna olen tõsiasjadega arvestav inimene ja mitte kunagi ei jookse jonnakalt peaga läbi seina kui seina sest uks on olemas, siis andsin selle kohustuse ning nõutasin dr. Massakase vabastamist. Minu juuresolekul tegi Gestapo ametnik telefonilise korralduse politseisse Massakase vabastamiseks, nii et tema ei teinudki tutvust Gestapo ülekuulamise praktikaga.

Nüüd oli siis lõplikult selgunud, et meil sakslaste poolt vähemalt esialgu ei olnud mitte loota iseseisvuse taastamist, seda tänu leedulaste mõtlematule sammule. Mina olin omalt poolt kõike võimalikku teinud ja meile kirjalikult iseseisvuse taastamist Saksa riigikantslerilt ja selle välisministeeriumilt nõudnud, minu kirjad säilivad ju Saksa välisameti kirjavarade dokumendina ja tohiks olla kas USA või Inglismaa valduses. Ei saa sellepärast keegi öelda, et Eesti endale iseseisvust pole nõutanud tagasi sakslastelt. Et see ei õnnestunud, ei ole häbiasi, sest Saksa riik oli võimsam kui meie. Tõsiasi on aga ka, et Saksa riik ei eitanud Balti riikide iseseisvumist ega keeldunud seda taastamast, ta vaid lükkas küsimuse otsustamise edasi sõja lõpuni. Veebruaris 1945 teataski Saksa välisministeerium, et tema välispoliitika on seisnud alati Balti riikide iseseisvuse tunnustamise alusel. Kas oli see juhus või mitte, see teade anti teada avalikkusele just meie Vabaduspäeval. Selle ametliku teatega tühistati vahepealne Vene võimu tunnustamine Balti riikide üle. Kuigi see nüüd juba oli liiga hilja, ometi andis ta alust eestlaste üksikisikute ja nende suhtes lähtuvaid kodumaisi õigusi, nii näiteks pensionide küsimustes. Muide, Himmler käis ses suhtes oma teed. Tema nimetas mind ikka Eesti peaministriks ja igaks Vabaduspäevaks saatis õnnitluse lahtise telegrammina. Ma oletan, et ta seda tegi demonstratsioonina Rosenbergi vastu, keda ta ei sallinud.

Muide oli selles asjas kena vahejuhtum 1945. aastal Altaussees, kus tollal elasime. Kord tuli mulle vastu keset külatänavat Linzi gauleiteri naine, kes ka elas Altaussees. Juba kaugelt hüüdis: «Soovin õnne!» Kui kokku jõudsime, siis teretasin ja küsisin, mida ta mõtles. Ta ütles mulle: «Noh, nüüd on see kaabakas lõpuks surnud.» Ma küsisin, kes. Tema vaatas mulle imestunult otsa ja ütles, et muidugi Rosenberg. Tema mees oli nimelt samuti Rosenbergi äge vastane tema Balti riikide ja ka muu Venemaa poliitika pärast. Õhtul helistas aga proua meile ja ütles kahetsusega, et oli eksinud. Tema mees oli talle helistanud ja ei tahtnud teiste kuuldes öelda nime ja vaid nime alguse Rose... Tema oli juba röömustanud kuid see polnud mitte Rosenberg vaid Roosewelt, kes suri. Lisas, et see kaabakas elab aga ikka veel!

22. juuniga 1941 algas siis mulle ja meile hoopis uus ajajärk. Meie vaev Kleistiga koos lepingu väljatöötamisel ja selle allakirjutamisega, millega sõja algusega pidi taastuma Eesti Vabariigi tunnustamine ja koostöö Saksamaaga tema võitluses Venemaa vastu. Kõik meie arutlused ja lootused Soomes Ajutise

Valitsuse loomiseks, kõik minu lootused, mis veel sama päeva ennelõunal Massakase külaskäigul Saksa välisministeeriumi näisid nii lootustäratavad olevat, olid kokku varisenud ja tekkinud hoopis uus olukord. See olukord, mida kartsin Hessi lennu ebaõnnestumise tagajärjel. Nüüd ei võinud enam Eesti Vabastamise Komitee nime suhu võtta, sest juba see oleks tähendanud kokkuleppe murdmist Gestapoga - minu kohustuseks oli nüüd hakata teostama Helsingis otsustatud teist võimalust: hoolitseda selle eest, et võidaksime enda kätte tsiviilvalitsemise Eestis ja saaksime ära hoida 1918. aasta okupatsioonija kordumist. Kõik tuli nüüd ümber mõelda ja määrata uued teed ja sihtjooned kindlaks.

Veel sama päeva pealelõunal ja õhtul oli mul arutlusi Kleisti ja Graefega ning otsekohe selgus, et minu nõusolek oli ka riigikantseleis loonud soodsa õhkkonna ja mõni päev hiljem jõudnud ka Hitlerini. Näis, nagu tahaks nad kõik teha heaks juhtunut. Kuni õhtuni olid tulemused järgmised: mina võisin oma asjaajamise keskusena saatkonnamõiste asemel luua «Büro Dr. Massakas» Berliinis, mida aktsepteerib SD peaamet ja Kleist. Mulle lubati, et võime oma ümberasujate ja muude eestlastega luua vabatahtlikke üksusi, kes saaks organisatsiooni ja väljaõppe Berliinis ja võimalust mööda pannakse sõjaväe raamides kaasa võitlema kui rinne jõuab meie kodumaale. Meie käsutusse antakse Berliini lähedal parajasti vaba Stahnsdorfi sõjaväeline õppelaager ning jalamaid teatatakse ringkirjaga kõikidesse ümberasujate laagritesse, et eestlased, kes tahavad astuda vabatahtlike üksusse, saaksid laagrist vabastatud ja marsikäsuga (tunnistusega, mis andis ka prii raudteesõidu) saadetud Berliini õppelaagrisse. Kõigile laagritele teatati «Büro Dr. Massakase» telefoninumber, kellega vajaduse korral võib ühendust pidada.

See oli üks minu esimesi soove, sest ma tahtsin põhimõtteliselt, et meie üksus, olgu ta nii väike kui tahes, võitleks Saksa rindega koos meie kodumaa vabastamiseks, nii et meie kodumaa poleks mitte vabastatud ainult Saksa sõjaväe läbi vaid ühises võitluses.

Kleist ütles, et temale kinnitati, et tema ei jää sõnamurdjaks, vaid kuigi ei teki omariiklust, sellegipoolest antakse kohe, niipea kui Eesti muutub rinde tagalaks, sõjaväe poolt tsiviilvalitsuse juhtimine minu kätte ja Kleistil tuleb leppida minuga kokku minu kaastöölise osas tsiviilvalitsuses. Kuni sinnamaani määratakse mind Saksa riigi nõuandjaks Eesti küsimustes. Riigikantselei ülem Meissner pidi nõutama selleks Hitlerilt tema korraldust, mis ka järgnes. Kleisti ja minu vahel tuli kokku leppida kogu selle tulevase tegevuse alused, millised Kleist omakorda lepib kokku Põhjarinde ülemjuhatajaga instruksiooniks rindetagala ülemjuhatajale. Kuna samal päeval oli määratud ka ametisse vallutatavate idaalade minister, kelleks oli Rosenberg, ja Kleist oli niigi juba seni mitmeid aastaid Rosenbergi kaastööliseks partei välisametis, siis muutus see küsimus Kleistile ka lihtsamaks. Kleist jäi samaaegselt ka edasi Ribbentropi juurde, mis asja veelgi kergendas. Ühtlasi määras Rosenberg Kleisti ka oma volinikuks Põhjarinde ülemjuhataja juurde. Kleisti peamiseks ametiülesandeks

oli tegeleda Balti riikidega, mis kõik mulle kasuks tuli. Nii sai ka kohe idus kõrvaldatud Rosenbergi kava, et omamaised omavalitsused tulevad asendada segavalitsustega, nii et kindralkomissar oleks sakslane, tema asetäitja oleks eestlane, kõik osakondade ülemad oleksid sakslased, nende asetäitjad eestlased jne. Teise sõnadega, et käskijaks on sakslane, täitjaks ja vastutajaks peaks olema eestlane. Kleist suutis Besti abiga viia läbi, et kohapealsed valitsusvõimud oleksid üksteisest lahutatud: kindralkomissar oleks oma ametkonnaga Saksa riigi huvide esindaja ja Eesti tsiviilvalitsus tegeleks valitsusvõimu teostajana ning Eesti huvide esindajana. Kindralkomissar ja Eesti tsiviilvalitsuse juht peavad koostööd ja mõlemapoolsete huvide rahuldamist teostama kokkuleppel.

Jost omalt poolt andis Graefele volituse nende eelarvesummadest seni, kuni selleks ei määrata teisi krediite, anda krediiti minu «Büro Dr. Massakas» ülalpidamiseks ning minu ja minu kaastöölise naistele seni kui nemad ei saa elada ühes majapidamises oma meestega nende vajaliku tegevuse pärast mujal, igakuist toetust, millega mina ja minu kaastöölised vabanesid majanduslikest raskustest. Vajalike autosõitude jaoks tegi ta korralduse oma autopargist anda liikumisvahendi.

Sellega sai kohe algusest peale teatavaks vastavatele sõjaväe ja riigiasutustele, et mina olen tulevase tsiviilvalitsuse juht Eestis. Esialgu kuni sellesse ametisse astumiseni olen aga riigijuhi käskkirjaga määratud nõuandjaks, kellega olulistel küsimustel peab enne otsuste tegemist nõu pidama.

Nagu öeldud juba eespool, valis Jost oma ametnikest tema arvates kõige parema ja poliitiliselt ning diplomaatlikult targima mehe, dr. Sandbergeri, kes samuti algusest peale teadis, et meil tuleb töötada koos. Dr. Sandberger alustas seda ka sellega, et meie esimesel kohtumisel, juba Tallinnas, ütles: «Ärge kartke kedagi, tavaliselt on paljudel tegelastel kombeks ähvardada vahistamisega kui nende nõudeid ei täideta. Vahistamise õigus on vaid minul ja ma kinnitan teile, et mina teid ei vahista.» See kinnitus oli väga rahustav läbikäimises Riia riigikomissariga ja tema juhtivate ametnikega, sest need armastasid tihti vahistamisega ähvardada ja neile oli ka üsna heaks kooliks kui nägid, et need ähvardused meid külmaks jätsid.

Üsna varsti teatas mulle ka Best, et tema on rääkinud Rosenbergiga, et Eestisse ei või määrata baltisakslast kindralkomissariks, vaid et ta oma kavatsatud personali valimisel peab määrama mehe, kel oleks Hitleri ja Himmleri usaldus ning kõneluses leppisid siis kokku kindral Litzmanni pojas, kes oli SA obergruppenführer ja SA ratsaväe inspektor. Hitler austas väga kindral Litzmanni, teisest küljest oli Litzmann sõber Himmleriga, see tuleks väga kasuks Rosenbergile ning mulle ütles, et sellega võidan endale tugeva seljataguse. Ta soovitas Litzmannile juba aegsasti mind tundma õppida, et koostöö oleks enne rajatud kui teiste intriigid võiksid teda mõjutama hakata.

Juba septembri keskpaigas oli Litzmann pooleks päevaks Tallinna tulnud, sõjaväe mundris ning ilma sõjaväeliste jõudude teadmata. Kutsus mind salajaseks kokkusaamiseks Kadrioru lossi, mis oli sõjaväe poolt tsiviilvalitsuse

jaoks reserveeritud. Seal ütles ta mulle, et uudishimu ei andnud rahu, tahtis tundma õppida seda maad, kuhu tema on kindralkomissariks ette nähtud ning tahtis tutvuda minuga kui isikuga, kellega tal tulevikus tuleks töötada koos. Meie jutuajamine oli tookord lühike, kuna Litzmann pidi veel samal päeval lahkuma Tallinnast, et mitte sattuda pahandustesse sõjaväevõimudega. Litzmann vaatas mulle kaua sõna lausumata silma ja ütles siis, et dr. Kleist olevat temale ütelnud, et mina saan EO etteotsa ja temal tuleb seepärast tulevikus töötada minuga koos kui ta minuga sobib. Litzmann ütles siis, et ma kingin teile oma usalduse kas täielikult või üldse mitte, poolikult ma seda ei tee, seljataga mina asju ei aja. Ütles mulle, et tal on minu vastu täielik usaldus ja enne kui rääkida edasi, tahab teada, kas mina annan talle oma täieliku usalduse, sest ilma vastastikuse usalduseta meie koos töötada ei saa. Ta sirutas käe minu poole. Ma ütlesin talle, et tema sõnadest saan mulje, et tema on aus ja otsekohene, olen siis sama otsekohene ja ütlesin talle, et töötan ausalt temaga koos, ärgu pangu mulle pahaks kui ütlen talle oma arvamusi sama otsekoheselt ja nii, et need vahest võivad olla väga ebameeldivad. Pigistasime siis üksteise kätt ja pean Litzmanni kasuks tunnistama, et tema oma siis antud sõna on minu vastu ka lõpuni pidanud ning alati kui asjad päris halvaks olid läinud meie vahel, oli tema see, kes otsis lepitust ja tuli ise minu juurde end välja rääkima ja leppima, või siis kutsus mind enda juurde. Ta on minu sõnu alati usaldanud. Tihti olime teravalt lahkarvamusel kuid lõppes ikka sellega, et tema kas lasi end veenda või püüdis mind veenda ja tegi omalt poolt kõike võimalikku. Tal olid omad inimlikud nõrkused. Ma õppisin neid tundma ja kasutama kuid aumehelikkus lõi tema juures ikka läbi ja ta ei häbenenud tunnistamast, et tal õigus ei olnud Tegelikult oli Litzmann meie kodumaale raskes sõjaolukorras õnneks, sest ma õppisin tundma kindralkomissari ka mujal ja rõõmustasin, et meil selliseid polnud.

Meist läks mööda ka väga kardetav karikas, sest esimeses joones oli ettenähtud riigikomissari Riiga Ida-Preisi gauleiter Koch, kelle kohutav tegevus Ukrainas on üldiselt tuttav. Temast pääsesime vaid selle tagajärjel, et tema oli väga võimuahne mees ja nõutas Hitlerilt Ukrainat, mida ta ka sai ja Riiga määrati Lohse, kes ka polnud just vaimustav ja Läti, Leedu ja Valgevene ägasid tema all, meile oli tema aga vastuvõetav, sest Rosenberg oli soss ja kartis Litzmanni ja Kleisti, Lohse omakorda sõltus Rosenbergist ja nii sain mina tegeleda vahetult Berliiniga ning puutusin Lohsega vaid kaks korda kokku, tema esimesel külaskäigul Tallinna ning tema majandusosakonna juhataja, kindral Mathieseni tutvustamisel Tallinnas ega külastanud Lohset kordagi Riias ega ka tema ametiasutusi. Tema püüdis küll närida pisiasjade kallal, saavutas sellega aga väga vähest.

Tulen jälle tagasi Kleisti juurde, kellega jäi veel leppida kokku tsiviilvalitsuse koosseisus ja vormilises ülesehituses. Kuna enne sõja lõppu ei võinud kasutada ministri nimetust, siis oli lätlased võtnud endale ametinimetuseks Generaldirektor ja leedulased Generalrat. Mina otsustasin teisiti ja palusin Kleisti seda Rosenbergile võimalikult sõnasõnalt edasi öelda: seni on

maailmas kolm liiki direktoreid: koolidirektorid, pangadirektorid ja tsirkusedirektorid, siis kasutame meie lihtsalt direktori nime. Saksa keeles «Direktor für...» ja eesti keeles «...direktor.» Hiljem muutis idaministeeriumi määruses Kleist seda saksakeeles soodsamale vormile «Landesdirektor», mida eesti keelde tõlkida ei saanud ja meie jäime oma «...direktori» juurde, mida jälle saksa keelde tõlkida ei saanud. Kleist teatas, et ametinimetusega seotuks jääb astmele vastav tiitel «ekstsellents», mida mina kasutamisele ei võtnud, kuna see eesti keeles on võõrastav, seda kasutati vaid vajalikel juhtudel sakslaste poolt.

Meie tsiviilvalitsuse nimeks võtsin Eesti Omavalitsus, lootsin, et meie rahvas saaks võimalikust sõnademängust aru «Eesti oma valitsus» kuid omavalitsuse mõiste oli meil sedavõrd juurdunud, et keegi ei tulnud sellisele mõttelegi.

Viimaseks tuli kokku leppida omavalitsuse isikulise koosseisu kohta. Selles leppisime Kleistiga kohe kokku, et kogu koosseisu saab kindlaks määrata alles kodumaal kui näeb, kes on veel elus ja käepärast. Enne kodumaale jõudmist on ju vaid kolme meest vaja, mulle lisaks üks haldusjuht ja üks majandusküsimuste tundja, teisi jõuab Tallinnas leida. Rosenberg soovis väga, et ma võtaksin omavalitsusse Angeluse, sellega ma olin nõus, kuna esiteks Angelus omal ajal kinnitas mulle, et tema on kindel vabadussõjalane ja tema peale võib ikka kindel olla, teiseks, kuna Rosenberg teda nii väga soovis, siis tähendas see mulle, et ta soovib Angelust niitelda. oma silmaks omavalitsuses ja ma arvasin, et pole mul karta, et ta hakkaks intrigeerima Rosenbergi juures. Majandusmeest oli aga raskem leida, küll kohtasin Berliinis oma koolivenda Aleksander Kütti, ta oli vist Võiekspordi või ühe teise keskuse direktoriks kuid ta ei olnud nii elav ja osav, nagu meil just majandusalal sakslastega vaja oleks. Kleistile tuli meelde, et tema tutvus kord Königsbergi messil ühe meie majandusministeeriumi ametnikuga, kes väga hästi valdas saksa keelt, see oli dr. Wendt. Mul tuli kohe meelde, et tema on ümberasujana Wernecki laagris ja kohe kättesaadav ja nii jäimegi tema peale. Edaspidised liikmed järgnesid siis juba Eestis.

Need kokkulepped Kleistiga Berliinis toimusid küll hiljem, ma kirjeldan neid siin juba kogu olukorra selgituseks, kuna juba esimesel sõjapäeval kujunes uus pilt ning oli selge, et saan ära hoida 1918. aasta olukorra. Mulle oli suureks troostiks, et esimesele šokile Gestapos jätkus veel samal päeval hoopis rahustav pilt uue olukorra kujunemisel. Neljandal sõjapäeval teatas mulle siis Kleist, et auto tuleb hotelli järele Tempelhofi lennuväljale viimiseks. Leedu kindral Rastikis tuleb seks ajaks minu juurde hotelli, et koos sõita. Mina teda ei tundnud, ta tutvustas end vaikselt ja oli väga tagasihoidlik inimene. Andsin lennuväljale ilmumise käsu ka Libele ning lennuväljal leidsime valitsuse lennuki, mis meid pidi viima Tilsiti. Selle lennukiga asusime igauks oma kodumaa ülesehitamisele: senine Leedu ülemjuhataja kindral Rastikis Leedu jaoks, dr. Sanders Läti ja mina Eesti jaoks. Kõigil meil olid oma kaastöölised kaasas. Saatjateks lennukis olid Kleist ning terve rida teisi kõrgemaid

ametnikke, kellest osa ma ei tundnud ja kellega hiljem ka tegemist polnud. Meie ei pääsenud Tilsiti, sest enne Königsbergi teatati lennukile häire, Vene lennukid tulevat selle suunas, meie lennuk pidi maanduma Königsbergis, kus juba oli ka valmis autodekolonn meie edasitoimetamiseks Tilsiti.

Tilsiti jäime peatuma, vaid Rastikis sõitis koos Kleistiga järgmisel päeval edasi Kaunasesse, kus asus ka rinde ülemjuhatus. Rastikis ei saanud aga alustada, kuna ta kuulis, et tema perekond oli küüditatud ja ta ei tahtnud oma nimega ülesastumisega kahjustada oma perekonda venelaste kätes. Ta pöördus jälle Tilsiti tagasi ja sealt Berliini. Lätlased dr. Sanders ja kolonel Freimanis jäid ootama Riia langemist, et Riiga sõita võida. 1. juulil vallutati Riia. Valmistasime lätlastele pühitusõhtu, mida korraldas dr. Schindowski, kes ka meie elukohad ja muu oli ette valmistanud. Järgmisel päeval sõitsid lätlased edasi Riiga ja mina Libega jäin ootama meie järge. Lätlased ei pääsenud Riiga ega saanud ka alustada, sest neil polnud midagi ette valmistatud. Nad astusid vaid ühendusse Rosenbergi asutusega ja neid saadeti teele, ilma et oleks mingeid eelkõkkuleppeid. Riias oli komandant omalt poolt kohe määranud ametisse mehi, kes käepärast olid, nii kindral Dankersi, Valdmanise, kes hiljem Kanadas väga tuttavaks sai, ja teisi ega olnud nõus uusi mehi nende asemele võtma.

Seetõttu, et ei leedulastel ega lätlastel polnud midagi kauaaegselt ettevalmistatud nagu mul, sattusid nemad raskemasse olukorda. Lätis ja Leedus hakkas väga kiirelt tegutsema riigikomissar ja kindralkomissarid. Leedus oli selleks vähese intelligentsiga parteitegelane, kes mängis diktaatorit. Tema määras ametisse «Generalratid» ja lasi neid lahti kuidas tal meeldis. Ta ei lasknud neid kollektiivselt kokku astuda, vaid kasutas neid niiütelda. oma ametnikena. Kuigi see hiljem paranes pikkamööda ja ametisse pääsesid leedu kindralid, ei võimaldanud nende kindralkomissar neile kompetentsi kasvamist. Lätis oli kindralkomissar veidikene mõistlikum kuid ta püüdis igapidi kitsendada nende õigusi ja kui nad rõhutasid, et Eestis on see teisiti, siis oli tulemuseks, et neil keelati sidepidamine meiega ja ka sõidud Eestisse ning ka Lätis kokkusaamised meie omavalitsuse liikmetega. Nii Leedu kui ka Läti omavalitsuste liikmetel oli väljasõit üle oma piiride ilma kindralkomissari loata keelatud.

Meie olime lojaalsed, võisime vabalt liikuda ja külastasime neid. Saime kokku tuttavate juures, kus keegi seda teada ei saanud ja lätlastega, kes asusid ligemal, oli võimalus ka, et kolleegid saatsid mõne väiksema, aga usaldatava ametniku kirjaga ja said sellesama kaudu ka vastuse kirjalikult, vahel oli kõnelusi aga ka suusõnal. Nõnda saime enam-vähem üheaegselt aktsioone läbi viia ja ka sel teel, et leppisime kokku, et mingi nõudmisega, mida meil eriti vajagi polnud, küll aga neil, nõutasime head lahendust endale, mille peale lätlased omalt poolt kohe esinesid nõudmisega, et kuidas Eesti saab ja meie mitte, mille peale sakslased olid sunnitud neile järele andma, mitte nii palju kui meile. Lätlased omalt poolt informeerisid leedulasi, kes siis samuti esinesid ja nõudsid, kuna Eestis ja Lätis on asi lahendatud, said aga jällegi protsendi vähem.

Saksa rinde edasiliikumine põhjapoole Väina jõge muutus aeglaseks ja oli vähe mõtet istuda Tilsitis ja oodata edasisõidu võimalust. Sõitsin seepärast Berliini tagasi ja 13. juulil viisin läbi meie vabatahtlike üksuse ülevaatuse Stahnsdorfi laagris. Seal selgus, et üksuse areng oli kujunenud ebasoodsaks. Minu eesmärgiks oli vabatahtlikest saada vähemalt kompanii, võimalusel pataljon. Märkisin aga juba varem, et ümberasujaid ei lastud sugugi laagrist lahti enne, kuni nad kõigi komisjonide poolt olid üle vaadatud ja see kestis kuni kaks aastat. Meie vabatahtlikele anti aga igas laagris Berliinist saadetud üldkorraldusega kohe marsikäsk, mis oli ühtlasi ka piletikas raudteel, Berliini laagrisse sõiduks. Kui nüüd teised nägid, et meie vabatahtlikud lastakse jalamaid laagrist vabaks, siis hakkasid lätisakslased ja baltisakslased end nimetama eestlasteks ja nõutasid vabakslaskmist ja sõidukäsku, mis ka kohe anti, kuna sakslastest laagrijuhatusel polnud ju teadmisi sellest, et mitte-eestlased seda käsku kuritarvitavad. Sel viisil oli Stahnsdorfi laagrisse tulnud juba kaugelt üle tuhande mehe, kellest enamus polnud eestlased.

Mitte-eestlased ei tahtnud muidugi enam laagrisse tagasi minna ja panid nüüd kõik oma tutvused mängu, et saaksid meie üksusse jääda - meie üksus kaotas aga sellega Saksa asutuste silmis puht-eesti üksuse ilme. Tegelikult muuta ei saanud, määrasin Soodla selle üksuse ülemaks, kolonelleitnant Reissaare ja kapten Laamanni tema abideks ja tegin nii kolonel Soodlale kui ka dr. Massakasele ülesandeks selgitada ja lahendada laagris tekkinud segaüksuse küsimust, et eestlased eraldataks teistest ja nende jaoks saaks loodud oma eeldused. Kuna oli pühapäev, tahtsin minna ka ise neid asju lahendada. Laagris oli kord hea, võis kõigega rahul olla ning meeste meelsusega samuti. Esimesi vabatahtlikke oli (kui ma ei eksin) Eesti Panga direktor Aule oma kahe pojaga ning pastor Mäggis oma pojaga (võib-olla oli poegade arv neil vastupidine).

Pärast ülevaatusi läksime Massakase, Soodla, Reissaare ja Laamanniga Kurfürstenstrasse Kempinski juurde sööma ja ajasime kaua juttu tulevikuküsimuste üle, kaunis hilja pöördusin hotelli tagasi. Hotellis kuulsin, et mind päev läbi on telefoniga taga otsitud teatega Riiast, et Pärnu on võetud ja pean kohe sinna sõitma, Tilsitis ootab auto, minu saatjaks on leitnant Burmeister ning telefoninumber Berliinis, kuhu pean helistama, et auto tuleks mind hotellist ära tooma Tilsiti viimiseks. Helistasin ja teatasin, et ootan autot Tilsiti sõiduks, panin asjad valmis ja natukese aja pärast tuli ka auto. Autojuht tundis teed ja soovitas tavalise tee asemel, mis sõja tõttu on raskendatud ja elava liiklusega, sõita parem rannikut mööda üle Stettini ja seal rannajoont mööda Tilsitini. Öö oli ju käes, autojuht ütles, et tema oli päev läbi sõidus ja väsinud, palus pärast Stettini peatuda viljapõldude vahel kaheks tunniks, et saaks magada, siis võib ta värskelt edasi sõita. Kuna oli ju ilus öö ja vaikne, peatusime, mina magada ei saanud, kuna olin erutatud teatest, et nüüd sõidan otse kodumaale tagasi, tekkis nii palju mõtteid.

Stolpis peatusime hommikusöögiks ja lõunaks olime Tilsitis. Sealt sõitsime edasi kahe autoga. Schindowski sõitis ka kaasa, tahtis näha kuidas

maantee välja näeb. Maantee oli justkui org, mõlemal pool maanteed olid kõrvaletõugatud tankid, kahurid, vene sõjaväevankrid ja muu sõjakraam. Maantee Tilsiti ja Riia vahel on ju lai ja sirge, maa ise oli aga künkeline või lainjas, kord vajus maantee sügavale, kord tõusis kõrgele, nii et vahel vastutulevaid autosid ei näinudki enne kui eespool äkki just nagu maa-alt üles kerkis. Õhtuks olime Riias, kus sõjapurustusi oli väga vähe näha.

Tahtsin kohe sõita edasi, selgus aga, et minu sõjaväeline saatja seda ei võinud, ta oli reservist Tilsitis tegevusse pandud ja tal polnud õiget mundrit, tema munder oli ülemleitnandi õlakutega, õhtul neid aga leitnandi õlakute vastu enam ümbervahetada ei saanud ja valetunnustega ta edasi võitluspiirkonda sõita ei julgenud, satub äkki sõjakohtu alla. Nii pidime jääma ööseks Riiga. Hommikuks olid tal aga õiged õlakud käes ja kell kuus hommikul sõitsime teele harjunud rannamaantee kaudu. Minuga sõitis kaasa ka Libe. Kui jõudsim Heinasest piirile, siis nägime juba kaugelt meie lippu ja piiril seisis mundris piirivalvur ja teretas. Oli hea tunne jälle kodumaal olla. Siis aga muutus pilt. Kaugelt oli põldudel inimesi näha kui aga lähemale jõudsim, olid kõik nagu tina tuhka kadunud ja nii ei näinud lähemalt ühtegi inimest kuni Häädemeesteni. Arutasime, millest võis see tingitud olla. Häädemeestel põles kõrge männimets mõlemal pool maanteed, esimest korda nägin kõrgeid mände põlemas, pilt oli vapustav. Mõtlesime, mis teha, võib ju olla, et kusagil mõni mänd on tee peale langenud ja mõlemal pool põlevate suurte puude vahel oli palav, langev puu sulgeb meile edasisõidu ja palavus omakorda teeb meile ümberpööramise ohtlikuks. Otsustasime suurendada kiirust ja hea õnne peale sõita läbi metsa, mis meil ka õnnestus. Halvast tundest sõitsime siis ka metsast edasi kiirelt, ka majade vahel polnud inimesi näha. Püüdsime nüüd võimalikult kiirelt jõuda Pärnu. Pärnus oli elu juba normaalne, sõitsime kohe komandandi juurde ja sellele ma jutustasin imelikku nähet, et inimesed peidavad end ära autot kaugelt nähes. Komandant küsis kohe, millist teed mööda teie tulite. Vastasin, et rannikuteed. Komandant ütles otse kohkunult, et meil oli siis väga palju õnne, sest see maantee pole veel venelastest vaba, kindel maantee viib vaid Laatre kaudu ja nähtavasti venelaste väeosa valitses öösel maanteed ja päeval tõmbus tagasi rabasse, oleksime sõitnud öösel, siis oleksime kindlasti sattunud punaste kätte.

Tahtsin siis kohata Sandbergerit, leidsin vaid tema asetäitja eest. Sandberger olevat rindel ja liigub koos eesrindega edasi. Kuulsin, et Kleistil oli korda läinud põhjarinde ülemjuhataja juures saavutada, et Saksa rinde Eestisse jõudmisel Saksa sõjavägi võimaldab moodustada eesti sõjaväelastest vabatahtlike üksusi kuni pataljoni suuruseni, kes võitleksid Saksa rindega koos kuni kogu maa vabastamiseni. Kes aga tahab, võib ka veel kaugemal Vene alal kaasa võidelda. Niisiis kolmest katses - üksus Helsingist, üksus Berliinist, üksus kodumaalt - õnnestus kolmas õigeaegselt, mille üle rõõmustasin, sest oli ju nii oluline, et Eestit ei vabasta Saksa sõjavägi üksi, vaid ka meie ise sõdime kaasa, seega teostus vabanemine ühises võitluses.

Pärnus oli olukord küll väliselt normaalne, sisemiselt kartis elanikkond aga Vene lennukite kallaletungi ja Saksa komandant ütles, et pole veel sugugi kindel, kas tema suudab Pärnut hoida. Tema üksus on liiga väike ja punased ning hävituspataljonid üritavad pealetungi põhjast, milleks just eelmisel päeval kolonel Koern oli omakaitselastega läinud vastu ja järgnenud lahingus löödi küll punased tagasi kuid kolonel Koern langes kangelasena. Sandbergeri asetäitja Carstens jutustas, et osutus võimalikuks päästa veel punaste keldrist vangistatud elanikke, punased ise pidid ülepeakaela põgenema ja nii jäi neist maha kuigi nad oma keskuse põlema süütasid, «küüditamise troika» protokolliraamat, ainus selline kogu Eestis. Selles olid märgitud perekonnad ja perekonnaliikmed imikuni ja vanavanemateni, keda tuleb küüditada, seal leidsid ka Moskva keskuse telegrammid küüditamiseeskirjadega ja ka üks raudtee kaubavaguni saatekiri, milles oli täpselt nimetatud saatja asutuse ja vastuvõtja asutuse nimi Põhja-Venemaal, märkides, millistes jaamades ja kui suur arv perekonnaliikmeid kohapealsele NKVD-le üle anda - ainult arv, kusjuures perekonnad ja lapsed emadest võidi lahku jätta. Saatekirjad olid täpselt täidetud, kauba nimetuseks oli märgitud «inimesed».

Kinnivõetud süüdlased punategelased viidi pärast ülekuulamist mahalaskmisele, neid viidi lahtistel veoautodel. Nad lärmitsesid veel uhkelt kui neid nägin mööda sõitmas. Elanike hulgas oli, ei oleks tahtnud seda uskuda, punaste pooldajaid, vist tegelaste perekonnad. Kätsin juhust, et ühe inimese kaudu, kes kavatses jalgsi pääseda Tallinna, saata teadet vennale, et olen tagasi ja soovitan temal perekonnaga minna õigeaegselt Nõva metsa. Hiljem selgus, et teade viidi küll kuid hilines. Vend oli juba küüditatud reservohvitseridega koos kolonel Olbreiga. Imelik oli, et Soome raadio levitas ekslikke andmeid olude üle Eestis ja sellega viis eksitusse ka inimesi. Kohtasin seal ka Tallinna sadamaosakonna politseikomissari Gutmanni, kes oli teel tagasi Saksamaale laagrisse, võtsime teda Riiga asudes kaasa, et temalt lähemaid teateid saada, kuna ta liikus Sandbergeriga koos tõlgina eesrindel.

Kolonel Koern oli väga julge ja energiline mees, kes kohe Pärnu langemisega tegi plakatite abil teatavaks, et tema on kuni edaspidise otsuseni Eesti Vabariigi valitsuse volinik Pärnus ja sellisena määras ametisse maavanema, politseiprefekti, linnapea jne. Sel viisil sai kiirelt loodud kord, mida ka Saksa sõjaväe komandant aktsepteeris. Kahjuks langes ta mõni päev hiljem lahingus, nii et mina temaga kokku puutuda ei saanud ning ta jäi ka ainsaks, kes selliselt kohapeal korraloomiseks tegutses.

Sandberger oli Tartu sõitnud, kuna olukord ka seal oli kardetav. Saksa sõjaväel oli seal vaid tuhat meest. Pärnu komandant, nagu öeldud, polnud kindel, kas ta suudab hoida Pärnut, ka lahing hävituspataljonidega ei selgitanud veel olukorda ja tema soovitas mulle tungivalt pöörduda tagasi Riiga, kuna ta ei julge garanteerida minu julgeolekut Pärnus. Informeerisin end siis elanike hulgas olukorra kohta mujal Eestis ning vahepealsetest sündmustest, kuulsin küüditamistest, mobilisatsioonist, hävituspataljonide tegevusest ja pöördusin siis

Riiga tagasi. See oli väga kasulik reis, sest nüüd oli mul veidi ettekujutust olukordadest ja vajadustest ja Riias võisin läbi rääkida vastavate asutustega.

Riiga jõudsin, nagu öeldud, esimest korda Berliinist üle Tilsiti sõites 15 juuli õhtuks ja Pärnu 16. juuli lõunaks. 19. juulil sõitsin Pärnust Riiga tagasi, kuna punaste pealetungi tõttu Märjamaalt polnud kindel, kas Pärnu suudab end hoida. Neljandal sõjapäeval meiega koos Berliinist lennanud dr. Sanders ja kolonelleitnant Freimanis polnud veel Riias valitsuses tegutsema hakanud, nad tegelesid veel omakaitstes, kuna kindral Dankers kokkuleppel Valdmanisega juhtis tsiviilvalitsust. «Läti kuningatel» võttis veel aega, enne kui neid rakendati. Lätlaste abiga saime ühe rekvireeritud korteri Kooli tänaval, mille saksa komandant kinnitas Kleisti, Schindowski, minu ja Libe nimele. Kuna korter oli suur, siis võtsime sinna lisaks veel ühe vana saksa laevakapteni, kes mind veel «Mäe ja Ko.» ajast tundis, mul pole ta nimi enam meeles. Ta oli hiljem Paldiski sadama komandant. Ta oli Saksamaal tuntud isik, Esimeses maailmasõjas viis ta Saksa laevastiku läbi skääride Soome rannikule, kust see sai alustada abiandmist soomlastele. See oli sõjaväeliselt vägitegu, võimalik vaid seetõttu, et ta laevamehena tundis hästi Soome rannikut. Ta sai kuigi ta oli mereväes madrus, *Pour le merite* aumärgi, aumärk, mida annetati vaid ohvitseridele vahvuse eest. Tema pidi nüüd rakenduma tegevusse siis kui Saksa laevastik läheb Soome lahte.

Võtsime veel, nagu öeldud, veel politseikomissar Gutmanni, kes oli ümberasujana Saksamaal Saksa politsei teenistusse võetud ja sealt määrati keeleoskuse pärast Sandbergeri komandosse. Gutmann seletas, et Sandberger on puht hullumeelne, tahab vist saavutada rüütlisti ja oli teda arguse eest lasknud ametist lahti ja saatnud Saksamaale tagasi. Ta sõitis nimelt Sandbergeri autos tõlgina ja Sandberger liikus ikka rinde eeslõigis ja sattus kord venelaste vahele ühes rindeäärses külas. Vene sõdurid vaatasid püües näha Saksa sõjaväeautot, Sandberger käskis autojuhil anda korduvalt ja tugevalt signaali ja suurima kiirusega edasi sõita. Venelased andsid teed, Sandberger sõitis läbi ja enne kui need jõudsid toibuda ja taipasid püssi kätte võtta, oli Sandbergeri auto juba maantee tolmutilves kadunud. Selle järel oli siis tema palunud teenistusest vabastada ja Saksamaale tagasi pöörduda lubada. Kuna ma tahtsin kuulda, mida kõik Gutmann Eestis näinud ja kuulnud on, pidasin teda mitu päeva meil kinni. Ta jutustas küüditamistest, Soome raadio valeteadetest ning kogu olukorda, mida ta nägi.

Kuna Saksa markadega oli elu Riias ääretult odav ja Riias veel kõike saada oli, lasksime ühest heast restoranist tuua toitusid ja jooke ning korraldasime tugeva õhtu. Pikapeale lõppesid meil tagavarad ja kapten läks korteris otsima, kas ehk veel midagi juua on ja leidiski pudeli rummi, mille ära jõi. Hommikupoole algasid tal tugevad valud, mul tekkis kahtlus, kas selle rummipudeliga kõik korras oli, kuna muud joogid ja toidud meile midagi halba ei teinud. Leidsingi pudeli, selle etiketil oli küll «Rum» kuid kaherealisel pealkirjal seisis «Bay-Rum», mis on juuksekasvamise rohi. Pidime kapteni

andma arstide kätte, sel merekarul oli aga tugev tervis ja sai jälle terveks ja kui ma talle Paldiskis tuletasin meelde «Bay-Rumi», siis ütles, et nüüd vaatab ikka enne joomist väga hoolikalt etiketti.

Gutmann sõitis Saksamaale, kapten jäi haiguse tõttu ära, Kleist tuli Põhjarinde ülemjuhataja peakorterist Riiga tagasi ja asus meie juurde elama, samuti ka Schindowski, kes nüüd sai määratud minu sideohvitseriks. Otsisin Riias oma sõpra Radsinsi, kes omal ajal koos Falgiga toimetas Sirgu Valga lähedalt üle piiri tulemise järel edasi Soome ning leidsin ta üles. Ta oli «Latvijas Lloyd» direktor, äriilmas tunti teda hästi. Tema vahendas mulle rätsepa, kes mulle väga heast riidest õmbles ülikonna, mida veel praegugi olulistel puhkudel kannan. Ta vahendas mulle ka äri, kust sain osta tuluuue kirjutusmasina, millel ka eesti õ oli, mida kandsin kõigil rännakutel autos kaasas ning ka praegu, veel 35 aastat hiljem, kirjutan sellel masinal. Radsinsi suvemaja asus Koiva jõesuus, milles alaliselt elas ühes korteris Läti pensioneeritud kindral Vacietis. Käisin seal mõnel korral kalastamas.

Libe soovis üht «krepkaja bumagat» sakslastelt, mis õigustas käia ostmas Saksa sõjaväele määratud ärides ning Schindowski soetas sellise nii mulle kui temale. Selle ettenäitamisel võis pääseda igale poole, ka kasiinosse, kus sakslased käisid joomas tohutuid hulki krimmi sekti. Schindowski tahtis Berliinis minu peale rohkem tähelepanu juhtida ja käis Saksa julgeolekupolitseis nädalaaruande koostamise juures, kus lasi sellesse panna minu kohta igasuguseid kütvaid sõnu ning märkusi, et mina olen nii kena ja hoolitsen selle eest, et hoitaks ära kõik pahandused sakslaste poolt. See aruanne äratas ka Berliinis tähelepanu, eriti Himmleri juures, oli vist ka põhjuseks tema heale suhtumisele minusse kuid pärast sõja lõppu tekkis sellest aruandest mulle palju pahandusi. Seda luges Nürnbergi kohtus prokurör ette, et sellega kahjustada minu seletusi kohtule, seda loeti mulle ette ka siin riigipolitsei ja kohtu uurija poolt kui venelased esitasid minu väljaandmise nõude ja süüdistasid mind igasugustes sõjakuritegudes. Ma ei võinud ju ka selle aruande allikat nimetada, sest Schindowski oli pärast sõda üheks suure Saksa laevafirma «Hapag» direktoritest ja minu seletus oleks tema positsiooni tõsiselt vapustada võinud, kuna neil sellest Schindowski tegevusest aimugi polnud. Aga ma sain kõigist neist raskustest ja pahandustest siiski üle. Pean siin veel märkima, et see aruanne oli Saksa julgeolekupolitsei Põhjarinde komandandi, kindral Stahleckeri esimene aruanne ja sellepärast erilise tähelepanu osaline Berliinis. Sellest saadeti ära kirjad iga maakonna politsei kõrgematele juhtidele ja politseikoolidele, nii et minu nimi sai kantud igale poole, kas kasuks või kahjuks, aga tollal täitis ta oma otstarbe.

Ühel päeval kohtasin tänaval major Matsoni, kes kandis oma Eesti mundri varrukal käesidet «Saksa sõjaväe teenistuses.» Tema jutustas, et on määratud keeleoskuse ja maa-ala tundmise pärast nende Saksa väeosade juurde, mis opereerivad Eestis, tema teenistus lõpeb Tallinna jõudmisega. Seal võttis siis ka Angelus teda oma adjutandiks. Kord nägime hoopis imelikku pilti tänaval. Üht

relvastatud eraisikut, selgus, et see oli Saarde pastor, kes oli oma autoga Riiga tulnud, et lätlastelt relvi hankida. Tema jutustas lahingust Kilingi-Nõmmes ja Pärnumaa vabastamisest. See Saarde pastor oli väga sõjakas, ta toimetas matuseid ja muid kiriklikke talitusi relv vööl. Aga ajad olid sellised, et palju teisiti ei saanudki. Sellest vaprast mehest elab minu mälus ikka veel hea mälestus kuigi ta nime juba ammu olen unustanud.

Nüüd tuli Berliinist Kleisti käsutusse idaministeeriumist Herbert Petersen, kes varem toimetas Tartus sealset saksakeelset lehte. Tema kuulus nn. mõistlikkude baltlaste hulk. Ma pidasin temaga tihedat kontakti ja ka hiljem Litzmanni juures, kus ta oli nõuandjana - kuni novembrini 1943 kui mul toimus äge vahejuhtum Landeswehri pärast ning sellest ajast peale Peterseni baltisakslase süda siiski hoidis Landeswehri poole ning ta muutus mulle vaenulikuks ja see ei paranenud. 1944. aastal oli tema see, kes vahendas Pitka kutsumist Eestisse kavaga mind asendada Pitkaga. Ta lootis Pitka populaarsusele kuid ta kava ei täitunud siiski. Ta asus siis põgenemisel Rootsi ja eestirootslaste kaudu leidis rahulikku elu.

Eesti oli veel võitleva armee piirkond, tagalasse kuulusid Leedu ja Läti. Tagala ülemjuhataja kindral von Rocques asus Riias. Seal ilmusid seintele ka esimesed tagala ülemjuhataja käskkirjad kolmes Baltikumi keeles. Eestikeelne osa oli keeleliselt nii vigane, et seda vist koostas keegi sõnastiku abil, kusjuures ta sõnastikust õieti aru ei saanud. Ma tõlkisin selle määruse eestikeelse teksti saksa keelde ja andsin seda kindralile lugeda. Tema ja ka teised lugejad pahvatasid naerma, siis aga muutus kindral tõsiseks ja lubas mitte mingeid määrusi ega teadaandeid trükkida lasta, ilma et ta selle eestikeelse teksti enne mulle või minu ametkonnale läbilugemiseks esitada lasi. Kõige enam tegi nalja tõlge «Tagumise sõjaväelise maa-aluse juhataja», mis saksa keeles oli «Leiter des hinteren militärischen Unterirdischen.» See oli meile suureks kasuks, sest nüüdsest peale ei usaldanud kindral oma propagandaministeeriumis valmistrükitud plakateid, vaid usaldas meid rohkem, sellele järgnes ka usaldus kõigis muudes küsimustes ning hiljem astus ta mehiselt välja meie huvide eest Berliinis ja Rosenbergi ja kogu ta ametkonna ees, mille tulemusena saadeti kindral erru. Ta asus Maini-äärsesse Frankfurti oma majja elama. Kui mina 1943. aastal olin lühikest aega Nauheimis tervisravil, siis käisin teda külastamas. Kindral tuli mulle täismundris jaama vastu ja käis minu vasakul käel, nii et rahvas vaatas, kes see tsiviilriietuses inimene on, keda mundris kindral sellise aupakkumisega kohtleb. Pärast sõja lõppu olin temaga kirjavahetuses kuni tema surmani, ühe korra käisin teda Treysas külastamas, kus ta nüüd elas, kuna ta Frankfurti maja hävis. Ka Treysas käis ta mind mundris hotellist ära toomas. Palusin teda oma sõjapäevaaramatud talletada sõjaväe arhiivis, kuna need eriti meie küsimustes väga huvitavad olid ning täis ka salajastest asjadest. Ta täitis minu palve ja tütar teatas mulle, millises arhiivis need asuvad. Rocques'ide perekond oli prantsuse aadel, kes hugenottide ajal pidid Prantsusmaalt lahkuma ja Preisimaale asuma.

Lätlased kaebasid väga Riias sakslaste üle, eriti nende kindralkomissari ja kõrgema politseiülemä üle ja hoiatasid mind, et mul tuleb samade raskustega tegemist, võtku ma nende hädadest õpetust. Ühel õhtul kutsusid lätlased mind külla nende omakaitse olengule. Rahvast oli seal palju koos ja joodi ja söödi väga põhjalikult. Juttu oli palju ja väga elavalt, sest oli ju paljude asjade üle kaevata, mis hoopis teisiti olid kujunenud kui lätlased lootsid. Kui juba meeled kaunid kuumad olid, siis küsis üks omakaitse juhte minult kuidas mina sakslastega läbi saan, kas tekib meile pahandusi Võnnu lahingu pärast, milles ju Landeswehr ja kindral von der Goltz häbematuult lüüa said. Ma vastasin, et mina sellest ei näe meil mingeid pahandusi kui sakslased peaks minult kunagi midagi küsima Võnnu lahingu kokkupõrgetest Saksa vägedega, siis kinnitan mina meile läti ajalookirjelduse tõepärasust, et eestlasi seal üldse polnudki, vaid lahingu võitsid lätlased - siis kardan, tuleb teil vast pahandusi. Järgnes lätlaste maruline naerulagin ja seletasid mulle, et mul on tõesti palju huumorimeelt.

Lätlaste kogemustest Saksa tsiviilvalitsusega oli tõesti palju õppida, sest neil oli tegemist ju oma kindralkomissari ja selle administratsiooniga, mis lätlasi väga üleolevalt kohtles. Peale selle veel riigikomissar Lohsega, kes ise ja kelle ametkond eriti upsakad olid. Võtsin sellest õpetust ja sellest oli ka väga palju kasu. Katsusin nimelt kohe algusest peale koostöös kindral von Rocques'iga võita meile võimalikult suuri õigusi, mida Saksa tsiviilvalitsus hiljem ilma suurte pahandusteta ära muuta ei saaks.

Istusin Peterseniga koos ja arutasin temaga tulevikukavasid, siis küll nagu hiljem selgus, kaunis naiivselt alusel. Petersen ju ka veel ei tundnud edaspidiseid vahekordi Saksa asutustega, eriti majanduskomandode ja muude tsiviilvõimudega. Olime seepärast enamasti ühel nõul tulevikukavade väljatöötamisel. Arendasin meie jaoks kirjalikult majanduskava, ma ei teadnud ju veel ette meie kodumaa kaotusi punaste võimutsemise tagajärjel. Ei teadnud hinnatagi raskeid olukordi. Töötasin välja kava, et saame Saksa riigilt suure laenu meie majanduse uuesti ülesehitamiseks ning masinate ja põllutööriistade soetamiseks. Töötasin välja EO tegevuskava tekkinud haavade tervendamiseks, kavasid esimesteks sammudeks. Nii muide koostas in igaks juhuks kava vabadussõjalaste Ühisabi eeskujul sarnase organisatsiooni loomiseks ning selle kaudu ja kaasabil toimetada põllumeestelt seemnevilja korjamist, millega saaks varustada neid, kellel seemnevilja on kaotsi läinud või rüüstatud, kuna aastaaeg ja kodumaa vabanemine võimaldaks ka veel talivilja külvi, siis oli seemnevilja vaja kaheks põllutööaastaks. Kavatsesin organiseerida ka metsaaktsiooni, kuna aeg jääb lühikeseks ja on vaja soetada küttematerjali omal jõul, võttes arvesse küüditamisi. Et küüditatute ja mobiliseeritute arvud hiljem nii suureks osutusid ei teadnud praegu Riias veel arvestada kuid see aktsioon muutus seepärast eriti tõsiseks vajaduseks. Ühisabi kaudu saaks ka teostada rahalisi korjandusi sõja läbi tekkinud haavade parandamiseks. Et rahvale rasketele sündmustele järgnevaks talveks oleks kindlustatud mitte vaid soe tuba, vaid ka vaimupuhkuseks raamat, soovitas Libe korraldada metsaaktsioonile lisaks ka

raamatute aktsiooni, et inimesed annetaks asjatult seisvaid raamatuid raamatukogude loomiseks, eriti maal. Kuna ma juba Lätis õppisin tundma, et Saksa sõjaväel pole üldse ettevalmistatud taliriideid ja meie ometi ka omalt poolt tahtsime luua oma väeüksusi ja meil teada ei olnud, mida ja kui palju venelased on meie kodumaalt ja meie sõjaväelt ära hävitanud või röövinud, siis oli meil aegsasti hakata korjandust taliriidetuseks meie endi sõduritele.

Saksa sõjaväe ülemjuhatus sõjarindel oli järgnenud minu Kleisti kaudu ülemjuhatajale esitatud soovile ja lubanud moodustada vabatahtlikest pataljone kodumaa vabastamiseks ja kaasavõitlemiseks. Nende teenistuskohus lõppeks kogu kodumaa vabanemisega kuid ei tehtud ka takistusi nende pataljonide edasivõitlemisele väljaspool meie kodumaad idapiiri taga neile, kes seda soovivad. Minu kavaks oli, et meile saaks võimalikuks moodustada ühe või kaks diviisi, kes aitaks kaasa Põhjarindel vallutada Leningradi, millega kaoks meie kodumaa alaliselt ähvardav hädaoht, et sõda võiks pöörduda meie kahjuks meile nii lähedal. Lootsin, et ühiste jõupingutustega saaks Leningrad vallutatud vaatamata sellele, et sõja alguses strateegiline kava muudeti ning Põhjarindele vajalikud väeosad paigutati ümber Kesk- ja Lõunarindele. Rinde ülemjuhatus ei suutnud seda läbi viia, kuna Hitler oli põhimõtteliselt selle vastu, ta ei soovinud «võitu idas mitte kellegagi jagada».

Kasuks tuli meile muide ka sakslaste aktsioon Riias, millega kõik tänavate nimed ümber ristiti kõigi saksa suuruste nimedega - sellest tekkis suur kaos, sest nüüd ei teadnud enam keegi, kus mingi uulits asub, lätlased ei tundnud uusi saksa nimesid ja sakslased ei tundnud seniseid läti nimesid. Selle üle irvitasid lätlased ja pahandasid saksa sõdurid. Kuulsin, et seda aktsiooni teostas noor Nils von Holst ja arvata võis, et selliselt hakkab mässama ka meil. Rääkisin sellest kindral von Rocques'iga, kes ka selle üle oli pahane ja tegin talle ettepaneku, et meie ristime Tallinnas ja Tartus ühe peatänavana Hitleri tänavaks ja sellest jätkub. Kindral oli sellega väga päri ja nii see ka toimus.

Aga ka sellest oleks tekkinud suur pahandus. Ühel päeval helistas mulle kindralkomissari asetäitja von Haldenwang ärritatult, et on toimunud suur pahandus, mis võib veel suuremat põhjustada ja palus mul kiirelt tulla tema juurde. Läksin. Ta võttis mind ärritusest punase näo ja väriseva häälega vastu ning ütles, et on toimunud suurim Hitleri auhaavamine, mida tema ei jäta tagajärgedeta. Ma küsisin, mis siis lahti on. Nimelt oli von Haldenwang mööda sõites Narva maanteel tänavasilti näinud (olid värskelt üles seatud uued Narva maantee sildid) «Hitleri». Hitler olevat suur ajalooline isik ja tema nime ei tohi dekloneerida, ka Itaalias pole mitte «Via Adolfo Hitlero» vaid «Via Adolf Hitler». Need sildid tuleb jalamaid kõrvaldada, muidu läheb see skandaal Hitlerini ja ei tea, mis siis järgneb. Ma seletasin temale, et eesti keeles grammatiliselt teisiti tänavanime märkida ei või. Haldenwang vastas, et talle on ükskõik, mis eesti grammatika ütleb, Hitleri nime ei tohi riivata, see on Saksa riigi auküsimus. Vastasin, et muidugi ma võin lasta seda teha kuid siis hakkab rahvas naerma ja see tohiks ju veel mõõduandvam olla. Tegin talle ettepaneku,

et eraldada sõna lõpp nimetavast: Hitler'i, siis jääks Hitleri nimi puutumata ja meie keel samuti. Haldenwang mõtles ja ütles, hea küll, tähtis on vaid, et Hitleri nimi ei saaks moonutatud. Käskis praegused sildid kohe kõrvaldada. Ma ütlesin, et siltide täielik kõrvaldamine ärataks kohe tähelepanu ja siis ongi see kohe jutuaineks. Teeme nõnda, et ma lasen kõigepealt uued sildid valmis teha ja siis ühel hommikul vara kui see tähelepanu ei ärata, sildid välja vahetada, siis langeb kogu skandaal asja ümber ära. Haldenwang mõtles jälle ja oli nõus. Nii see ka sündis ja nii tekkisid tänavasildid imeliku kirjaga «Hitler'i».

Polnud teada, kes ja mis on Nils von Holsti seljataga. Ta oli väga ettevõtlik noormees ja võis meile teha asjata pahandusi. Ma lasksin vahendada endale tutvust ning arutasin temaga, kuna temal on ajaloo- ja kunstihuvivid, kas ta ei oleks huvitatud meil kui Eesti on vabastatud, astuda tegevusse minu juures, muidugi honorari eest, registreerida kogu maal kõik ajaloolised hooned, märkida nende olukorda, kas nad sõja ajal on kannatada saanud, et teaks, kus ja milliseid samme oleks taastamiseks vaja ette võtta. See oleks ka ajalooliselt huvitav töö ja ta võiks seda ka kusagil mujal trükis avaldada, ning muide tänavanimede asjus olen mina juba kindraliga kokku leppinud, sellega meie enam tegeleda ei tarvitse, ajalugu ja kunstivarad on ju palju pakilisemad ja tähtsamad ja tema on asjatundja sel alal. Holst oli väga liigutatud, oli nõus ja nii oli tema tegevustung suunatud mujale ja tema ei sekkunud meie tänavanimedesse. Nii jäime sellest tsirkusest puutumata.

Nagu üldiselt teada, said nii kõik kavatsatud aktsioonid ja ka eespool märgitud ettevõtted teoks. Veel enne kui Litzmann sai kindralkomissariks jutustasin temale Berliinis neist kavatsustest ja kokkulepetest, tema ei tahtnud uskuda, et seda tõesti teostada võimalik oleks.

Et siin kõiki küsimusi, mis enne meie kodumaa vabastamist olid kavandatud, lõpule viia, pean märkima veel meie vabatahtlike üksuse saatust Berliinis. Erna pataljonist oleks öelda, et selle kasutamine Tallinna vallutamiseks sõja algupäevadel langes ära. Erna pataljon sai alles hiljem, enne Tallinna vabastamist Põhja-Eesti võitlusse kantud. Kahjuks, sest pataljon võitles väga vapralt kuid olukordades, kus ta pidi kandma liig suuri kaotusi. Seda oleks pidanud ära hoidma juhtimisel Soomest. Erna pataljoniülem ja mehed võitlesid antud käskude kohaselt haruldase vaprusena erakordselt rasketes olukordades ja minu arvates oli ülekohus lasta sel nii ränki inimkaotusi kanda. Aga mina pole ju asjatundja ja võib-olla teen ise ülekohut oma arvamusega.

Berliini üksusega kujunes nõnda, et kui meie kodumaa oli vabanenud, siis ühel päeval ilmusid Tallinna Soodla, Reissaar, dr. Massakas ning soovisid rakendamist kodumaal. Meie üksuse jätsid nad lihtsalt saatuse hooleks, jättes vaid kapten Laamanni ülemaks, kes oma madala auastmega ei saanud end maksma panna. Kuna ülekaal jäi mitte-eestlaste kätte ja eestipoolsed juhid, kelle ülesandeks jäi meie üksuse eest võidelda, jätsid selle saatuse hooleks, et paremat kohta Tallinnas hankida. Siis muudeti see sõjaväeks ettenähtud üksus politseiüksuseks ja paigutati väljaõppeks Oderiäärsesse Frankfurti ja sealt

saadeti ta Lõunarindele. Kui ma sellest kuulsin, siis lasksin endale anda eestlaste nimekirja ja teatasin, et kõiki soovijaid kutsun üksusest tagasi kodumaale rakendamiseks. Lendur Stunde kattis seeläbi oma mehi kaotada ja rääkis osale neist augu pähe sinna jääda, kõik teised nõutasin kümnemeheliste gruppidega tagasi kodumaale, kuhu nad ka jõudsid.

Rajasin nüüd oma kavad sellele, et tekkinud pataljone, mis jäid idas edasi võitlema, ühendada suuremaks üksuseks ja neile siis mobilisatsiooniga kodumaalt luua hiljem lisa, nii et meie moodustaksime endile rahvusliku üksuse diviisina, mis võitleks Eesti sõjaväena Saksa ülemjuhatusel all meie Idarindel. Selle kava ettevalmistamise tegin Soodlale ülesandeks, keda määrasin Politsei- ja Omakaitse Valitsuse direktoriks. Tema hakkas aga oma otseste ülesannete asemel looma endale midagi kindralstaabi taolist, millega polnud ei Angelus nõus ega ka pooldanud Sandberger. Siis vabastasin ta ametist ja määrasin ta ainult selleks moodustatud ametnike reservi, kus temale ainsaks ülesandeks tegin töötada välja sellise rahvusliku üksuse loomise kava. Selle tööga sai tema sedavõrd valmis, et seda võisin sakslastele esitada. Kahjuks polnud selle tekst küllalt diplomaatiline ja tulemuseks oli, et ligemale aasta hiljem tuli vastusena sellele luba luua Eesti Leegion vabatahtlikest, kusjuures see leegion ei oleks aga mitte sõjaväe osa, vaid SS-vägede osa. Kõige halvem oli aga, et sõjas tegevaid meie pataljone ei saanud sõjaväest välja võtta, nad jäid edasi võitlema Saksa sõjaväe raamides, kuna leegion loodi hoopis uue üksusena Relva-SS-i raamides. Aga asi seegi kuid sellest edaspidi. Soodla jäi edasi ametnike reservi tööta, kuni tekkis võimalus tühja ootamisaega, kuni teda saab Eesti Leegioni tegevusse paigutada, lühendada sellega, et määrasin teda ajutiselt raudteevalitsuse ülemaks.

Nagu öeldud, töötasin kõiki neid kavu kirjalikult välja, arutasin neid läbi Kleisti ja Peterseniga ja olin veendumusel, et nüüd kõigile tegevusväljadele kõik vajalik on ette valmistatud, nii et meie administratsioon kõigil aladel kohe saaks tegevusse astuda. Selle teadmisega nii minul kui Kleistil, sõitsime kolmekesi - Kleist, Schindowski, mina - autoga 17. augustil Riiast Võrru, kuhu oli samal ajal asunud kindral von Rocques, kes Riiast lahkuma pidi, kuna Lohse viis Hitleri juures läbi, et Läti ja Leedu võeti välja sõjaväe tagala seisundist ning riigikomissari juurde nimetati eriline Ostlandi sõjaväeline juhataja.

Meie ei sõitnud otse Võrru, vaid Petseri, sest Kleist tahtis näha Petseri kloostrit. Mind see huvitas ka, kuna teadsin seal ametis olema üht noorpõlvesõpra, kes punaste ajal kadus Tallinnast ja oli asunud Petserisse ühe ärilise ettevõtte juhiks. Teda ma küll kätte ei saanud, sain aga teada, et ta on elus ja ikka veel asub Petseris, kutsusin teda sealt hiljem Tallinna. Kleisti ja Schindowskiga külastasime siis kloostrit. Kleist tegi hulga ülesvõtteid, käisime ka Truvori arvataval haul ja õhtuks jõudsime Võrru. Kleist esitles nüüd mind juba ametlikult kindralile ja leppisin temaga kokku, et esialgu asun Tartu. Tema tegi ka kohe Tartu komandandile ülesandeks hoolitseda mulle vajalike ruumide ja sisseseade eest ja igapidi abistada. Tartus sain nii «Grand-Hotelli» rea ruume

ning seati ka kohe sisse sõjaväe telefon. Võrus kuulsime, et Wendt ja Angelus pidid järgmisel päeval sinna tulema. Võrus nägin, et rahaministri abi Keller väga aktiivselt tegev oli, ta oli hulga müürilehti trükkida lasknud kasulike nõuannetega rahvale. Meie tahtsime järgmisel hommikul vara Tartu sõita ja palusime Angelus ja Wendt meile järele saata.

Vaevalt saime mõne kilomeetri Tartu poole sõita, Kleist ja Schindowski istusid ees, mina tagaistmel oma kalli vara, kirjutusmasinaga kui tundsin äkilist tugevat valu silmas, just nagu oleks keegi midagi vastu silma visanud. Ma vist kiljatasin ka, sest Schindowski peatas jalamaid auto ja mõlemad asusid vaatama, mis minuga on. Nad arvasid, et mulle tungis kuskilt kuul pähe, selgus aga, et mul polnud midagi viga, kuskil kuulijälge polnud. Alles Tartu eel selgus asi: nägin äkki enda kõrval suurt sitasitikat, see oli vist lennult sõidu tuulega lahtisest aknast sisse imetud ja sattus inertsiga mulle vasakusse silma. Nüüd oli selge, mis kuul see oli ja ma vaatasin järele, et see kirjutusmasina kallal midagi häda ei teinud. Nii lõppes meie sõit Riist üle Võru Tartu, kuhu kaks päeva hiljem jõudsid ka Wendt ja Angelus.

Hiljem kuulsin, et Rosenberg oli mulle väga pahane, et meie temast kui ministrist mööda läksime. Eriti, kuna Hitleri käsk minu nõunikuks määramise kohta teostus ilma temalt küsimata. Sellepärast tema mind ka enne neljandat sõjapäeva tegevusse saatmise eel enda juurde vastuvõtule ei kutsunud ja mina omalt poolt ei tundnud huvi tema vastu. Tema ministriksoleku ajal puutusin temaga kokku vaid üheainsa korra tema külaskäigul Tallinna. Kuigi see häiris Rosenbergi, siis mind see ei häirinud.

Tartus tegin terve rea vajalikke tutvusi. Kõigepealt komandandi ja tema haldusülemaga, kes oli elukutselt Göttingeni linna sündikuks. Tema jutustas mulle kõike, mis Tartus sündinud on ja mida ja kuidas tema on korraldanud. Ta oli väga mõistlik ja sümpaatne inimene, kellega ka pärast sõda Göttingenis mõnel korral kokku puutusin. Tema korraldas kõike otse meie huvides, nii et teda vaid tänama pidi. Ka ülikoolis, kus asus tema ametiruum, toimis tema meie huvides ja laskis professor Kanti tegutseda rektori ülesannetes.

Nagu öeldud, oli «Grand-Hotell» meie peakorteriks. Komandandi haldusülem, Oberkriegsverwaltungsrat Claassen, laskis minu toas telefoni ühendada nii sõjaväe keskjaamaga kui ka linna telefonikeskjaamaga, nii et mul kõnelemisvõimalusi igapidi oli. Minu esimesi külastajaid oli professor Schlossmann, professor Vadi ja Oskar Loorits. Schlossmann ja Vadi näisid olema vaid pugejad, nendega polnud õieti midagi rääkida kui vaid kuulata nende enesekiitust. Külastaja, keda ma oleksin ise üles otsinud kuid ta tuli enne ise, oli Loorits. Mul oli nimelt kava ette valmistatud, et kui sakslased ei peaks võimaldama Tartu Ülikooli tegevusse rakendamist nende Riia Ülikooli kava tõttu, siis tahtsin esmajoones võimalikult kohe käima panna ülikooli aseainena rahvuslike teaduste akadeemia, samuti nagu hiljem lõin usuteaduste akadeemia kui sakslased ei lubanud ainsa teaduskonnana usuteaduskonda. Rahvuslike teaduste mõiste alla võis paigutada kõike, mis aga kuidagi meiega ühenduses on

ja sellest oleks siis edasi püüdnud luua jälle ülikooli. Rahvuslike teaduste akadeemia rektoriks tahtsin saada just Looritsat, kuna tema teaduslik ala oli ju just kõige rahvuslikum. Loorits hakkas selle asemel kohe mulle jutustama, mida tema kõik on Pätsuga rääkinud ja milliseid volitusi Päts temale andnud on jne. Mina ütlesin temale, millised suhted minul Pätsuga oli ja mis minul temalt ülesandeks oli. Looritsal oli väga terav keel, püüdis mind igati riivata ja ka minu keel pole nüri, ma ei jäänud temale ka midagi võlgu. Nii lõppes meie kõnelus, et üksteist haavasime ja lahkusime pahaselt, minu kava rahvuslike teaduste akadeemiaga jäi aga üldse läbi rääkimata.

Loobusin siis sellest mõttest ja otsustasin teistsugust lahendust otsida: nimetasin endise Rakvere pastori dr. Palloni, kes oli nüüd pastoriks Berliinis, haridusdirektori abiks, tema tuli Tallinna ja ma tegin temale ainsaks ülesandeks hoolitseda selle eest, et Tartu Ülikool saaks käima ja Riia Ülikooli kava läbi kukuks. Kuna Pallon oli baltisakslane, siis oli temal kerge asjaomaste meestega Riias rääkida ja neil osutus raskeks temale vastu rääkida. Pallon viiski asja läbi ja pöördus siis Berliini tagasi. Mul oli kahju, et Looritsaga kõnelus nii teravalt lõppes, Looritsa vaen oli aga kestmam. Ma tundsin tema isa hästi, see oli hoopis teistsugune inimene, oli ametnik siseministeeriumis. Aga Loorits laiendas oma vaenu ka sakslaste peale selliselt, et teda saadeti Tartust välja asumisele Haapsalusse. Kuna Loorits ei saanud ülikoolis tegevusse, siis lasksin temale palka maksta kultuurfondist. Kui kuulsin, et tema kavatseb Haapsalust põgeneda Rootsi, siis lasksin temale kultuurfondist maksta mitme kuu palga ette, nii et tal küllaldaselt raha oli üleminekuks. Ei pannud temale ka pahaks neid mürgiseid luuletusi, mida tema pärast ühes raamatus avaldas.

Üks esimesi minu külaskäike oli Uluotsa juurde, kes oli tollal haiglas. Jutustasin temale kogu seni sündinust, kavandatust, kordaläinust või mitte kordaläinust, ning tema ütles mulle, et Päts oli teda ja Pukki informeerinud mulle tehtud ülesandest. Ma ütlesin Uluotsale, et meie riiklikes huvides ei või teda ju rakendada ülesannetes, milledes tema on allutatud saksa võimule. Tegevusvõimalustest, milles ta ei oleneks saksa võimust oleks vaid veel kas loodava kõrgema kohtu esimehe või siis ülikoolis õigusteaduskonna dekaani koht. Ta valigu ise, kumba ta tahab ning ta valis ka kohe õigusteaduskonna dekaani ameti, millesse ma teda ka kohe kinnitasin kui Tallinna sain. Informeerisin teda ka minu lähematest kavadest ning ka üleskutsest, mida kavatsen Tallinnas esimeses ajalehenumbris avaldada. Ta luges selle läbi ja küsis, kas on mul midagi selle vastu kui tema sellele ka alla kirjutab. Ma tänasin teda. Lubasin temaga kontakti pidada ja teda aeg-ajalt informeerida kui olulisi asju toimub.

Siis tutvusin Sandbergeri Tartu asemiku, von Seefeldiga. Sandberger ise oli rindegas edasi sõitnud. Seefeld mulle sugugi ei meeldinud, ta oli tõesti seda, mida Enok temast ütles: ehtne tšekist! Nägin seda ka varsti kui ta lasi kaks vist maavalitsuse liiget avalikult üles puua kommunistide varjamise eest ja jutustas, et ta lasi iga poodu rinnale sedeli panna, mille eest ta poodud on. Ma olin sellest

väga üllatatud, sest Saksa julgeolekupolitsei võimupiirides oli küll õigus poliitiliste kuritegude pärast mahalaskmist määrata kuid avalikku poomist instruksioonides üldse ei ole, see oli juba sadism. Siis käisin oma sõpra, kellega koos olin omal ajal Rakveres õpetajaks olles, arhitekt Matteust, üles otsimas. Leidsin teda linnavalitsuses ja kuulsin, mis vahepeal sündinud, ka seda, et Näituseväljakul on suur koonduslaager korraldatud ning läksin temaga seda külastama. Seal lahtise taeva all oli sadu inimesi ja nagu ise hiljem kogesin, kasutasid sel ajal paljud juhust valekaebuste ja pealekaebuste esitamiseks oma isiklike vaenlaste vahistada laskmiseks, millest nii mõnigi sattus süütult surma. Kuidagi on see teatud hingeliste omadustega inimestel veres, sest kui meie põgenikud 1944. aastal suundusid Rootsi, siis tekkis suurel arvul selliseid pealekaebajaid võõra võimu ees, neid polnud ka Saksamaal vähem.

Ühenduses sellega tuleb mul meelde hoopis vaimukam pealekaebamise juhus Tartust. Hindrey oli väga mehine mees. Tema oskas igas seltskonnas väga teravalt, aga viisakalt, kõnelda. Hindrey oskas väga ilusti läbi lillede pihta anda, nii et kuulajad aina muhelesid. Kuna tema valdas eeskujulikult hästi saksa keelt, siis oli tema ka saksakeelsete kõnede pidajaks või tõlgiks. Ükskord tõlkis tema sihilikult humoorikalt valesti ja hoopis teistsuguses mõttes Tartu SD-ülemale kõnet. Nagu ikka meie rahva hulgas, oli ka seal neid, kes käisid von Seefeldile kaebamas ja Hindrey koerustükki üles andmas. Seefeld vihastas ja võttis seda juhtumit poliitilise demonstratsioonina ja nõudis Hindreylt seletust. Hindrey tegi nüüd tõesti suurepärase koerustüki: ta kirjutas SD-ülemale von Seefeldile pika seletuskirja eeskujulikus ja valitud kirjanduslikus saksa keeles ja palus teda vabandada eksliku tõlkimise pärast, sest see on vaid tingitud tema puudulikust saksa keele oskusest!

SD-ülem vist plahvatas, sõitis jalamaid selle Hindrey kirjaga Tallinna dr. Sandbergeri juurde ja ütles, et tema teisiti sellele reageerida ei saa kui peab Hindrey vastu karne abinõusid kasutama, sest see teguviis on Saksa riigi pilkamine. Sandberger luges kirja läbi ja hakkas naerma, saatis oma mehe Tartu tagasi ja käskis tal olla väga viisakas Hindrey vastu ja teda tihemini kohvile kutsuda. Siis tõi Sandberger selle kirja mulle lugeda «damit Sie auch eine Freude haben!» Ma kutsusin Hindrey lähemal juhtumil Tallinna «Estonia» punasesse saali õhtusöögile ja jutustasin talle kuidas Sandberger oma Tartu mehele, kes hiljem oli Hamburgis ühe laevaäri omanik, ta oli Riia sakslane, soovitas: «Laden Sie doch öfters Herrn Hindrey ein. Von ihm können Sie ein gutes Deutsch erlernen!» Ning Hindrey jutustas muheledes mulle kuidas kogu see lugu oli. Üks pressimees tegi meist just sel momendil foto, mis mul juhuslikult on alles. Hindrey muhelev nägu on väga hästi tabatud.

Wendt ja Angelus jõudsid ka Tartu ja asusid samuti «Grand-Hotelli», kus neile toad olid juba varutud. Vahepeal koostasid mina meievaheliste kompetentside kava, et oleks igamehele selge, mis seisab tema võimuses ja mis on tema kohuseks. Angelus sai siseministri ja sotsiaalministri võimupiirid. Wendt sai raha- ja majandusministri laiendatud võimupiirid, mina jätsin endale

hariduse, kohtu ja propaganda ning üldjuhtimise, kõik muud ametid saavad lahendatud alles Tallinnas. Mõlemad olid nõus. Wendtiga leppisime veel eriti kokku, et kindlasti tuleb juhuseid, kus sakslased ühel või teisel ei luba teatud ülesandeid täita, et need aga majanduslikult hätta ei jääks, siis kohustasin Wendti, et tema kõiki neid rakendab oma majanduskompetentsi piirides, kus sakslased vahele rääkida ei saa, kuna tegevus majanduses pole poliitiline. Wendt lubas kindlasti seda täita kuid hiljem hakkas tema sellest moodustama just nagu oma initsiatiivi, kogudes neid mehi enda juurde ja jättes neile tunnet, et tema neid päästab sakslaste ja minu eest. Ütlesin talle, et see on korrupsioon ja mitte kena tema poolt antud sõna murda. Meie vahekorrad jahenesid selle tagajärjel.

Leppisin nendega kokku ka meie tegevuskava suhtes Tallinnas, mis pidi algama punaste rahvakomissariaatide ülevõtmisega. Seal tekkis ka Kleistiga koos meie ametinimetus direktoritena. Mõlemal oli ülesandeks pikkamisi komplekteerida oma meeskondi, millega Wendt alustas juba Võrus, võttes kaasa Kelleri. Tartust sai juba enam kaastöölisi välja valitud. Libel näis seal olema rohkem tutvusi ja tema tõi minu juurde ja tutvustas dr. Perandit, keda hea juristina igapidi kiitis ja ma lubasin teda kaasa võtta. Hilisemaks kahetsemiseks, sest see osutus päris võimetuks ja rumalaks inimeseks.

Siis käisin oma üleskutsega Tartu linnapea ja maavanema juures, kes sellele ka alla kirjutasi ning ka Kandiga rääkisin sellest ning temagi tahtis alla kirjutada. Siis külastasin piiskop Kõppu, andsin temale üleskutse lugeda ja temalt soovisin allkirja. Ta luges selle läbi ja ütles, et selles kutsutakse üles võitlusele, mida tema ristiusu piiskopina teha ei tohi. Sellest ma sain aru, see oli põhimõtteline hingedarjase seisukoht ja loobusin põhimõtteliselt tema allkirjast. Hiljem Tallinnas kui ma metropoliiti üleskutsest informeerisin, tahtis tema tingimata sellele alla kirjutada, millest ma teda palusin loobuda, sest ma ei taha tekitada avalikkuse ees kirikute lõhet. Metropoliit, kes oli alati tuline isamaalane ja nooruslik inimene, nõustus sellega ja tema allkiri jäi ära.

Muide toimus ka ülikooli kallal poliitiline puhastus julgeolekupolitsei poolt. Meil oli nüüd juba kaks sellist politseid: Saksa julgeoleku politsei Sandbergeri juhtimisel ja Eesti julgeoleku politsei Lepiku juhtimisel kuid Sandbergeri ülemvõimu all. Kõik punase kallakuga professorid kõrvaldati ja mitmed otseselt punased mõisteti surma. Nad olid ka sisemiselt nii punased, et olevat läinud ka surma vandudes või pilgates. Minu jaoks tulid Tartust kaasa peale Perandi veel Vasar, Salurand ja rohkem ei tule praegu meelde.

Kavatsesin Tallinna vabanemisel avaldada esimeses ajalehenumbris üleskutse rahvale, mille sisu ja allkirjad toon käesoleva raamatu lisades. See pidi ühtlasi olema ka tänutäheks Saksa sõjaväele ja valitsusele meie kodumaa vabanemise eest. Kuna oli arvata, et rinne hakkab Tartust varsti edasi liikuma, nõutasin Tartu komandandilt endale auto lõunapoolsete linnade ja alade läbisõitmiseks. Autojuhiks oli sõdur ning minuga sõitis kaasa mulle sideohvitseriks määratud dr. Schindowski, et mul saksa võimudega kusagil sekeldusi ei tekiks. Sõitsime üle Elva, külastasin linnapead, kellele andsin

lugeda üleskutset ja see kirjutas ka alla.

Elva lähedal põllul nägime üht vene sõdurit töötamas. Peatusime, Schindowski oli uudishimulik teha kindlaks, miks ta pole vangilaagris. Küsitlesin ehmunud sõdurit, see tõmbas põuetaskust trükitud sedeli ja ütles, et see paber on teda surmast päästnud. Sedel polnud muud midagi kui saksa sõjaväepropaganda sedel, mida punase rinde taga lennukitelt maha pilluti soovitusel sõduritel alla anda. Tema oli selle kohe põue peitnud ning lähimal võimalusel jooksnud üle Saksa rindesse, näidanud seal sedeli ette ja teda lubati põllutöödele.

Teel Viljandi tahtsin Võrtsjärve ääres teha kõrvalhüppe Põltsamaale, et seal külastada koolinõunik Brüllerit ning temale panna südamele, et ta valmistuks pensionil olekule vaatamata asumiseks Tallinna, kus teda tahaksin jälle koolinõunikuna ametisse panna, et mul oleks hea ja aus nõuandja käepärast. Sellest ei tulnud aga midagi välja, sest partisanid olid ühe vajaliku silla Võrtsjärve ääres maha põletanud ning meid hoiatati nende eest, nad olevat seal metsas kusagil relvastatult asumis. Katsusime siiski kui aga paukusid kuulsime, siis pöörasime kiirelt ümber, meil oli ju Saksa sõjaväeauto kuid sealsed laskjad olid viletsad, ei trehvanud. Sõitsime Viljandi, kus linnavalitsuses ja maavalitsuses esitasin samuti üleskutse ja rääkisin nendega nende kohalikest hädadest. Maavanemat polnud veel kohal, tema eest kirjutasid alla tema asetäitja, omakaitseülem ja linnapea.

Viljandist sõitsime Valka, kus samuti informeerisin end kohalikest olukordadest ja lasksin ka üleskutsele alla kirjutada. Muide oli meil Valgas koomiline vahejuhtum: komandantuur määras mulle ja Schindowskile korteri ühe küüditatud arsti korterisse. Järgmisel hommikul läksime sõjaväe kasiinosse hommikueinele kui äkki Schindowski, Kleistiga nimetasime teda pan Schindowski või lihtsalt Pan, milline nimetus jäigi talle külge, kokkunenult näitas mulle ühe suure hoone, koolimaja, peal punast lippu, ühevärvilist punast. Schindowski hakkas muretsema, kas äkki rinne on nihkunud punaste kasuks või on Valga linn sattunud punaste kätte. Minul polnud ju eriti karta, Pan oli aga Saksa mundris. Liikusime siis kõrvaltänavaid pidi, et lippu ka teiselt poolt näha. Selguski, et lipu teisel küljel oli keskel Saksa vapp. Sõjavägi oli lihtsalt kasutanud ära autode lippu, mida kandsid kõik autod ees mootori peal, et Saksa lennukid näeksid Saksa lippu. Selliste lippude teine külg oli lihtsalt ühevärviliselt punane.

Läbi Võru, kus peatusime samuti maa- ja linnavalitsuses, Tartu tagasi sõites lõppes ringreis. Tartus ootas meid teade, et rinne on pääsenud liikuma, Rakvere on juba vaba ja rinne liigub Narva ja Tallinna poole. Sandberger teatas Rakverest, et on meie jaoks valmistanud ette ruumid, et võiksin asuda oma kolleegide ja ametkonnaga Rakverre. Kuna mul oli kavas teel veel linnu külastada, saatsin oma kolleegid ja ametnikud omnibussiga ja mina üksi koos Paniga sõitsime teele eraautoga, mis mind Tartust Rakverre ja Tallinna tõi ning hiljem 1944 mind põgenemisel Tallinnas Tõnismäelt sadamasse tõi. Omanik oli

vahepeal sõduriks. Autojuht ütles, et tema auto tegi mulle esimese ja ka viimase sõidu. Nüüd on ta Lõuna-Ameerikas hästimineva autoparandustöökoja omanik, ta nimi on Hendrikson.

Teel Tapale oli meil jälle vahejuhtum. Maantee ääres läks kaunis väsinult jalgsi sinises mundris tšekist, relv vööl. Kuna olime relvastatud, tegin Panile ettepaneku, et võtame ta kinni. Hendrikson hoiatas, et sõidame ju tema poole, seega läheneme, temal on relv vööl ja tal on kergem meid maha lasta kui meil teda. Targem on rahulikult mööda sõita ja ainult ennast kaitsta kui tema relva võtma hakkab. Eks tema on sama kartlik ja on jalgsi põgenemisel ning tahab eluga välja pääseda. Nii ka tegime. Ta ei pööranud meile tähelepanu ja vist rõõmustas, et meie temast segamatult mööda sõitsime.

Tapa oli veel päris värskelt vabastatud. Linnapea, noor keskkooliõpetaja, oli meid paigutanud korterisse ühe naise juurde, kelle mees vist oli punane tegelane ning tema juures oli külas naise, kes kõik halisesid oma meeste vahistamise pärast, nad olevat ju kõik süütud. Pan soovitas, et räägime vaid saksa keelt nendega, nad arvavad meid siis sakslasteks ja eks mina siis kuule, mida nad arutavad. Kuulsime, et Tapal on kord majas ja kõik punased vahistatud. Mis nendega sünnib, polnud teada. Naised arvasid halvemat ja pidid järgmisel päeval minema seletama, et mehed on täiesti süütud. Nii jäime magama ja järgmisel hommikul sõitsime Rakverre, kus külastasin maavanem Erenurme, kes mind eeskojas vastu võttis, sealsamas üleskutse läbi luges ja alla kirjutas, siis aga muutus lahkemaks ja küsis, mida ma teha kavatsen. Tahtsin temalt küsida Virumaa olukorrast ja hädadest, neist rääkis ta vähe. Linnapea tundis mind, informeeris mind väga usalduslikult, ta polnud ei isamaaliitlane ega vabadussõjalaste vastane. Pidin seepärast Tallinna jõudes oma esimeses raadiokõnes selgitama, et nüüd on kodumaa hädas ja on lõppenud kõik poliitilised vastuolud ja vahekorrad, et on vaja üksmeelselt asuda kodumaa kasuks tööle. Minu silmis ei ole keegi poliitiline vaenlane ega tarvitse ka keegi karta, et mina temasse ehk vaenulikult suhtun.

Rakveres peatusin vaid ühe päeva ja kuulsin, et Tallinna vabanemine on vaid päevade küsimus. Tahtsin neid päevi kasutada selleks, et sõita Narva poole. Oli ju see kant meie perekonna põline asupaik. Sõitsime ka hommikul teele kuid maantee oli tankide poolt nii voolujooneliseks küntud, et auto ei saanud kuidagi edasi, tuli sõita üsna pikkamisi ja auto vajus ühest laineorust teise. Saime Viru-Nigulast, kus minu vanavanemad maetud olid, mööda ja pidime loobuma edasisõidu katsest. Pöördusime Rakverre tagasi. Kui õhtul sinna jõudsime, kuulsin, et sõjaväe rindeülem oli teatanud, et järgmisel hommikul algab Tallinna ründamine ning linn tohiks päeva kestel vabaneda. Asusime siis hommikul paari auto saatel omnibussiga teele. Sõit oli kaunis riskantne, oli ju võimalik, et vahepealsetesse metsadesse on jäänud väiksemaid sõjaväeosi või partisane ning tšekiste, nagu Tartu maanteel. Pidime ettevaatlikult sõitma, autod ees, mis pidid kindlustama, et maanteel enam miine pole, vaatlema mõlemal pool metsa ja andma omnibussile vajalikke märguandeid.

Keskpäev oli läbi kui jõudsimel Tallinna lähedale, kus edasipääsemine eriti raskeks kujunes. Tankitõrjekraavid olid kaevatud ka põiki läbi maantee, tuli sõita ringi ülepääsukohtadele, mida sõjavägi oli loonud oma tankide jaoks. Ka kaevikutest pidime läbi sõitma kuni hilisel pealelõunal jõudsimel Lasnamäele. Tallinna kohal oli tihedaid suitsusambaid näha. Näis nagu põleks kogu sadam ja mitmes kohas linnas. Lasnamäel, kust Narva maantee hakkab linna poole alla minema, olid mõlemal pool maanteed Vene tankid, mis veel põlesid. Paarist neist rippusid veel laibad välja, mis osalt põlesid. Linn põles. Sõitsime siis mööda Narva maanteed linna sisse ja peatusime alles Raekoja platsil. All linnast vaadates polnud pilt enam nii hull, põlevaid kohti oli kaunis vähe, nende suitsusambad aga vägevad. Raekoja plats oli rahvast tulvil, inimesed kaelustasid üksteist ja Saksa sõdureid, ehtisid viimaseid lilledega, pakuti juua ja süüa. Inimeste näod olid õnnelikud, just nagu oleks just luupainajast pääsenud, silmis olid pisarad, rõõmupisarad. Minu kolleegid ja ametnikud valgusid laiali, igaüks oma koju või omaste juurde ja ka mina suunasin sammud tuttavasugulase poole koos Schindowskiga. Kloppisime aga tagajärjetult uksele, siis kuulsime aga korteris liikumist ja selgus, et perenaine just samal silmapilgul oli maalt köögiukse kaudu sisse tulnud ja kuulis meie kloppimist ning kiirustas lahtitegemisega. Rõõm oli mõlemal pool suur ja ootamatus ka, sest nad ei võinud arvatagi, et mina olen koos sõjaväega tulemas. Nii sain mina ja Schindowski öömaja ja juttu oli palju. Järgmisel päeval külastasin Sandbergerit, keda ma esmakordselt nägin. Tema oli oma peakorteri avanud Tõnismäel Naiskodukaitse hoones, kus vahepeal oli asunud punane ülemnõukogu ja valitsus.

Sandbergeriga koos külastasin Tallinna komandanti, kindralit. Sandberger selgitas talle, et olen valitsuse nõuandja ning saan omamaise administratsiooni juhiks kui kogu maa satub tagala ülemjuhataja alla. Seega peab tema minuga nõu pidama ametisse nimetamisel. Ta oli aga juba kolonelleitnant Tilge soovitusel määranud Tallinna linnapeaks advokaat Terase ning nüüd minu soovitusel määras Harju maavanemaks mulle varasemast heast tutvusest ja koostööst tuntud Männiku. Ma ei teadnudki, et vahepeal oli Harju maavanemaks teine isik, Paos Rakverest, kelle naine oli minu õpilane Rakvere naisgümnaasiumis. Aga jäime Männiku juurde.

Kui eelmisel õhtul Tallinna jõudes seisime raekoja ees, siis sõitis rõõmuhõisete saatel sealt mööda veoauto, millel asus kooliõpilaste-sõdurite ausammas, mis oli Reakooli eest punaste ajal «ära varastatud», nii et nad seda hävitada ei saanud. Veel samal õhtul sai sammas jälle oma kohale püstitatud.

Nüüd asusin rahvakomissariaatide hoonete ülevõtmisele. Seal eestleitnud ametnikud saatsin koju, lasksin aga enne valmistada nende nimestikud aadressidega. Siis keerasin ukseid lukku ja panin võtmed tasku. Kaardrite osakondade raamatud võtsin kaasa, nende sisu oli õpetlik kuid neid kasutasin vaid informatsiooniks, ametlikuks aluseks neid võtta ei lasknud, sest ei teadnud ju, mida inimesed oma elu kaitseks valetasid ja mis tõde oli.

Kergetööstuse rahvakomissariaadi hoone Toompeal võtsime Wendti, Angeluse ja minu asukohaks, kuhu ka meiega kaasatunud ametnikud tööle asusid. Järgmisel päeval siis otsustasime kuni ametlikult tegevusse astumiseni panna oma ustele sildid «Büro Dr. Mäe», «Büro Dr. Wendt» ja «Büro Angelus.» Teade sellest levis ruttu ja hakkaski endiseid ametnikke tulema, kes soovisid edasi töötada. Mina asusin nüüd haridusministeeriumi hoonesse Tõnismäel, saatsin ka sealt eestleitud ametnikud koju, panin ukсед lukku, sildi välisuksele ning võtme endale tasku. See polnudki sugugi nii lihtne, sest kui just tahtsin seal õhtul ministri kabinetis diivanile magama heita, koputas keegi toauksele ja sisse tuli põline haridusministeeriumi teenija proua Kurina, keda olin juba tundma õppinud kui ministeerium alles veel Kaarli kiriku vastas Tolli majas asus. Tema pakkus mulle patja ja tekki ja küsis, kas peab seinalt kõrvaldama suure maali, mida Semper igal õhtul lasi kõrvaldada, kuna kartis, et see kukub seinalt talle pähe. Rahustasin teda ja ütlesin, et mina seda pilti ei karda ja küsisin kuidas tema majja pääses, kuna kõik võtmed on minu taskus. Ta seletas, et temal on kõigi uste võtmed. Nii see oligi kui ma hiljem igal õhtul kõik oma paberid panin lauasahtli, keerasin lukku ja pistsin selle võtme vestitasku, siis hommikul olid kõik paberid ilusti korraldatud, pliiatsid teravad jne. Proua Kurina oli kuldaväärt. Vaatasin uudishimuga kirjutuslaua sisu. Ühes lauasahtlis oli ühe tundmatu tütarlapse foto, ühes teises üks kutsekooli kutsetunnistus, tindiga täidetud, nimi ühe juudi oma, märgitud, et on tõdede pahupidipööramise alal kutseeksami sooritanud ning allkirjaks oli eksamikomisjoni esimees Ivan Durak ning pitsati kohale oli joonistatud rõngas ja sisse kirjutatud «Stalini suur asi».

Hiljem jutustas mulle Sandberger, et ka tema vaatas läbi Lauristini töötoa kirjutuslaua ja leidis selles ainsana ühe Piibli, kellegi pühendusega Lauristinile. Oli näha, et ta seda Piiblit oli lugenud. Kui ma siis mõned päevad hiljem võtsin endale korteriks samas Tõnismäel asuva ETA kontori ruumid, mis vahepeal olid vist Oidermaa ministeeriumi ruumideks, kuna seal leidis hulk selle ameti aktikaustu päris huvitava sisuga. Hiljem oli seal TASS-i juhatus ja ka selle juhataja kirjutuslauast leidsin ainsa sisuna ühe saksakeelse piltidega paksu raamatu suguhaiguste kohta, raamatu vahel oli väike vihik, milles olid saksakeelsed sõnad ja nende tõlge vene keelde, vist raamatu kasutamiseks.

Järgmisel päeval läksin siis oma asukohast Tõnismäel Toompeale, et külastada Wendti ja lasta minu asjad üle tuua Tõnismäele. Teel Toompeale tuli mulle vastu teisel pool tänavat minu vangivalvur Keskvangimajast, millest aga juba eespool juttu oli. Üleskutse viimaste allkirjadena lisandusid Terrase ja Männiku omad. Minu kavatsus seda esimeses ajalehenumbris Tallinnas avaldada ei täitunud, sest kohe järgmisel päeval ilmus ilma minu teadmata «Päevaleht» ja kuna see oli ilmunud ilma komandantuuri teadmata, siis keelati selle lehe edaspidine ilmumine. Kuna «Päevalehe» ilmumine oli keelustatud, siis ei saanud mina enam sellele lehele ilmumisluba muretseda. Oleksid nemad teadnud või tahtnud minuga enne ühendust võtta, siis oleks «Päevaleht» ilmuma hakanud ja jäänudki pealeheks ja poleks ei «Linna Teatajat» ega «Eesti Sõna» vaja olnud.

Läksin veel samal päeval komandandi staabiülema juurde «Päevalehele» ilmumisluba taotlema. See oli üks huvitav episood minu elus. Selgus, et ajalehtedele loa andmine kuulub ühe majori alla, ta nimi oli Mandjak. Ta nägi täpselt nii välja nagu filminäitleja Hans Moser ja rääkis ka samuti. Selgus, et ta oli endine politseikomissar Viinist ja oli reservohvitserina sõjaväkke kutsutud. Meil oli ühist juttu, seletasin temale, et õppisin Viinis, et mul on kaks doktorikraadi Austriast, et minu pikema uurimistöö on avaldanud Austria Teaduste Akadeemia oma toimetistes, tundsin mitmeid nimesid, mida tema küsis ja nii tekkis meie vahel niiütelda. kaasmaalase vahekord. Seletasin nüüd, miks ma tema juurde tuln ja millised ametiülesanded mul Tallinnas ees seisavad ja näitasin oma tunnistust. Ütlesin, et tahan «Päevalehte» lasta edasi välja anda. Ta vastas, et see ei lähe, kuna nemad on selle lehe ära keelanud, kuna see ilma loata ilmus. Lehel peab olema uus nimi. Tema soovitas «Pealinna Teataja». Vastasin, et meil oli üks sellise nime ja kahtlase sisuga leht, mis oli lõpetanud ilmumise. Ta tegi suured silmad ja ütles, et ajaleht ilmuks ju saksakeelsena ja sellist saksa keelset lehte pealkirja pole meil ju olnud. Nüüd tegin mina imestunud näo ja ütlesin, et kuidas siis meie rahvas seda lehte lugeda saab kui ta saksa keelt ei mõista. Sellest sai ta aru, ütles aga, et ega siis saa ju ometi veel teist ajalehte välja anda, sest Saksa sõdurid tahavad ju uusimaid teateid lugeda. Siis arutasime, kumba on rohkem, meie rahvast või Saksa sõdureid ning et ka meie rahvas tahab uusimaid teateid lugeda. Ta oli sellega nõus kuid äkki kohkus ja ütles, aga kuidas ta seda lehte tsenseerida saab kui ta eesti keelt ei oska. Ma ütlesin talle, et meie lehte tsenseerida ju pole vaja, me teame küll, mida kirjutada võib. Lõpuks jõudsime nii kaugele, et leht ilmub eesti keeles, «Wehrmachtsbericht» peab aga igas numbris saksa keeles selles lehes ilmuma. Siis laskus ta peaaegu rinnuli oma kirjutuslauale ja ulatas oma käe ja ütles, et tema ajalehe tsenseerimise annab täie usaldusega minu kätte, pigistas siis minu kätt ja ütles nagu Hans Moser: «Aber wissen's Herr Dokta, wissen's, i'bitt'Sie, führen's mi net an'!». (aga teate, härra doktor, ma palun teid, ärge vedage mind alt!) Nii kaugele jõudsime siis ja ta kutsus sekretäri ja hakkas sellele minu volitusi tsensuuriks ning ajalehe väljaandmiseks dikteerima, et lubatakse ilmuda ajalehel «Pealinna Teataja» jne. Nüüd segasin mina end vahele ja ütlesin, et see pole võimalik, ütlesin ju, et nimetus «Pealinna Teataja» on võimatu. Ta saatis sekretäri välja ja algas uus kauplemine, «Päevaleht» ei tule kõne allagi, «Pealinna Teatajat» ei taha mina, mis siis teha. Ma ütlesin, et «Uus Eesti» on tuttav nimi kuid see oli erakonnaleht ja ei mõjuks ühist meelt loovalt. Hans Moser tegi siis ettepaneku, et kui «Pealinna Teataja» ei sobi, kirjutage siis «Linna Teataja.» Ütlesin temale, et see ajalehe nimi on saksa keeles küll üldiselt tuntud igal pool kuid eesti keeles on see väga armetu. Moser ütles, et nüüd olen teile juba nii palju vastu tulnud, mida ma muidu vaevalt vastutada võiksin, nüüd võite ka mulle vastu tulla ja jääme «Linna Teataja» juurde. Mul hakkas ebamugav, äkki läheb kogu senine arutlus kaotsi ning olin nõus. Nii hakkaski ilmuma «Linna Teataja», mille nimi ja ka väljanägemine oli kaunis armetu. Panin aga Libe kohe

tegevusse, et otsiks lahendust, tema tunneb lehemehi.

Kui komandantuurist Vabaduse väljakule välja tulin ja tahtsin pöörata Harju tänavale, et viia «Päevalehele» ilmumisluba, siis just tänavanurgal kohtasin Mettust. Küsisin temalt, kas tema oleks nõus astuma «Linna Teataja» vastutavaks toimetajaks ja seletasin talle kogu oma arutluse Hans Moseriga ning Mettus oli nõus. Läksime siis koos «Päevalehte», andsin neile ajalehe väljaandmise loa ja ütlesin, et vastutavaks toimetajaks astub Mettus. Kuna «Päevaleht» on keelatud ja selle nime all ilmumist ei saa lubada, siis ei või mina ka lasta lehte välja anda «Päevalehe» meestega vastutava toimetajana, loodan, et nad Mettusega hästi koostööd teevad, peaasi on ju, et leht ilmuma hakkab. Kuna ajalehe tsensuuri tegemine on minu kätte antud, siis pole neil ka enam midagi tegemist komandantuuriga, mina usaldan neid ja pangu leht käima. Selle «Linna Teataja» esimeses numbris ilmus siis ka minu üleskutse. Libel läks varsti korda saavutada kokkulepe Oinasega, kes andis Tartus välja ajalehte nimega «Vaba Sõna» ja nii panime üsna pea «Linna Teataja» asemel käima suureformaadilise lehe «Eesti Sõna», millise nime väljahäldamisega oli saksa ringhäälingul omajagu vaeva. «Eesti Sõnast» sai nii hea leht, et seda nime kasutasid ära ka meie ajakirjanikud New Yorgis ja asutasid lehe «Vaba Eesti Sõna». Ma ei hakka nende vastu kaebust tõstma plagiaadi pärast. Olgu siin ka märgitud, et põgenemisel septembris 1944 avaldasin Danzigis eestikeelse teadetelehe pealkirjaga «Teateleht eestlastele» vajalike teadete avaldamiseks põgenikele. Selle ametliku väljaandjana tegutses aga sealne propagandaamet. Hiljem asutasime aga Berliinis jälle ajalehe «Eesti Sõna», registreerisime selle ametlikult. Seekord polnud ma lehe ainuomanik, vaid registreerisime osahisusena Soodla, Öpik, Oinas ja Mäe. Seega läks «Eesti Sõna» ametlikult ja põhimõtteliselt Berliinis tänavmüügile nagu teised Saksa lehed.

Sellest esimesest ajalehest tekkis üle kogu riigi 18 ajalehte ning üks venekeelne ajaleht. Kõigi väljaandjaks olin mina - «Kirjastus Eesti Ajaleht», mis koosnes vaid ainult sellest nimest - ainuomanikuna. See hoidis ära lehtede ülevõtmist mõne hilisema saksa GmbH poolt ja hoidis ka ära ajalehtede massilist tekkimist või ärakeelamist, sest väljaandja oli vaid üks ametnik, Eesti Omavalitsuse juht, tema polnud majanduslik ettevõtte, tema vastu pidi olema sakslaste usaldus ning kogu ajalehtede tulu läks Kultuurfondi, millesse saabusid ka maksud kinopiletite pealt. Peale selle asutasin veel «Tallinna Eesti Kirjastuse» ja «Tartu Eesti Kirjastuse», mille puhastulu samuti läks Kultuurfondi, kuhu kogunes nii palju raha, et võisime maksta ka kõige pisema provintsilehe toimetajale ja nende kaastöölistele head palka. Tekkis olukord, mida neil kogu EV kestel polnud, keegi ei tarvitsenud muret tunda oma sissetuleku pärast. Peale selle võisime kirjanikele, kel puudus sõjaolude tõttu võimalus omi töid trükis avaldada, maksta ka mitteilmuvate tööde ning ka alustatud tööde eest, saime jooksvalt toetada oma kunstnikke, teadlasi, teenetega tegelasi ja vajaduse puhul üksikisikuidki, ühekordselt või pidevalt. Kodumaalt lahkudes oli fondis veel umbes kaks miljonit marka, see raha kanti üle Halesse,

jäi seega Ida-Saksamaale, aga Bonni rahaminister Schäffer oli nõus selle arvel meile andma paar miljonit marka väljarändajate toetamiseks, kes võimalust mööda oleks pidanud neid summasid jälle tagasi maksma, nii et summa seisaks alles paguluse kultuuriküsimusiks. Ma tegin selle saavutuse teatavaks Eesti Komiteele Saksamaal, komitee arutas seda küsimust ja leidis, et sel puhul tuleks dr. Mäele jälle tegevusvõimalust võimaldada ja loobus seepärast selle rahasumma vastuvõtmisest. Minul oli sellest ükskõik, sest mina pole kunagi pagulaspoliitikasse tikkunud, kas see sama ükskõik oli neile, kes selle tagajärjel pidid ületama suuri majanduslikke raskusi väljarändamisel, seda ma ei tea. Ma ei kadesta selle komitee loorbereid, sest ma hoolitsesin ilma igasuguste loorberiteta selle eest, et need härrad komiteeliikmed üldse kodumaalt pagulusse pääsesid.

Esimestest päevadest Tallinnas tuleb meelde veel juhtumeid. Samal päeval kui Toompeale minnes kohtasin Rauda, kohtasin tagasiteel Tõnismäel keset tänavat Voldemar Pätsu. Tema imestas, et ma olen Tallinnas ja jutustas siis mulle, et tema arvestas sellega, et haridusalal on juhtivatest meestest jäänud alles vaid tema, haridusministri abi, ja tema asi on nüüd haridusala korraldama hakata. Ta käis Saksa komandandi juures kuid seal öeldi, et peab minema Tõnismäele ühe Sandbergeri nimelise Saksa ohvitseri juurde ja temaga läbi rääkima. Ta just tullagi sealt, seda ohvitseri seal polnud, paluti homme uuesti tulla. Ta saab siis uuesti tegevusse astuda haridusministeeriumis ja selgitada, kes on veel üle jäänud ja keda ta saab tegevusse rakendada. Mul ei jätkunud südant temale ütelda, et tema vaev on asjata, et haridusministeeriumi võtmed on minu taskus ja neid asju hakkab mina ajama. Jätsin teda oma mõtete juurde ja läksime siis lahku.

Kui jõudsin oma ametiruumi tagasi, sain seal teate, et pean minema Raekoja juurde, kuna Loksale lähedal on üks laev masinariikke pärast seisma jäänud ja laevatais küüditatuid ja vahistatuid on maale tulnud ja sõjaväe poolt interneeritud. Raekoja ees ootasid bussid, pidin nendega sõitma Loksale ja vaatama, kellega seal tegemist on, kas neid inimesi võib vabaks lasta või vahi alla võtta. Raekoja ees seisis ka «Mootori» bussijuht Emmar, keda tundsin, istusin tema bussi ja sõitsime Loksale.

Kõik mehed olid sõjaväe poolt sisse piiratud, mind lasti sisse ja esimene, kes mulle vastu tuli, oli minu oma joodikust kojamees Pääskülast, tema seljataga seisis advokaat Methusalem. Neilt kuulsin siis, et neid taheti laevaga viia Leningradi kuid laeva mootor jäi seisma, ei saanud enam edasi. Mehed olid siis oma vangivalvurid kinni võtnud, kuna nad arvuliselt ülekaalus olid, tulid siis paatidega kõik kaldale. Punased tegelased olid kinni võetud ja need andsime edasi politseile, panin Methusalema ja veel paar temale tuttavat meest koostama kõigist meestest nimestikku ja neid selle järele lasti vabaks. Nad toimetati bussiga Tallinna, kes tahtis, võis ka jalgsi teele asuda. Jalgsi läkski kohe terve rida teele. Need mehed saime siis jälle kodumaale tagasi võita. Tean, et Methusalem, kes asub Inglismaal, kirjutab oma mälestusi, vast kirjutab ka sellest seigast.

Üksikasjalikuks ülevaateks neist sündmustest tsiteerin ajalehte «Teataja» nr. 1, 27. september 1941:

«Mobilisatsiooni sildi all alustasid bolševikud eesti rahva hävitamist - Eesti elujõulisemates aastates meeskodanike sundkorras Venemaale küüditamist. Viimne sellelaadiline üritus, mis teostus mõni päev enne Saksa armee sissetungi Tallinna, ebaõnnestus suurel määral, kuna enamus laevadele viidust jõudis laevadelt randa ja pääses õnnelikult.

24. augusti hommikul asus teekonnale Leningradi aurik «Eestirand», mille pardal oli laeva kapteni arvates üle 4000 mehe. «Eestiranda», mis liikus suure laevadekaravani sabas, ründasid Keri tuletornist möödumisel lennukid. Laeva teist trümmi tabas kaks lennuki pommi, misjuures kapteni arvates sai surma 40-45 mehe ümber. Kuna vesi tungis trümmi, siis tekkis suur paanika.

Hiljem toimus laevale teine õhurünnak, misjuures aga pommid visati ilmselt sihilikult laeva kõrvale. Tekkinud paanika ja laeva vajumise tagajärjel viis kapten laeva omavoliliselt Prangli saare randa, kuhu jõuti kell pool 8 õhtul.

25. augustil hommikul algas saarel haavatute ja hiljem tervete maaletoimetamine. Järgmisel hommikul toimus Prangli saarel mobiliseeritute algatusel võimu ülevõtmine ja relvade äravõtmine venelastelt. Õhtul saabus saarele Loxsa omakaitse mehi, kaks Soome mundris eestlast ja saksa ohvitseri.

31. augustil toimus meeste vedamine Neeme randa, mis lõppes lõuna paiku. Neemelt asusid õnnelikult pääsenud teekonnale kodu poole.» (Eelnevat kirjeldabki minu kroonika).

«Osa bolševike poolt mobiliseeritud mehi paigutati purjekas «Mihklile», misjuures mehed suruti niivõrd kokku, et väikesel purjekal oli lõpuks 3400 meest nagu kilud karbis. Lõpuks viidi «Mihkel» reidile kuid paigutati boi külge ankrusse just ristleja «Kirovi» külje alla. Nii pidid eestlased olema ristlejale elusaks kaitsevalliks pommide ja mürskude vastu. Öösel pääses aga «Mihkel» tormi tõttu boi küljest lahti ja hakkas triivima ranna poole.

Paljassaar tuli järjest lähemale kuid sellega koos lähenes ka hädaoht, sest Paljassaarel olevad venelased olid arvamusel, et laev on tulnud neid päästma. Nad tungisid paanilises hirmus isegi rinnuni vette, et aga laevale pääseda ja taandusid alles siis kui nägid, et laev polnud määratud nende jaoks. Paljassaarel pääsesid mehed randa parvede abil, kusjuures tekkis venelastega päris korralik lahing. Lõpuks saadi venelastest siiski jagu ja pääsenud võisid tagasi pöörduda oma kodudesse.

Nagu ime kombel pääses Soome lahele kindlale hukkamisele viimisest purjekas «Jaan Teär», mille pardal oli 484 poliitilist vangi, nende hulgas 34 naist. «Jaan Teär» väljus Tallinnast 24. augustil vedurlaeva slespis. Laev jäi seisma Kadrioru ranna kohale ja sattus seal lahingukeerisesse kuid hakkas pikkamööda Paljassaare poole triivima. Kartes sakslaste kätte sattumist põgenesid peagi laevalt valvurid ja vangidel õnnestus laevaga randa pääseda.» (Selle laeva pääsemise kohta on lähemalt kirjutatud peatükis «Johannes Kaarep» raamatu lõpus.)

«Osa meestest paigutati viimase mobilisatsiooni ajal aurik «Helge» pardale, missugune laev lahkus Tallinnast 25. augustil lääne suunas. «Helge» pardal oli 483 mobiliseeritud, kes võeti Saaremaal Triigi sadamas laevalt maha ja saadeti Kuressaarde. Kolmapäeval, 27. augustil, üks päev enne Tallinna langemist, väljus Tallinna sadamast kolmemastiline purjekas «Pärnumaa», mille pardal oli ligemale 700 mobiliseeritud, nende hulgas peale tallinlaste osaliselt ka Läänemaa mehi. Nende meeste merereis küündis aga ainult Naissaare ja Aegna vahele, kuhu viimsena Tallinnast lahkunud bolševike laevadekaravan «Pärnumaa» teadmatuse põhjusel maha jättis. Reede, 29. augusti hommikul sõitis sadamast «Pärnumaa» juurde sakslaste poolt saadetud puksiirlaev, kes viis «Pärnumaa» sadamasse.»

Järgmisel päeval käisin Sinkaga Kosel vaatamas, kas sealt leian endale ja teistele ulualust, eeskätt läksime Ajakirjanike kodusse. Majavalvur ja aednik olid väga ebalahked, isegi vaenulikud. Hiljem selgus, et seal asus Tšekaa ja leidsime ju hiljem veel ühes tallis terve hulga hukatuid, nende hulgas kolonel Luiga ja terve rea polpoli ametnikke. Eks ühishaudu oli seal veel rohkem kuid ei pääsenud neid selgitama, olid väga osavalt ära peidetud. Selgus, et ka surnuaedadel oli üksikuid kaevatud teiste haudadesse, kus ei teadnud neid enam otsida ega välja kaevata. Aastaid pärast sõda kaevasid kommunistlikud võimud mõned sellised massihauad välja ja süüdistasid nendes mõrvades sakslasi ja meie politseid. Teadsid ju kommunistid, kuhu nad oma ohvreid olid matnud.

Scheeli mõisa võttis enda kätte kasutamisele Saksa kõrgem politsei juht Möller ja tema ei lasknud enam seal kaevata ega otsida. Ajakirjanike kodu majaeelsel koristamata teel leidsin, kuna ilm oli vihmane, märja isikutunnistuse L. Johansonini nimele - teda siis vist seal hukati. Tema isikutunnistuse andsin kolonel Sinka kätte põhjaliku juurdluse tegemiseks. Teisel pool maja aias oli üks väga uhkelt lilledega ilustatud haud. Küsisin, kelle haud see on. Aedniku naine ütles, et ühe langenud punaväelase haud. Küllap ta oli vist tähtsam punategelane, kelle nime varjati. Mulle muutus kogu see ümbrus vastikuks, palusin kolonel Sinkat lasta uurida, mis seal toimus ja kes need teenistujad on. Tulemusena avastatigi ülalmärgitud suur haud.

Kohe esimestel päevadel võeti kinni Ruus ja Säre. Viimane oli väga jutukas ja Saksa julgeolekupolitsei sai temalt väga palju head informatsiooni. Kuulda oli, et nad teda lõpuks jätsid vabaks ja toimetasid välismaale uute dokumentidega.

Üks esimene, kes tuli Tõnismäele mulle oma kaastööd pakkuma, oli Kadak, nagu oma märkmetest näen. Ta oli imelik inimene. Ajakirjandus kirjeldas teda ju targa inimesena ja ta oli propagandatalituse abijuhataja. Ma haarasin siis kohe temast kinni ja määrasin teda oma rahvakasvatuse ameti esimeheks juhatajaks. Kui Kadak tuppa tuli, tegi ta pea igal sammul kummarduse, röökis hirmus alandlikult, püüdis iga lause vahele paigutada komplimente, alati oli pliiats ja plokk käes, istus siis ühe kintsuga tooli servale ja palus korraldusi. Ma tegin temale ülesandeks organiseerida amet ning esitada

tegevuskava. Järgmisel hommikul tuli tema jälle samuti kummardades tuppa, istus jälle ühe kintsuga tooliservale, ja plokk ühes ja pliiats teises käes palus korraldusi. Ma küsisin, mis ta juba teinud on, kas on kava valmis. Ei olnud veel. Kui tema vist kümnendal hommikul jälle kummardades tuppa tuli, ühe kintsuga tooli servale istus ja plokk ühes ja pliiats teises käes - nagu igal hommikul - jälle minu korraldusi palus, kargas mul hing täis, ütlesin talle, et kui mina tema asutust ise oma korraldustega organiseerima ja tegevuses hoidma pean, siis pole mul ju selle asutuse juhatajat üldse tarvis, minul on vaja iseseisvalt mõtlemaid inimesi, mitte orjameelseid hingesid käskude täitmiseks. Sellega lõppes ka meie vahekord ja tema ametisolemine. Ma nägin, et autoritaarsel ajajärgul olid vaid need targad ja suured, kes sakste ees oskasid kummardada, komplimente ütelda ning alandlikult kuulata nende käskusid.

Üks selline orjahing, varem väga hinnatud ministeeriuminõunik, valmistas minu korraldusel ülevaate 1940. aasta Riigikogu valimiste kohta, et seda avaldada «Kannatuste aastaks». Ma lugesin selle läbi, see härra näitas selles kui korrektselt punased viisid neid valimisi läbi kuidas igati seadusekohaselt olevat toimitud ning valimisi olevat võltsitud vaid ümberasunud sakslaste arvu arvel, millega võidi siis valimisi võltsida ülimalt 5% võrra! Ma küsisin sellelt härralt, kas tema ka ise aru saab, mida ta kirjutas, kas ta ka aru saab, mida selle avaldamisega sünnib. Ta vaatas mulle väga imestunult otsa kui mina temalt nõudsin kõiki ära kirju ning mustandeid, et neid kohe ära põletada lasta.

Esimeste küllastajate hulgas oli ka Ussisoo. Ta oli minu õpetajaks Westholmi koolis kui see veel asus Endla tänaval ja Oskar Kilgas oli koolijuhatajaks. Mul oli pärast oma kooliaega temaga veel tihti kokkupuutumist elus. Algas aga ka tegevus ametisse nimetamistega. Saksa asutused küsisid eeskirja kohaselt ikka minu seisukohta ja silmatorkav oli, et tung vahetult Saksa teenistusse sattuda igasugustes Saksa asutustes oli väga suur. Meie sellele takistust ei teinud kuid hiljem tuli nähtavale, et nemad püüdsid meile, kus võisid, raskusi teha, peites end oma sakslasest ülemuse selja taha. Üks selliseid oli just saksa tsensori Lehberti juures tegev Ilmar Raudma, kes - nagu Kadak - oli varem Oidermaa teenistuses ja nähtavasti poliitilisest vaenust püüdis nagu mingit kättemaksu teostada ja meie ajakirjandusele igasugustes pisiasjades raskusi valmistas, nii et mina Lehberti abi tema vastu kasutama pidin.

Üks esimesi püüdeid Tallinnas oli mul, et kodumaa vabanemise puhul kirik korraldaks tänujumalateenistuse. Jällegi ei leidunud kedagi pastore hulgast, kes oleks seda juba endalgatuslikult teinud. Vaid Jaani kirik oli selleks valmis kuid mitte õpetaja, vaid abiõpetaja, kelleks oli kui ma ei eksi, Kiviranna. Tema pidas väga ilusa tänujumalateenistuse, kirik oli täis, pääsesin sisse vaid keskkäigus seisma. Näha oli, et kogu rahvas tunnetega kaasa elas ning kui jutluse lõpul orel alustas hümnimängimist, siis tõusis kogu rahvas püsti ja hakkas kaasa laulma kuid see jäi järjest nõrgemaks, sest kõigil jooksid pisarad, mis laulmist takistasid. Kuna aga orel vägevalt mängis, ei paistnud see nii silma. Mina seda pastor Kivirannat kunagi ei unusta. Alles hiljem hakkas Taheväli ka

ise kirikus jutlustama, ma käisin seal aga vaid ühe korra, sest mulle ei meeldinud, et Taheväli, kuuldes et mina tuln kirikusse, tuli ornaadis minu juurde ja talutas mind altari juurde istuma ja pidas siis ka eestpalve mulle. Ma tahtsin kirikus olla nagu iga teine koguduseliige, Jumala ees on kõik inimesed võrdsed.

Riias otsisid mind üles majanduskomando mehed von Hunnius ja parun Wrangel. Esimene oli Tallinnas Saksa majanduskomando põllumajandusjuht, teine Riias riigikomissari põllumajandusnõunik. Nad tahtsid minuga kokku leppida ühistöö osas nendega, nad soovisid väga näha Terasmäed kui ta on veel Tallinnas, põllumajandusjuhina. Ma kuulasin neid ära, lubasin vaadata kui Tallinna jõuan, endamisi otsustasin kui nemad tahavad tungivalt Terasmäed, siis on see nende mees, mul on vaja aga sellist meest, kes meie huvisid esindab. Tallinna jõudes kuulsin, et Saar on veel elus ja käepärast, määrasin teda põllumajanduse direktoriks. Kohe tulid mõlemad mulle oma pahameelt avaldama. Ma ütlesin, et minu ülesanne on Eesti Omavalitsust luua, mitte Saksa asutusi. Mõlemad vihastasid, Hunnius hakkas meile rohkesti raskusi tegema ja Terasmäe hoidis nii tugevasti Hunniuse poole, et Saar oli tegevusetuseni isoleeritud. Pidin vasturünnakut alustama, kuni lõpuks von Hunnius paigutati ümber Ukrainasse. Kord hiljem käis ta sealt Tallinnas külas ja oli hirmus lahke minu vastu. Ütles mulle muuseas, et miks ma end nii palju vaevan, oleksime asja organiseerinud koos, siis oleksime kümne mehega kõik korda ajanud (mit zehn Balten hätten wir den ganzen Laden geschmissen!). Mul oli hea meel seda kuulda, sest just seda ma tahtsingi ära hoida.

Septembri esimestel päevadel alustasin ka Eesti Rahva Ühisabi asutamist. Kutsusin haridusministeeriumi koosolekute saali kirikute, Punase Risti, seltskondlike organisatsioonide ja omavalitsuste esindajaid nõupidamisele, kas meil oleks võimalik praeguses olukorras, kus nii palju abivajajaid ja ka abivajadust on tekkinud, luua omaaegse Ühistöö sarnast suurt üldrahvuslikku organisatsiooni nii kodumaal abivajajate kui ka rindel sõdivate sõdurite eest hoolitsemiseks. Kõik olid üksmeelel selle poolt ja otsustatigi luua Eesti Rahva Ühisabi ning sama üksmeelselt valiti mind presidendiks ja kindral Leesment abipresidendiks ning Nymann asjaajajaks ja hiljem kui tegevus oli kujunenud juba suureks, määrasin advokaat Leesmenti selle direktoriks. Kogu seltskond töötas väga innukalt kaasa, ERÜ-le annetati väga palju ja tal oli ka võimalust abistada paljusid. ERÜ grupid käisid ka kingitustega külastamas meie rindepataljone.

Libe poolt Tartus väga soovitatud Perandi määrasin oma sidemeheks Tallinna komandandiga, kuna tema valdas saksa keelt. Veidi aja pärast palus mind Tallinna komandant Skultetus oma juurde ja palus mind Perandi asemele kedagi teist määrata tema asutusega sidepidamiseks. Ma küsisin, miks ta temale ei sobi. Skultetus ei tahtnud öelda, ma palusin seda aga teha, kuna mina teda veel peaaegu ei tunne ja teaksin siis, kus teda mujal rakendada. Skultetus ütles siis, et avameelselt öeldes on ta liiga rumal (zu dumm). Ma imestasin selle üle,

asendasin ta muidugi kohe teise ametnikuga ja võtsin Libe käsile. Tema ju kiitis mulle nii väga Perandi võimeid ja nüüd selgus hoopis vastupidine. Libe kinnitas, et ta teaduslikus tegevuses oli väga tubli. See ei võinud tõeale vastata, jätsin ta esialgu enda juurde käsundusametnikuna ja rääkisin Vasaraga. Vasar pooldas Perandit, ütles vaid, et ta vist nende ülesannete jaoks ei kõlba, tema peaks töötama ülikooli juures. Küsisin siis Vasaralt, kas ta võib mind vabastada Perandist, paigutada teda kusagile ülikooli, kus ta oma oskusi saaks paremini ära kasutada.

Mõni päev hiljem ütles Vasar, et Tartus on just haldusõiguse professor vaba, teda võiks sinna paigutada. Vasar tundis Perandit ja ülikooli, mul polnud põhjust vastu rääkida ja nii siis kirjutasin alla tema määramisele professoriks Tartu Ülikooli õigusteaduskonda. Mitme kuu möödumisel tuli aga Perandi jälle minu jutule. Mind huvitas, mis ta siis nüüd tahab, ta pani mind aga hoopis imestama. Perandi ütles, et ta tuli minu käest küsima instruksioone, millises vaimus tema haldusõigust peab õpetama, et see oleks kooskõlas Eesti Omavalitsuse soovidega ja nagu see poliitiliselt tarvilik on. Minus tekkis austus Skultetuse inimestetundmise vastu ja ma vihastasin Vasara peale, miks ta mulle sellist nõu andis. Südametäiega ütlesin Perandile, et mina teda määrasin Tartu Ülikooli haldusõiguse professoriks ja mitte alandlikuks poliitikategelaseks. Ta peab teadust õpetama teadlasena, mitte poliitikategijana, haldusõigus on teadus, mida ülikoolis ei õpetata mitte olukordade teenimiseks, vaid olukorrad peavad end painutama õiguse alla. Ma loen häbematuseks, et tema minu juurde sellise küsimuse ja mõttega tuli, ta teab ju, et mina olen ka jurist ja oskan teha vahet teaduse ja poliitika vahel kui tema tahab teadust hakata võltsima poliitika kasuks, siis pole tema kohane professoriks. Mingu Tartu tagasi ja hakaku oma kohuseid erapooletult ja teadlase aususega täitma. Ma kuulan varsti järele kuidas tema teaduslik tegevus areneb ja kui selgub, et ta ka selleks liiga rumal on, siis tagandan teda ametist. Nende sõnadega tõusin püsti, lõpetasin kõneluse ja pole teda enam kunagi näinud. Pärast sõda lugesin ühest ajalehest tema teadusliku analüüsiga juhtkirja, mis näitas, et tema on tõesti rumal ja õigusteadust väga puudulikult valdas. Kirjutasin Vasarale ja vastuses karakteriseeris tema Perandit vaid ühe ainsa sõnaga, mida pole sünnis trükis avaldada, see kiri on mul aga alles.

Sellega lõpetan aga niiütelda. kronoloogilise jutustuse, mida edasi kronoloogiliselt arendada ei saa, kuna ülevaade läheks kaduma. Pean kogu järgneva materjali koondama üksikküsimustesse, mille ulatus, vastavalt materjalile, on väga lahkuminev. Muidugi ei saa siin kõiki küsimusi ja sündmusi tollest ajast üksikküsimustega tuua, nende arv oleks raamatu jaoks liiga suur. Valin seepärast minu silmis olulisemad küsimused välja. Ma mõistan, et see kõiki lugejaid ei rahulda. Ma kavatsen aga kui on elu ja tervist, edaspidi veel üht täiendusköidet avaldada. Palun seepärast lahket lugejat juhtida minu tähelepanu küsimustele, millede kohta seletust andma peaksin - teen seda täiendusköites. Samuti avaldan täiendusköites kõik mulle esitatud vastuväited ja vastan neile, millega oleks

ajaloo jaoks kogu pro ja contra materjal, õiendused ja täiendused ühises köites trükitud ja seisukohavõtte ei tarvitseks ajalehtedest otsida. Peaks minu elu enne täiendusköite ilmumist lõppema, siis jätan selle avaldamise uurija hooleks, kes minu arhiivi läbi töötama hakkab. Kuivõrd võimalik, vastan kirjadele, minu postiaadress on A-8010 Graz, Postfach 414.

Eesti Omavalitsus

Eesti Omavalitsuse saamislugu on eespool kronoloogiliselt põhjalikult kirjeldatud. Märgin siin kokkuvõtlikult Eesti Omavalitsuse ja vastavate Saksa asutuste kompetentsid:

Põhjarinde tagala ülemjuhataja oli Saksa riigi täidesaatva võimu teostaja. Põhjarinde tagala ülemjuhataja kindral F.v. Rocques volitas 15. septembril 1940 ametisse Eesti Omavalitsuse ja tegi temale ülesandeks teostada ülemjuhataja nimel tsiviilvalitsemist Eesti Vabariigis valitsenud seaduste kohaselt kuivõrd tema neid üksikjuhtudel ei tühistata või ei muuda, mida ei juhtunud kordagi. Tema volitas EO-d andma tema volitusel seadusjõulisi määrusi. Ta määras, et EO ei ole õigustatud ega kohustatud mitte ühelteki teiselt saksa võimult ega asutuselt võtma vastu korraldusi ega eeskirju.

Eesti Omavalitsuse koosseisu moodustasid dr. Mäe, O. Angelus, dr. A. Wendt, O. Leesment ja H. Saar. Esimene seadusjõuline määrus määras, et iga EO liige omab kõiki õigusi, mis Eesti Vabariigis kehtivate seaduste järele on tema tegevusalal presidendil, Riigikogul, valitsusel, peaministril ja asjaomasel ministril. EO juhil oli peale selle õigus kasutada omas ametipitsatis Saksa riigivappi (Hoheitszeichen), mida ei kasutatud kordagi, ja tagala ülemjuhataja välipostinumbrit.

Tagala ülemjuhataja kompetentsi kuulus kogu EV maa-ala, välja arvatud Narva linn koos juurdekuuluva nelja vallaga. Samas territoriaalses ulatuses oli EO-1 õigus anda kohustavaid määrusi.

Narva linn ja juurdekuuluvad neli valda moodustasid 18. armee tagala. 18. armee ülemjuhataja volitas samaaegselt Eesti Omavalitsust teostama Narva linnas ja neljas juurdekuulavas vallas tsiviilvalitsemist ilma kitsenduste ja järelvalveta ning EO antud seadusjõulised määrused ei vajanud 18. armee ülemjuhataja kinnitust. Ainsaks kitsenduseks oli, et 18. armee tagala alal polnud tagala ülemjuhatajal kompetentsi ning hiljem, et saksa Ostlandi võimudel ega kindralkomissaril Tallinnas polnud mingit kompetentsi 18. armee tagalas ja nende ametiisikud ei mundris ega erariides ei tohtinud viibida 18. armee tagala pinnal. Nõnda pidi Saksa tsiviilvalitsuse ettenähtud Narva piirkonnakomissar asuma Rakverre ja kindralkomissar ega piirkonnakomissar ei tohtinud, EO juhi saatel, sõita Narva ega tema nelja valda. Praktiliselt tähendas see aga, et kogu Eesti Vabariigi maa-ala kuulus EO kompetentsi.

Rosenberg oli Tallinnas sündinud ja temal pakitses väga oma võimu laiendada ka Eesti peale. Samuti ihaldas Lohse oma võimupiirkonna laiendamist

Eesti peale, veel rohkem aga ahnitsesid seda hulk igasuguseid GmbH-sid ja ahneid isikuid ja asutusi, et Eestit paljaks röövida. Lätis võtsid nimelt igasugused GmbH-d üle rikkaid Läti natsionaliseeritud suuri ja keskmisi ettevõtteid omanduseks riigi käest. Igal GmbH-1 oli ettekirjutatud varandus 20 000 Saksa marka, millega nad said miljonilisi firmasid enda valdusse. Seal asus ka «Landbewirtschaftungsgesellschaft Ostland GmbH», mis tahtis enne kinnisvarade tagasiandmist endistele omanikele omandada suuremaid kinnisvarasid ja talusid, et neid liita suuremateks mõisateks. Ühisel jõul läks kõigil neil korda Lohse juhtimisel viia läbi erietsus, et Leedu ja Läti anti üle riigikomissar Lohse valdusse ja tühistati nende kohta rindetagala, mille alla jäi vaid Eesti ja tagala ülemjuhataja oli sunnitud Riiaist lahkuma ja asus Võrru.

Oli karta, et nüüd panevad need jõud kõik mängu, et ka Eestit võtta rinde tagala alt, mil puhul kõik need jõud muutuksid Eesti peremeesteks, siis järgneks uus mitmekordistatud 1918. aasta okupatsioon. Kuna sõjavägi oli kindlalt meie selja taga, siis rääkisin läbi kindral von Rocques'iga, et ärgu pahandagu minu peale, et valmistan temale raskusi, meie ainsaks pääseteeks selle laine ärahoidmiseks on ise omalt poolt nõutada Saksa tsiviilvalitsuse laiendamist Eestile koostöös tagalaga. Meil on teada, et meie jaoks on kindralkomissarina ettenähtud Litzmann, kes on mõistlik ja meile heatahtlik inimene, keda ma juba tunnen. Litzmann on kindral Litzmanni poeg, ohvitser, ei kuulu ei Rosenbergi ega Lohse ega muude selliste kampa. Ohvitserina on tema aumõisted ühised von Rocques'iga. Kuna kindralkomissariaat astub tegevusse tagala kompetentside kõrval, siis saaksid Rosenbergi ja Lohse võimupiirid tagala võimupiiride huvides kitsendatud. Kindral oli nõus.

Nüüd oli meie ülimaliks ülesandeks koguda endale nõnda palju kui võimalik igasuguseid õigusi tagala ülemjuhatajalt, tavaõigusi omast tegevusest, et hiljem Saksa tsiviilvalitsus neid meilt enam ära ega tagasi võtta ei saaks. Ning siis koostas in vastava märgukirja Rosenbergile ja sõitsin koos Angelusega, kes ju Rosenbergi hästi tundma pidi, Berliini. Seal Angelus küll ei pääsenud Rosenbergi jutule, mina andsin märgukirja ära ja nägin kuivõrd näod rõõmuga särama hakkasid. Rosenberg ei tarvitsenud nüüd ise paluda, vaid võis minu märgukirja ette näidata, et Eesti Omavalitsus ise soovib võimalikult peatset idaministeeriumi võimu laiendamist ka Eesti peale. Dokumenteerisime sellega, et meie ei ole mitte Rosenbergi ja tema asutuse vaenlased, nagu eelkirjeldatud jõud seda levitasid, vaid hoopis vastupidi, abistame teda. Selle tagajärjel kujunes ka kompetentside jagamise kauplemised sõjaväe ja ministeeriumi vahel kergeteks. Idaministeerium andis igati tagala õiguste nõuetele järele - lootis ta ju, et kunagi tagala niikuinii nihkub ida poole edasi - ja meie võitsime kõik loodetud eeldused: Eesti arvestati Ostlandi riigikomissariaadi alla üheaegselt tagalaga, kindralkomissar pidi tegema kokkuleppel tagala ülemjuhatajaga, osa kuulus piiramatult tagala ülemjuhataja kompetentsi, osa teostati tagala ülemjuhataja ja kindralkomissari kokkuleppel, osa kuulus kindralkomissarile.

Eesti Omavalitsusel püsis tagala ülemjuhataja volitus anda seadusjõulisi

määrusi, sellele lisandus õigus kindralkomissari nõusolekul samuti anda seadusjõulisi määrusi. Mõlemad avaldatakse jõustumiseks EO määrustelehes «Ametlik Teataja». Eesti tsiviilvalitsemist teostas nii tagala ülemjuhataja kui ka kindralkomissari all ainult Eesti Omavalitsus.

Riias asuva Ostlandi riigikomissarikompetentsi ei hakanud Eesti automaatselt kuuluma, eelkõige ei hakanud mitte automaatselt maksuma riigikomissar Lohse poolt sinnamaani antud määrused ja korraldused. Kindralkomissari tegevusse astumisega võisid riigikomissari määrused ja korraldused maksuma hakata vaid kokkuleppel tagala ülemjuhatajaga ning vaid avaldamisega kindralkomissari määruste lehes. Riigikomissari määrustelehel polnud maksvust Eesti kohta, kuna selle «seadusandlus» oli sõjaväe ja idaministeeriumi vahelisel kokkuleppel Eestis võimalik vaid kokkuleppel kindralkomissari ja tagala ülemjuhatajaga. Sellele lisandus veel tavaõiguslik kokkulepe Eesti Omavalitsusega. Kuna tagala ülemjuhataja oli Saksa seaduste järele Saksa riigi täidesaatva võimu teostaja, mitte aga kindralkomissar. Eesti Omavalitsusel kui saksa täidesaatva võimu teostaja volinikul, oli õigus pöörduda ülemjuhataja poole kui mõni kindralkomissari määrus, riigikomissari määruse avaldamine või otsus võis avaldada häirivat mõju tagala julgeolekule ja nõuda selle äramuutmist. Et sellest ei tekiks vastuolusid Litzmanni, kindrali ja minu vahel, leppisime kohe alguses Litzmanniga kokku, et mina ei pöördu mitte ülemjuhataja, vaid vahetult Litzmanni poole ning Litzmann lubas enne riigikomissari määruste või korralduste maksvaksu kuulutamist ikka informeerida mind ja võtta arvesse meiepoolseid seisukohavõtte. Pahanduste ärahoidmiseks meie seda kokkulepet ei teinud teatavaks, vaid Litzmann pidas oma lubaduse kohaselt sellest ise kinni, nii et sellest tekkis tavaõigus. Sellest tekkis võimalus rohkeid, meile kahjulikke riigikomissari määrusi ära hoida sel teel, et Litzmann neid oma «Määruste Lehes» ei avaldanud ja mehiselt pidas riigikomissari survele vastu. Sel teel oli meie olukord kaunis ainulaadne.

Nagu öeldud, püüdsime veel enne Saksa tsiviilvalitsuse ametisseastumist koguda endale nii palju ametlikke ja tavaõiguslikke kompetentse kui iganes võimalik ja need jäid ka pärast Saksa tsiviilvalitsuse tegevusse hakkamist 5. detsembril 1941 maksuma vaatamata kõigile püüdlustele neid erandeid kõrvaldada. Osava tegevusega ning isiklike kontaktide kaudu võtsime ka hiljem mitmeid õiguslikke ja tavaõiguslikke kompetentse veel juurde. Ka Rosenberg ei suutnud oma Organisatsioonimäärusega nr. 3 olukorda muuta ja mida ta teha püüdis, jäi vaid paberile.

Meie avalikkusel muidugi puudus mõõdupuu, kuna ta ei saanud võrrelda ei teiste sakslaste poolt vallutatud riikide ega nende sõjaväe või tsiviilvalitsuse alla sattunud maadega. Ma ei taha sellega mitte uhkustada, vaid konstateerida, et kogemused olid igal pool erisugused, ühtlast mõõdupuud üldse polnud, kõik olenes esmajoonel isikutest, kes teostasid võimu Saksa okupeeritud või anastatud riikides ja maades mõlemal poolel. Peale selle on Angelusel kui ta oma mälestuste pealkirjaks võttis «Tuhande valitseja maa», tuline õigus.

Muidugi polnud just tuhandet valitsejat kuid imelikul kombel valitses Saksamaal, mis ikka oli eeskujuks korra ja organisatsiooni poolest, täielik kaos: tippvõimud olid ministrid, parteijuhid, sõjaväejuhid, nende kõrval aga rida Hitleri erivolitustega isikuid, kelle võim ulatus kõrgemale eelmistest. Ministeeriumid, partei, sõjavägi, ettevõtted, sõjatööstus tegutsesid omakorda rööbiti või risti üle teiste. Nii oli meil tegemist ligemale saja mitmesuguse saksa võimujõuga. Tegelikkus õpetas, et kõveraid teid pidi jõudis varem ja paremini sihile kui sirget ja seaduslikku teed mööda. Ning lõpuks tuli võtta veel arvesse, et kõige olulisem otsustaja pea igal pool oli naissekretär, sest tema kirjutas ja ülemus kirjutas alla ilma, et end läbilugemisega vaevata või lasi end sekretärist mõjustada. Ime on vaid, et Saksamaa selle kaose ja üksteisele vastutõtjatele vaatamata mitte varem kokku ei varisenud, vaid kõik kuni viimase silmapilguni korralikult funktsioneeris.

Meil oli Eesti jaoks suuremaks paremuseks asjaolu, et Saksapoolsed isikud olid enamasti väga mõistlikud ja meil endil oli võimalus nende valikus kaasa aidata. Tagala ülemjuhatajad oli kõik meile väga sõbralikud mehed. Litzmann samuti. Admiral samuti. Asjade sisu mitte tundes ei tea meie avalikkus arvestada kui suureks kasuks oli meile dr. Sandberger Saksa julgeolekupolitsei ülemana. Hoopis puudub avalikkusel mõõdupuu hinnata seda olukorda, et meie ei tarvitsenud arvestada riigikomissari ja idaministriga, vaid võisime omi asju lahendada vahetult Berliinis asuva dr. Kleistiga ning meie avalikkusele tundmatuks jäänud dr. Bestiga. Tänu nendele Saksapoolsetele tippisikutele oli meie olukord okupatsiooni all võrreldes kõigi teiste maadega kõige soodsam.

Eesti Omavalitsus oli algusest peale üles ehitatud valitsuse põhimõttel: ametialaselt esindas Eesti Omavalitsust selle juht Litzmanni kui Saksa tsiviilvalitsuse juhi, ees ja vastupidi. EO liikmed kinnitas ametisse Litzmann vaid EO juhi ettepanekul ning vabastas neid ametist samuti. Vahetult vaid oma otsusega ei võinud Litzmann ühtegi EO liiget ei ametisse määrata ega ametist vabastada. EO direktorid Lizmanniga vahetult läbi ei käinud ega vastupidi, kõiki küsimusi vahendas EO juht. EO direktorid käisid vahetult läbi kindralkomissari osakondade juhtidega. Kindralkomissariaadile vastas meiepoolselt Eesti Omavalitsus. See kõik oli nõnda vormiliselt, tegelikult usaldasime üksteist ega sundinud kumbki pool sellest formaalsusest teist kinni pidama.

Lätis ei valitsenud valitsuse põhimõtte: kindralkomissar käis vahetult läbi kõigi «Generaldirektoritega», samuti ka temale alluvad osakonnajuhid. Läti Omavalitsuse koosolekuid juhtis küll kindral Dankers kuid ta ei olnud Läti Omavalitsuse ainuesindaja kindralkomissari ees. Omavalitsusliikmeid nimetas ametisse ja vabastas ametist kindralkomissar kas omal algatusel või Dankersi ettepanekul. Läti kindralinspektor ei kuulunud mitte omavalitsuse koosseisu. Leedus oli olukord veel raskem, seal oli kindralkomissariks vähese haridusega ametnik, tema silmis olid «Generalratid» mitte Leedupoolne tsiviilvalitsus, vaid temale alluvad ametiisikud. Seda vahetegemist näitab ka Rosenbergi poolt väljatöötatud «Organisationserlass» nr. 1, nr. 2 ja nr. 3. Viimane kuulus Eestile.

Läti ja Leedu omavalitsustel ja omavalitsusliikmetel oli läbikäimine saksa ametiasutustega, välja arvatud riigikomissar Riias, keelatud, samuti võisid nemad teha reise väljapoole omi piire vaid igakordsel kindralkomissari loal, ilma sellise loata reisid olid keelatud.

Üsna varsti märgati Riias, et teised Balti riigid püüavad pidada kontakti meiega ja üritavad ühiseid samme. Riigikomissar ja tema kindralkomissarid Lätis ja Leedus keelasid oma omavalitsuste liikmetel reisid Eestisse ja kokkusaamised ning nõupidamised meiega. Meie püüdsime olla lojaalsed ja kuna meie reise ei võinud keegi takistada, siis puutusime võimalikult tähelepanematult eraviisiliselt nendega kokku ning saime ikka teostada ka kokkulepitud ühiseid aktsioone. Midagi vajalikku viisime meie Berliinis oma tutvustega läbi enda jaoks, teatasime sellest lätlastele, nemad omakorda pöördusid oma kindralkomissari poole nõudmisega, et neile võimaldataks või antaks sama, mis Eesti saab. Kindralkomissar ei saanud teisiti kui pidi andma järele kuigi mitte täiel määral. Siis pöördus Leedu Omavalitsus oma kindralkomissari poole nõudega, et Eestis ja Lätis on see ja see lubatud, nad nõuavad seda ka endale. Ka sealne kindralkomissar ei saanud teisiti kui pidi andma järele kuid veidi vähemas ulatuses. Nõnda saime sõbralikult üksteist abistada, vahest tuli isegi ette, et meil endal vajadus puudus, Läti soovil aga esitasime nõude vaid selleks, et selle tagajärjel saaks sellist õigust ka Läti endale nõutada.

Kuna Läti ja Leedu omavalitsuste ametikandjad ei tohtinud reisida Eestisse, siis lahendasid nad vahest küsimusi ka selliselt, et saatsid ühe väiksema usaldusliku ametniku kirjaga või suusõnalise soovi või teatega ja said kirjalikult või suusõnaliselt vastuse. Nii said naabrid osa meie parematest ja vahetutest suhetest Berliiniga.

Ainsa uuendusena, mis ka maksma jäi, tõi «Organisationserlass» nr. 3 meie ametnimetuseks: Erster Landesdirektor EO juhile ja Landesdirektor direktoritele. Nimetus, mida polnud üldse võimalik eesti keelde tõlkida ja vist ka mitte balti keeltesse.

Eesti Omavalitsus koosnes direktoritest, arvekontrollist ja hiljem kindralinspektuurist. EO direktoriumid ja neile alluvad asutused, maavalitsused, linnavalitsused kui ka eelarve teostamine kuulusid arvekontrolli järelevalve alla Riigikontrolli põhimõttel. Arvekontrolli juhatajaks oli Riigikontrolli peakontrolör A. Mei. Arvekontrolli poolt avastatud kuritarvitused kuulusid karistamise alla, vead ametliku noomituse alla. Meie arvekontrolli tegevus oli sedavõrd eeskujulik, et ka mõned saksa asutused allutasid end vabatahtlikult meie arvekontrollile.

Eesti Omavalitsuse koosolekuid peeti iga nädal ja vajaduse puhul harvemini või tihemini. EO koosolekuid juhatas EO juht või tema asetäitja, kelleks oli tavaliselt Angelus, lõpu poole Öpik. Koosolekuid protokollis EO sekretär V. Tartu, alla kirjutasid tema ja koosoleku juhataja. Kohe algusest peale tuli aga ette, et koosolekul arutatud küsimused ja otsused väga kiirelt, vahel

mõne tunni pärast, olid teada Saksa julgeolekupolitseis, või hiljem Saksa tsiviilvalitsuses. Ei olnud võimalik teha kindlaks allikat, võib-olla ka mitmete isikute kaudu. Sellest tekkis oht, et asja sisu võiks ehk edasi kanduda hoopis võõriti ja tekitada intriigide praktikat, sellepärast ütlesin EO koosolekul, et selle väärnähte kõrvaldamiseks kutsun nüüdsest peale koosolekule ka ühe Saksa julgeolekupolitsei voliniku ning hiljem ka kindralkomissari haldusosakonna juhataja Biehuseni. Sellepärast peame koosolekuid pidama saksa keeles, nende sisu saab neile saksa asutustele teatavaks nende enda juuresoleva ametiisiku läbi. Sel viisil hoiame aga kindlalt ära igasuguseid väärärad ja meil on eeliseks, et vastav Saksa esindaja juba koosolekul võib väljendada omi argumente poolt või vastu. Vajaduse puhul peame aga ka kuidagi omavahel nõupidamisi, mida keegi teada saada ei tohi. Asi paranes ka, vastastikune usaldus ja rutiin kasvas, nii et nii Saksa julgeolekupolitsei kui ka kindralkomissari haldusosakonna juhataja loobusid meie koosolekutest osavõtmisest ja pidasid ühendust vaid telefoni kaudu kuivõrd seda vaja oli.

Kõige soodsam ja vabam olukord valitses Narva linnas ja juurdekuuluvates valdades. Seal oli vaid eesti valitsus.

Eesti Omavalitsuse eelarve kuulus kindralkomissarile kinnitamiseks. Riias asuv Ostlandi riigikomissar nõudis Litzmannilt, et meie eelarve saadetak temale kinnitamiseks. Litzmanni palvel valmistasime temale seda rõõmu, et meie eelarve saadeti ka Lohsele läbivaatamiseks. Mõnd aega enne seda nõuet keelas Lohse minul ilma tema loata sõita Berliini ja seal võtta otseühendust ministriumiga. Ta teatas mulle, et olen kohustatud igaks sõiduks küsima temalt luba. Ma ei vastanud, vaid teatasin sellest Kleistile ja kaks nädalat hiljem võttis Lohse oma keelu tagasi. Kättemaksuks hakkas siis minu eelarve kallal norima, kas tohin pidada ühe või kaks majateenijat ja kas palk neile ei võiks olla väiksem. Ka sellele oli tal asjata oodata vastust.

Algusest peale lehvits meil igal pool Eesti lipp, kasutati Eesti vappi ja igal vastaval juhusel lauldi meie hümn, mille puhul saksa sõjaväelased tõusid püsti ja tervitasid kätt kõrva äärde pannes. On küllalt näiteid teisalt, kus seda Saksa poolt okupeeritud aladel teha ei tohtinud, kus seda isegi karistati. Kui tuli Saksa tsiviilvalitsus, siis tekkis piinlik nähe, et hümn laulmise puhul Saksa sõjaväelased tõusid püsti ja tervitasid, idaministriumide mundris isikud aga jäid istuma ja ei teinud väljagi. Seda demonstratsiooni jätkus vaid lühikeseks ajaks ja Rosenberg oli sunnitud andma korralduse, et iga mundris Saksa tsiviilvalitsusse kuuluv isik on kohustatud Eesti hümnile avaldama sama austust, nagu Saksa hümnile. Ei aidanud midagi, nad pidid nüüd käsku täitma ja see osutus neile isegi väga valusaks, sest meie hümn lauldi kolm salmi, siis kui ka Saksa hümn kuulus laulmisele ning selle külge kuulus ka veel Horst-Wesseli laul, valutasid kõigil käemusklid nii kaua kätt püsti hoides.

Märgin, et polnud mingit nõuet ega kohustust kasutada sakslaste tervitust käe ülestõstmisega. Mina tõstsin kätt protokollase viisakuse avaldamiseks, keelasin aga oma naisel seda sama tegemast. Meie inimesed ei pidanud sellest

kinni, igäüks toimis oma tahtmist mööda. Nii tekkis inetu nähe fotodel «Estonia» kontserdisaalist: mina seisan kätt tõstes, minu naine hoiab käed all, Terras ja tema naine mõlemad tõstavad kätt jne.

Kui mina nõudsin Berliinis käsku meie hümni tervitada, siis pöördus Litzmann minu poole kaebusega, et tihti teatris käies ja ka mujal ei tervita meie mundris ohvitserid teda kui tema mundris liigub. Ma pidasin seda vastastikust viisakust õigeks ja kohustasin meie ohvitseri, omakaitsealasi, politseiametnikke mundrit kandes tervitama kindralkomissari. Ma panin rõhku sellele, et meie siltidel ja pealkirjadel oleks esimesel kohal eesti keel. Põhimõtteliselt kõnelesin mina alati eesti keeles ja siis järgnevalt kordasin sama kõne sisu saksa keeles kui see vajalik oli. Nii kasutasin ka autol kaht lippu, nii Eesti kui Saksa, viimast paremal pool külalisena. Need olid väikesed, aga põhimõttelised asjad.

Kord üsna alguses kirjutas mulle Rootsist minu endine koolivend vürst Volkonski ja nõudis minult Keila-Joa mõisa tagastamist kui tema varandust. Tema oli meie välisministeeriumi teenistuses meie saatkonnas Itaalias. Minul kargas hing täis, et tema Eesti kodanikuna ja meie diplomaatilises teenistuses olles selliste sõnadega nõuab lossi tagasiandmist. Kirjutasin temale vastuseks kombeõpetust.

Märgiksin muuseas, et Saksa tsiviilvalitsus luges meie kompetentsi Eesti Vabariigi kodakondsuse andmist. Kaks sellist palvekirja, mis olid esitatud Litzmannile, saatis ta mulle edasi märkusega: «Zuständigkeithalber an Herrn Ersten Landesdirektor». Laevadele Eesti lipu kandmise sertifikaati andis välja EO majandusdirektor. Perekonnanimede muutmine, eestistamine, kuulus sisedirektori kompetentsi ning tema otsused avaldati «Ametliku Teataja» lisas. Muide, seda võimalust kasutasid võrdlemisi paljud. Teisest küljest on ka paljud paguluses loobunud oma eestistatud perekonnanimest kuigi see seadusevastane on.

Tõsiasi on, et Eestis võis igamees arutada kõiki poliitilisi küsimusi vabalt kohvikus või mujal, ilma et sellepärast kedagi oleks vahistatud või karistatud. Ma leppisin kohe alguses dr. Sandbergeriga kokku, et meil enamuses valitseb inglise orientatsioon, meelsus ei ole aga kuritegu, ta muutub kuriteoks alles siis kui meelsusest välja minnes teostub tegelik aktsioon kuritegeliku sihiga. Sama põhimõtteliselt pole ka kommunistlik meelsus kuritegu, muutub karistatavaks kuriteoks kui seda meelsust tegudega väljendada. Sandberger oli sellega nõus ja nõnda ei jälitatud kedagi inglise orientatsiooni pärast. Kahjuks pean aga märkima, et meil oli inimesi, kes läksid saksa võimude juurde pealekaebustega, mille puhul loomulikult saksa asutus pidi juurdlust teostama. Oli kord ka juhus, et Tartus üks mees omavahelisel koosviibimisel joovalt laskis Hitleri pildi pihta. Oli ka kohe teine eestlane, kes läks Saksa julgeolekupolitseisse kaebama ja ta mõisteti surma. Oleks see haleda südamega eestlane läinud kaebama meie politseisse, siis oleks joovalt joovalt olekus lärmitsemise ja kaaskodanikke ohustava relvakasutamise pärast pistetud paariks päevaks kartserisse.

Saksamaal ja sakslaste poolt okupeeritud maades oli välismaise raadio

kuulamine karistuse ähvardusel keelatud. Olime vist ainus koht Saksa võimupiirkonnas Euroopas, kus välismaise raadio kuulamise pärast kedagi ei jälitatud. Et ka vormiliselt pealekaebusi takistada, siis meie ei avaldanud, nagu teised, raadiosaatjate nimestikku, mida on lubatud kuulata, vaid vastupidi, avaldasime nimestiku raadiojaamadest, mille kuulamine on keelatud. See avaldamine toimus, paberi nappuse pärast, ajalehtedes lühikeste juppide kaupa, nii et avaldamine võttis enam kui nädala, väiksemates lehtedes veel kauem. Kellelki ei võinud nõuda, et ta nimestiku pähe õpib, viimast juppi lugedes olid tal eelmised nimed juba unustatud - igaüks võis end vabandada ja juurde lisada, et ta ju sihilikult ei kuulanud seda, vaid ainult sellepärast, et ta ei teadnud enam, et see saatja on keelatud, muidugi lõpetab tema nüüd kohe selle kuulamise!

Nagu kõigil teada, kandsid meie ohvitserid enamasti Eesti Vabariigi mundrit, samuti politseinikud ja osalt ka omakaitseelased. 1918. aasta okupatsiooni ajal oli igasuguste mundrite kandmine keelatud ja isegi mundritel olevad metallnööbid pidi riidega katma, et neid näha ei oleks. Kui asusid tegevusse meie kohtud, siis ka kohtunikud ja advokaadid kandsid kohtuistungitel EV kohtutes ettekirjutatud ametrüüd. Puht põhimõtteline küsimus kerkis meil esile kui kindralkomissar avaldas soovi, et meie annaksime tema palgale tema ja kõigi piirkonnakomissaridele niiütelda. auvalve mundrites. Meie ei pidanud õigeks puht saksa riigivõimu esindajaile lubada auvalvet meie mundrites, seda võis lubada vaid Eesti ametiisikutele. Tegin seepärast Soodlale ülesandeks töötada välja niiütelda. fantaasiast mundrid kindralkomissari ja tema piirkonnakomissaride auvalvete jaoks. Soodla ja kolonel Ratiste töötasid pingeliselt ja tõid mulle ühe sellise mundriga rietatud mehe. Peanõue oli ju vaid, et keegi seda eesti mundriks pidama ei hakkaks. Mulle tundus, et see munder on kohane. Lasime valmistada vajaliku hulga selliseid mundreid, meestele püssid kätte antud ja kindralkomissari käsutusse antud. Tema jäi rahule. Mundrite riie oli väga vilets ja pleekis kiiresti. Uute mundrite valmistamise pleekinute asemele jätsin kindralkomissari ametkonna hooleks, püssid ei pleekinud. Sakslased uusi mundreid valmistada ei lasknud ja nii siis seisid kindralkomissari ja ka piirkonnakomissaride auvalved väga inetult pleekinud mundrites, lõid kandu kokku kui keegi tuli ja saksad olid rahuldatud. Et vahet lasta silma paista, lasin pärast üldmobilisatsiooni Tõnismäel oma ametiruumi välisukse ette panna kaks hästiriidetud sõdurit püssidega auvalveks.

Minu ülesanne ja eesmärk

Ütlen rahuldustundega oma südametunnistuse ees, et andsin oma arusaamise järele Uluotsale, kes mind vastu minu tahtmist kiskus 1939. aasta lõpupoole meie rahvuslikku riigipoliitikasse, õiget nõu. Tema seda nõuannet ei jälginud. Suureneva mure pärast selgitasin sama küsimust Pätsule, kes selle võimaliku šansi ära tundis ja tahtis seda kasutada. Laidoner takistas teda selles. Nõukogude Vene nägi, et Saksamaa sõjaline areng võttis ootamatult kiirema

tempo ning hakkas ka omalt poolt omi pikemaajaliselt mõeldud kavasid kiiremalt teostama. Meie teame tagantjärele, et Saksamaa ja Venemaa leppisid 23.8.1939. a. kokku Saksamaale üherinde-sõja võimaldamiseks omavahelisi huvipiirkondi üksteisele kindlustada tol momendil sõlmitud lepingu salaprotokollis. Saksamaa tunnistas Vene huvipiirkonnaks Soome, Eesti ja Läti ning selle osa Poolast, mis asus Curzoni liinist idas. Venemaa tunnistas Saksa huvipiirkonnaks Leedu ja Poola osa, mis Curzonest lääne pool. Selle jaotusega kindlustasid mõlemad riigid endale edaspidises arengus vahetu piiri mõlema vahel, mis pidi võimaldama Venemaale kokkulepitud hulkade õli ja toiduvilja järjekindlat saatmist Saksamaale, et sellele võimaldada üherindesõda. Sisuliselt oli see Saksa-Vene sõjalise liidu loomine.

Stalini kava vastaselt arendas Saksamaa ootamatult kiiret välksõda, millest Venemaa sõjaline ettevalmistus hakkas maha jääma, Selline Saksamaa areng võis ka ootamatult kiirelt muutuda ohtlikuks Venemaale. Tagantjärele meil teatavakssaanud andmete järele kujutan mina Vene kaalutlusi ette järgnevalt: Venemaa alustas pikkamisi oma «õiguste» realiseerimist avaldades Eestile tugevat survet siduva lepingu sõlmimiseks ning katsetades Soome sõjalist tugevust. Eesti ei vastanud survele kaitsesõjaga, vaid alistus ilma vastuhakuta. Soome hakkas sõjaliselt ootamatu tugevusega vastu, mahajäetud kõigist, andis ta aga diplomaatiliselt järele. Venemaa nägi ka teise katse järel, et osutub väga kaotusrikkaks Soomega sõda pidada, soodsam on diplomaatilisel teel vallutada mõningaid piirimaid Soomelt ja arendada Soome riigiga heanaaberlikku vahekorda ja püüda pikkamisi siseriikliku mõjustamisega pikema aja kestel võita Soomet sõpruse teel, millel küll vaevalt väljavaateid olla saaks.

Kuna Eesti nii kergelt ja võitluseta alistus, nõudis Venemaa Saksamaalt teise kokkuleppega Poola jagamisel ka Leedu andmist Vene huvipiirkonnaks, millega Saksamaa nõustus.

Nüüd, kus Saksamaa sõjaline areng kiirenes, otsustas Venemaa kiirelt ühe hoobiga kõik kolm Balti riiki tugeva diplomaatilise survega endale allutada, kuna Eesti kogemuse järele polnud arvestada, et teised Balti riigid riskivad sõjaliselt vastu hakata, oli ju kõigis neis autoritaarne riigivõim tekkinud, mis nende riikide sisemist tahtejõudu nõrgestas. Et Saksamaa ei saaks ehk äkki vabatahtlikega või sõjamoonaaga neid abistada - nägi ju Saksamaa, et Venemaa oli sõjaliselt nõrk Soome vastu ja tal võis hakata kahju Balti riike kaotada - ei hakanud Venemaa Lätiga arutamagi, vaid äkilise provokatsiooniga Saksa-Leedu piiri lähedal lõikas nad igaks juhaks Saksamaast üldse ära, alustades tugevat survet Leedule, mille õnnestumisel Läti ja Eesti iseenesest langeksid Vene kätte koos Leeduga. Selleks oli Venemaal välja töötatud kava, mis üheaegselt ja ühesuguselt kõik kolm Balti riiki laseks sõjaliselt okupeerida, mille kestel hea välise pildiga lühikese ajaga likvideeritakse iseseisvus ja enne veel kui rahvad suudavad hinge tagasi tõmmata, oleksid juba «enda soovil» liidetud Nõukogude Liidu osaks, millele siis aeglasemalt võis järgneda kommunistliku riigikorra

ülesehitamine ja nende endi sõjaväelise juhtkonna ning «segava» poliitilise elemendi hävitamine. See kõik poleks võimalik olnud kui Eesti esimese katsejänesena oleks sõjaliselt hakanud vastu ja oleks ehk välismaist toetust leidnud. Tollal olid ju Skandinaavia riigid vabad ja üle nende oleks ka ehk kaugemalt toetust tulla võinud. Siinkohal märgiksin kui tähtis oleks sel momendil võinud olla Eesti suursaatkond USA-s ja kui tähtis hilisema sõja puhul oleks olnud sõjas Saksamaaga aegsasti Eestis loodud Lääne tugipunkt - see oleks võinud lõigata ära Läänemeres Saksamaa varustamise rootsi rauamaagiga ning oleks määravalt ohustanud Saksa mereväe tugipunkte Läänemeres, oleks ka võinud takistada Taani ja Norra okupeerimist. Mõelge vaid järele kaardile vaadates.

Tegelikku arengut Vene poolelt vaadates pean ütleva, et viimaseks silmapilguks selle kava teostamiseks, mida soovitasin Pätsule, oli selle keelustamine Laidoneri poolt. Kui nüüd vaadata arengule Eestist, siis on arusaadav kuivõrd mina ehmusin, lugedes 1. juulil 1940 ilmselt Vene poolt provotseeritud vahejuhtumist Vene-Leedu piiril, mis ju konflikti puhul oleks silmanähtavalt meid ära lõiganud Euroopa mandrist, jättes meile vaid mereteed vabaks. Et see meie välisministrit ei kohutanud, on mulle arusaadav vaid sellest, et olen seda härrat alati pidanud väga rumalaks inimeseks. Et samaaegselt Tallinnas kõik teised ka rahulikku elu nautisid ja president sõitis Orule puhkusele, on mulle aga tõeliselt arusaamatu. Areng oli ju peadpööritav: vahejuhtum Leedu piiril oli 1. juunil, 2. juunil nõudis Moskva Leedu peaministri sõitu Moskva ja juba 16. juunil esitati meile ultimaatum, millele vastamiseks jäeti vaid mõningad tunnid ja selle vastusega oli juba hävinud meie riigi iseseisvus. Lähemat asjakäiku selgitasin selles raamatus teisel lähemalt.

Ma püüdsin selle ajavahemiku esimeses osas selgitada Berliinis selle ohtu, sakslased hakkasid seda teistsuguse silmaga vaatama ja tahtsid astuda kiirelt ühendusse Pätsuga, milleks saatsid kulleri minu juurde selle vahenduseks. Nüüd oli aga juba hilja ning Päts küsis minult, kas oleksin mina tahteline tema asemel neile läbirääkimistele minema tema volitusel. Kuna tundsin katastroofi, olin nõus ja sellele nõusolekule tuginedes kutsus mind siis Päts oma juurde Kadriorgu ning mina andsin talle seal lubaduse seda ülesannet täita. Kuna olukorrad olid järsku muutunud, siis võtsin selle ülesande täitmise endale suure riisikoga, oma vabal tahtel ja ka oma kulul. Ma järeldan, et tollal polnud Pätsul endal enam kedagi, kes oleks sama ülesannet samade eeldustega endale võtnud, mina polnud ju riigiametnik ega mõõduandev poliitik vaid eraisik, pealegi aastaid Pätsu poliitiline vastane, keda tema laskis kahekümneks aastaks sunnitööle mõista. Ma olen aga veendumusel, et Sirk oleks sel meie riigi katastroofilisel silmapilgul, kõigile oma kannatustele ja tema vastu sihitud vaenule vaatamata läinud kohe Pätsu juurde ja oleks temale pakkunud oma koostööd ja toetust. Kodumaa oli ju tähtsam kui kõik inimlikud vahekorrad.

Selle raamatu kronoloogilises osas kirjeldasin oma samme.

Mitmeti on juba tekstis kirjeldatud kuidas Litzmann sai Saksa

kindralkomissariks Tallinnas. Dr. Best osutas sellega meile väga suure teene, sest Litzmann pärines sõjaväelaste perekonnast. Tema isa oli kindral Esimeses maailmasõjas, väga lugupeetud väejuht, kuulus suurte operatsioonidega, nende hulgas ka Kaunase vallutamine. Pärast sõda oli ta Saksa Riigipäeva liige, Preisi parlamendis ja nagu Ludendorff, astus tema varakult rahvussotsialistide toetamisele. Hitler oli allohvitserina tema all võidelnud ning austas teda väga ja kandis selle poolehoidu ka tema pojale. Nõnda oli temal tugev seljatagune, sõjaväelisest perest päritud autunne ja sirgjoonelisus. Oleks meile määratud parteist mõni teine kindralkomissar, siis ei suuda ette kujutada meie võimalikku saatust sakslaste ajal.

Teisal on juba öeldud kuidas Litzmann käis salaja Tallinnas minuga tutvumas ja mehesõna pantis. 5. detsembril 1941 astus tema Tallinnas ametisse ja algusest peale lõi kohe usaldusliku vahekorra kõigiga. Alul polnud tal veel oma määrustelehtegi, avaldas oma esimesi määrusi meie «Ametlikus Teatajas». Meie omalt poolt püüdsime tema vastu olla sama korrektsed ja pidada usalduslikku vahekorda.

Nüüd oli aga teda vaja tutvustada ka meie avalikkusele, et tekiks sama usalduslik vahekord ka meie avalikkuse, meie rahvaga. Aja poolest oli selleks kõige soodsam juhus meie kavatsetud aktusel uue aasta puhul «Estonia» kontsertsaalis. Teatasin temale, et ta sel puhul peab esimest korda esinema meie avalikkuse ees. Tema rõõmustas väga ja palus minult minu kõne teksti, et tema oma kõnet saaks sellega koordineerida. See pani mind raskesse olukorda, sest mina kõnelesin vabalt, mul polnud mingit ettevalmistatud ja valmiskirjutatud kõne teksti. Minu tava oli, et sõja ajal kõnelesin ikka esimeses järjekorras eesti keeles ning siis kordasin oma kõnet sama sisuga saksa keeles, ma ei tahtnud kõnet katkestada tõlke jaoks ja ei tahtnud ka, et minu sõnu tõlkija võiks ekslikult tõlkida.

Ma sain aga Litzmanni raskustest aru ja lubasin temale oma kõne saksakeelse teksti valmis kirjutada. Litzmann ei suutnud üldse mõista kuidas võib üks inimene vabalt, ilma valmiskirjutatud tekstita kõnelda. Seda õppisin hiljem ka Saksamaal ja Austrias ja ka Šveitsis tundma - üldiseks tavaks oli, et kõik lugesid oma kõnesid valmiskirjutatud tekstist paberilt maha ja imestasid kuidas mina seda hoopis teisiti teha saan.

Saatsin siis oma kõne teksti temale. Minu kõne seisnes peamiselt aruandes meie kaotustest kommunismi ajal ja sõjas ning aruandes, mida meie rahvas vabastamisest alates kuni uue aastani on teha suutnud. Loetlesin väga palju arvusi, et avalikkus täpsemat pilti saaks ja karta oli, et see kuulajaile uimastavalt võiks mõjuda - tegelikult selgus aga vastupidine. Kui alustasin aruande arvudega, mida meie rahvas nelja kuu kestel teinud on, siis hakkas rahvas aplodeerima pea iga lause lõpul ja iga arvu järel. Loetelu lõi nagu äkki usku rahva elujõusse ja kerkis uhkusetunne. Ma pole kunagi elus nii palju aplausi kõne kestel üleelanud kui selle uueaasta kõne ajal «Estonias».

Äkki helistas Litzmann ja palus mind teda külastada. Litzmann andis

minu kõne teksti mulle tagasi ja ütles, et ta on oma kõne sisu seadnud sellega kooskõlla. Siis aga ütles minu imestuseks: «Mul on teile väga südamlük palve ning palun südamest teid seda täita.» Ma jäin talle otsa vaatama. Ta ütles siis, et ta palub, et ma nimetaksin kusagil, ükskõik kus kohas, Führeri nime. Kuna see temale nii südamelähedane oli ja tema seda kusagil minu kõnes ei leidnud, siis lubasin temale seda «selbstverständlich». Ta tänas mind eriti lahkelt ja surus tugevasti ja kaua minu kätt. Nägin nüüd, et tema on kogu oma südamega Hitleri ja rahvussotsialismi pooldaja. Paigutasin siis Hitleri nime paari kohta oma kõnesse.

Ütlesin juba, et rahvas aplodeeris tugevalt peaaegu iga lause järel ja see ei vähenenud kõne lõpuni ja pärast lõppu kestis veel kaua aplaus. Sellega valmis aga ka rahva meeleolu. Ma ütlesin siis sissejuhatavaid sõnu Litzmanni isiku tutvustamiseks, mille lõpus Litzmann astus kõnetooli ja rahvas aplodeeris temale samuti elavalt ja Litzmann oli päris tugevasti sellest liigutatud. See määras lõplikult tema suhtumise meie rahvasse ja ka rahva suhtumise temasse.

Kuid juba järgmisel korral, meie Vabaduspäevaks, mida samuti pühitsesime aktusega «Estonias», tekkis mul Litzmanniga esimene tõsine arusaamatus. Kutsusin Litzmanni osa võtma ennelõunasest pidulikust jumalateenistusest Toompea kirikus, millele siis keskpäeval järgnes aktus. Litzmann ütles mulle kohe: «Für mich, als SA-Führer, kommt ein Kirchengang gar nicht in Frage.» Ma ütlesin talle, et meie rahvas on usklik rahvas ja haavuks sellest, mis veel halvem, ta loeks seda keeldumist tõsiseks veaks, mida ta hukka mõistab. Litzmannil näis olema sel puhul võõrastuse tunne. Ma tuletasin talle kohe meelde, et tema ju ise tegi mulle ettepaneku, et ütleme alati üksteisele ausalt oma arvamust, ka kui see oleks ebameeldiv. Usk on aga isiklik küsimus ja ma ei taha teda mitte sundida ning loodan, et meie rahvas samuti reageerib, ma edaspidi arvestan sellega.

Rääkisin sellest Sandbergeriga ja kahetsesin, et sellega võiks ehk meie rahva suhtumine, pärast nii head suhtumist uuel aastal, jähkema hakata. Ma arvestan aga sellega, et kirik on küll rahvast täis, aga ehk ei torka silma, et saksa võimu esindaja puudub. Sandberger ütles, et tema katsub Litzmanni õpetada. Sandberger oli nimelt kuigi ta kuulus SS-i teenistusse, ise usklik inimene. Siis sündiski, et Litzmann pidulikul jumalateenistusel puudus, küll aga oli kohal Sandberger oma ohvitseridega. See oli kirikus olevate mõnede sakslaste silmis päris ennekuulmatu sündmus, arvasid, et Sandberger vahistatakse ja kaotab oma koha. Ometi ei juhtunud midagi, sest Sandberger teatas juba ette oma ülemustele, et teeb seda demonstratiivselt poliitilisest vajadusest ja loodab, et seda hakkab tegema ka kindralkomissar.

Igaks juhuks ma hakkasin aga edaspidi korraldama asju nõnda, et aktus oli ikka seotud ka kiriku esinemisega samas ruumis, kontserdisaalis, nii et Litzmannil polnud üldse võimalik osavõttust keelduda.

Ma ei hakka siin kirjeldama kogu Litzmanni tegevust Eestis. Tema püüdis meie huviseid esindada, meid abistada, kus iganes võimalik ning oli selles

mehine. Kuna meil seda vaja oli, siis tõstsin avalikkuses teda rohkem esile ja hoidusin neil puhkudel ise tagasi, tulemuseks oligi, et Litzmann oli meie rahva hulgas populaarne ja kõiges negatiivses süüdistati mind, mitte teda. Ma ei seganud seda, sest minu ja minu kolleegide kohus oli ju teenida meie rahva huve, mitte enda isiku populariseerimist.

Käesolevas raamatus on leida mitmesuguseid juhuseid meie huvide ristumisest ja ka meie võimetusest, Litzmanni suhtes pean aga rõhutama, et tema igal juhul püüdis kaitsta meie huvisid, tihti teiste saksa ametiasutuste vastu. Nagu teisal märgitud, annab lähemas tulevikus Saksa idaministeeriumi aktide avaldamine asjaliku pildi Litzmanni ja ka minu ja minu kolleegide tegevusest, milles tõesti võib tekkida tunne, nagu seisaks Litzmann nii tugevalt minu mõju all, kuna samaaegselt meie rahvas oli veendumusel, et mina seisan Litzmanni mõju all ja olen vaid nukk sakslaste kätes. Ma ei taha end ise arvustama hakata, jätan selle analüüsi ametlike aktide hooleks.

Litzmanni mehekujuga esindab kõige paremini tema kohusetunne sõdurina: lahkudes Eestist 1944. aasta sügisel ei läinud ta erru, nagu teised parteisuurused, vaid vabatahtlikult sõjaväkke. Himmler pakkus temale rügementi ja rügemendiülema kohta. Ta tegi kaasa kaitsevõitlused oma kodumaa eest ja kui mõistis, et kõik on kaotatud, nägi ka Hitleri ja rahvussotsialistide süüd selles, siis seisis püsti oma rügemendi ees korraldusi andes, kuni langes vaenlase kuuli läbi.

Eesti Rahva Ühisabi

1941. aasta suvel käis nii palju kannatusi üle meie kodumaa, et rinde edasi liikudes ja kodumaa vabanedes kerkis terve rida küreid ja eesseeisvaid probleeme esile. Kõige pakilisem ülesanne oli otsekohe abistada kõiki neid, kes punaste terrori ja sõja läbi olid sattunud suurtesse raskustesse. Pean ütleva, et 1941. aasta sügisel ja suvel avaldus meie rahva suur ja armastav süda sellisel määral kui seda poleks kunagi teadnud arvestada. Suured kannatused olid loonud üksmeele ja ohvrimeelsuse, millist praegu on tagantjärele raske kirjeldada, ainult tegelik kaasaelamine andis sellest õige pildi.

Sõda liikus juulis ja augustis läbi meie kodumaa. Kõik põllumehed olid muidugi hoolega ametis, et põllusaaki koristada ja hoolitseda eeloleva talve eest. Kuid tõsiasi on see, et Tartu vallutamise puhul otsekohe olid terved voorid põllumehi ka Tartus, et tuua linnaelanikele leiba ja toiduaineid. Põllumeeste voorid ootasid maanteedel, et rinde edasitungimine võimaldaks neil jälle liikuda edasi. Nii oli ka Tallinnaga. Põllumeeste voorid Lõuna-Eestist olid juba pikemat aega teel, et tuua tallinlastele leiba ja toiduaineid ja nii kui Tallinn vallutati, olid ka kohe voorid linnas. Seal oli mehi Võrumaalt, Viljandimaalt, Pärnumaalt ja lähematest maakondadest, kellel kõigil oli südamel küsimus, kas tallinlastel on ka süüa. Kuldne eesti süda avaldus kõige paremini just neil sõjapäevil selle suure abivalmidusega päris võõrastele inimestele. Meil on tihti räägitud eestlase

haledast südamest, et nagu kreissaega lõikab läbi südame... 1941. aasta näitas, et see pole õige, eestlase süda on kuldne, täis armastust ligimese vastu ja täis ohvrimeelsust. Vaid Raudsepa negatiivseid elunähtusi ülistavad näidendid sugereerisid sellise arusaamise eestlaste südamest, nii nagu ka just 1940. ja 1941. aasta näitasid, et eesti rahvas ei ole mitte kuidagi poliitiliselt haige, vaid väga terve mõistusega ja õige poliitilise taibuga. Muidugi pole meil puudust kadedusest ja sellest tingitud negatiivsetest elunähetest kuid kadedus ei ole siiski mitte eestlase põhiline südameomadus, vaid on temale külgepoogitud ning võõrkeha rahva hinges. Kadedus on üks neid orjaaja negatiivseid jäänuseid, mida kiirelt hävitama peame.

Esimene korjandus teostus niiütelda. eestlaste oma algatusel, ilma et keegi selleks oleks kutsunud üles, peale iseenda südame, ja see korjandus juhtis oma tõesti suuri saavutusi kohe ise ilma vahelttalitajateta sinna, kus seda vaja oli. Häda oli aga suur igal alal ja pidi astuma küreid samme selle leevendamiseks. Kindral von Rocques lubas mulle, et volitab ametisse EO kohe, niipea kui Eesti saab sõjaväe tagala piirkonnaks, s.t. allub temale. Sinnamaani polnud mingeid võimalusi mingeid keskseid ametiasutusi ellu kutsuda ega astuda ses suhtes vajalikke samme. Ei olnud ka veel selge, kudas võiks see silmapilk kätte tulla ja nii astusin omalt poolt teistsuguse tee katsetamise sammu. Paar päeva pärast Tallinna vabastamist asusin haridusministeeriumi hoonesse tegevusse «Büro Dr. Mäe» sildiga. Kutsusin sinna nõupidamisele kõik kirikupead, Punase Risti tegelased, Tallinna linnapea, Harju maavanema, koguduste esindajad jne. ning kandsin neile ette vajadusest koonduda suureks sotsiaalset abi korraldavaks organisatsiooniks, nagu seda oli Ühisabi Vabadussõja ajal. Abistamine paljude organisatsioonide ja asutuste kaudu ei annaks suuri tulemusi kui meie mitte ei rakendaks seda ülesannet ülemaaliselt. Kõigi osavõtjate poolt võeti sõna, kõik pooldasid seda mõtet, võtsid ühel häälel vastu ettepaneku luua ülemaaline organisatsioon nimega Eesti Rahva Ühisabi ning sellel asutaval koosolekul valiti ka esialgne juhatus, valides mind esimeheks. Läksime siis kohe kolmeliikmelise delegatsioonina Tallinna sõjaväekomandandi juurde, kes andiski meile loa tegevuse alustamiseks tema piirkonnas - meie tegime seda laiemas ulatuses ja ei olnud ka kedagi vastuvaidlejat. Nii sai siis septembri esimestel päevadel teoks ERÜ asutamine ning kindral Leesmenti ja Nymanni vilunud kätes sai see organisatsioon juba mõne päevaga ehitatud praktiliselt üles ja asus täistegevusse.

Üht ülesannet ei saanud ERÜ ise kohe teostama hakata, kuna temal ei olnud raha palkade maksmiseks ega olnud temal ka vajalikke ametlikke funktsioone - see oli küüditatute ja punaste aja ohvrite registreerimine, mille kaudu sai selgeks teha meie rahvuslikke kaotusi. Kuid sellest küsimusest sai üle nõnda, et rääkisin läbi Sandbergeriga, kes oli nõus selle haru võtmisega oma asutuse tiiva alla, millega asutus sai ka vajaliku ametliku seljataguse ja rahalise aluse. Hiljem ERÜ võttis selle osakonna üle ja maksis kinni kõik summad, mida Saksa julgeolekupolitsei kuni selle ajani oli ZEV-i eest välja andnud. ZEV-i juhatajaks sai kutsutud presidendi kantseleiülem Elmar Tambek, kes selle

ülesandega suure hoole ja huviga eeskujulikult toime tuli: lühikese ajaga oli teostatud hiigeltöö, mis võimaldas mitmekümnele tuhandele teateid oma perekonnaliikmete kohta ning andis statistilise pildi meie rahva kaotustest. Praegu tagantjärele mõeldes ei suuda ette kujutada kuidas võidi saada valmis nii lühikese ajaga ja nii kitsastes ruumides, teostada registratuuri ja küsimuslehti mitmekümne tuhande inimese kohta, kusjuures iga üksiku kohta pidi andmeid küsitlema ja usutlema, võrdlema ja parandama, et saada täpset ja õiget materjali - see laseb end seletada vaid tolleaegse erilise tööinnuga, mis võimaldas teostada ka üleinimlikku.

ERÜ sai endale väga ruttu jalad alla, annetusi tuli kokku kiirelt ja ohtralt kuid talv seisis veel ees ja minu enda teadmisel oli oodata erakordselt külma talve. Pidi seepärast juba aegsasti end sellele ette valmistama nüüd kui südamed nii helled olid. Kuulutasin seepärast oktoobrikuus välja ohvrinädala, milleks palusin kõiki anda parimat, mida üldse anda saab ja mõelda sellele, et saaja ei ole mitte kerjus, kellele antakse armu, vaid kaaskodanik, kes sõja ja võõra vägivalla tõttu on sattunud õnnetusse ja vajab seepärast kaaskodaniku korralikku abi. Palusin seepärast annetada mitte vana kombe järele neid asju, mida enam kellelegi vaja pole, vaid annetada ainult häid ja uusi asju, et saaja saaks neid oma uueks eluks kasutada. Olin just sõitmas Berliini, kus pidin kokku saama tulevase kindralkomissari Litzmanniga ja seepärast oli ka väga kiire kõigis asjus. Dikteerisin ohvrinädala üleskutse ja käskisin kohe ümber kirjutada ning saata avaldamiseks. Pr. Juhkental, praost Kappi tütar, kes oli ülikooli lõpetanud õigusteadlane ning asunud ametisse haridusdirektooriumi organiseerimisel üldosakonna juhatajana, tõi valmiskirjutatud üleskutse mulle allakirjutamiseks, omal silmad vees, ütles, et ei saa pisaraid hoida tagasi, pidi üleskutse lugemisel nii elavalt mõtlema oma küüditatud mehele ja kõigile teistele eestlaste kannatustele.

Berliinis oli mul teist korda Litzmanniga kohtuda, esimest korda kohtusime Tallinnas kui ta seal käis salaja minuga tutvumas. Litzmann asus Borsigi palees, mis oli uue riigikantselei nurkhooneks Wilhelmstrasse poole ja selles asus SA kõrgem juhatus. Litzmann oli seal ametis. Tema juures viibis tol korral ka Aster, keda õppisin esmakordselt tundma. Jutustasin Litzmannile, et meie kõige tähtsamad küsimused, peale poliitiliste, on puht sotsiaalse iseloomuga kuid nii suure tähtsusega, et neist on raske üle saada. Raske talv seisab ees, puud puuduvad täiesti, sest venelaste ajal 1940/41. talvel ei tehtud vajalikke metsatöid ja nii on kuiv küttematerjal ettevalmistamata. Tuhanded küüditatute ja mõrvatute perekonnad on sotsiaalselt hädas. Meil puudub raha. Sellepärast on meil kavatsuseks asja lahendamiseks esijoonel ERÜ ohvrinädal oktoobris, siis järgnevate aktsioonidena ERÜ kaudu vahetuskaup: maa kingib puid linnale ja linn kingib raamatuid maale. Sel teel peaks saama neile puid, kes ise pole võimelised neid ostma. Ning siis suure rahvusliku jõupingutusena metsaaktsioon, et vabatahtliku tööga ja kõigi töölerakendamisega saaks kiires korras soetada vajalikku küttematerjali eelolevaks talveks ja peale selle

normaalse metsatöö tulemusena järgmise aasta talveks. Metsas on vaja seepärast teha kahe aasta töö. Palusin teda Berliini kaudu avaldada survet Wirtschaftskommando peale, et see meile vajaliku materjali annaks. Litzmann kahtles, kas on üldse võimalik niisuguseid aktsioone vabatahtliku tööna viia läbi ja ütles mulle: «Wenn Sie dieses durchsetzen, dann haben Sie Unmögliches möglich gemacht.»

Sõidult tagasi tulles, mille puhul sain tuua kaasa ka oma naise kodumaale tagasi, nägin, et ohvrinädal oli üle igasuguste ootuste suurepäraselt õnnestunud. Hr. Nymann esitas arve, mis tundusid uskumatuma kuid ometi oli eesti rahvas selle ohvrinädalaga andnud parima tõenduse oma heast südamest. Ja samas pidin mina sellele südamele puht poliitilistel põhjustel, mida selgitan teisel, tegema valu ühe kõnega Pätsu ja iseseisvusaegse režiimi vastu. Olin sunnitud laskma seda kõnet ära trükkida kõigis eestikeelsetes lehtedes ja nii pääses tekst mitte vaid nende kõrvu, kes kuulasid ringhäälingut, vaid ka kõigi teiste silme ette. Mul oli kahju kuid see oli vajalik ja möödapääsmatu.

Rääkisin nüüd oma kolleegidega läbi oma aktsioonikavad, mida enne sõitu enam teha ei jõudnud. ERÜ osas ei arutatud, see polnud EO asi ja oli arvata, et ERÜ korjandused ikkagi kuidagi korda lähevad kuid kavatsatud metsaaktsiooni suhtes vangutasid kõik pead ja ütlesid selgelt välja, et sellest tuleb küll suur blamaaž kui ma seda katsetama hakkam, peame kasutama parem sõjavangide tööjõudu jne. Kõik teised katsed aga ei andnud tulemusi, andmed metsadest näitasid, et küttematerjal vajadusi ei täida ja meil on tulemas suur katastroof talvel, mis vast nõuab veel rohkem inimelusid haiguste läbi kui seni oli nõudnud sõda. Pikkamisi hakkas minuga nõusse dr. Wendt, lasi oma ametnikke teha kalkulatsioone ja ülevaateid. Siis leppisime temaga kokku, et alustame metsaaktsiooni ja eks ole meie asi selle eest hoolt kanda, et sellest suurt blamaaži ei tekiks. Kui see aga tuleb, eks siis peame oma järeldused tegema, kuna olime rumalad.

Avaldasin metsaaktsiooni üleskutse kui dr. Wendtil majanduskomandoga materjalide suhtes oli kõik korras ning läksime esimese grupina ise Keila-Joale metsatöödele: mina, dr. Wendt, Soodla. Kokku kaheksa inimest. Olime ühe nädala metsatöödel. Olid ilusad päevad. Lasime pildistada ja rohkete kirjeldustega lehte panna ning organiseerisime selle nädala kestel järgnevatks nädalaks ametnike seast suurema arvu - nüüd oli praktika omast käest, teadsime, mida on vaja paremaks korraldamiseks teha jne. Mis siin pikalt seletada, metsaaktsioon võttis väga pikkamisi vedu kuid siis läks ta lõpuks jaanuari kuus täie hooga käiku ja andis, koos selleks korraldatud metsaveo talgutega üle maa hiilgava resultaadi. Kõigi tarvete rahuldamiseks oli vaja 1 800 000 tihumeetrit puid, metsaaktsiooniga sai ülestöötatud ja väljaveetud aga 2 800 000 tihumeetrit. Muidugi polnud niipalju vaja kuid veeremaläinud aktsiooni ei saanud enam pidurdada. Metsaaktsioon lahendas kogu küttekriisi kaheks aastaks, tegi rahvale palju lõbu, metsatöö meeldis linlastele ning järgmisel talvel läks metsaaktsioon käiku ilma igasuguse meiepoolse vaevanägemiseta ning järgnevatel aastatel ei

tarvitsenud meie ise enam metsaaktsiooni korraldadagi, sest linlased hakkasid ise omal algatusel juba suvel oma tarviduseks puid valmistama ja hoolitsesid ise puude veo eest ning kütteprobleem ei teinud meile enam mingeid raskusi. Ma olin veendumusel, et metsaaktsiooni algatatud mõte ka edaspidi kodumaal enam välja ei sure ja linlased, selle asemel et maksta hingehinda puukaupmeestele, hakkavad ka rahuajal valmistama endale ise metsas puid oma suvise puhkuse ajal.

Meie metsaaktsioon lõi laineid ka kaugemal. Soomes tehti seda järgneval aastal meile järele ja sama heade tulemustega. Ka Läti ja Leedu tegid meie eeskuju järele ja praegused pagulased on oma pagulaspõlves nii mõndagi metsaaktsiooni ise korraldanud omale küttematerjali hankimiseks samal ajal kui sakslased või rootslased külmetasid puude puudusel.

Ka ERÜ aktsioonid läksid hästi. Ma ei mäleta enam arve täpselt kuid oli vist nii, et selle aktsiooni korras annetati üle 40 000 raamatu ja neist sai terve rida raamatukogusid maale koostada. Maalt tuli aga omakorda puid nõnda palju linna, et ERÜ võis puudega varustada kõiki, kes seda vajasisid. Juhtus isegi, et mitmed vallad saatsid tervete vagunite kaupa puid Tallinna, nii saadeti minu mälu järgi Abjast 2 vagunit puid ja Mõisakülalt üks vagun puid esimeste saadetistena ERÜ-le Tallinna. Olen ise näinud maanteedel rohkesti talumehi regedega Tallinna poole vedamas, peatasin ja küsisin, kas nad neid puid müügile viivad. Vastasid, et ei, viime ERÜ-le kingituseks. Mõtelge sellele, mida tähendas põllumehele pika maa tagant külmal ajal puid tuua Tallinna kingituseks kuigi põllumees ise vajab tungivalt raha ja oleks vist meelsamini puid müünud.

ERÜ esimese tegevusaasta lõppedes oli ERÜ kaudu annetatud raha iga pea kohta 1.40 marka, mis on väga suur summa ja pole saavutatud veel ühelgi maal. See oli aga vaid rahaline annetus, peale selle veel asju, mille väärtus oli veel hulga suurem. Siin tuleb eriti mõelda sellele, et aeg oli raske ja rahval vähe raha, igäühe elu oli kitsas.

Veel ERÜ tegevusest. See soetas talveriideid meie sõduritele, kingituspakke, viis neid ikka ka ise rindele kätte, et nad teel kaduma ei läheks, hoolitses meie haavatute eest ja korraldas nende külastamisi, hoolitses küüditatute perekondade eest jne. Pean rõhutama, et meie seltskond võttis sellest elavalt osa ERÜ raamides.

Soetasime ka lisatulu ERÜ-le sel teel, et panime jälle käima klassiloterii. Meie käes oli mängukaartide monopol, nagu varemalt Punasel Ristil, trükkisime neid, postiga saime kokkuleppele, et said trükitud lisamaksuga postmargid ERÜ kasuks. Enamvähem jooksvalt korraldati ka korjandusi, milles eriti agarad olid usulahkude usuühingud. Kui arvestada annetuste kogusummat protsentides iga koguduseliikme pealt, siis olid need usuühingud kõige heldemad annetajad. Sama nähtust olen pannud tähele ka välismaal.

Leitud dokumentide andmetel oli osa meie küüditatuid viidud Stalinosse ja Saksa rinne jõudis ka sinna ja lootsime vabastada küüditatuid kuid neid sealt kusagilt ei leitud. Ma olin väga pahane härra Kigaste peale, kes korjas

küüditatute perekondadelt ja nende sugulastelt-sõpradelt kaunis suuri summasid küüditatute tagasitoimetamise kuludeks. Ma kutsusin ta oma juurde ja ütlesin temale, et küüditatuid toimetab kodumaale tagasi ERÜ ilma mingi tasuta ja kannab ka kõik kulud nende otsimiseks. Ma pean Kigaste aktsiooni kohta ütlema, et on väga inetu tee õnnetute perekondi kahjustada. Nõudsin, et tema esitaks Arvekontrollile aruande kuid meie ei saa ju kindlaks teha, kes ja kui palju raha tema kätte on andnud. Keelasin tal veel mingeid rahasummasid koguda, vastasel korral pean andma asja politsei kätte uurimiseks. Kigaste ei näidanud enam ennast.

Värvilise metalli korjandus

Ei mäleta enam aega, mil Litzmann mulle teatas, et Saksa valitsuse poolt korraldatakse sõja vajadusteks värviliste metallide korjandus Saksamaal. Seletas, millest see tingitud on ja ütles, et okupeeritud maa-alade kohta olevat Hitler teinud korralduse kõik värvilised metallid sunniviisil koguda ning temale on Rosenbergi vastav käsk tulnud. Mis nüüd teha kuidas sellest üle pääseda, sest ta saab isegi aru, et niisuguse korralduse sunniviisiline läbiviimine Eestis, kus rahvas on korjanduste puhul nii palju ohvrimeelsust üles näidanud, oleks poliitiliselt väga halb. Küsis, kas meie ei võta oma peale selle korralduse läbiviimist, mille eest tema omaltpoolt jätkaks käsu avaldamata ja viiks oma ülemuste juures läbi, et Eestis värviliste metallide sundkorjamist läbi ei viidaks.

Pea siin Litzmanni auks ütlema, et mitte alati polnud meil vaja esitada omapoolset protesti või ettepanekuid Saksa keskvalitsuse korralduste suhtes, vaid tihti otsis Litzmann ise teid nendest kõrvalepõiklemiseks ja väga avameelselt rääkis minuga läbi kuidas seda teha võiks ning käsutas meelsasti nõuandeid. Niisugustel juhtudel aga, kartuses ise oma positsiooni pärast, rääkis ta neid vaid nelja silma all minuga, et keegi tema oma kaastöelistest ei saaks tema peale kaebust tõsta ega ka meie pool ei oleks tema teada kaasteadjaid. Mind oli ta õppinud usaldama, et mina suu pean ja meie kaudu ükski omavaheline kokkulepitud saladus välja ei tule.

Rääkisin EO-s asja läbi ja tulime otsusele, et parem on korjandust meie endi poolt vabatahtlikkuse alusel läbi viia kui lasta sakslastel sunniviisiliselt tegutsema hakata, mille ohvriks langeks siis kõik meie ausambad ja kunstiesemed, muust rääkimata. Seda õigustatud pahameelt siis rahva hulgas. Ütlesin Litzmannile, et viime korjanduse ise vabatahtlikult läbi ja garanteerin, et Eesti jaoks ettekirjutatud kvantum saab kindlasti täidetud kui tema omalt poolt käsu tagasivõtmise läbi viib. Ma ei mäleta enam meile ettekirjutatud minimaalkvantumi kuid on meeles, et meie selle väga suure kuhjaga ületasime.

Litzmann teatas, et temal läks korda saavutada järgmist: käsku Eestis ega teistes Balti riikides ei avaldata (meie aktsioon tuli seega ka teistele Balti riikidele kasuks nagu see enama osa küsimuste juures toimus, kuna meil olid, nagu lätlased ja leedulased ütlesid, «paremad ja vahetumad sidemed ülespoole»),

selle eest korraldavad Balti riigid vabatahtlikke korjandusi. Värvilise metalli eemaldamine tööstuses toimub ametlikul teel saksa asutuste poolt, samuti värvilise metalli kogumine saksa asutustes. Kiriku-kellad ja ausambad kuuluvad kõik ametlikus korras eemaldamisele, välja arvatud need, mis EO poolt, kokkuleppel kindralkomissariga on tunnustatud ajalooliselt või kunstiliselt väärtuslikeks ja asendamatuiks. See ettepanek oli meile vastuvõetav ja tegime veel sinna juurde lisakokkuleppe, et see kogu värvilist metalli, mida vabatahtlikkuse alusel kogume rohkem nõutud normist, vabastab äraandmise kohustusest vastava metalli hulgaga kunstiesemed või meile rahvuslikult väärtuslikud esemed, mida sel puhul nimestikust nimetame.

Nii siis algas korjandus. Läbiviijaks oli ERÜ, majandusdirektoorium ja osalt tehnikadirektoorium. Saksa poolel kindralkomissari vastav osakond ning sõjaväeline asutus «Major Schuh». Mina ei teinud teatavaks sundkorraldust kirikukellade kohta, vaid ka selles osas panin vastavate kirikupeade südamele omavahel lahendada asju nii, et mõlemapoolsed huvid oleks rahuldatud. Haridusministeerium hakkas koostama nende kirikukellade ja muude kunstiesemete nimestikku, millel on ajalooline tähtsus ja ei saa seepärast korjanduse alla tulla. Ega see töö kerge olnud, kellasid oli ju palju ja igal kogudusel oma kirikukell armas. Mõned kogudused lahendasid küsimuse lihtsalt sellega, et kell «varastati» öösel ära. Muidugi oli küsimus lihtsalt lahendatud ja kell enam äraandmisele ei kuulunud kuid kellade vargus kippus liiale minema, nii et Saksa poolel politsei juhtis meie tähelepanu sellele, et niisuguses teguviisis nähakse sihilikku sabotaaži ja selle tulemused võivad väga kurvaks osutada kui kaebused Berliinini jõuavad. Saksa julgeolekupolitsei ülem dr. Sandberger ütles mulle, et saab väga hästi aru meie motiividest ja ta ei taha end segada ka vahele kuid meie omalt poolt ärgu mingi liiale, et sõjavägi õigusega kaevata saaks. Lubasin seda talle ja nii ei seganud ka end politsei mitte vahele, Sandberger pidas sõna.

Korjandus läks väga hästi, rahvas tõi massiliselt kokku igasuguseid värvilisest metallist esemeid, eriti torkasid silma hulk samovare, mis nägi välja nagu mingi lahtiütlemine sellest ja igast vene kombest, millega eestlased enam ei taha tegemist teha. Samovaride hulk andis Oinasele põhjuse kirjutada selle pealkirjaga väga hea juhtkirja meie rahva rahvuslikust ja poliitilisest demonstratsioonist.

Arvasin nüüd, et sakslaste poolel enam pole nii väga pakiline kirikukellade ja muude ausammaste küsimus, ja meie peale nimestiku suudame ka veel muud hoida alles. Eriti suurt arusaamist näitas nagu alati metropoliit Aleksander üles. Oma kõrgele vanusele vaatamata oli metropoliit alati noorusliku värskuse ja muutmatu noorusliku optimismiga inimene, kelle sarnast teist elus pole näinud. Võin endale ette kujutada, et apostel Paulus oma alalise optimismiga, kindla usaldusega Jumalasse, oli metropoliit Aleksandri sarnane. Ta oli inimene, kellest hoovas armastust, rõõmsat meelt, lapselikku usaldust Jumala juhtimisse ja keevat rahvuslust, mis võiks olla eeskujuks igale noorele

rahvuselasele. Metropoliit ütles mulle, et ega tema kirik ei tee raskusi kirikukellade suhtes kui see kodumaa huvides on vajalik ja kui meie rahvuslikud väärtused sellega saavad päästetud. Ta juhiks küll tähelepanu sellele, et Toompeal asuva katedraali suur kell oli Venemaal teine oma suuruse poolest ja sellega on tal teatud ajalooline väärtus kuid ka see kell saab toodud ohvriks kui seda vaja on - eks pärast sõda kui kodumaa jälle vaba, saa jälle uusi kirikukelli. Ka Saksa poolt oli, nähtavasti Litzmanni peenest tundest, teatatud meile kirjalikult, et kõik äraantud kirikukellad fotografeeritakse igast küljest, mõõdetakse ja pärast sõda Saksa riigi kulul jälle uuendatakse.

Pean ütleva, et korjandusele toodi - oli ju vabatahtlik korjandus - meile teadmatute isikute poolt ka Pätsu ja teiste riigitegelaste büste. Niipalju kui sai kindlaks teha, tõid neid vist kommunistliku meelsusega inimesed, kel oli vaenu nende meeste vastu, või siis üliagarad, kes sellega oma meelsust demonstreerisid või isiklike arveid nende isikute elutute kujude juures õiendasid. Ma ei tea, et korjanduspaikades oleks nende büstidega eriti halvaks panevalt või demonstratiivselt ümber käidud, nagu kord Rootsis pagulasleht kirjutas kuid see võib ju ka võimalik olla mõnes paigas, inimesi on ju mitmesuguseid. Tean vaid seda, et ülaltähendatud kokkuleppe alusel saksa asutused oma ruumidest kõrvaldasid kõik värvilisest metallist esemed ise ja enamikul juhtudel andsid need üle ERÜ korjanduspaikadesse. Pean siin märkima, et kõige halvemad saksa asutustes olid meile need eestlased, kes olid seal Saksa teenistuses. Need nagu tahtsid eriti paavstilikumad olla kui paavst ise ja oma üliagaruses tegid tihti meile palju pahandusi: kui meie ütlesime, et mingi nõudmise täitmine ei ole võimalik, öeldi meile Saksa poolt, et see ei ole õige, kuna nende teenistuses olev härra see ja see kinnitab, et asi on teisiti. Enamasti ei saanud me isegi nime teada ja meil oli palju tegemist selliste juhuste õiendamisega. Eks keegi meie rahvuskaslastest tahtis seal kusagil endale kannuseid teenida sellega, et ta teiste eesti asutuste vastu oli pahatahtlik või kiuslik. Ka otseses läbikäimises olid sellised eestlased enamasti väga ennast täis ja püüdsid EO-le näidata, et nemad suudavad enam.

ERÜ asutused, kes metallikorjanduse annetusi vastu võtsid, olid muidugi seotud toodud materjalide nimestikega, kuna vastuvõtmisel said kogused registreeritud. Et halbade kaaskodanike kiuslikkusest jagu saada ja asja veidi parandada, ei jäänud ERÜ osakondadel teist teed üle kui instseneerida büstide vargust ja politsei oli ka nii mõistlik, et eriti suurt vaeva varguse selgitamisega ei näinud. Nii näiteks said Tallinna ERÜ osakonnas Niguliste tänaval ühel ööl ilma lukkude murdmiseta kõik Pätsu büstid lihtsalt «ära varastatud» ja juurdlus lõppes väga ruttu varaste jälgede mitteleidmise tõttu.

Nüüd tuli aga korjandusega mõningaid raskusi. Keegi Litzmanni ametnikest oli oma üliagaruses juhtinud tähelepanu vaskukselinkidele ja Litzmann, kartuses, et teda ehk võidaks süüdistada sabotaažis, palus mind telefoni teel kohe soovitada temale tööstust, mis valmistaks puust või mingist muust metallist ukseingid Kadriorgu, et saaks korjandusele anda vaskukselinke.

Ütles, et mina vaadaku oma asutustes samuti järele, et vaskukselinkide pärast ei tuleks pahandusi. Palusin dr. Wendti leida lahendust ja tema leidis ka ühe tööstuse, mis valmistab väga maitsekaid uksepinke puust, mil teel said ka vahetatud uksepinnid Kadriorus ja meie asutustes.

Kuid uksepinnde küsimus andis meile hea pretsedendi: kindralkomissaril oli üks osakond, vist dr. Weiss ja dr. Taube olid seal, mis hakkas äkki eriti kiirendama ausammaste ja hauasammaste küsimust nõudes meilt lõplikku nimestikku nende kohta, mida mingil juhul ei või puudutada. Pöördusin nüüd Litzmanni poole ja tuginedes uksepinnde küsimusele toonitasin, et enne peavad ju uued uksepinnid olema valmis kui vanu saab ära anda. Nii peab olema ka ausammastega ja hauasammastega: põhimõtteliselt on nad kuivõrd neid pole võetud kaitse alla, korjandusele määratud ja nad ei jookse kusagile eest ära kuid enne peab olema võimalus neid asendada uutega kivist, milleks on ka rakendatud kõik meie vastavad kunstnikud. Litzmannil ei jäänud muud üle kui sellega nõustuda, sest loogiliselt ei saanud sellele vastu rääkida.

Kuid nähtavasti, et igaks juhaks enda pealt igasugust varju eemaldada (sakslased olid neis küsimustes väga kartlikud, kartus Gestapo ees oli nii suur, et isegi SS-i ja politsei juht Eestis, kindral Möller, kartis Sandbergerit ja kui ta mulle kord oma laost bensiini andis, palus ta mind sellest mitte midagi Sandbergerile öelda) ütles Litzmann mulle ühel päeval äkki: lasksin administratiivhoone eest mõlemad leopardid ära võtta ja need metallikorjandusele edasi anda. Ta kinnitas mulle, et tegi ülesandeks otsekohe valmistada neile kivist jäljendid ning need saavad niipea kui nad valmis on, trepi juurde üles seatud. Ta palus, et ma ei paneks pahaks, sest ta ei olevat võinud teisiti, sest iga külastaja läks neist mööda tehes märkust, et siin on metall alles kuigi kõigilt alluvatelt nõutakse selle äraandmist. Ütlesin Litzmannile, et seda pannakse meie avalikkuses talle kindlasti pahaks, kuna siin pole tegemist mitte trepifiguuriga, vaid meie riigivapiga. Ütlesin talle, et ka nemad paneksid pahaks kui keegi kõrvaldaks nende riigikulle ja annaks neid metallikorjandusse. Litzmannil oli väga piinlik, ütles, et hoolitseb, et kiiremas korras saavad seatud üles kivist jäljendid ja lootis, et eestlased ei pane talle seda pahaks kui jäljendid on väärtuslikust kivist ja suure kunstiväärtusega valmistatud, selle eest lubas ta hoolitseda. Siis aga ütles ta, et meie endi ausammaste asendamise aktsioon ei lähe sugugi edasi, kas ei ole mitte õigem ausambaid vähemalt maha võtta, et nad silma ei torkaks ja neid transportida kunstnike ateljeede lähedale, kus neist võimalikult kiirelt valmistataks jäljendid ning siis seataks uued üles ja vana antakse sõjaväele edasi. Ütlesin, et kõige lihtsam on kui laseksin selle «maitsetu ingli» Narva maantee ääres ühel ööl maha võtta, tehtagu sellest äratõmme ning saaks jälle näidata käidavas kohas, et korraldus on täidetud. Ütlesin Litzmannile, et see «maitsetu ingel» on meile suure hingelise väärtusega ese kuigi ta on püstitatud ühe põhjaläinud vene sõjalaeva auks. Selle ingli on valmistanud üks meie parimaid kunstnikke ja tema kunstiväärtus on ka suur. Meie rahvas armastab seda Russalkat. Litzmann oli omal seisukohal väga jonnakalt, sest

tegemist on ometi vene mälestussambaga, millel pole midagi ühist eesti rahvaga, ta on käidava maantee ääres ja alaline memento mori.

Nägin, et temast sel teel jagu ei saa, olin juba aja kestel õppinud tundma tema omadusi ja neid enam-vähem õieti kasutama. Tegin seepärast temale meeldimiseks järeleandmise ja ütlesin, et ma tema tahtmisele vastu ei vaidle sisuliselt kuid teoviisi poolest. Teen järgneva ettepaneku, Russalka asub kohal, kus ta tõesti takistab liiklemist Pirita tee ja ohtlik käänak Russalka taga on põhjustanud nii mõnegi liiklusõnnetuse. Tuleks kasutada seda motiivi ausamba kõrvaldamiseks, siis ei paneks avalikkus seda pahaks, kuna tegemist pole mitte ausamba andmisega metallikorjandusse, vaid ajutise eemaldamisega tema asukohalt, et tänavat õgvendada. Litzmann rõõmustas selle ettepaneku üle, oli kohe nõus, ütles mulle: «Sie tun mir einen wirklich grossen Gefallen damit». Nii oli siis Russalka esimese joonega päästetud Litzmanni enda korralduste eest. Veel samal õhtul palusin Oinast panna vastav teade «Eesti Sõnasse» ja niisugusesse kohta ja sel viisil, et see lugejale silma torkaks. Oinas tegi seda õigel viisil ja efektiks oligi, et kohe järgmisel päeval külvati Litzmann üle telefonikõnede ja kirjadega Russalka kasuks, kus tõsteti süüdistus minu vastu ning paluti tema vaheleastumist EO tegevusele. Samasuguseid proteste tuli ka mulle. Pealelõunal helistas mulle Litzmann ja ütles, et ma olevat suure pahanduse «angerichtet» oma teatega ajalehes. Miks lasin mina selle teate nii ruttu ja nii silmapaistval kohal lehte panna, oleks ju võinud enne võtta ausamba maha, nagu kokku leppisime. Nüüd käiakse igalt poolt talle peale, et Russalka on Tallinna kaitseingel, nii kaua kui Russalka seisab, ei ole Tallinnal pommitamist karta kui Russalka maha võetakse, muutub Tallinn rusudeks. Litzmann oli päris hädas ja palus mind teha korralduse, et esialgu pannakse ausamba mahavõtmise tööd seisma, kuni avalikkus on rahunenud - siis tuleb aga kiirelt talitada ja sammas kõrvaldada. Minu efekt oli saavutatud: mitte mina ei tarvitsenud Litzmannile seista vastu Russalka pärast, vaid selle väikese manöövri abil oli Litzmann ise sunnitud mind paluma Russalkat mitte maha võtta!

Nagu öeldud, metallikorjandus õnnestus sama hästi üle igasuguste lootuste, nagu soojade esemete korjanduski ja meil oli võimalus ka seda korjandust poliitiliselt ära kasutada ja iga puhul sakslastele nina alla hõõruda. Kui iganes mõni Saksa minister või mõni suurem isik Tallinna sõitis, siis korraldas Wendt kiiresti «näituse», ta oli sel alal eriline meister ning näitasime «als Anschauungsunterricht» kui positiivne ja tubli on eesti rahvas kui palju ta sõjapidamisele kaasa aitab ja muidugi oli näituse külastajal raske hiljem poliitiliste või ametialaste nõuete juures Eesti vastu nõudlik või ebaviisakas olla - meie lugesime siis ikka kõik meie «teened» üles. Olime ka enda rahvuslikes huvides veidi ebakollegiaalsed oma teiste Balti naabrite suhtes ja andsime oma «näitusel» kõrvuti kõigil samadel aladel ka andmed teiste Balti riikide kohta. Andmed andsime nii, nagu nad meile just kasulikud olid, kas absoluutarvudena, protsentides või ühe elaniku kohta arvestatult - milline neist arvude

vahekordadest meile kasulikum oli, sai suurte arvudega ja tähtedega maailm, teised arvud väiksemalt, vaid selgitavate andmetena. Vahest jagasime arvud lihtsalt kolmeks, arvestades kõiki Balti riike üheväärseteks kui see arv meile kasulikum oli, nimelt et meie mitte liiga kaugel ees ei olnud või siis jagasime elanike arvuga, mille tõttu Läti ja eriti Leedu halvemasse olukorda sattusid. Meil oli oluline enda peale positiivselt tähelepanu juhtida ja oma rahvuslikke huvisid kaitsta: üks teised Balti riigid tegid jälle omal viisil reklaami endale. Loomulik, et meie asju, mis olid meile kahjuks, üldse ei maininud või püüdsime neist väheste sõnadega mööda minna, mis meile aga kasuks oli, sellest tegime suurt kisa iga pool: Tallinnas, Riias ja Berliinis. Pean ütleva, et meil tõesti õnnestus sugereerida arvamust Eesti kohta sakslaste seas, mis isegi tänaseni püsib kuigi osa sellest oli vaid bluff. Nii näiteks meie vabatahtlike arv rindel. Meie tegime oma vabatahtlike arvu üle rindel väga suurt kära sakslaste juures poliitiliste asjade lahendamisel. Sakslaste süü oli, et nemad ei võimaldanud eestlasi koguneda ühte suurde sõjaväelisse üksusse, siis oleks nende arvud ja teod kõigile teada olnud. Nüüd aga polnud sakslastel võimalust kontrollida ja pidid uskuma meie ülespuhutud arvusid. Näitasin neile protsentuaalselt, et meie rahvas on meeste poolest suurema panuse teinud kui sakslased ise. Üldmobilisatsiooniga kujuneski nõnda, et Saksa Idarindes meie kodumaal oli meie sõduritel arvuline ülekaal. Sakslased imestasid kui mina Olümpiamängude 75. aasta juubelpäeval spordiväljakul kõnes ütlesin, et meil on 40 olümpiamedalit, neist 18 kuldmedalit. See arv on arvuliselt väike kuid kui arvestada eesti rahva arvu 1 150 000 inimesele, siis jätab protsent ühe inimese pealt arvestades kõik suured ja keskmised riigid maailmas kaugemale seljataha.

Ma olen kirjeldanud korjandusi nii detailselt, et näidata meie rahva suurt panust ja teiseks näidata, milliste raskustega meil Saksa poolelt võidelda tuli.

Soojade esemete korjandus

Olen elukutselt kahe ala teadlane: geofüüsik ja jurist. Geofüüsikas oli üheks minu huvialaks ilmastiku pikaajalise ettekuulutamise võimaluste uurimine kuigi ma peamiselt tegelesin uurimustega mereteaduste alal. Mõnesugustel alustel, mis siia ei puutu, olen katseliselt alates 1929. aastast mitu aastat järgimööda Tallinna ringhäälingu loengutes katseliselt sügisei ette kuulutanud talve kuju. Juba esimesel aastal läks see täppi: 1929/30. aasta talv oli erakordselt külm ja raskendas kogu Läänemeres erakordselt raskete jääoludega laevaliiklust. Nii ka hiljem. See polnud mitte minu erilise tarkuse produkt, vaid ainult mõnede andmete omapärase tõlgitsemise produkt. Samade nähtuste alusel oli eeldada, et 1941. aasta tuleb erakordselt varajane ja haruldase külm talv.

Ütlesin seda kindral von Rocques'ile ja manitsesin teda end neile oludele ette valmistada, eriti kiire Leningradi vallutamiseks. Eeldada tuleb, et lumi tuleb vara, jääb maha ja talv on pikk ja erakordselt külm. Sakslased võtsid seda pooleldi naljana, ei tahtnud uskuda, nagu ikka kui midagi ebaharilikku ette

kuulutada. Tallinna vallutamise järel, veel enne EO ametisse astumist, pöördusin saksa Wirtschaftskommando juhataja, kapten Kunathi poole järgmise ettepanekuga: kuna seisab ees erakordselt külm talv, andku meile vabaks kõik villatagavarad, et saaksime tegevuseta naistele anda soojade esemete kudumiseks, eeskätt salle, sokke ja kindaid, sõduritele külma vastu võitlemiseks. Rääkisin Kunathiga ERÜ nimel, tema vaatas mulle väga ebaviisakalt otsa ja avaldas umbes: ärge segage end Saksa riigi asjadesse, riik teab ise, mida sõjaväel tarvis on ja kõik vajalik on ette valmistatud ilma eestlaste õpetusteta. Hiljem kui EO tegevus oli juba alanud, üritasime sama uuesti koos dr. Wendtiga, sest need küsimused kuulusid Wendti direktoriumi alla. Saime seekord küll mitte nii ebaviisaka (Kunath oli vahepeal oma kõrgelt troonilt mõne astme allapoole pidanud astuma) kuid umbes samasisulise vastuse.

Pidime otsima teisi teid kuidas rakendada tegevusse ülalpidamiseta naisi ja loobusime sakslastele nõu andmast külma vastu võitlemises. Kunath võttis ka seekord minu erakordselt külma talve ennustust vaid põlgava vaikimisega teadmiseks. Litzmanni sügisel Tallinnas viibimise puhul kordasin ka temale talve ennustust ja palusin ka teda aidata meid selle asja lahendamises. Tema oli veendumusel, et Saksa riik on kõik targasti ette valmistanud ja arvas: «Dies mit dem Winter wohl nicht so furchtbar sein, wie Sie es meinen». Tuli aga tõesti erakordselt varajane ja külm talv ja mõned neist sakslastest, keda olin talve eest hoiatanud, tunnistasid, et oleks siiski pidanud uskuma, siis oleks veel õigeaegselt kõike võinud heaks teha. Kuna sakslased aga kinnitasid, et kõik on ettevalmistatud, jätsin mina oma mure. 1812. aasta eeskujul mälus ei andnud aga rahu, talv murdis ka Napoleoni võimu kui see toimub ka sakslastega, siis oleks meie vabadusel vaid väga lühike kestvus.

1941. aasta detsembri alul, kohe pärast Litzmanni ametisseastumist kutsus tema asetäitja von Haldenwang mind oma juurde ja andis mulle lugeda rinde ülemjuhataja telegrammi, kes teatas, et väga külma talve ja rindel soojade esemetega varustuse puududes on olukord muutunud väga raskeks. Ülemjuhataja pöördub Eesti poole palvega teostada kasukate korjandust, tarvis oleks vähemalt 20 000 kasukat ja vähemalt sama palju paare viite. Asi on väga pakiline ja ülemjuhataja palub kõige kiiremat abi. Haldenwang küsis minu arvamust. Ütlesin, et olen õigeaegselt hoiatanud ja teinud ettepaneku lasta meid valmistada sooje talveesemeid. Oleks siis minu sõnu kuulda võetud, siis oleks nüüd kõik valmis olnud ja rindel poleks vaja külmetada. Nüüd aga ei lase see end parandada, soojade esemete valmistamine võtab ju aega. Korjandusele mina küll suuri lootusi ei pane, sest igal eestlasel on ju vaid üks kasukas, mida ta ise kannab, pole mõeldav, et ta seda saab ära anda. Kui arvestada neid, kel on kaks kasukat või kel on surnute kasukaid, siis võiks minu arvates parimal juhul 2 000 kasukat loota, see on aga vaid kümnendik vajadusest. Viite ei saaks aga üldse, kellelgi pole kaht paari viite ja isegi paljudel pole sedagi. Ja needki vildid on ju kõik juba kulunud, kuna ju pikemat aega pole olnud võimalik soetada uusi. Kuna aga rinde vastupanujõud on meile suure tähtsusega, siis katsume muidugi

teha, mis iganes võimalik. Ülemjuhatajale sai teatatud, et meie teeme korjanduse kuid üle 2 000 kasuka pole loota ja viite üldse mitte. Ülemjuhataja peab otsima teisi allikaid.

Kui mina avaldasin üleskutse soojade asjade korjanduseks rindele ja seletasin, miks neid vaja on, jahmatas meie rahvas: oldi ju arvamusel, et saksa organisatsioon on eeskujulik ja keegi ei kahelnud, et Saksa sõjavägi kõigega on küllaldaselt varustatud. Et see teisiti oli ja et rinnet ähvardab vastupanujõu murdumine ja see omakorda ähvardab punaste tagasitulekut, oligi teguriks, et rahvas sel korjandusel nii rohkesti ja nii avara südamega kõiksuguseid annetusi kokku tõi. Kuigi palusime vaid kasukaid ja viite, toodi üle kümnetuhande kasuka, üle kolmekümne tuhande lambanaha, sokke, salle, kindaid, tekke, villa, rätikuid, sooja aluspesu ja palju teistsuguseid asju, mida poleks mingil juhul teadnud lootagi. See sündis kõik nii lühikese ajaga, et pani päris imestama kui helde on meie rahvas. Mulle näib, et igaüks vaatas oma kodus ringi, mida ta saaks rindele anda, mitte enam pilguga «mida pole endal enam vaja», vaid pilguga «mida vähegi saaks anda». Korjanduses laekus isegi kalleid mantleid ja kasukaid. Kõik teadsid, et neid esemeid rindevõitlejad kohe vajavad. Rinde ülemjuhatajale võisime teatada, et loodetud 2 000 kasuka asemel on kingitud 12 000 kasukat ja veel palju muid asju. Esemed saavad desinfitseeritud ja on valmis üleandmiseks 18. detsembriks 1941. Rinde ülemjuhataja tänas ja teatas, et soojad esemed võtab vastu majanduskomando ja toimetab nad rindele. Eesti rahvas tegi sellega väga suure ja kalli jõulukingituse rindele. Kuigi kõik asjad said antud kingitusena, tegi ülemjuhataja korralduse, et kõik üleantavad esemed saavad hinnatud tegeliku väärtuse järele ja seda tasutakse EO-le. Nõnda ka toimus, kõik esemed said väga tagasihoidlikult hinnatud ja hind antud üle ERÜ-le, kuna ju meie rahvas neid rindele ei müünud, vaid kinkis: tulgu siis raha nende eest kasuks neile, keda ERÜ abistama peab.

Meie poolt oli kõik 18. detsembriks korras. Nüüd aga ilmnisid imelikud nähted: maalt, korjanduspunktidest tulid kaebused, et esemed ikka veel pole ära viidud ja ruumid (koolid ja ametruumid) seisavad asjade all kinni. Tuletasime jälle majanduskomandole meelde, et asjad kiiremini saaks ära viidud ja meie ruumid nende alt vabastatud. Kuid ikka jälle kordusid need kaebused, asjad vedelesid desinfitseeritult ja üleandmisvalmilt ka veel üle jõulude ja uue aasta. Samal ajal jooksid keskasutuste kõrvu süüdistused, et kallimate kasukate annetajad olevat oma annetatud kasukaid näinud ühe või teise Saksa ametniku või ohvitseri seljas Tallinna või Tartu tänavail ja annetajad olid väga kurjad selle üle. Seesugune pahameel oli täiesti õigustatud kui asi tõde oleks ja tegin seepärast politseile ülesandeks teha kindlaks, kes annetajaist niisugust süüdistust saab esitada. Ka ise kutsusin üles esitama mulle konkreetseid andmeid, et saaksime juurdlust toimetada ja süüdlasi karistada või esineda protestiga saksa asutustele. Aga keegi vist ei julgenud või ei tahtnud süüdistust üles anda. Üks on vaid päris kindel, et ERÜ ja meie ametiasutuste kaudu ühtegi kingitud eset ära ei varastatud, kuna neid võeti ju vastu kviitungit vastu andes ja neid registreerides.

Esemed said vastavate kirjalike aluste põhjal loetult ja võrreldult antud üle vastavatele saksa võimudele. Vargusi sai seega esineda ainult ajal, mil nad olid juba sakslaste valduses. Meie ei saanud küll mitte ühtegi vargusjuhust konkreetselt tõestada, olen aga veendunud, nagu meie neid hiljem paremini tundma õppisime, et sakslased vaatamata surmanuhtluse ähvardusele kogutud esemete hulgast rindele saatmise protseduuri ajal esemete hulgast väärtuslikumaid omastasid - seda nimetati «organiseerimiseks». Seepärast võis ka tegelikult sündida, et üks või teine annetaja oma asja saksa rindetaguse tegelase seljas ära tunda võis. Tahan ka rõhutada, et saksa rindetagused ametnikud, sonderführerid ja ohvitserid, olid väga rikkalikult varustatud ja riidetatud - neil ei tulnud aga mõttessegi annetada omi asju rindele, kuna olid ju kõik vaid saamamehed.

18. jaanuaril 1942 tuli rinde ülemjuhatajalt telegramm minu nimele palvega korraldada soojade talveriiete korjandust rindesõduritele kui see vähegi võimalik on. Samasuguseid telegramme oli tulnud vist ka vastavatele Saksa funktsionäridele, kuna samal päeval palus mind kindralkomissari majandusosakonna peajuhataja prints Hohenlohe oma juurde nõupidamisele kuidas saab rinnet aidata soojade esemetega. Kuulasin kiiresti järele ja tegin kindlaks, et suur osa detsembrikuus kogutud esemetest oli alles veel kogumispaikadest äraviimata. Kutsusin dr. Wendti endaga kaasa ja läksime sellele nõupidamisele.

Meie majandusministeeriumi hoone oli kindralkomissari majandusosakonna alla võetud. Ministri kabineti oli prints Hohenlohe oma töötoaks teinud. Koos olid seal Hohenlohe, rinde ülemjuhataja esindaja, 18. armee esindaja, majanduskomando ülem koos ühe majoriga, tehnika peaameti esindaja, kindralkomissari vastavad osakondade juhatajad, üks mingi transportkomando esindaja ning meie kahekesi. Hohenlohe selgitas ülemjuhataja telegrammi põhjust, rinde ülemjuhataja selgitas sama, eriti meie poole pöördudes korjanduse pärast, siis teised härrad, pea kõik nad pöördusid meie poole, nagu oleks meie ainsad aitajad. Kui järg meieni jõudis, siis tegin kõigepealt teatavaks, et meie oleme ju detsembris teinud korjanduse ja asjad on enamikus alles veel äraviimata rindele. Kui siin juttu on surmanuhtluse sisseseadmise korjanduse esemete kõrvaldajatele, siis tuleks see nuhtlus eeskätt kohe kõne alla nende isikute või ametite suhtes, kellest on tingitud juba detsembri keskel korjatud esemete rindele mitteviimine. Kui need esemed saaks rindele viidud, siis vast poleks meile niisugust telegrammi tulnud. Pealegi räägitakse avalikkuses, et mõned kingitud kasukad jalutada mõnede tagalasakslaste seljas tänaval ringi. See teade mõjus väga piinlikult. Sakslased ei tahtnud meie silmis muidugi oma süüd näidata ja üksteist vastastikku süüdistada kuigi ülemjuhataja esindaja väga imestunult kuulas ja teatas, et tema otsekohe hoolitseb selle eest, et seni korjatud esemed saavad rindele transporditud kõige kiiremal teel ning teeb sellest ettekande ülemjuhatajale, kes siis selgitada laseb, kellest niisugune hooletus tingitud on. Härrad vaatasid piinliku ilmega üksteisele otsa ja Hohenlohe püüdis

olukorda parandada öeldes, et seni korjatud esemete transpordiküsimus on siis seega selge ja nüüd tuleks arutada kuidas saaks viite koguda, mida kõige enam vaja on.

Mina ei lasknud nii libedasti sellest piinlikust küsimusest üle minna, vaid ütlesin uuesti, et meil on raske korraldada uut korjandust, kuna rahvas niigi üle igasuguste ootuste heldelt on kinkinud, mis tal iganes kinkida oli ega enam midagi tulemas ei ole. Meie muidugi palume avalikult veel kord sooje esemeid ja viite annetada kuid teeme seda vaid ühel tingimusel: et meile antakse veoautod ja vajalik bensiin ja meie ise transpordime kõik annetatud esemed otsekohe rindele ja anname seal vahetult üle, et mitte asjad jälle nädalateviisi vedelema ei jää meie avalikkuse pahandada, kuna samal ajal surevad sõdurid rindel külma kätte vaid seepärast, et mingi «zuständig» saksa asutus ei täida oma kohust. Olukord oli väga piinlik sakslastele ja dr. Wendt oma sõnavõtus kordas sama veel sapisemalt, kuna tema minu seletustele veel ka üksikuid illustratsioone lisis.

Hohenlohe juhtis jutu uuesti tagasi korjandusele, eriti viltide suhtes, kas oleks võimalik vähemalt 20 000 paari viite saada sel teel, et igale annetajale antakse ostuluba uue paari viltide peale, mille eest annetaja saab endale uued vildid hiljem, sest rindel on olemasolevaid viite kohe tarvis. Dr. Wendt vastas, et vaevalt on loota selle ettepaneku läbimineku, kuna esiteks igal viltide omanikul on vaid ühed vildid, needki väga pruugitud ja neid vajab see omanik tungivalt ise. Teiseks ei ole avalikkuses suurt usaldust ostulubade vastu, kuna antud lubadusi teistes küsimustes on väga vähe täidetud. Minul tekkis seejuures üks mõte: oli ju meil eelmisest korjanduses alles veel üle 30 000 lambanaha, millega meie veel midagi ei saanud ette võtta, kuna puudusid masinad ja muud tarbed nende ümbertöötamiseks - tööstused olid ju kõik majanduskomando käes. Pöördusin nüüd küsimusega majanduskomando poole, et viltide valmistamise toormaterjal ja tööstused on ju nende kätes, kas nemad ei võiks anda meile andmeid kui palju on nende poolt valmistatud viite augusti kuu lõpust tänaseni ja kui palju saavad need tööstused varustada rinnet. Majanduskomando vastav osakonnajuhataja, kes oli end nähtavasti valmistanud ette igasugustele küsimustele ja juba varem samal koosolekul oli selgitanud, et nemad nende küsimuste lahendamisel ei saa palju kaasa aidata, ütles taskuraamatust vaadates, et seni on valmistatud 1 600 paari viite. Ütles seda teatud uhkusega. Ma esitasin temale küsimuse, kus need vildid asuvad? Tema vastas: «im Lager». Ütlesin teiste poole pöördudes, et mu härrad, ma konstateerin, et majanduskomando on oma tööstuste kaudu valmistanud seni 1 600 paari viite ja need ei asu mitte rindel, kust selline hädaline telegramm tuleb, vaid siin laos ja see härra ei ole meile veel mitte teatanud, et ta kavatses neid rindele saata - meilt aga soovite korjanduse läbiviimist esemete kogumiseks, mis tegelikult seisavad laos! Ütlesin, et ma räägin kohe dr. Wendtiga ühe meie ettepaneku läbi ja ütlen kohe, mida meie omalt poolt pakkuda saame.

Rääkisin nüüd oma mõtet dr. Wendtile. Meil on üle 30 000 lambanaha

laos. Viite meie valmistada ei saa kuid saame ehk valmistada neist nahkadest nii midagi botiku taolist veesaapale peale tõmbamiseks, mida saaksid siis sõdurid rindel, kel vaja külma kätte minna, tõmmata oma saabastele otsa ja siis edasi anda oma järglasele kui nad jälle sooja ruumi tagasi lähevad. Kui arvestada kummagi jala jaoks üks nahk, väga primitiivselt õmmeldult, siis võiksime valmistada 15 000 paari niisuguseid jalanõusid. Wendt võttis kohe tuld, rääkisime kohe tema abi, insener Raadikuga, kes meiepoolse asjatundjana Wendtil kaasas, ja tema arvas, et see laseb end teha kui meie kätte antakse vastavad tööriistad ja kui neid väga primitiivselt, teatud Fordi süsteemi järele valmistada, siis võiksime valmistada neid 2 000 paari päevas. Raadik ütles, et tema laseb kohe katsetada viisi kuidas neid kõige soodsam on valmistada ja siis tohiks nii umbes kolme päeva pärast asuda täisproduksioonile. Pean siin ütleva, et insener Raadik oli väga hea praktilise mõistusega, teatud leiduri anniga ja julgelt pealehakkaja inimene. Päris rõõm oli temaga asju arutada: Raadik ei teinud üleliigseid sõnu, ta taipas kiiresti ja nägi oma praktilise mõistusega ikka praktilist teed ka seal, kus see muidu nähtav ei olnud.

Lõpetanud meie omavahelise eestikeelse arutluse pöördusin koosoleku poole ja ütlesin: majanduskomando, kelle käes on kogu meie tööstus vabastamise päevast peale tänaseni, on seni valmistanud 1 600 paari viite, mida nad seni veel rindele saatnud ei ole, vaid oma laos hoiavad. Meie poolt on võimatu pakkuda uusi ning rahva käest väevõimuga viite ära võtma minna, sama võimatu on meil ka sundida inimesi andma oma viite ostuloa vastu. Selge on aga, et rindel on viite vaja. Meie tahame rinnet abistada ja esineme omapoolse ettepanekuga kui ülemjuhataja esindaja meile kindlustab, et meie ise kõik esemed saame rindele transportida, et meie valmistatud asjad jälle ei jääks vedelema (rinde ülemjuhataja esindaja ütles: «Ich versichere Ihnen, dass ich selbst mit Ihnen alles unmittelbar ausmache»). Meil on korjamisest laekunud palju lambanahku. Viite meie valmistada ei saa kuid kui meie majanduskomandolt vastavad tööstused kohe oma kätte saame, siis valmistame neist «Überschuhe» lambanahast säärsaapa peale tõmbamiseks, mis on sama soe kui vilt, võib-olla veel praktilisem. Meie nõuame selleks dr. Wendti poolt veel täna õhtul nimetatavaid tööstusi, siis kolm päeva ettevalmistustöödeks ja kui majanduskomando on enam kui nelja kuu jooksul tänaseni valmistanud 1 600 paari viite omale lattu, siis alates neljandast päevast arvatuna tänasest päevast, valmistame meie 2 000 paari lambanahast sooje saapaid päevas! Materjali on meil esialgu 15 000 paari jaoks.

Majanduskomando ja kindralkomissariaadi mehed tegid väga viltused näod, ülemjuhataja ja armee esindajad olid väga rõõmsad ja nõudsid majanduskomandolt meile tööstuste üleandmist, kes seda ka teha lubas. Tegelikult õnnestuski see jalanõutüüp, meie poolt ristis Wendt need saapad «Polarschuhe». Valmistasime lubatud tähtaegadest kinni pidades ja transportisime neid rindele, kus need väga populaarseks said selle nimetuse all. Sõdurid on leidlikud, üks sõdur oli katsetanud kasutada polaarsaabast peakattena

ja see osutus tõesti soojaks peakatteks kuigi ta selleks polnud määratud. Meie polaarsaapad tegid meile rindel reklaami ja meie omalt poolt kasutasime seda numbrit igal võimalikul juhul saksa asutustele nina alla hõõrumiseks, kuna neis asjades oldi väga tundlikud: võisime näidata kuidas eestlased rinnet abistavad ja omalt poolt imestavad, miks Saksa poolt meile meie küsimustes vastu tulla ei taheta. Nagu öeldud, õnnestus soojade esemete aktsioon üle igasuguste lootuste ja oli EO käes väga oluliseks trumbiks meiepoolsete nõudmiste põhjendamisel. Meie rahvas ühe hoobiga nii abistas rinnet, et enda vabadust kindlustada kui ka andis argumente meie küsimuste paremaks esindamiseks.

Kinnisvarad

Näis nii, et sakslased tahavad kasutada kinnisvarade natsionaliseerimist selleks, et natsionaliseeritud kinnisvarasid mitte omanikele tagasi anda, vaid neid ise omandada. Meie nõutasime seepärast Litzmannilt, et tema nõuaks idaministeeriumilt kiirelt üldmäärust kõigi natsionaliseeritud kinnisvarade, eekõige talude, tagasiandmist omanikele, kuna need ju vaid kommunistliku ajutise võimutsemise ajal meil vastu meie seadusi on riigistatud.

Sellele nõudmisele ei tahtnud sakslased sugugi kohe selget vastust anda, nii see aga kesta ei võinud, omanikele nende seaduslikku varandust tagasi anda esialgseks kasutamiseks on seadusevastane ja ei loo mingit usalduslikku koostööd Saksa riigiga. Omanikud lihtsalt ei mõistaks, kas sakslased end tahavad siis tunnustada kommunistlike aktide pooldajaks. Oleks meil tollal olnud teada Saksa-Vene 1939. aasta lepingu salaprotokolli sisu, siis oleks võinud sellist tegutsemist nähes isegi tulla mõttele, et sakslased vaid sellepärast andsid Eesti ja Läti (Leedu suhtes polnud neil huvisid, sest seal valitses ju Leedu-Poola aadel) kommunistide võimu kätte, et seda maad siis sõjaga tagasi võttes tunnustada kogu kommunistide poolt riigistatud varandus saksa sõjasaagiks ning kogu eesti ja läti rahva oleks siis varanduseta, kinnisvaradeta, taludeta, ettevõteteta, tööstuseta kerjused omal kodumaal, kus neil on vaid nälga surra, välja rännata või orjusesse alistuda. Sakslased ei oleks kellelki midagi ära võtnud ega oleks milleski süüdi, süüdi oleksid vaid kommunistid!

Oli kuulda, et Tallinna linnakomissar kavatseda väiksemaid maju Tallinnas anda omanikele tagasi, suuremaid aga «esialgu» mitte. Siis tuli dr. Wendt väga targale mõttele, ta laskis järele vaadata, kas linnas olevad kinnisvarad on kirjaliku aktiga kinnistusosakonna võõrandatud. Selgus, et mitte kõik, lihtsalt ei jõutud veel kõiki akte koostada. Leppisime siis kinnisvarajaoskonnaga kokku, et nemad kiires korras kõikide Tallinna kinnisvarade natsionaliseerimise aktid kinnitusaktidest kõrvaldaks ja hävitaks, sest see oli ju vene kommunistide vägivallaakt. See sai ka tehtud kiirelt ja suure hoolega, et ükski akt vahele ei jääks. Samaaegselt palusime kõiki Tallinna kinnisvaraomanikke või nende asemikke kiires korras tasuda kinnisvaramaksu, millest meie muidugi üsna head tulu saime, sest inimesed said aru, miks seda

vaja on ja maksid ka kiirelt.

Siis tuli plahvatus. Tallinna linnakomissar Mentzel teatas meie majandusdirektorile ametlikult, et tema kavatseb väiksemad kinnisvarad anda omanikele kasutamiseks, suuremate kinnisvarade võõrandamine jääb aga esialgu püsima. Meie vastasime, et kommunistlikul võimul oli küll kavatsus natsionaliseerida kinnisvarasid, tegelikult nad võtsid ka majad oma käsutusse kuid natsionaliseerimise akt ise pole üldse toimunud, kinnitusjaoskonnas on näha, et üheski kinnitusaktis pole natsionaliseerimise märkust, majaomanikele pole ka kunagi natsionaliseerimisakte teatavaks tehtud kui nad mõningaid maju vägivallaga oma käsutusse võtsid, siis ei tähenda see veel natsionaliseerimist. Pealegi tasuvad kõik kinnisvaraomanikud oma kinnisvara eest korrapäraselt kinnisvaramaksu. Mentzel laskis kontrollida ja selgus, et meie seletus vastab tõele. Seega langes ära ka võimalus piduliku aktiga anda väiksemate kinnisvarade omanikele nende varandust tagasi.

Mentzel pöördus vihaga kindralkomissari kohtuosakonna poole ja sealsed juristid, Kammergerichtsrat Holz, kes kommunistide seadusandlust ja keelt ei tunne, ning endine Eesti kodanik, baltisakslane advokaat Adelheim, kes seda tunneb, ja võibolla veel mõni väga asjatundlik abiline, koostasid meile vastuse, mida lisan raamatu lõpus juurde. Selles vastuses püüavad nemad selgitada, et natsionaliseerimine on kommunistlike seaduste järele ettenähtud ja ei olene sellest, kas iga üksiku objekti kohta on koostatud akt. See juriidilise selgitusega kiri kannab kindralkomissari allkirja ja tsiteerib Leninit, Nõukogude Vene seadusi ja tavasid ja teatab, et kõigi nende aluste järele on natsionaliseerimine Eestis tegelikult teostunud. Meie vastasime samasuguse kirjaga, tsiteerisime Saksa põhiseadust ja seadusi, Hitleri «Mein Kampf» ja selgitasime, et kindralkomissari kiri on Saksa enda seadusandlusega vastuolus ja lükkame selle kui mittemaksva, tagasi. Soovitame omalt poolt, kuna kommunistid ei jõudnud oma natsionaliseerimisega veel täielikult lõpule, siis viia kinnisvarade natsionaliseerimine kommunistlike seaduste järele lõpuni ja alles siis hakata andma natsionaliseeritud varandusi tagasi Saksa seaduste ja meie seaduste järele. Sellele kirjale ei järgnenud enam vastust. Küll aga mõne aja pärast alustas Litzmann talude tagasiandmist. See oli aga juba hilja ja rahvas vihane. Saksa poolel aga lahkus Mentzel Tallinna linnakomissari kohalt - vist süüdistusega, et magas maha selle küsimuse - määrati aga kindralkomissari haldusosakonna juhiks. Sellest ajast muutus tema ka vaenulikuks meile ning läks üle baltisakslaste poole, nagu hiljem Landeswehri küsimuses näha.

Mina seletasin Litzmannile ja tema kaastöölisele üksikult, et Rosenberg on küll Tallinnast pärit, tal puudub aga igasugune arusaamine loodusest ja taktikast. Kui ma näiteks tahaks oma koerale anda vorsti ja teda kurja häälega käsutaks minu juurde tulema, siis koer ei tule. Kui võtan koera turjast kinni ja vihaga pistan talle vorsti suu ette, siis ei võta ta seda ka mitte, vaid nii kui ta lahti lasen, jookseb ta minema ja mina jään vorst käes seisma. On aga veel teine talitusviis: ma kutsun koera lahkelt, ta tuleb saba liputades, annan talle vorsti, ta

võtab selle tänuliku meelega, sööb kohe ja vaatab siis sõbralikult mulle otsa ja liputab rõõmsalt saba. Neid meetodeid saab kasutada ka inimeste juures ja ka kinnisvarade tagasiandmisel. Üks teine muinasjutt räägib, et päike ja tuul vedasid kihla, kumb suudab rändaja seljast palitu ära kiskuda. Tuul puhus valjult, rändaja pani kõik palitunööbid kinni ja hoidis kätega palitut kinni, tuul ei saanud temast jagu. Siis hakkas päike soojalt paistma ja rändaja võttis ise palitu seljast käevarrele ja isegi kübara peast päikese käes. Poliitikas on sellest palju õppida - liiga hilja, pärast arusaamatut keeldumist, tagastatud varandused ei rõõmusta kedagi, püsima jääb vaid pahameel, et nii kaua keelduti tagasi andmast.

Ma töotan tihti selliste jutukestega, nende üle ei saa keegi vihastada, vast ehk naerda, nad on aga õpetlikud.

Aktuaalse Ajaloo Arhiiv

Üks minu esimesi samme Tallinna jõudes oli asutada Aktuaalse Ajaloo Arhiiv. Oli vaja ju kohe veel värske mälu, tunnistajate ja dokumentidega dokumenteerida kogu venelaste ajajärku tuleviku ajaloolaste jaoks, et mitte ei juhtuks jälle nõnda, nagu Vabadussõja ajaloo kirjutamisega - seda alustati peaaegu 20 aastat hiljem, kus väga suur hulk olulisi isikuid oli juba surnud, paljudel väga palju ununenud ja nii said õieti koostajad ja neile lähedased kirjutatud ajaloo eriti esiletõstetud.

Käskisin Libel, kes oli ju ajaloolane, otsida kiirelt abilisi selleks tööks ja üks esimesi abilisi oli välisministeeriumi ametnik Päril, kes venelaste ajal ise metsavennana oli haavata saanud. Tema koostas koguteose «Kannatuste aasta» eeskirjaga, et iga peatüki pidi läbi töötama komisjon, mille üks liige koostas teksti ja teised seda kontrollisid, täiendasid, soetasid lisainformatsiooni, nii et iga peatükk sedavõrd tugeva ja põhjaliku kontrolli alt läbi käis, et temas vigu ega ühekülgisust olla ei võinud. Iga kõite käsikirja lugesin enne trükki läbi ja märkisin, kus minu arvates veel lisamaterjali vaja oleks. «Kannatuste aasta» I ja II ilmusid, III käsikiri oli ka juba valmis kuid sõjaolukorra tõttu seda enam trükkida ei saanud. Hr. Pärli töö oli väga põhjalik ja hea. Imelik oli vaid asjaolu, et seda põhjaliku kontrolliga koostatud ja täpset materjali esitati Nürnbergi kohtule tõendusmaterjalina kellegi poolt. Üks advokaate pöördus veel EO direktorite poole palvega, et need omalt poolt ka kinnitaksid selle materjali dokumentaalsust, et seda siis kohtule esitada. Härra Angelus oli sellele advokaadile kirjalikult vastanud, et sel materjalil pole mingit väärtust, see olevat vaid EO propaganda väljaanne. Advokaat näitas mulle seda kirja ja küsis, kas on sel teatel alust, sest nii ei saa tema seda kohtule mitte esitada. Mul oli teada, et härra Angelus pärast sõja lõppu ei pannud enam nii palju väärtust kinnitusele, et tema on Rosenbergi koolivend ja sõber, mida ta meie lehti ikka rõhutada lasi, mul oli ka teada, et tema vist hiljem osutus äkki vastupanuvõitlejaks ja diipiiks, sellist sammu ma tema poolt küll poleks oodanud, oli ju tema ise ka üks selle

teose väljaandjaid, sest see oli ju EO ametlik väljaanne.

Peale Pärli ei leidunud aga Aktuaalse Ajaloo Arhiivi jaoks aktiivseid kaastöölisi. Ma tegin ülesandeks, mitte vaid piirduda ülalmärgitud eesmärgiga, vaid pöörduda kõigi oluliste isikute poole, kelle isiklikud mälestused oleksid meie ajalookirjeldusele vajalikud või väärtusega ning paluda neid kirjutada oma mälestusi ja abistada neid, andes neile sekretärid kirjutusmasinaga dikteerimiseks, nõutada neilt ajalookirjeldusele huvitavaid kirje, fotosid, töid jne.

Libe ütles, et tema ajalehtede ja kirjastuste kõrval ei saa enam aega ega tähelepanu pühendada Aktuaalse Ajaloo Arhiivile ja palus mind määrata sellele asutusele mõnd noort teadlast ning soovitas omalt poolt dr. Ilmar Arensi. Ma hoiatasin teda, et mulle jälle uut Perandit ei soovita, ta kinnitas, et Arens on tõsine ajaloolane. Ma määrasin ka selle mehe Aktuaalse Ajaloo Arhiivi juhatajaks oma käskkirjaga ja palka maksis talle Eesti Omavalitsus. Kahjuks osutus ka see valik ekslikuks, ma polnud rahul tema töö tulemustega ja kuni see selgus, oli juba liiga hilja uut juhti otsida. Nõnda jäi Aktuaalse Ajaloo Arhiivi ainsaks teeneks «Kannatuste aasta» väljaandmine.

Dr. Asu

Halvemaid mälestusi on minul dr. Asu ja mulle on jäänud arusaamatuks, miks arstid teda valisid arstide koja esimeheks. Ka varemalt meie erihaiglas Narva maanteel.

Teisal märkisin juba, et meie kodumaale 1944. aastal kõige kriitilisemal silmapilgul kui punased olid Narva rindel läbi murdmas, ei hoolitsenud tema sugugi selle eest, et meie esimestest mobiliseeritutest moodustatud rügemendile, kes oli just sõiduvalmis rindele, ei hoolitsenud sugugi arstiabi eest. Alles siis kui ähvardasin teda lasta kohe Sõjaerikohtu alla anda mahalaskmise otsuse tegemiseks, siis oli veerand tunni jooksul kohal rida arste ja ka vajalikku arstlikku materjali ja sidemeid kuid puudus dr. Asu ise.

Eesti Omavalitsuse tegevuse alguses tuli minu juurde Tõnismäele dr. Asu, keda ma vaid nime järele tundsin kuid isiklikult kokku puutunud polnud, ja nõudis minult tema määramist tervishoiu direktoriks või vähemalt direktori abiks. Tema ütles mulle, et tema tunneb hästi Saksa riigi tervishoiu kõrgeimat juhti Contit ja kui mina teda ametisse ei määra, siis teatab tema sellest kohe Contile ja eks ma siis näe, kas ma veel ametisse edasi jään. Ma vastasin talle, et selliste väljapressimise meetoditega tema ei saavuta minult midagi ja palusin teda minu ruumist lahkuda enne kui ma peaks teda välja visata laskma.

Ma olin jälle reisil Berliini, minu tavaliseks asetäitjaks oli Angelus, kuna tema rutiini kõige paremini tundis, kuni lõpupoole määrasin enda asetäitjaks Öpikut. Kui tulin reisilt tagasi, pidin kogema, et vahepeal oli Angelus Asu nimetanud sisedirektori abiks tervishoiu alal. Kuna Angelus oli minu asetäitja, siis oli temal selleks õigus ja tema otsust enam muuta ei saanud. Teadmatuks jäi

mulle, kas tema ka Angelust ähvardamas käis, või nad koos viina võtsid.

Ajal, mil Asu oli Narva maantee erihaigla juhatajaks korraldas tema seal koos ühe või mitme arstiga arstimisi röntgeni kiirtega. Ma tundsin seda ala, üks minu sõber, dr. Findeisen Greifenhageni haiglas, oli minu õpingute ajal Viinis sel alal kuulsaima eriteadlase, prof. Holzknechti, juures röntgenikiirte ravi õppimas. Ta jutustas mulle kui ohtlik see on haigele ja kui palju peab selleks õppima, et mitte vigu teha. Asu ja tema kolleegid ei käinud minu teada välismaal eriteadlaste juures õppimas, sest õppeaeg oli kaks aastat. Nad alustasid lihtsalt teoreetiliste teadmistega röntgeni kiirteravi. Asjatundmatusest said mitmed liiga tugevatest kiirtest põletatud ja kehaliselt vigastatud, osa isegi nõnda, et muutusid töövõimetuks ja põdesid ikka veel tervisrikete all. Need vigastatud ja kahjustatud isikud alustasid dr. Asu ja kaaslaste vastu kohtuprotsessi ja nõudsid kahjutasu, mis oleks tähendanud väga suuri summasid.

Kasutades ära ekspertide seisukohavõtte kohtus ja edasikaebamisvõimalusi venisid need protsessid ja ka EO ajal alustasid mitmed kahjustatud uuesti kohtulikku nõudmist Asu vastu. Dr. Asu käis minu juures ja nõudis minult, et mina teeks kohtule korralduse nende protsesside pidamise keelustamiseks: EO abidirektorit ei võivat ju sundida esinema protsessil kaebealusena! Ma ütlesin Asule, et tema on suures eksituses, abidirektorid ei seisa mitte väljaspool seadusi - peaks tema keelduma kohtuotsusele järgnemast või kohtu asja lõpetama sundida tahtma, siis näen selles küllaldast põhjust tema ametist tagandamiseks ja teen prokurörile ülesandeks alustada tema vastu juurdlust. Maksvate seaduste järele on minul kui kohtudirektoril, kindralprokuröri õigused. Tõusin püsti ja Asu läks tulivihaselt minema.

Teine «Landeswehri sõda»

1943. aasta novembris täitus 25 aastat Vabadussõja algusest. Tegin ülesandeks seda tähtpäeva avalikult tähistada.

Telefon helises, rääkis kindralinspektor Soodla: «Kas Sa oled juba kutse saanud Landeswehri aastapäevale? Meie pole nähtavasti ainukesed, kes juubelit pidada tahavad!»

Vastasin, et pole mingit kutset saanud, mis juubel see siis võib olla.

«Praegu käis siin üks vanahärra, tõi mulle kutse ja ütles, et dr. Mäe on ka palutud osa võtma. Ma loen ette: «Teid palutakse lahkesti võtta osa 27. novembri õhtul Mustpeade klubis peetavast 25. aastapäeva koosviibimisest. Allkiri: Traditionsverband der baltischen Landeswehr und des Baltenregimentes.» Küll on kena, Võnnu all peksin Landeswehri mehi ja nüüd kutsutakse aukülaliseks. Mina sinna küll ei lähe!»

Mina vastasin, et ma pole veel kutset saanud kuid samuti ei lähe. Tahan hoopis takistada selle aastapäeva pidamist, sest Landeswehril pole Eestist midagi otsida.

Asjal oli aga üks raskus. Ka Soodla ütles, et ta meelsamini võtaks osa

Balti pataljoni aastapäevast, sest see oli lojaalne eesti väeosa Vabadussõjas kuid ainult siis kui seda peetakse eraldi Landeswehrist. Asja lahendus jäi minu peale, kuna ma pole sõjaväelane ja saan vabamalt talitada.

Varsti teatas leitnant Koha, et üks vanahärra, kelle nimi on ununenud, soovib jutule, et anda edasi kutset. Ma lasin leitnant Koha küsida, kellelt see kutse on. Kutse olevat Traditionsverbandilt, vanahärra palus teatada, kas nad võivad arvestada minu tulekuga.

Lasin nüüd leitnant Kohal teatada sellele herrale järgmist: mina võtan meeeldi osa Balti pataljoni aastapäevast, sest see oli vapper väeosa Vabadussõjas kuid ma ei saa seda teha 27. novembril, sel puhul tunnistaksin ju selle väeosa vanemaks kui oli meie Vabadussõda. (Võibolla, et ma selles eksisin kuid olin tollal liiga ärritatud). Mis puhtub Landeswehri, siis on minu silmis lubamatu, et see väeosa tahab Eesti pinnal pühitseda oma aastapäeva, sest see väeosa pole kunagi varem Eesti pinnal viibinud ja temal on Eestiga vaid sedavõrd tegemist, et vaenlasena võitles meie vägede vastu Võnnu lahingus ning sai meilt lüüa. Selle aastapäeva pühitsemise kavatsuse pärast ma esinen protestiga Saksa tsiviilvalitsuse ees. Mis mulle aga on täiesti arusaamatu, see on, et Balti pataljon tahab pühitseda aastapäeva ühiselt Landeswehri, kes oli meie vaenlane Vabadussõjas. See oli tingitud vaid meie valitsuse viisakusest, et Balti pataljoni ei määratud Võnnu lahingusse sõdima oma rahvuskaaslaste vastu.

Leitnant Koha ütles kõik täpselt edasi ning vanahärra olevat päris ära kohkunud, pani kutse jälle tasku ning palus mitu korda vabandust. Sellega algas «Teine Landeswehri sõda».

Oli juba pealelõuna. Helistasin Litzmannile ja selgitasin temale kuivõrd suure skandaali tekitaks meie avalikkuses Landeswehri aastapäeva pühitsemine Tallinnas.

Olime Litzmanniga juba kord varem rääkinud Landeswehri üle. Võidupüha puhul 1942. aastal oli Litzmannil külas Jelgava (Miitavi) piirkonnakomissar von Medem, kes oli Landeswehri kahurväe ohvitser. Kui Landeswehr marssis Riiast edasi põhja poole, siis keeldus von Medem kaasa minemast ning pöördus Saksamaale tagasi. Oma lahkumisteates ütles ta, et oli astunud Landeswehri kommunistide vastu võitlemiseks kuid nüüd, kus Landeswehr marsib «in Richtung Güter», ei soovi tema võidelda kaasa mõisate tagasivõtmiseks. Litzmann pidas von Medemist lugu ja sai nii päris õige pildi Landeswehrist.

Litzmann ütles, et temal on väga kiire, kuna sõidab hommikul Berliini. Õhtul on tema teatris ning palus mul tulla «Estoniasse», et seal suusõnal rääkida.

Teatris selgitasin Litzmannile kogu seda Landeswehri aastapäeva pühitsemise mõtte häbematust ning esitasin selle vastu kogu Eesti Omavalitsuse protesti. Litzmann sai asjast aru, vihastas, tõusis üles ja läks presidendi looži, kus viibisid peaosakondade juhatajad Aster ja Mentzel ning piirkonnakomissar Walter. Walter oli baltisakslane.

Litzmann tegi Asterile ülesandeks teatada Traditionsverbandile, et tema ei

luba nende aastapäeva pühitseda Tallinnas. Walter ütles vahele, et see polevat võimalik, kuna rinde ülemjuhataja marssal von Kuchler olevat oma tulekust juba teatanud. Litzmann ärritus ning sedavõrd valju häälega, et see saalis tähelepanu äratas, käskis Asteril teatada von Kuchlerile, et koosviibimine ei toimu ja tegi teda vastutavaks selle läbiviimise eest.

Mina rõõmustasin, et asi nii lihtsalt lahenes ja läksin koju.

Järgmisel päeval lõuna paiku külastas mind minu korteris piirkonnakomissar Walter. Ta käitus väga ametlikult ja minu küsimusele, mis tal asja oli, ajas ta end sirgu ja ütles: «Teie nõudel keelas eile kindralkomissar ära Traditionsverbandi koosviibimise. Teie pole kindlasti teadlik, mida sellega tegite. Traditionsverband on üks osa saksa vabakorpuste liidust, mille liikmeks on enamik kõrgemaid parteijuhte ja sõjaväelasi. Teie nõue haavab vabakorpuste liitu ja see end haavata ei lase, ta viib asja Hitlerini ja teil läheb halvasti (ziehen des Kürzeren). Praegu on olukord nõnda, et Litzmanni keeld püsib vaid teie nõude pärast kui võtate oma keeldumise tagasi, siis langeb ka ära Litzmanni keeld. Ma teen teile teatavaks, et koosviibimisest osavõttu on juba teatanud marssal von Kuchler. Nüüd on liiga hilja kutsuile teatada, et koosviibimine ei leia aset. Marssal pahandaks väga ja esitaks teie vastu kaebuse Keitelile. Kogu lahendus oleneb nüüd teist ja ma tuln teile ütleva, et kui teie äärmuseni lähete, siis teeme ka meie seda ja viime asja Hitlerini. Mina olen Traditionsverbandi poolt volitatud teile teatama järgmist: teie ja kindralinspektor Soodla *ilmute* meie koosviibimisele ja võtate tervituseks sõna. Sel puhul ilmuvad ka kutsutud saksa külalised teie juubelile järgmisel päeval. Kui te keeldute tulemast ja jääte oma nõudmise juurde, siis ei ilmu teie juubelile ükski sakslane. Meie teatame sündmusest von Kuchlerile ja Bormannile ja nõuame selle ettekandmist Hitlerile. Et teid ametist tagandatakse, on vaid kõige väiksem neist tulemustest, mida teil üle elada tuleb. Nüüd on teil valida. Võtke telefonitoru ja teatage Asterile, et võtate oma keeldumise tagasi, Aster on sel puhul volitatud lubama koosviibimist ning kõik laheneb hästi.»

Ma tõusin üles ja vastasin: «Härra oberführer Walter, ma olen inimene, kellelt heaga võib palju saavutada, ähvardusega ei saavuta minult midagi. See on esimest korda, kus üks saksa võimu esindaja minult tahab otsust välja pressida. Mul on sellest väga kahju. Rohkem ei ole minul midagi ütelda, ma tean, mis mul nüüd teha tuleb.»

Kummardasin Walteri poole, läksin ukse juurde, tegin selle lahti ja astusin sammu kõrvale. Walter läks näost tulipunaseks, kummardas ja läks sõnalausumata, sirgelt nagu oleks kepi alla neelanud.

Kirjutasin nüüd mitme ärakirjaga teate kindralkomissarile Walteriga toimunud jutuajamise üle, protestisin sarnase ähvarduse ja väljapressimise vastu ning teatasin, et sarnases olukorras mina enam ei saa püsida ametis ja olen sunnitud oma lahkumise põhjusi tegema avalikult teatavaks. Saatsin kirja käskjalaga Kadriorgu Asteri kätte ning ärakirja Saksa julgeolekupolitsei ülemale Baatzile.

Vähe aega hiljem helistas mulle kindralkomissari poliitika osakonna juhataja ja Tallinna saksa ajalehe toimetaja Petersen, kes naljatoonil soovitas vahendada minu ja Walteri vahel, miks mina sarnast tüli tekitan, mis väga halvaks võib kujuneda. Soovitas mul järele anda, keegi ei saavat ju teada koosviibimisest, kellele see siis halba teeb, et mõnikümmend vanahärrat napsu võtavad jne. Kui vastasin, et selles küsimuses mina järele ei anna ja lahkun ametist, siis pahandas ta ja sellest ajast peale jäi meie vahekord temaga jahedaks. Mul oli sellest kahju, sest Petersen oli väga mõistlik ja meile väga palju kasu toonud. Kuid siin oli põhimõttega tegemist, milles mina järele anda ei saanud.

Veidi hiljem sõitis minu juurde Aster. Ta ütles, et on nõutanud õhtuks Litzmanni Berliinis telefoni juurde, palus mind enne seda kõnelust mitte mingeid samme astuda ega ka avalikkusele midagi teatada. Tema olevat vahepeal toiminud Litzmanni käsu kohaselt, teatas von Kuchlerile, et koosviibimine aset ei leia ning teatas keelust ka Traditionsverbandi juhatusel. Minu kirjast teatab tema Litzmannile õhtul.

Vaevalt oli Aster läinud kui minu korterisse tuli Baatz. Baatz tahtis eraviisiliselt rääkida, enne kui astub ametlikke samme. Ta küsis, kas mina olen nõus võtma oma ametist lahkumise teate ja protesti Walteri vastu tagasi kui Walter tuleb end vabandama. Kui Walter ei ole nõus vabandama, siis peab tema Walteri vastu võtma ette samme väljapressimise pärast, sest tema ei võivat lubada arendada sellist poliitilist skandaali.

Mõne tunni pärast helistas Baatz, et Walter on tema juures, Walter soovivat vabandada ning kahetsevat väga vahejuhtumit. Baatz olevat helistanud Asterile, kes ootab kõnet Litzmanniga ning tulevad siis koos minu juurde.

Oli vist pool kümme õhtul kui tulid Aster, Baatz ja Walter. Walter pöördus minu poole, palus andestada temale lõunaaegset käitumist. Tema ei olevat tegutsenud Traditionsverbandi volitusel, vaid omal algatusel ja kahetseb, et põhjustas sarnase vahejuhtumi. Ta palub vabandust oma sõnade pärast ning palub mind võtta tagasi minu protesti ja ametist lahkumise teate, kuna need olevat põhjustatud tema käitumisest. Aster ja Baatz palusid rahulduda Walteri vabandusega. Aster ütles, et on asjakäiku kandnud ette Litzmannile, see olevat väga vihastanud Walteri teguviisi üle, paluvad mind mitte teha järeldusi, tema ise õiendavat Walteriga asju tagasi tulles.

Mina ei tahtnud ka vibu liiga pingule tõmmata, sest meie autonoomia küsimus oli ikka veel käigus, asjatu skandaal Berliinis oleks meile vaid kahjulik. Ma rahuldusin Walteri vabandusega tingimusel, et Landeswehri aastapäev jääb pidamata ja andsin talle jälle kätt. Nii lõppes seks korraks «Landeswehri sõda». Litzmann tegi tagasi tulles veel kord Walterile peapesu ja minule saatis vabanduskirja.

Mõni aeg hiljem kutsuti aga Litzmann äkki Berliini Rosenbergi juurde. Tagasi tulles helistas mulle Litzmanni adjutant leitnant Madsen ja palus salaja minu jutule, et keegi teda ei näeks ega tema käigust teada ei saaks. Mõnikümmend minutit hiljem oli ta minu korteris, näitas üht minu kirja

Litzmannile, mis kandis pealkirja «isiklik, salajane», küsis, kas mina seda kirja veel mäletan. Mäletasin. Siis küsis, kas on võimalik, et minu kantseleist keegi selle kirja ära kirja võis saada. Ütlesin, et sarnase salajase kirjavahetuse materjalid seisavad teraskapis ja mina ei pea võimalikuks, et seda keegi võõras võis saada.

Madsen seletas siis, et selle kirja ära kiri olevat olnud Rosenbergi käes Litzmanni peale esitatud kaebuse lisana ja olukord olevat Litzmannile praegu väga tõsine. Ta tulnud vaid selleks tagasi, et selgitada, millist allikat kaudu see kiri võis Rosenbergi kätte pääseda. Landeswehri ringkonnad on esitanud süüdistuse, et Litzmann olevat sedavõrd minu mõju all, et ta enam ei ole võimeline esindama Saksa riigi huvisid. Et mitte anda lisamaterjali sellele süüdistusele, tuli tema asemel minu juurde Madsen ja sedagi salaja. Madsen arvas, et siis kirja ära kiri on välja antud Litzmanni kantseleist. Sellele kirjale pääsevat ligi vaid Litzmanni adjutant-sekretär von Holst, kes olevat baltisakslane, võib olla võimalik, et need ringkonnad tema kaudu soetasid ära kirja.

Litzmann laskis von Holsti ametist lahti ning sõitis Berliini tagasi. Litzmanni süüdistati kaebuses vaenulikkuses baltisakslaste vastu, kes aga olevat lojaalsed Saksa riigi kodanikud. See vaenulikkus olevat tingitud minu mõjutusest. Kaebus läks kuni Hitlerini ja vaid Litzmanni sõprus Himmleriga ning tema isa mälestus päästsid teda ja mind seks korraks. Litzmann jäi ametsisse edasi. Tema arvates olid selle kaebuse algatajad Tallinnas Walter ja peaosakonna juhataja Mentzel ning ta nõudis Rosenbergit nende ära kutsumist Tallinnast. See täidetigi kuid sel teel, et riigikomissar Lohse neid Riiga ülendas.

Lahkumispäeval ilmus piirkonnakomissar Walter minu juurde lahkumisvisiidile. Mina imestasin selle üle ja jäin keset tuba seisma. Walter astus minu juurde, ulatas käe ja ütles: «Teie võite mulle kätt anda lahkumiseks. Mina võitlesin oma põhimõtete eest teie vastu kõigi oma võimete kohaselt. Teie võitlesite oma põhimõtete eest minu vastu samuti kõigi oma võimete ga. Olime ausad vastased. Mina kaotas, see ei takista mul aga teist lugu pidamast. Ma tahaks loota, et ka teie minust lugu pidada võite ja mulle kätt annate lahkumisel.»

Need olid aumehelikud sõnad, nad meeldisid mulle ja ma ulatasin Walterile käe ja mul on lugupidamist tema vastu ka nüüd veel. Sellega lõppes see episood.

Teine vandeselts

Sandbergeri abiliseks Tartus oli von Seefeld, Riia sakslane. Väga intelligentne mees, üks baltisakslaste eestvõitlejaid, väga julge, osav ja brutaalne. Eesti julgeolekupolitsei ülem Enok ütles mulle, et see mees on ehtne tšekist. Seltskonnas oli ta väga vaba, heade kommetega, intelligentne jutupartner. Et temas sadismi oli, näitas see, et ta kaht Tartu maavalitsuse liiget

lasi avalikult üles puua kuigi sellist kommet sakslastel polnud. Ametlikult võis tema surmaotsuseid vaid mahalaskmisega täide viia lasta, ta tahtis nähtavasti demonstreerida oma võimu. Kuivõrd mäletan, olid need kaks tagaotsitavatele kommunistidele, vist oma sõpradele, varjualust enda juures andnud. Ta olevat isegi poodutele vastavad sedelid rinnale kinnitada lasknud.

Ma ei tea tema tavalisest tegevusest, minuni jõudis ikka vaid erakordseid asju. Nii oli temal kord nähtavasti mõte provokatsioonidega luua umbusaldust Eesti Omavalitsuse vastu, et Berliinis tekiks võimalus luua meeleolu selle kõrvaldamiseks ja asendamiseks baltisakslastega. Nii organiseeris ta nn. Viljandi püssimeeste provokatsiooni. Meie julgeolekupolitsei juht ja ametnikud käisid minule ette kandmas, et on rida mehi vahistatud, nende juurest leitud relvi ja neid süüdistati, et on tahtnud teostada ülestõusu sakslaste vastu. Mehed on meie meelele jutustanud, et näiteks ühe talumehe juurde tuli keegi ja jättis sinna ühe paki ja palus seda alal hoida, ta tuleb seda mõne päeva pärast ära toona. Mees ei tulnud, tuli aga saksa julgeolekupolitsei, «leidis» selle paki, tegi lahti. Sees olid relvad, mees võeti kohe kinni ja «asitõendid» võeti kaasa. Nii oli terve rida teisi, kes samuti midagi ei teadnud kuid leiti ja leidis pealekaebavaid tunnistajaid, mehi võeti eht tšekaa viisil ülekuulamisele, piinati, peksti, et tunnistaks seda ja seda. Protokoll kirjutati valmis ja pidid alla kirjutama. Meie mehed palusid mind astuda vahele. Nähtavasti pettis von Seefeld ka Sandbergerit ja viis eksiteele. Minul oli väga raske astuda samme Sandbergeri vastu, seletasin Litzmannile asja sisu ja seda, et kõik minu arusaamist mööda Tartust Seefeldi provokatsioon ja Sandberger vaid heas usus, lähemat isegi ei tea.

Litzmann tegi asja diplomaatiliselt: kutsus Sandbergeri enda juurde ja küsis, et rahva hulgas on kaebusi Viljandi meeste piinamisest kuidas sellega on. Sandberger seletas, et temale on Seefeld ette kandnud, et on tegemist mässukatsega ja hulk relvi leitud (ma ei tea, kas Seefeld tundis Eenpalu ja Tuulset, kes korraldasid provokatsiooni EVL-i vastu). Litzmann küsis, kes seal siis peamehed on ja Sandberger, pahaaimamatult nimetas Seefeldi nimetatud nime. Litzmann teadis minult seda nime ja ka seda, et sel mehel isegi nägu on puruks pekstud. Litzmann palus endale seda meest esitada, et temalt ise kuulata. Sandberger lubas kuid siis oma ametis tagasi, kuulis ta, et seda meest mitte ette näidata ei saa, ta näeb hirmus välja. Sandbergeril oli väga piinlik, pidi seda Litzmannile ütleva ja võttis siis oma ametnikud käsile. Litzmann aga teatas Sandbergerile, et tema tegi oma juures asuva saksa kohtu prokuröri ülesandeks juurdlus enda kätte võtta, kuna see on mässukatse, siis määrab selle juurdluse ja kohtumõistmise saksa kohtu kätte. Teatavasti see nõnda ka teostus ja mehed said õigust. Sandberger ei teadnud, et see asi läks minust välja, meie julgeolekupolitseinikud olid Seefeldi meetodist ja juurdlusviisist nii masendatud, et ma ei võinud seda asja Seefeldi võimusesse jätta.

Nüüd järgnes aga Seefeldi kättemaks, tema levitas Riias ja Berliinis intriigidena kuuldusi, et selle taga seisab Eesti Omavalitsus, selle juhtiv ametkond koosneb vaid Saksavaenulikest isikutest, nemad ajavad vaid

omariiklust taga ja õigem on, mida varem seda parem, valitsemiskorda Eestis muuta, nagu see mujal on. Seefeld esitas Sandbergerile ja ka Võru kindralile nimestikke, millised isikud on saksavaenulikud ja tuleks haldusest kõrvaldada. Sandberger esitas need minule ja samaaegselt pöördus Võru kindral minu poole küsimusega, mida neist süüdistustest arvata, tema ei soovi, et politsei tema valdkonda hakkab end vahele segama ja kui mina samal arvamusel olen, siis astub tema nende meeste eest välja - isikute nimed olid ju just nõnda valitud, et kõiki parimaid mehi tuleks kõrvaldada. Leppisin kindraliga kokku, et mina loomulikult seisan nende eest kuid kuna nad alluvad ka temale, siis palun teda samuti nende eest seista. Mina saan vaid öelda, et minule alluvas ametis neid milleski süüdistada ei saa kuid poliitilises küsimuses on aga kindralkomissaril õigus minult julgeolekupolitsei nõudel nõutada, et mina neid kas vallandan või määran teistele ametikohtadele. Kindral lubas siis omalt poolt teatada, et need on «unabkämlich» ja kaitseb neid. Nii jäid need nimekirjad, mis kindrali kätte olid antud, tagajärjeta.

Mina sain aga mitu nimestikku ja ka veel täiendavaid nimestikke, kellede kõrvaldamist Sandberger minult nõutas. Selleks oli tal õigus, ning kokkuleppel Wendtiga oleksin mina neid pidanud rakendama majandusalal, kus nad poliitiliselt tegevad ei ole. Mina otsustasin asuda vasturünnakule ja viia kogu see intriig avalikkuse ette ja niitelda. üllatusrünnakuna lasksin samal päeval kui nimekirja sain, ringhäälingus teatada, et need ja need mehed, nende hulgas oli ka Leesment Tartust, vallandatakse koheselt teenistusest ega lisanud mingit lähemat seletust juurde. Muidugi äratas see suurt tähelepanu kogu riigis, kuna julgeolekupolitsei tahtis kõiki neid vallandamisi toimetada kantseleilikult, ilma avalikkuse tähelepanuta. Rahva hulgas lõi muidugi arutlus sellise erakordse akti ja selle tagapõhja üle suuri laineid ja minu siht oli saavutatud. Uusi selliseid vallandamisi saksa võim enda kahjustamisena ei soovinud ning nimekirjad, järgmises nimekirjas polnud enam Tartu mehi, vaid see algas Harju maavanema Männikuga, polnud enam pakilised. Mina neid kirjavahetuste hulka ei pannud, vaid hoidsin oma taskus. Kahel korral tükk aega hiljem tuli veel Sandbergeri kantseleist järelepärimine, mis nende nimekirjadega on toimunud, mina ei vastanud kummalgi korral ja nii surid need välja, mille üle nii Sandberger kui ka mina rõõmustasime. Sandberger oli ju samuti veendunud, et meie juhtkonnas kusagil «vastaseid» ega «ebakindlaid» polnud, aga ta pidi vormi täitma.

Ühel kokkusaamisel Himmleriga suutsin teda veenda selles, et meie rahvas on, nagu ta teab, väga lojaalne Saksa riigile, segajateks on aga baltisakslased igasugustes ametites, eriti tema valdkonnas, politseis ja julgeolekupolitseis ja palusin neid Eestist tagasi kutsuda ja paigutada mujale, kus nad oma võimetega on Saksamaale kasulikud, siin räägivad nende võimetele kaasa aga ka nende endi poliitilised sihid ja see kahjustab meie vahekorda. Himmler lubas, ja üsna lühikese aja järel tõmmati kõik baltisakslasist ametnikud Saksa julgeolekupolitseist tagasi, osalt Riiga ja mujale, Eestisse ei jäänud ühtegi. Sandberger oli väga võõrastatud selle aktsiooni üle ja küsis ka minult, mis võiks

selle taga peituda. Ta kahtlustas südames nähtavasti mind ja see oleks meie vahekorda väga rikkunud kuid mõni nädal hiljem sai Sandberger ülendust ja iseseisva kõrgema komando mujal ja ta lahkus Eestist ja meie isiklik vahekord jäi ka edaspidi sõbralikuks ja usalduslikuks. Ma arvan, et Himmler määras selle ülenduse Sandbergerile tunnustuse avaldamiseks, sest baltisakslaste äraikutsumine tema ametkonnast võis temale ebamugavaks kõneaineks muutuda.

Minu eesmärk oli sellise üldise korraldusega saada lahti von Seefeldist kuid minu lootus oli asjatu. Lühikese aja pärast ilmus Seefeld jälle Tallinna ja külastas ka mind ja ütles, et tema on nüüd tegev vastuluures! Õnneks ei jäänud Tallinn ega Eesti temale tegevusväljaks, vaid nähtavasti Soome. Sandbergeri järglaseks tuli Baatz, mees, kellega ma küll hästi läbi sain, kel nähtavasti selleks ka käsk antud oli kuid ta oli elukutselt puhtakujuline gestaapomees ja formalist, temal puudus see diplomaatiline oskus, mida väga suurel määral omas Sandberger. Tema ajal tekkis tema teenistusse jälle üks baltisakslane, dr. Sturm. See mees oli meie idapiiri taga teenistuses, mis samuti allus Sandbergerile, Eestis oli saksa julgeolekupolitsei, idapool meist oli aga Sandbergeri «Einsatzkomando», mille teenistuses oli Sturm. Himmleri korraldus baltisakslaste osas ei hõlmanud Einsatzkomandot ja nõnda siis rinde lähenedes meie piirile likvideerus ka Einsatzkomando ning ametnikud tulid saksa julgeolekupolitseisse, nende hulgas dr. Sturm. Tema oli kõigest teadlik ja mitmel korral oli valjusti öelnud, et paksule Mäele ma nüüd näitan! Ta ei saanud aga midagi enam näidata. Moosburgi laagris nägin teda jälle ja ka meie politseiametnikud, kes samuti laagris olid, juhtisid minu tähelepanu kohe sellele mehele. Ta oli oma nime ja tegevuse julgeolekupolitseis ameeriklaste ees nähtavasti maha salanud ja meie otsustasime end mitte agendiks alandada ja jätta teda puutumata. Mehed aga teretasid teda, nii et ta oli teadlik, et meie teda ära tundsimine ja nägi, et meie teda üles ei andnud.

Haridus

Kord 1941. aasta juunis kutsus mind üks härra, kes oli ettenähtud ühele juhtivale kohale tulevases Saksa administratsioonis ning kes teadis, et saan olema juhtiv Eesti küsimustes, Berliinis «Brachardti» juurde õhtusöögile. Temaga kaasas oli veel üks teine mundris mees, keda ma ei tundnud ja kelle nime olen unustanud. Neil oli nähtavasti kava mind võita enda poole ja lootsid minu kaasabile.

Nad jutustasid mulle naiivselt ära kõik tulevased kavad, eriti hariduse alal. Kava nägi ette, et sõja puhul moodustatakse Balti riikides Riigikomissariaat halduskeskusega Riias. Balti maadele asutatakse vaid üks ülikool, Riias. Tartu Ülikool jääb seisma. Kohalikele elanikele, s.o. eestlastele, lätlastele, leedulastele, võimaldatakse vaid alg- ja kutsekooli haridust: keskkooli haridust lubatakse vaid neile, «die eindeutschungsfähig sind» ning ülikooli pääseksid vaid vähesed «auf die wirklich Verlass ist». Kohalikud rahvad oleksid

teenistujad, valitsevaks kihiks oleks sakslased ja need, keda kõrgema haridusega saksa rahvusse on vastu võetud jne.

Kogu meie jutuajaminine oli «geheime Reichssache» ja selle alusel ei saanud mina midagi ette võtta - oli aga hea, et sain väga üksikasjaliku informatsiooni sellest, mida baltisakslased kavatsesid teostada ja see ajas minu harja punaseks. Muidugi teadsin mina ka teistest aladest, millised kavad olid meie armsa tallinlase Rosenbergi staabis välja töötatud. Ma tegin muidugi arusaava näo ette ja kütsin oma jutukaaslaste tarkust ja kaugelenägelikkust ja nemad omalt poolt kohtlesid mind kui «oma inimest». Ma teadsin nüüd, millega mul tuleb võidelda ja sellepärast võtsin ameti enda peale kindlas veendumuses, et ma kõigist neist kavadest jagu saan, sest kõik oleneb ju sellest, kes on targem ja osavam. Momendil ei teadnud aga veel kuidas alustada, sest tegemist oli ju riigisaladusega, mida võõras teada ei võinud.

Minu õnneks tuli septembris Tallinna välisministeeriumist konsul Eckart, keda saatis keele ja olude tundjana endise Rakvere saksa gümnaasiumi direktori poeg Robert von Berg, keda ja kelle isa ma hästi tundsin ja Robby abistas mind väga aktiivselt mu põgenemisel ümberasumisega Saksamaale. Robby külastas mind kohe ja leppisime kokku, et tuleb õhtuks minu juurde, ma soetan sööki ja jooke. Elasin tollal ETA majas asunud TASS-i büroos Tõnismäel. Robby võttis ruttu oma torukese täis ja jutustas siis mulle kõike seda, mida juba ülmärgituna Berliinis kuulsin. Ma tegin näo, nagu kuuleks kõike seda esimest korda, tema püüdis sellepärast mulle kõike väga põhjalikult seletada. Lõpuks väsis ja läks hotelli tagasi.

Minu juures elas tollal ka minu sidemees sakslastega dr. Schindowski, kes ka just Robbyga veel uksel kokku puutus kui koju tuli. Tema oli vahepeal muutunud meile väga sõbralikuks ja ei teadnud kindlasti neist kavadest midagi. Ma tegin vihase näo ja nähtava hämmastusega jutustasin temale, mida mina Saksa kavadest meie rahvaga kuulsin. Ütlesin, et sellistel eeldustel mina enam edasi tegutseda ei saa, panen oma ameti maha ja teen need ennekuulmatud kavad avalikult teatavaks. Tema sai aru, millist poliitilist skandaali see Saksa riigile tähendaks ja kirjutas kohe ettekande saksa julgeolekupolitsei ülemale dr. Sandbergerile ning läks üle tänava sinna, et teda äratada lasta, oli juba üle kesköö. Selgus, et Sandberger ei olnud kohal ja rääkis tema asetäitja Carstensiga. Carstens ehmatas, et sellised riigisaladused on mulle teatavaks saanud ja teadis hinnata selle tulemusi. Ta laskis kohe von Bergi hotellis vahistada ja oma juurde tuua ülekuulamisele riigisaladuste reetmise pärast.

Schindowski tuli minu juurde ja jutustas mulle kuidas asjad SD-s on, Carstens tahaks tingimata ära hoida, et sellest avalik skandaal tekiks ja palub mind võtta tagasi tagasiastumise ähvardus, et kogu see von Bergi jutt oli vaid noormehe purjuspäi fantaasia, mida ma uskuma ei pea, kõik see ei vasta sugugi tõele ja seda kinnitatakse ka mulle Berliinist järgmisel päeval. Schindowski muidugi jutustas mulle kõik ära ja tundis tegelikku tõtt ja leppisime kokku seda juhust surveabinõuna ära kasutada. Robbylt küsiti kuidas tema tohtis

riigisaladust teha teatavaks isikule, kes pole Saksa kodanik ja pole seotud vandega. Robby oli hirmus õnnetu, ta teadis, millist karistust riigisaladuste reetmine tähendas, valas pisaraid. Carstens püüdis asja likvideerida nõnda, et kogu see juhus jääks ka meie vahel saladuseks. Mina kirjutasin alla kirjalikule teatele, et võtan teadmiseks, et minule ettekantud asjaolud - märkimata, millest jutt oli - ei vasta tõele, et mina ei tee neist mingeid järeldusi ning loen end rahuldatuks sellega, et von Berg jalamaid viiakse valve all Saksamaale tagasi. Mina seadsin omapoolseks tingimuseks, et von Bergile midagi kurja ei tehta. Carstens oli samal arvamusel, kuna muidu tuleks kogu see lugu avalikkuse ette ja seda tahame just ära hoida. Leppisime kokku, et SD laseb Saksamaa pinnal von Bergi vabaks, kohustab teda elama Posenis oma vanematekodus, seal õppi-ma ülikoolis ning mitte enam sekkuma poliitikasse ning et mul pole midagi selle vastu, et tema Posenis jääb politsei valve alla.

Robby pidi kirjutama alla, et tema kogu seda vahejuhtumit peab saladuses, tema vabastatakse kohe vahi alt ning tema kohustub jalamaid sõitma tagasi Poseni ja jätkama seal oma ülikooliõpinguid ja ei tohi enam mingeid poliitilisi ülesandeid enda peale võtta. Robby kirjutas alla ja järgmisel päeval sõitis ära. Konsul Eckartile sai öeldud, et Robby on «aus Reichssicherheitsgründen» tagasi saadetud. Sandberger aga teatas Berliini, et arusaamatul kombel on minule teatavaks saanud kogu see kultuuri- ja koolikava ning mina selle vastu protestin ja ähvardan avaliku seletusega ametist lahkuda. SD-1 on läinud korda luua minuga kokkulepe, et mina sellest loobun kuid selle eest peavad idaministeeriumis ettevalmistatud kavad selles osas jalamaid maksvusetuks muutuma ja neid ei tohi enam mingil viisil teatavaks teha. Nii tuli see minu manööver kasuks ka Lätile ja Leedule. Aga ka Robby sai oma tasu: kui poliitilist valvealust ei võetud teda sõjaväeteenistusse ega olnud tal ka teisi sõjaaegseid kohustusi kanda.

Ning sõja lõppedes oli tema poliitiliselt tagakiusatu ja vastupanuvõitleja, teda arvestati eestlasest diipiiks, rändas välja Ameerikasse, kuna tema vanaisa oli inglane, valdas ta hästi inglise keelt ja tegi head karjääri.

Mina ei võinud temale mitte asja sisu ja minu põhjusi, miks teda meie rahva huvides «ohverdasin», seletada. Ma teadsin aga, et see tuleb temale ja minule kasuks ning pärast sõda kirjutasin temale hiilgava tõendi, et ta oli SD poolt vahistatud ja asumisele saadetud. Ma arvan, et tema isa hauast surus minu kätt.

Tahtsin nüüd, enne kui veel üllatusi tekkida võiks, kiirelt koolid käima panna. Tsiviilvalitsuse niiütelda eelväena olid ajakirjanik Petersen ning tulevase kindralkomissari asetäitja von Haldenwang Tallinnas ja muidugi kõigist kavadest teadlikud, olles muidugi veendunud, et mina neist midagi ei tea. Valmistasin kodus ette koolide käimapanemiseks kaks käskkirja, üks eestikeelne, teine saksakeelne tõlge. Ma tundsin oma õpinguaegadest Saksa koolisüsteemi ja koolide nimetusi ja just sellele rajasin oma taktika: koolide nimetused eesti ja saksa keeles olid lahkuminevad, mina tõlkisin seepärast

eestikeelsed nimetused sõnasõnalt saksa keelde. Nende käskkirjadega läksin siis Haldenwangi juurde, kes elas Tartu mnt. 4.

Helistasin temale ette, et tahan temaga rääkida, ei ütelnud vaid, mille üle. Istusime laua taha, ma võtsin taskust mõlemad käskkirjad ja ütlesin, et kavatsen koolid 1. novembril käima panna ja tahaksin temaga kokku leppida oma käskkirja sisus. Nägin kui raske Haldenwangil oli, ta ei tohtinud mulle ju tõtt öelda, ei tohtinud aga ka tegelikult lubada, mis temal keelatud oli. Ma ehitasin kõik suurearvulisele koolidenimedele ja hakkasin temale siis ette lugema: Volksschulen ja Fortbildungsschulen ja Handels-schulen ja Kommerzschulen ja landwirtschaftliche Schulen ja Mittelschulen (Haldenwang ei teadnud, et see nimi, mis Saksamaal tähendab täienduskooli taolist alg- ja keskkooli vahel, meil aga keskkooli, mille nimeks Saksamaal on Oberschule) ja Abendschulen ja Technische Mittelschule ja Revaler Technikum ja humanitaargümnaasiumid - ei, see on veel liiga varajane, lükkame selle küsimuse edasi. Mina olin jalamaid nõus ja kriipsutasin mõlemal tekstil selle nime maha ja jätkasin lugemist, et Universität Dorpat, aga - ei, see on ka veel liiga vara. Ma ei lasknud teda rohkem midagi öelda, vaid kriipsutasin selle ka kohe maha. Edasi Konservatorium ja Kõrgem Kunstikool - ei - kustutasin ka sõnalausumatult kohe maha jne., jne. Ma andsin nüüd käskkirja Haldenwangi kätte ja palusin teda kirjutada alla, et tema on kõigea nõus, väljaarvatud vaid need koolid, millede nimed on tekstist maha kustutatud ja ta kirjutas alla. Ohkas siis sügavalt, et asi hoopis kergemini läks kui ta kattis ja tänas mind.

Järgmise päeva lehes oli minu käskkiri sees, et kõik koolid välja arvatud humanitaargümnaasiumid, ülikool ja kõrgem kunstikool, alustavad tegevust. Tallinna Tehnika Ülikool käis aga tehnikumi mõiste alla. Juba varasel ennelõunal helistas mulle Haldenwang õudsalt ärritatult ja palus mind kohe tulla tema juurde. Ma teadsin, milles asi on, sest vahepeal oli Petersen temale selgeks teinud, et keskkool tähendab gümnaasiumi ja kõik teised kutsekoolid on ju ka «Oberschulen» ja humanitaargümnaasiumid on vaid üks keskkoolide liik, mida arvult vähe on. Seega hakkavad «geheime Reichssache» vastaselt koolid kõik tööle. Ma võtsin eelmise päeva käskkirjad kaasa ja läksin pikkamisi Tartu maanteele Haldenwangi juurde. Tema avas ukse, nägu tulipunane ja hakkas kohe kisama: «Sie haben mich betrogen, Sie haben ja auch alle solche Schulen in Gang gesetzt, die wir gar nicht verabredet hatten, das ist unerhört, ich werde es sofort nach Berlin und an die Sicherheitspolizei melden, wenn Sie ihre Anordnung nicht sofort rückgängig machen». Ma võtsin siis taskust ja ulatasin temale saksakeelse tõlke ja minu eestikeelse originaali ning näitasin temale tema allkirja. Siis võtsin ajalehe taskust ja näitasin temale lehe teksti, mis täpselt ühtus minu käskkirjaga. Ma seletasin temale, et mina teda mitte millegagi pole petnud, vaid iga tema vastuseisu kohe ilma vasturääkimata aktsepteerinud ja vastava koolitüübi käskkirjast maha kustutanud. Seletasin talle, et kõikide koolide nimed täpselt sellised on, et mina neid sõnasõnalt täpselt saksa keelde tõlkisin, seda võib tema Petersenilt järele küsida. Ega mina seda ei teadnud, et

Saksamaal koolitüüpide nimed teistsugused on, mina loetlesin vaid meie koolide nimesid ning kõigeks selleks on mul ju tema allkirjaga luba.

Kui tema aga soovib, siis avaldan homme lehtedes teadaande, et peale alg- ja täienduskoolide teised koolitüübid tegevust ei alusta. Milline skandaal sellest tekib, seda võib ju tema endale ette kujutada. Nüüd vajus Haldenwang kokku, lõi käega (tal oli vaid üks käsi) ja ütles: «Ich muss schauen, wie ich dies jetzt ausbade, auf die Humanitargymnasien kommt es jetzt auch nicht mehr an, Sie können auch diese eröffnen, nur die Universität müssen wir verschieben.» Mina täiendasin siis järgmisel päeval lehtedes käskkirja ja panin ka humanitaargümnaasiumid, Kõrgema Kunstikooli ja Tehnika Ülikooli käima, ainult Tartu Ülikooli õppetegevuse alustamine sai lükatud edasi! Nii lihtsal viisil purunes see ilus kavatsus eestlastele vaid alg- ja kutseharidust võimaldada. See «pahandus» läks siis Berliini lisaks Sandbergeri nõudele, et kogu see haridusküsimus tuleb maha salata.

Nüüd jäi vaid veel võitlus Tartu Ülikooli ümber. Oli näha, et see võitlus kujuneb väga raskeks, sest Riia mehed olid tugevad ja Ostlandi ülikool Riias oli neile kindel ja üks nüüd tahtsid mulle kätte maksta muude koolide kava nurjaajamise eest. Ma katsetasin seepärast teistsugust manöövrit. Sõitsin Berliini ja rääkisin oma noorepõlvesõbra dr. Palloniga. Tema oli baltisakslane, Neobaltia mees, nüüd Berliinis suure koguduse pastor, omas väga head nime sakslaste ja baltisakslaste hulgas. Tegin talle ettepaneku tulla Tallinna mõneks ajaks haridusdirektori abiks, ma võin teda otsekohe ametisse nimetada. Tema oli nõus ja tuli. Siis käisin kindral von Rocques'i juures ja seletasin temale, et mitutuhat meie meest sõdib Idapataljonides, nende hulgas hulk üliõpilasi. Saksamaal võimaldatakse rindesõduritele puhkust ülikoolides eksamite tegemiseks ja ka lühikursustest osavõtmiseks. Meie võitlejad on oma vahvuse poolest tuntud ja on õiglane ka neile võimaldada sel viisil omi õpinguid kas jätkata või lõpule viia. Kas tema ei võiks seda rinde ülemjuhataja kaudu läbi viia. Rocques oli kohe nõus ja rindel sõdivatele üliõpilastele sai lubatud ülikoolis sooritada eksameid ja võtta osa lühikursustest. Sellega oli meil õigus ülikoolis kõik teaduskonnad, väljaarvatud usuteaduskond, panna käima vaid selleks otstarbeks. Kõik professorid rakendati õppetegevusse, kus professoreid puudus, said uued ametisse nimetatud ja seda ei saanud Riia mitte takistada, sest see oli üldine sõjaväekorraldus.

Kuigi oli kavatsatud ainsa ülikoolina luua vaid Riia Ülikool ja Tartu Ülikool seisma jätta, oli rinne läbi murtud, ülikool oli täies ulatuses käimas. Pallon oli väga osav diplomaat ja Riia baltisakslastel oli väga raske tema soovidele vastu hakata. Me saime aastavahetusel ülikooli käima panna. Järgmiseks sammuks oli nüüd saavutada ülikoolile õigus promotsioonide teostamiseks ja meil oli ka just üks promovend käepärast väga hea väitekirjaga. Saavutasime ka selle õiguse. Jäi nüüd veel vaid õigus uusi üliõpilasi, keskkoolilõpetajaid, vastu võtta ja sel viisil normaalse ülikoolitegevusega alustada. Pallon saavutas ka seda, Tartu Ülikool võttis 1942. aasta sügisest peale

uusi üliõpilasi vastu, edasi õppida ja eksameid sooritada võisid kõik, mitte vaid rindel võitlevad üliõpilased. Võit oli täielik ja Riia ülikooliprojekt varises kokku, muutus vaid Läti ülikooliks. Pallon viis veel mitmeid muid asju kindralkomissari baltisakslastest ametnike juures läbi, sest Pallon oli ju «oma mees» ja need rõõmustasid isegi, et neil on nüüd meie haridusdirektooriumis «oma inimene». Pallon oli kindel sõber kui kõik tema peale pandud ülesanded olid täidetud, lahkus ta ametist ja pöördus jälle oma koguduse juurde Berliinis tagasi.

Vasar oli mulle teine haridusdirektori abi, kes korraldas kõiki muid selle ala küsimusi ja ma pean teda kiitma, et tema oskas samuti erakordses olukorras väga osavalt tegutseda ja ka peaaegu võimatuid asju läbi viia.

Nii oli algul suureks raskuseks kui veel ülikooli ei saanud käima panna ning ka hiljem, et kõiki õppejõude teenistuskoha ja palgamaksmise võimaluse pärast pidi rakendama ülesannetega. Osale neist sai ülesandeks teha eksamite pidamist ja lühikursuste ettevalmistamist. Sellest aga ei jätkunud, pidi osale vähemalt vormiliselt andma uurimisülesandeid. Vasaral oli sel alal kogemusi haridusministeeriumist, andsin temale vabad käed selles, oli ju formaalselt vaja õigustust õppejõudude ja ülikooli personali ametispidamiseks ja neile eluüldpidamist kindlustada.

Ma andsin Kultuurifondist ka raha ülikooli õppejõududele teaduslike ülesannete teostamiseks, mida nemad pidid kas ise valima või milliseid mina neile andsin. Nõnda tegin ülikoolile ülesandeks koguda kõiki rahvaravimeid seletusega, milliste haiguste või hädade vastu neid tarvitada, neid registreerida, siis analüüsida nende keemilist koosseisu, teha kliinilisi katseid ning töötada välja meetod kuidas neidsamu ravimeid keemiliselt valmistada. Olin veendumusel, et rahvaravimite hulgas leidub mitmeid, mis arstiteadusele kasulikud võiksid olla. Mõned professorid asusid tõelise huviga selle kallale. Üks neist võttis uurimise alla kasutusel oleva männikasvude tee ja leidis, et männikasvud sisaldavad endas väga palju c-vitamiini ja neid kasvusid on meil suurel hulgal käepärast.

Siis tegin ülesandeks üliõpilasi suvisel vaheajal tasu eest lasta võtta kõigist meie looduses ettetulevatest allikatest veeproove, et neid siis ülikoolis analüüsida soolade ja gaaside sisaldavuse suhtes. Vast leidub nende hulgas tervisevett, kuna mitmed allikad olid rahva hulgas tuntud nende soodsa mõju poolest silmadele või muule. Ma lootsin, et ehk läheb sel viisil korda leida terviseveeallikaid, kuna neid Lätis oli. Sellele mõttele tulin küllastades Hiiumaal vene baasi, kus kaevatud kaev osutus arteesia kaevuks, mis pritsis vett välja jämeda joana. Hoidsin kätt selle vee sees ja kohe kattus nahk gaasimullikestega nagu Nauheimis.

Tallinnas tegin ülesandeks teostada kogu maa magneetilist uurimist, et valmistada anomaaliate kaarti, millest saaks teha järeldusi maapõuevarade suhtes. Tehnikaülikoolile tegin ülesandeks analüüsida Kokskäri saare maagaasi, milles arvati olevat heeliumi, mida võiks eraldada. Selgus aga, et see oli

sedavõrd raskes ühendis, et eraldamine ei tulnud majanduslikult kõne allagi. Andsin Saarestele stipendiumi tema sõnaraamatu lõpuleviimiseks ja võtaks käsile ka murdesõnade uurimise. Ülikool sai raha rahvaluule materjalide kopeerimiseks mitmes eksemplaris, et see väärtuslik vara sõjasündmuste läbi kaduma minna ei võiks. Mõningad asjad jätan siin ütlemata, et see praegusele režiimile kasuks ei tuleks.

Eriti olin aga juba palju aastaid huvitatud kirjatähtede uurimisest, mis tänase päevani ikka veel rahuldavalt lahendatud pole: trükikunsti algusest peale ikka vaadatud kunstina, tegelikult on sel aga ülesanne tegutseda funktsioonina meie silmadele. Mul oli sellega tegemist Keskvangimajas oma silmadega ja see häda painab mind praeguseni, ikka veel selge lahenduseta. Minu arvates on vaja puht arstiteaduslikku uurimust, et teha kindlaks, milline peab olema iga hääliku ja umbhääliku ja muu kirjatähe ja -märgi kuju, kõrgus, laius ja joonte paksus ühenduses trükitähe välise kujuga, et silm kõige kergemini ja pingutuseta saaks lugeda trükitud või käsitsi kirjutatud kirja. Ka käekiri ei tohiks olla inimese eraasi, kuna seda tuleb lugeda ka teistel ja aastakümnete või -sadade järel ajaloolastel. Iga käekiri peaks olema selgelt loetav, olgu ta suurelt või päris väiksel kirjutatud, nii et selle lugemiseks ka suurendusklaasi vaja oleks, nagu lugu on minu käekirjaga.

Selle probleemiga on seoses ka veel teisi: kui kaugel peaks olema tähed ja sõnad üksteisest, et nende lugemine silmi ei väsitaks kui suured peaksid olema iga trükirea või kirjarea vahed omavahel, et nende lugemine ei pingutaks silmi ning kui pikk tohib olla trüki või kirja rida, kooskõlas reavahe suurusega, et silmal kiri oleks kerge lugeda ja rea lõpust järgmise rea algusele silma suunates ei läheks rida segi. Tunneb ju iga silm kohe, et kui tekstis on midagi trükitud lühema reaga, näiteks luule või esiletõstetud lause, siis ei või reavahe olla muu teksti reavahega ühesugune, sest kui silm teeb lugemiseks lühema horisontaalse liigutuse, siis peab vastavalt muutuma ka vertikaalne reavahe. Arvan, et teadusel on siin veel suur tööpõld. Isegi tähe või arvu vorm omab siin suurt tähtsust: olen ise pidanud tegema kindlaks, et silmaarstidel nägemistugevuse kindlakstegemiseks arvude read või mitmesuguse suurusega trükitud teksti nägemisel tekib nii arvu kuju kui ka tähtede kuju tõttu väga lahkuminevaid tulemusi kuigi nad kõik peaksid olema ühe ja sama silmanägemise tugevuse kindlakstegemiseks. Silmaarsti teadus areneb pidevalt ja on arenenud juba minu eluea kestel tohutult.

Peksukaristus

Olin parajasti õhtusöögil, mida andis Saksa julgeolekupolitsei ülem dr. Sandberger oma korteris Narva maantee ja Lahe tänava nurgal. Külaliste hulgas oli eestlasi ja sakslasi. Litzmanni asemel oli seal tema asetäitja von Haldenwang. Kell võis olla üheteist ümber õhtul kui mind kutsuti telefoni juurde. Oli kaugekõne Valgast.

Helistas Valga jaama telegraafiruumist jaamaülem Karl Lilbok, kes oli minu noorepõlvesõber Nõmmelt. Ütles, et just jookseb lahtise telegrammina üle kogu raudteeliini Riist saksakeelne korraldus ihunuhtluse sisseseadmise üle raudteelastele. Telegramm pole veel lõpul kuid juba senisest tekstist on näha, milles asi seisab. Ta arvas, et seda otse uskumatut asjaolu peab kohe teatama minule, võttis seepärast üle raudtee telefoniliini ühenduse minu korterisse, kust teda juhiti Sandbergeri numbrile.

Lilbok luges seepeale mulle telegrammi sisu ette nii aeglaselt, et sain kirjutada sisu üles. Täna sin Lilboki tema kiire otsustusvõime eest ning kutsusin von Haldenwangi ja dr. Sandbergeri kõrvaltuppa, kus neile telegrammi ette lugesin ja ütlesin, et see minu viimane ametitoiming on, sest homsest peale valitseb Eestis keskaeg, milles minul enam midagi tegemist ei ole. Kui dr. Sandberger soovib, võib ta mind kohe vahi alla võtta. Mõlemad olid ausalt kohkunud selle telegrammi üle, alul ei tahtnud kumbki uskuda, et see üldse tõsi on. Mul oli aga usaldust Lilboki vastu, et ta minuga sarnast halba nalja ei tee ja soovitasin ka neil asja uskuda kuigi see näib uskumatuna. Sandberger tegi ettepaneku, et von Haldenwang sõitku kohe lossi Litzmanniga rääkima, pakkus selleks oma autot. Haldenwang ütles, et Litzmann juba magab ja parem on telefoneerida, telefon on voodi kõrval. Sandberger lubas saata kohe ühe ametniku Tallinna jaama telegraafi omakorda telegrammi lugema ja tegema korraldust, et esialgu kusagil selle telegrammi sisust kedagi informeerida ei tohi. Siis pidi võtma ühenduse Riia ja Berliiniga.

Mina sain kõigepealt telefoni oma kätte, et anda «Eesti Sõna» trükikotta korraldus, et lehe trükkimine kohe jätta pooleli ja valmistada kõik ette veel ühe kiire ja tähtsa teate teksti paigutamiseks esimesele leheküljele. Haldenwangi palusin esimesena soetada Litzmanni allkirjaga teadaanne, et see peksukorraldus Eestis ei maksa, selle teadaande lasen mina paigutada «Eesti Sõna» esiküljele, nii et hommikul lehe ilmumisega oleks kohe hoitud ära kõige rängem osa skandaalist. Mõtelgu vaid, mis on siis kui see telegramm ilmub Soome ja Rootsi ajalehtedes!

Seepeale sai telefonitoru von Haldenwang, kes Litzmanni üles äratas ja temale asja sisu lühidalt ettekandis. Sellele järgnes huvitav kõnelus. Haldenwang kuulas torust tulevat ning vastas vaid: «Ei, Obergruppenführer, ma ei ole purjus!...Ei, Obergruppenführer, ma olen vaid paar napsu joonud ja olen päris kaine praegu ja meelemõistuse juures...Dr. Mäe seisab minu kõrval, võite temalt küsida, et ma ei jampsi, et see tõesti tõsi on... Obergruppenführer, uskuge, ma olen päris kaine, Sandberger räägib praegu Riiaga samas asjas, asi on kiire.»

Litzmann kirjutab kohe vajaliku teadaande ja saatis adjutantiga Sandbergeri juurde, kust mina selle telefoni teel andsin edasi «Eesti Sõna» trükikotta. Teadaanne läks lehte ja rotatsioonimasin hakkas edasi töötama. Litzmann oli hoidunud tarvitamast sõna «ihunuhtlus», oli vaid märkinud telegrammi numbri ja kuupäeva ja selle kuulutanud maksvusetuks.

Sandbergeri õhtusöök oli nüüd läinud luhta, külalised läksid koju, mina

sõitsin «Eesti Sõna» trükikojast läbi ja andsin teadaande originaali härra Oinase kätte ning siis kodus olin tunde telefoni juures.

Edasine asjakäik toimus järgmiselt. Kuna asjad paralleelselt jooksid, siis kirjeldan neid läbiseigi.

Litzmann helistas kõigepealt Riiga ja lasi äratada riigikomissar Lohse. Siis võttis telefonikõned Berliini ülesandega isiklikult kutsuda telefoni juurde riigi teedeminister Dorpmüller ning Rosenberg. Selle tulemusena andis minister Dorpmüller omapoolse telegraafilise korralduse Riiga peksukorraldus otsekohe tühistada. Hommikul teatas Dorpmüller, et peksukorraldus on saanud alguse Varssavist, kus raudteelaste sabotaaži pärast Vene piirkonnas oli tehtud korraldus ihunuhtluse sisseseadmiseks. See korraldus ei oleks pidanud saama teatavaks Balti riikides. Rosenberg pöördus omakorda Dorpmülleri poole ning riigi julgeolekuameti juhi poole palvega lasta teostada politseiline juurdlus. Lohse võttis asja ainult teatavaks ja magas edasi.

Sandberger rääkis julgeolekupolitsei peajuhatajaga Riias, kes otsekohe laskis vahistada Riia raudteevalitsuse direktori, kelleks oli üks baiierlane nimega Balk. Mõne tunni pärast teatas tema, et Balk teinud ülekuulamiseil vaid õnnetu näo ja seletanud, et olevat selle telegrammi ilma sisu lugemata alla kirjutanud. Kõrvuti sellega võttis Sandberger kõne Berliini riigi julgeoleku peameti juhile, kes kinnitas Riias tehtud vahistamiskorraldused ja andis Sandbergerile volituse teostada selle vahejuhtumi likvideerimisel. Omaltpoolt asja väga kiireks ja tähtsaks tunnistades võttis ta koheselt ühendust Himmleriga, kes samuti helistas Dorpmüllerile korralduse koheseks telegrammi äramuutmiseks ning volitada Riia julgeolekupolitsei ülemat teostada juurdlust kõige valjusega, et teha kindlaks, kas telegramm pole mitte avaldatud eesmärgiga tekitada vahejuhtumit, mis välismaal Saksamaad kahjustama peaks. Himmler käskis juurdluse käigust temale jooksvalt ette kanda.

Seega umbes kell neli hommikul oli asi nii kaugel, et kõik asja likvideerimiseks vajalikud korraldused olid tehtud, Riias olid peale raudteevalitsuse direktori võetud vahi alla ülekuulamiseks ka kaks nõunikku ning üks ametnik, kes telegrammi käikulaskmist korraldas. Võisin rahuga minna magama.

Järgmisel päeval ei tekkinud vastu kartusi avalikku skandaali, telegramm sai teatavaks vaid ühele osale raudteelastest ning neile oli hommikul samuti telegraafi teel saanud teatavaks, et korraldus on tühistatud. Lilboki taibukuse tõttu sai peksukorraldusele kohe jaole ja asi likvideeriti juba eos. Telegramm tunnistati maksvusetuks kõigis Balti riikides, nii et asi tuli kasuks ka Lätile ja Leedule. Lained vaibusid pea ja võimalikku suurt pahandust ei tekkinudki.

Mõni päev hiljem teatasid mulle Litzmann ja Sandberger, et Himmleri korraldusel teostatud juurdlusega selgunud järgmist: sabotaažitahet ei saanud kindlaks teha, korraldus on Varssavist eksikombel antud teada ka Riiga ja Riias pole pandud rõhku märkusele, et korraldus on maksev vaid Vene piirkonnas ja seepärast on eksikombel antud edasi ka Balti riikide raudteele. Raudteedirektor Balk olevat lihtsameelne baiierlane, kes heas usus ilma läbi lugemata on

kirjutanud alla telegrammile - see maksis temale aga koha, teda paigutati ümber madalamale teenistuskohale. Teised vahialused on samuti vabaks lastud ja vahejuhtumit loetakse likvideerituks. Himmler palub ka meil lugeda vahejuhtum likvideerituks ja uskuda, et Saksa riigivalitsus ei tahtnud Baltikumi rahvaid haavata ega ole kunagi kavatsenud sarnaseid keskaegseid abinõusid seada sisse.

Alles hiljem sain asjast paremini aru kui mõni aasta tagasi kuulsin raadiost ihunuhtluse ametlikust sisseseadmisest Baieri koolides. Balk oli ka baierlane...

Tallinna suurpommitamine

Tallinnat ja Tartut käisid mitmel korral pommitamas Vene lennukid, milliseid juba nende erilisest mootorirütmist ära tunda võis. Nad viskasid väiksema arvu pomme ja tabasid Tallinnas vaid elamuid, kunagi mitte olulisi strateegilisi või poliitilisi sihte kuigi punased või neid toetavad isikud värviliste rakettidega nende kohta märgu- ja teejuhiseid andsid. Ma käisin ikka õhtul pimedas häirete puhul linnas vabadel paikadel, kust kaugele näha võis, rünnakuid jälgimas ja nägin neid rakette, pimeduses oli aga väga raske täpsemat paika kindlaks teha, küll aga umbkaudselt märguannet ja asukohta. Kindlaks neid teha ei saanud. Tuli ju meil isegi ette, et üks väga tuntud muusikategelane enda juures tagaotsitavat varjas. Inimohvreid Tallinnas oli väga vähe, küll aga olid majanduslikud kahjud suured, kuna pommid purustasid korteritega elamuid.

Tartus olid venelaste pommituste tulemused rängemad ja ühel juhul oleks, meie kergemeelsusest, hävinud kogu meie rahvaluularhiiv. Õnn oli, et pomm madalalt lasti ja langemisel veel sütikuga allapoole ei sihtinud. Pomm langes nii rahvaluularhiivi maja müüri servale, et müüriserv sütiku pommi küljest ära murdis ja pomm lõhkeda ei saanud. Siis alustasime kohe rahvaluularhiivi kui ka teiste arhiivide ja teaduskondade väärtasjade laialipaigutamist kogu maale endistesse mõisahoonete keldritesse ja teistesse kindlatesse paikadesse ning rahvaluularhiivist sai kohe tehtud mitu koopiat, mida mujale paigutati, nii et sisu jäi ikka alles kui see ka mõnes paigas peaks hävima.

Tartus oli aga pommitustel ka surnuid ja haavatuid. Ükskord pommitusel, mil eriti palju haavatuid oli ning Tartus tekkis puudus vajalikest südamerohitudest ja sidematerjalist, helistas tollaegne Politsei- ja Omakaitsevalitsuse direktor Sinka ja küsis, kas ma tean kuidas võib leida ühendust sisedirektor Angelusega, kodust oli tema naine teatanud, et meest kodus pole. Ma lubasin seda selgitada, kõigepealt andsin aga oma adjutantile käsu kohe hoolitseda vajalike rohtude ja sidemete tagavarasid nii Arstide Kojast, ERÜ-st ja igalt poolt lasta neid kiirelt tuua minu juurde ning seada valmis auto, et saaksin ise Tartu sõita ja neid sinna viia. Ma oletasin, et Angelus lihtsalt magab joobnult kodus. Helistasin tema juurde ja tema naine ei julgenud mulle valetada ja ütles, et mees oli jälle joobnud ja praegu on välja maganud ja istub oma toas ja laob pasjanssi. Jätsin teda puutumata, sõitsin kiirelt Tartu, viisin sinna kõike

vajalikku, mida raekoja ees maha laadisime. Adjutant oli helistanud Tartu ette, et oodaku mind seal vajaliku transpordiga ja nii sai ohtlikult haavatuid veel eluga päästa. Sel puhul otsustasin, et selline joomahaiguse staadium, mis juba takistab tähtsate ja kiirete ametiülesannete täitmist, enam talutav ei ole ning otsustasin Angeluse asemele teist sisedirektorit otsida, mis ju väga raske oli, kuna Angelus ju oli Rosenbergi poolt EO tegevuse üle valvamiseks EO-sse pandud. Rääkisin Litzmanniga, ka tema kahtles, aga oli veendunud, et see on vajalik. Nii pöördusin Holbergi poole ja see oli kohe nõus. Angelus polnud ju ametist tagasi astunud, tahtsin enne soetada kindla järglase ja siis kategooriliselt kirjaliku põhjendusega teatada Litzmannile, miks ma uut sisedirektorit vajan, et see seda edasi teataks Rosenbergil ka omapoolse põhjendusega.

Esitasin Holbergi kuid Litzmann ütles kohe, et see on võimatu, «er sieht ja aus wie ein Affe». Mina jäin keeletuks, ütlesin siis, et ükski inimene ega loom ei saa ju midagi selle vastu teha kuidas ta loodud on. Litzmann ütles, et see on võimatu, ta ei saa ju teda enda juures vastugi võtta. Ma ütlesin talle, et tema on ju Preisi ohvitser, Preisi kuningas Friedrich Suur armastas ju väga Voltaire'i ja laskis teda enda juurde asuda Sanssouci lossi ja kõik teavad ju kuidas Voltaire välja nägi. Litzmann ütles, et mina tema seisukohta kõigutada ei saa. Ma märkisin siis, et on esimest korda meievahelises koostöös, kus tema keeldub kinnitama üht minu poolt esitatud ametiisikut. Litzmann jäi aga oma otsuse juurde ja me läksime lahku. Ma Holbergile muidugi põhjust ei nimetanud, ütlesin aga, et ta oli kategooriliselt tema vastu ja nii langeb see küsimus ära. Litzmann ütles siis mulle, et ma võtku ometi kolonel Sinka, tema on väga korralik mees ja tunneb asja. Rääkisin Sinkaga ja ta ütles, et nüüd lõpus pole enam tähtis, kas tema on sisedirektor või Politsei- ja Omakaitsevalitsuse direktor, ta ajab neid asju niikuinii ja sisedirektorina tuleks temale vaid veel lisamuresid juurde, tema ametiülesanded on aga tähtsamad. Sellega olin ma nõus.

Angelus aga teatas mulle, et tema peab Berliini sõitma silmakae lõikusele, tegelikult tahtis ta ju minna Rosenbergil, õigemini Rosenbergi tädile, kaebama. Kuna arstiabi pärast teda ametist lahti lasta ei võinud, temale võis vaid asetäitjat määrata, siis hoidis ta kõigi võimetega oma ametist kinni. Kui tema lõikuse pärast Berliini sõidab, mul oli Angelusega ikka häda tema kitsiduse pärast rahaasjus, siis oleks temale pidanud kõrgeid päevarahasid maksma. Alati kui tema oma perekonna asjus Saksamaale sõitis, käis ta enne minu käest küsimas, kas ehk mul ka midagi on seal asju ajada, mida tema kätte anda võin. Kui ma mõnd pisiasja nimetasin, siis tagasi tulles esitas tema Tartule, et oli ametisõidul, mitte puhkusel ja kasseeris siis päevarahad. Ma sain sellest riukast alles hiljem teada ja teatasin temale kirjalikult, esitagu mulle Tartust arstiteaduskonnalt ametlik teade, et tema kaelõikust Eestis teostada ei saa. Seda ta ei saanud ja sõitis seekord ilma ametisõiduta. Mina võtsin sisedirektori vormilised kohustused enda kätte, kuna asju tegelikult Sinka ajas, tema ei võinud aga sisedirektori eest alla kirjutada. See põhjustas aga pikapeale ikkagi mulle liigseid

lisaraskusi ja ma otsustasin siiski Litzmanniga teostada Angeluse ametist vabastamist ning määrata uus sisedirektor ja pöördusin selleks advokaat Susi poole. Ma õppisin teda omal ajal tundma väga terava mõistusega ja targa mehena Rahvuslikus Keskerakonnas ja oleksin teda kui ma mitte poleks olnud sunnitud Berliinis võtma Angelust, Tallinna jõudes sisedirektoriks võtta tahtnud. Selgitasin Susile, et nüüd pole ju enam poliitilise küljega tegemist, on vaja vaid veel niiütelda likvideerimiseks teha kõike, mis võimalik põgenemise ettevalmistuseks ning lahendada neid jooksvaid asju, mida Sinka teha ei saa. Susi oli väga arusaav ja lahke kuid ütles, et ta igapidi aitab kaasa, kus see võimalik kuid nüüd veel lõpus ametlikult EO liikmeks astudes hävitab tema ju oma poliitilise tuleviku. Ma sain sellest aru, ma pidasin temast väga lugu ja ei tahtnud temale halba teha. Selle kõneluse tulemuseks oli aga, et enam kellegagi rääkida ei võinud, sest siis hakkaks kuuldus levima, et ma tagajärjetult otsin endale sisedirektorit. Nüüd tuli ka Angelus jälle vaikselt Berliinist tagasi ja esines, nagu poleks midagi juhtunud, alandliku küsimusega, kas tema võib nüüd jälle oma ametikohustuste täitmisele asuda. Mul oli nüüd ka ükskõik, ütlesin talle, tehku seda ja ei küsinud temalt enam midagi. Näis, et tema vahepealse aja kohta ka midagi öelda ei tahtnud, poliitiliselt ei saanud ta nähtavasti Berliinis midagi. Märkisin seda pikemalt, kuna see episood on jäänud täiesti teadmatuks avalikkusele.

Tallinna suurpommitus ei saanud minu arvamuse järele olla venelaste ettevõtte, seda teostasid kas inglased oma lennukitega, mis võib olla võimalik, sest liitlased varustasid ju venelasi sõjatarvetega või siis teostasid seda venelased inglasi instruktore abiga, igatahes jäi see ainulaadseks pommituseks. See teostati täiesti lääneliitlaste tava kohaselt Saksamaal: kõigepealt heitis juhtlennuk «jõulupuud» õhku, mis järgnevatele lennurünnakutele oli märgiks, kus kuhu massiliselt pilduda pomme ja tulesüütajaid, teiseks toimus see rünnak, nagu Saksamaal, kahe lainega - esimene laine purustas ja pani põlema nii palju kui suutis suure lennukite arvuga ja kui elanikud püüdsid põlevaist linnaosadest põgeneda ja ka päästa oma varandusest, mis võimalik, siis tuli teine laine lennukid, mis enam ei vajanud «jõulupuid», vaid pildusid kahjutuledest heledalt valgustatud linnale lisa, et elanikkonda hävitada, nagu seda Saksamaal tehti. Vahe mõlema laine vahel oli nii pikk, et keegi enam ei arvestanud uue pommituse tulekut ja see mõjus seega üllatavalt.

Hävitustöö Tallinnas oli suur, osa linna oli täiesti hävitatud, hävisid ka ajaloolised väärtused, nagu Niguliste kirik, «Estonia». Suurtes ühishaudades tuli mätta selle pommituse ohvreid, hulk inimesi jäid ka täiesti ilma milletagi, said päästa vaid oma elu. Öö oli selge, tähistaevas, aga ometi möllasid linnas tugevad tuuled - põlemisest tekkisid tugevad õhuvoolud. Palav õhk tõusis leekidega üles ja imes teisalt õhku alla tagasi, mis tuleleekisid kõrvalhoonetele surusid ja ka neid põlema süütasid. Mina asusin keset Tõnismäge, võtsin püssi selga kuivõrd seda ehk rüüstajate vastu vaja ja püüdsin korraldada võitlust tulega Tõnismäe, Kaarli kiriku ja Pärnu maantee vahel. Põles ka meie taga koolimaja ja meie

kõrvalhoone ja sellest allpool asuvad hooned XVIII sajandist oma tõrvakatustega. Tuli sulatas aknaklaase meie elumajal, pidin põõningult maja seina jahutama, et põlema ei süttiks, põleva koolimaja katust püüdsime käsigranaatidega lõhkuda, et see kiiremini kokku langeks ja tuli lõppeks. Kuna veetorustik enam ei töötanud, pidi vett üle tänava asuvate majade hoovikaevust tooma. Mul tuli meelde, et meie hoovil, kus asus ka garaaž, seisab bensiniivaat. Tegime väravad lahti ja veeretasime selle Kaarli kiriku pool asuvale kolmnurgale.

Pean ütlema, et meie tuletõrjemehed täitsid oma kohust mehiselt, liikusid Pärnu maanteel mõlemal pool maanteed põlevate majade vahel, et juhtida inimesi tulepiirkonnast välja, kustutada nad ei saanud, püüdsid vaid inimesi aidata ja hoiatada kui mõni maja oli tänavale varisemas. Nii olid nad tegevuses igal pool linnas, ma lasksin nende nimed kindlaks teha ja austasime neid tänu ja autasudega.

Pommitus mõjus sedavõrd põrutavalt, et järgmise ja järgnevate päevade õhtu lähenemisel voorisid rahvahulgad linnast maanteed mööda välja maale, et ööd seal mööda saata ja kõik pered ja talud võtsid lahkelt öömajale kõiki.

Suurel turul korraldus meelevaldus selle roima puhul. Keegi oli mahapõlenud «Estonia» müürile suurte tähtedega maalinud: «Varemetest tõuseb kättemaks». Litzmann alustas oma sõnavõttu ka nende sõnadega, need olid üldse Saksamaal saanud loosungiks. Seal astusin mina vastuollu Litzmanniga. Kui tema lõpetas, siis alustasin mina oma kõnet sõnadega «Kättemaks on minu oma, ütleb Jumal». Mulle jäi teadmatuks, kumma sõnade poole kaldusid kuulajad. Meie kodumaa on väikene kui protsentuaalselt võrrelda, siis ütlesin, et see suurpommitus Tallinnale vastas meie mõõdupuus suurpommitusele Dresdenile. See jääb veel paljudele põlvedele mälestuseks.

Muide, «Estonias» toimus pommituse alguses veel «Krati» etendus, rahvas lahkus ilma paanikata teatrisaalist, riiehooid suleti, et ei tekiks rüelemist, riided saadi järgmisel päeval kõik kaotusteta kätte, vaid Kratt ise oma sabaga pidi selliselt jooksuma tänaval oma koju, kuna ka näitlejad ei saanud ümber riietuda. Pean ütlema, et rahva juhtimine pommituse ajaks oli meil veel organiseerimata või saksa vastava instruktori poolt oskamatult teostatud. Mitmel pool oli näha suurte tähtedega maalitud sõna «Imemine», millest keegi midagi mõista ei teadnud. Seal oli lennurünnaku puhuks nähtavasti sõnastiku abil tõlgitud saksa keelt vist mingi saksa instruktori poolt. See sõna selles vormis ei oelnud midagi ja rahvale polnud ka vajalikku selgitust antud. Suurtulekahjude puhul on ju vaja rahvast juhtida selliste nooltega vabade väljakute suunas, kus inimesed end tulekuumusest ja selle läbi tekkivatest sisseimetud õhu tuulispaskadest välja pääsevad. Kogu see sakslaste oskamatus sel alal ja meie asutustega koostöö mittetegemine sai aga tasa tehtud meie vaprate tuletõrjujate läbi, kes ise ohus olles püüdsid juhtida inimesi tulemõllust välja.

Roland Lepik

Üks esimesi, kes oskas end Sandbergerile meelepäraselt organiseerida Saksa julgeolekupolitsei juurde juba juulis 1941 oli Roland Lepik. Teda soovitas Sandbergerile kolonelleitnant Tilgre, keda kolonel Koern nimetas Pärnu prefektiks. Kolonelleitnant Tilgre oli väga julge sõjamees ja väga hea organisaator ja inimestetundja, sest ta oli väga palju aastaid siseministri käsundusohvitser. Tilgre teeneks oli Eesti julgeolekupolitsei loomine Saksa julgeolekupolitsei kõrvale, mõlemad allusid Sandbergerile. Kuna kolonelleitnant Tilgre liikus Sandbergeriga koos kogu aeg eesrindel, siis määras Sandberger Lepiku Eesti julgeolekupolitsei ülemaks ja andis talle vajalikud volitused. Hiljem kuulsin, et Lepik oli Isamaaliidu Tartu maakonna sekretär kuid ma võin selles ka eksida, ta võis ka teistsuguse nimega Isamaaliidu funktsionäär olla. Kolonelleitnant Tilgre aususes ja aumehelikkuses ei ole mingit kahtlust, ta abistas Sandbergerit oma inimestetundmisega ja kohapeal eestleitud inimeste seast soovitas ikka parimaid, nii et ka mina neid muutumatult EO teenistuses edasi pidasin. Lepiku juhuseks oli õnnetu erand, mida Tilgre ka ette teada ei võinud.

Ka minul polnud põhjust Lepiku suhtes lähemalt järele kuulata, Sandberger kiitis tema tegevust, ta valdas hästi saksa keelt ja polnud ka mingit põhjust teda mitte usaldada. Mul oli temaga ametialaseid kokkupuuteid, kuna ta ju oli Eesti julgeolekupolitsei ülem ja allus Angelusele.

Tallinnas tõsteti Lepiku vastu mitmelt poolt süüdistusi võimu kuritarvitamise pärast. Kuivõrd need tulid temale alluvatelt, võis ehk arvata, et räägib kaasa kas kadedus või omavahelised vaenuvahekorrad. Süüdistused kasvasid aga ja nendega koos ka süüdistuste sisu. Teda süüdistati, et tema valesüüdistustega lihtsalt likvideeris kõrvalisi isikuid ja omastas nende varandust, et tema vahistas tütarlapsi, süüdistas neid koostöös punastega ja vägistas neid ning likvideeris või laskis ähvardustega lahti, et neil halvasti läheb kui nad suud ei pea. Ta olevat läbiotsimisel konfiskeerinud väärtasju ja neid omastanud. Kuivõrd oli tegemist kuuldustega, ei võinud neile reageerida kuid esines ka rida isiklike kaebusi, millede tõenäosuses oli raske kahelda, neid võis aga vaid juurdlusega võtta arvesse. Lepik oli suure võimuga ametiisik, kelle surmaotsused saadeti kohe täide ja ta omas Sandbergeri täit usaldust. Just sellepärast ei võinud kaebusi jätta tähelepanuta.

Ma olin kohtudirektor ning esimese seadusjõulise määrusega olid minul kõik õigused, mida omas kohtuminister. Kohtuminister oli ühtlasi kindralprokurör. Ükski koht polnud kompetentne juurdluse tegemiseks Lepiku tegevuse üle, ainult Sandberger ja mina. Kuna ma olin ühtlasi EO juht, ei tahtnud mina isiklikult sellist juurdlust teostada, vaid tahtsin seda anda isiku kätte, kes oli sündmustest täiesti kõrval. Ma kutsusin advokaat Grau Berliinist, kus ta asus ümberasujana, Tallinna. Nimetasin ta kohtudirektori abiks ja delegeerisin temale kindralprokuröri õigused juurdluse tegemiseks Lepiku kohta. Grau teostas selles funktsioonis juurdlust Lepiku tegevuse kohta

tunnistajate ülekuulamise ja süüdistusmaterjali kogumisega. Kui ta oli juurdlusega jõudnud lõpule, koostas ta selle hoolikalt eesti ja saksa keeles, materjali sisu oli kohutav. Oli päris ennekuulmatu, et sellist üldse sündida võis, ilma et see avalikkust oleks häirinud.

Ma läksin nüüd Sandbergeri juurde, seletasin temale, mil põhjusel mina ilma teda häirimata lasksin teostada juurdlust ja andsin tema kätte kogu eestikeelse originaalmaterjali ning selle saksakeelse tõlke. Kuna Lepik oli sisedirektori alla kuuluv EO ametiisik kuigi Sandbergeri käsutuses, oli juurdluse teostada laskmine minu kohuseks.

Sandberger luges kogu materjali läbi ja oli hämmastunud. Kuna Lepik oli Sandbergeri alluv ja tema usaldusosaline, siis ei tahtnud tema ise Lepiku üle kohut mõista, vaid vahistas tema ja saatis ta Riiga koos juurdlusmaterjaliga oma ülemuse käsutusse Lepiku enda ülekuulamiseks ja tema üle otsustamiseks. Tema ülemus olevat Lepiku mõistnud surma ja lasknud otsuse täide viia. Sandbergeriga nõu pidades määras Angelus uueks Eesti julgeolekupolitsei ülemaks lendurmajori Mere ja mina kinnitasin teda ametisse. Grau luges oma ülesande lõppenuks, loobus kohtudirektori abi ametist ja sõitis jälle Berliini tagasi oma katkestatud kohuste täitmisele. Järele jäi vaid teadmine, et sel viisil oli teadmata arv süütuid inimesi mõrvatud.

Suhted noorteorganisatsioonidega Saksamaal

Litzmann soovis väga, et meie noored käiksid Saksamaal tutvumas Saksa noorteorganisatsioonidega, et sel viisil vastastikku üksteist tundma õppida. Tema oli veendunud, et Saksa vastavate organisatsioonide vaim vaimustab ka meie noori. Mul polnud selle vastu ka midagi, et meie noorus õpiks muud maailma tundma, mis ilma reisikuludeta toimuks.

Esimesena tuli kõne alla üks grupp meie noori tütarlapsi. Nende juhiks oli Öpiku vennatütar, väga mõistlik ja hästi saksa keelt valdav tütarlaps. Enne nende telesaatumist kutsusin nad kõik enda juurde ametiruumi ja manitsesin neid: nad lähevad Saksamaale õppima, mida sealt on õppida, sest sakslased on lühikese ajaga palju teinud. Vaadaku kõike, mida oleks võimalik ka meie kodumaal kasutada. Nende ülesandeks ei ole mitte õppida tundma rahvussotsialismi ega muutuda selle pooldajaks. Igal riigil on oma ideoloogia, nende ülesandeks on vaid vaadata, mida nad on saavutanud ja tulgu targemana tagasi.

Olime hiljem just sel õhtul Öpikute juures külas kui tuli koju tagasi ka Öpiku vennatütar ja jutustas meile sellest reisist. Tüdrukud nägid esmakordselt suuremat maailma ja olid sellest vaimustatud, poliitiliselt ei osanud nemad mingit seisukohta võtta ega polnud neil indugi, neid huvitasid linnad ja sealne elu, eriti aga suurlinn.

Kuuldes, et tütarlapsed jäid oma reisiga väga rahule, tahtis Litzmann, et saadaksin grupi meie noormehi Saksamaale Saksa noortegruppide juurde, et seal teatud aeg elada koos saksa noortega. Mina pooldasin väga seda korraldada

huvireisi kujul nagu tütarlastele. Kahtlesin, et noorte paigutamine hitlernoorte kinnisesse organisatsioonilaagrisse õnnelik oleks. Litzmann oli veendunud, et see neile väga meeldib ja ütles mulle, et esimese kirja, mis sealt tuleb, avaldame ajalehes, see avaldab kindlasti head mõju. Olin nõus. Grupp sõitis Saksamaale kui ma ei eksi, siis kusagile Hamburgi lähedusse. Ning varsti tuli grupilt ka esimene kiri, mis kohe minu kätte toodi. Selles kirjutasid poisid, et algul kogu see asi neile sugugi ei meeldinud, nendega käidi halvasti ümber ja ka kogu sisseseade polnud suur asi. «Aga siis panime end rusikatega maksma nii, et kõik sakslased taltsaks muutusid ja nüüd on meil kena elu!» Ma läksin selle kirjaga Litzmanni juurde, tuletasin talle meelde, et tema tahtis, et esimese poistelt tuleva kirja avaldame ajalehes ning lugesin temale kirja tõlkes ette. Litzmanni nägu venis pikaks ja ütles mulle vaikselt: «Seda kirja meie tõesti ajalehtedes avaldada ei või. Teie poisid on aga hakkajad ja tugevad rusikamehed, neile laagriõpetust tõesti vaja ei ole!» Sellega lõppesid sellised kavad.

Rootslaste ümberasumine

Üks haruldaselt ja ajalooliselt huvitav ja ainulaadne dokument jäi kahjuks kodumaale maha, kuna ma selle andsin Riigiarhiivi alalhoidmiseks.

Nimelt käis minu juures eestirootslaste ümberasumise ajal Rootsi mitmemeheline delegatsioon ja andis mulle üle suure poogna paksu head dokumendimaterjali ja suusõnaliselt seletasid, et meie ja sakslaste lahke nõusolekuga lahkuvad nemad meie kodumaalt Rootsi, oma päriskodusse tagasi. Nemad teatavad selle dokumendiga, et tunnustavad nende kuninga Karl XII kaotust lõplikuks. Tollal, enam kui kaheksa aasta eest, jäid nad kohale, sest olid veendumusel, et Vene jõud on nõrk ja Rootsi kuningad neid mitte hätta ei jäta ja sellepärast panevad nemad rõhku sellele, et eestirootslased pole kunagi venelaste ees kapituleerunud, nad jäid kohale ilma alla vandumata.

Nüüd, kus eestirootslased lahkuvad Eestist ja asuvad oma emamaale tagasi, on nemad, rootsi vallavanemad, otsustanud lõplikult tunnustada Uusikaupunki rahu teostatud kapitulatsiooni ja lahkuvad Eestist. Nad tänavad hea kooselu eest ja soovivad eestlastele ja Eestile kõike head! Mehed, nad olid kõik rootsi vallavanemad, surusid minu kätt ja jätsid Eestiga jumalaga.

Oli päris liigutav see nende mõte ja otsus ning vist ajaloos ainus juhus, et üks rahvas otsustas tunnustada lõplikult 222 aastat pärast teostatud kapituleerumist enda kapitulatsiooni. Ma oleksin neile meeleldi midagi mälestuseks tahtnud kaasa anda, aga nende külaskäik toimus nii üllatuslikult ja ka asja sisu oli ajalooliselt nii üllatav ja ainulaadne, et mul jäid mõtted seisma. Teksti lõpus oli veel palve lubada neil rahu lahkuda.

See rootslaste nii viisakas ajalooline lahkumine oli võib-olla ka sellest mõjustatud, et mina lasksin kõigi ümberasujate perekondade pojad ja liikmed, kes olid meil mobiliseeritud, sõjaväest vabaks, et nad saaksid oma perekondadega koos minna. Hiljem oli veel Rootsi ümber asuda soovijaid ka

Saksamaal, olid vist enam eestlased, sakslased andsid soovijate nimekirja mulle küsimusega teatada, keda neist lubame meie Rootsi ümber asuda. Mina asusin seisukohal, et kõiki tuleb lasta minna kui nad ka rootsi rahvusest ei peaks olema ja andsin nimekirja Öpiku kätte volitusega, minu nimel kõigile lubada ja ka edaspidi kui veel sakslastelt selliseid küsimusi tuleb. Sakslastele teatasin, et nende küsimuste üle otsustab Öpik, kes oli ju Berliinis kättesaadav, kuna mina asusin Austriasse.

Mobiliseeritute hulgas oli võrdlemisi vähe rootslasi. Mobilisatsiooni ajal nägin aruannetest, et rootsi piirkondades liiga suur protsent sõjateenistujaid kõlbmatud oli. Olin arvamusel, et arstid siin ehk lasksid end materiaalselt mõjutada. Selgus aga, et rootslaste seas oli liiga palju sõjaväeteenistuseks kõlbmatuid, sest nemad abiellusid omavahel ja kuna nende arv oli väike, siis tekkisid selliste sugulastevaheliste abieludega väga paljud kehaliselt või vaimselt deformeerunuid.

Ühenduses Rootsi asumisega tuleb mul meelde, et ühel päeval tuli Virumaa politseiprefekt kolonelleitnant Reio minu juurde ja palus mind teda ametist vabastada, kuna minul enam tema vastu usaldust olla ei või. Küsisin, milles asi seisab. Ta ütles, et eelmisel ööl lahkus tema poeg siit salaja Rootsi, sellise teo tõttu ei või tema isa prefektina enam omada valitsuse usaldust. Ma tänasin Reiot tema peenetundelisuse ja avameelsuse eest, ta oleks ju seda võinud saladusse jätta, et ta seda aga ei teinud, näitab ju just tema ausust ja ausa mehe vastu peab igal valitsusel alati usaldus olema. Ma palusin teda ametisse edasi jääda. Rootsi läks ju tema poeg ja mitte tema ise ja kui ka tema oleks salaja Rootsi läinud, siis poleks ma seda temale mitte pahaks pannud, oleksin pahandanud vaid selle üle, et ta ise mulle enne äraminekut seda ei teatanud, ma poleks teda takistanud.

Ka major Rebane käis ühel päeval minu juures ja teatas, et tuli jumalaga jätma, sest täna öösel läheb tema salaja Soome. Ma ütlesin Rebasele, et mina teda ei takista ja ma hindan, et ta seda mulle ise ütleva tuli. Ma ütlesin temale aga ühte: temal on tee vaba Soome minekuks, tema mehed jäävad aga Augsburgeri meelevalla alla ja neil pole siis kedagi, kes neid kaitseb. Rebane tõusis püsti ja ütles: «Teil on õigus, ma jään oma meeste juurde». Ta jäi nende juurde lõpuni, tõi nad kotist ja päästis kõiki ning kaitses neid inglaste ees!

Eesti laevad

Saksa välisministeerium pöördus minu poole palvega, avaldada Rootsi valitsuse ees protesti Eesti laevade venelastele väljaandmise kavatsuse vastu. Siin tahtis Saksa välisministeerium meid enda majanduslikes huvides ära kasutada ilma mingi vastuteeneta meile.

Mina vastasin, et mina pole võimeline esitama soovitud protesti, kuna esiteks Rootsi ja ka Saksamaa mõlemad on ametlikult tunnustanud Eesti inkorporeerimist Nõukogude Liitu, on sellega lõpetanud diplomaatilise

läbikäimise Eestiga ja andnud EV saatkonnad üle Nõukogude Liidule. Teiseks tunnustab Saksa riik ka praegusel momendil Eestit okupeeritud Nõukogude Liidu maa-alaks, allutades seda idaministeeriumile ja keeldub senini taastamast EV iseseisvuse tunnustamist. Mul puudub seega rahvusvahelise õiguse kohaselt legitimatsioon esitada protesti Rootsi valitsusele Saksamaa poolt okupeeritud Nõukogude Liidu maa-ala nimel. Ma avaldan meeeldi soovitud protesti väga võimsalt kui Saksa riik koheselt tunnustab Eestit iseseisva Eesti Vabariigina ja teatab, et Eesti enam ei kuulu idaministeeriumi ega selle riigi, resp. kindralkomissari võimupiiride alla.

See vastus vihastas härrasid Berliinis väga ja sealt tuli Litzmannile palve välisministeeriumilt, et tema astuks ühendusse endiste EV riigitegelastega ja neilt nõutaks soovitud protesti avaldamist. Litzmann küsis minult nõu, mina soovitasin tal seda teha ja nimetasin isikuid, kellede poole tema peaks pöörduma, kes olid viimased riigivõimu esindavad isikud. Ühtlasi ütlesin Litzmannile, et ükski neist isikutest pole võimeline üksi otsust ega protesti tegema, neile peab andma ka võimalust, astuda nõupidamiseks kokku ning ise valima, keda nad nõupidamisele kutsuvad, ning omavahel nõu pidada. Seda ei saa teha ka mitte ühekordse nõupidamisega. Oleks aga tagajärjeta kui selle tulemuseks on, et neid vahistatakse Saksa julgeolekupolitsei poolt põrandaaluse nõupidamise pärast, mis käib ju Hitleri käsu vastu. Litzmann peab selle loa politseilt nõutama ning sellest ka neile teatama, kellega tema ühendusse astub. Aga ka neist ei saanud protesti esitajat. Küll aga tekkis selle läbi õigus meie iseseisvusaegsetel määravatel isikutel ja poliitikameestel legaalselt pidada omavahelisi nõupidamisi või koosolekuid.

See oli päris oluline samm, sest nüüd saksa võim omalt poolt võimaldas EO kõrval legaalselt tegeleda ka meie iseseisvusaegsetel riigitegelastel. Sel viisil langes ära oht, et meie riigitegelasi oleks illegaalse tegevuse pärast võimalik vahistada, mis oleks suureks rahvuslikuks õnnetuseks. Ebaaumehelik oli vaid Maureri poolt avalikult seletada, et nemad ja tema pidid põranda all tegutsema alatise vahistamiseohus. Neil oli ametlik luba oma koosolekuid päris avalikult ja legaalselt pidada.

«Estonia»

«Estonia» teatrimaja oli sõjaolukorrale vaatamata kuni Tallinna suurpommitamiseni väga elavalt kasutamisel. Teatri juhatus ja näitlejad pakkusid oma parimat ja kontsertsaal oli alatasa kasutusel suurte üritustega, mispuhul saal ikka puupüsti täis oli.

Et ka Saksa sõduritele pakkuda meie kunsti ja neile meelelahutust, andis teater ka jooksvalt saksakeelseid ettekandeid, peamiselt operetti, mis sõduritele väga meeldis. Meie näitlejad ja lauljad torkasid silma oma haruldaselt hea esinemisega, nad olid ikka kogu hingega asja juures. Kui vilets oli kommunistide teatrikunst, on «Kannatuste aastas» lähemalt kirjeldatud.

Avalikud raadioõhtud kontserdisaalis olid rahva lemmikuks, eriti Mari Möldre oma huumoriga. Ma armastan nalja ja pilget, pilkan ka ise meeeldi ja soetan sellega endale vaenlasi. Mari Möldre oskas seda nii meisterlikult, ka minu üle, et Saksa tsensuur pidas vajalikuks astuda vahele. Ma palusin siis Mari Möldre «mürgisemaid» nalju, mida talle hakati keelama, anda mulle kirjalikult, ma kirjutasin siis oma allkirjaga servale, et olen nõus. Nii sai tema seda ette näidata pahanduste ärahoidmiseks tsensuuriga. Eriti meeldis mulle tema järgmine nali. Üks päris paljaks püगतud lammas väriseb külma käes taluõuel, Litzmann läheb mööda, silkitab teda ja küsib: «Vaene loom, kes on sind siis nii paljaks püganud?» Lammas vastas: «Mää!»

Meie rahvas armastas ka ise nalja. Ma panin EO iganädalastele raadiokõnedele nimeks «Mõni sõna rahvale» ja rääkisin vahest ka ise selles saates. Rahvas pani siis kui klaasi kergitas napsule nimeks «Mõni sõna rahvale», viinapudelile pandi aga nimeks «Mäe pisarad». Kui raske on iga nädal leida teemat raadiokõneks, õppisin alles siis tundma paguluses kui pidin iga nädal kirjutama ajalehele poliitilist juhtkirja.

Rahva hulgas levis kord kuulujutt, et sakslased ei luba üht väga armastatud rahvuslikku laulu laulda. Ma ei tea, kust ja milleks see kuulujutt levis. Ma lasksin seepeale seda laulu nii ringhäälingus kui ka järgmisel aktusel ette kanda.

Artur Käpp käis mind külastamas oma sümfooniaga, tahtis seda pühendada minule. Ma pidasin ebasobivaks pühendada sellist kunstiteost ühele poliitilisele isikule, soovitasin seda pühendada kas kodumaale või mõnele meie mütoloogilisele kangelasele. Kapp haavus, et mina vastu ei võtnud. Hiljem lugesin lehest, et ta selle oli pühendanud punastele.

Lühikesed sõja-aastad õpetasid sakslasi, kes olid ju ikka uhked oma kunstnikele ja kunstile kui kõrgel tasemel olid meie ooperilauljad ja meie muusikud. Hiljem kuulsin nii Saksamaal kui ka eriti Austrias kuivõrd ilusad olid meie lauluviisid ja imestasid, et meil igal pool olid ikka laulukoorid, kes laulsid väga hästi väljakoolitatud häältega ning nii ilusaid laule. Kõigil oli ikka meeles, et eestlased laulsid igal võimalusel, oli «laulev rahvas».

Mina olin veendumusel, et nüüd ühiste huvide ja ühise võitlusega teeme ka lõpparve minevikuga ja vahekorras sakslastega, ma mõtlen sakslastega Saksamaal. Oma kogemustest tean öelda, et selles on toimunud põhiline muudatus, sest Saksa sõjavangid, kes tulid Venemaalt kodumaale tagasi, kütsid meie rahvast kodumaal. Olevat väga sõbralikud olnud sõjavangide vastu, varustanud neid toiduainetega, riskeerides ise karistusega. Kus ma iganes pärast sõda Saksamaal kõnelemas käisin, lõpus tuli ikka vähemalt üks sakslane, kes sõjavangina oli Eestis ja pisarsilmi pigistas kõvasti minu kätt öeldes, et eestlased on tema elu päästnud toiduainete kinkimisega kuigi neil endil ka vähe süüa oli. Saksa sõjavangis Siberist jutustasid sama eestlaste kamraadlikkusest, need olevat ikka oma kodumaalt saadud toidupakke jaganud sakslasist sunnitöölistega. Sakslaste kojutuleku puhul saatsid nende kaudu ka mulle

tervitusi. Ainult paguluses pole seda lepitust tekkinud, mul on sellest kahju, sest meil läheb veel kord sakslasi vaja meie kodumaa vabanemiseks.

Valitsuskriis

See oli veebruari lõpus 1944 kui Litzmann palus mind oma juurde nõupidamisele. Ta seletas mulle, et ta on sattunud hirmus raskesse olukorda. Temale tungitakse igapidi, eriti Berliinis, kallale, et tema on täiesti minu mõju all, nii tugevalt, et tema enam pole suuteline esindama Saksa riigi huve. Ta oli juba päris apaatne ja palus mind öelda, mida mina soovitaksin teha nende kallaletungide vastu kuidas saaks tõestada vastupidist.

Ma nägin, et Litzmann oli hingeliselt tõesti päris otsas, ta oli mehine mees, ta oli end kohustanud minuga koos töötama ja meie leppisime tollal, septembris 1941, kokku, et ütleme üksteisele avameelselt kõike ja püüame alati avameelselt ja ühiselt leida ka lahendusi. Litzmann oli kogu aeg olnud minu vastu korrektne, mina tahtsin nüüd seda olla ka tema vastu momendil, kus see mulle ka raskeks osutub. Ma ütlesin temale, et kõige selgem lahendus seisaks selles, et mina astun ametist tagasi ja tema võtab minu asemele ühe teise isiku, kelle kohta need vaenulikud ringkonnad ei saaks midagi öelda.

Litzmann tänas mind avameelsuse ja ettepaneku eest ja küsis minult nõu, keda mina soovitaksin temale. Ma mõtlesin järele ja ütlesin, et kõige neutraalsem, aga ka kõige kindlam isik selleks võiks minu arvates olla ülikooli rektor Kant. Litzmann lubas astuda temaga ühendusse. Kant tuli Tallinna, Litzmann ütles, et temal oli paberirull taskus näha, mida ta vist tahtis esitada kuid ta eelistas temaga suuliselt end välja rääkida. Ta ei jutustanud mulle selle kõneluse sisu, mis ju tema poolt oli korrektne kuid ütles, et see valik polnud õige, nad ei saanud ei kokkuleppele ega ka ühisele joonele ja läksid tulemusteta lahku. Litzmann palus mind siiski jääda ametisse edasi, ta püüab võidelda nende saksa või baltisaksa ringkondadega, peame katsuma mõlemad ühisel jõul kogu selle rünnakuga hakkama saada.

Teist lahendust ei olnud, ma jäin edasi. Nüüd tuli aga hoopis uus juhus esile. Uluots oli kuulnud sellest Kanti äpardumisest ja soovis ise kandideerida. Palus end Litzmanni jutule ja Litzmann andis temale tärimini. Kuivõrd mina tõesti hea tundelega soovitasin Kanti, pidin ma olema kategooriliselt vastu Uluotsa kandideerimisele. Uluots vist polnud oma sammu läbi mõelnud, või vähemalt mitte selle tagajärgi: see oleks tähendanud, et meie, enne venelaste survet, viimane peaminister, kes end nüüd ütleb edasi ametis olevaks presidendi asetäitjaks, kes seega omas isikus esindab Eesti Vabariigi iseseisvust ja kontinuiteeti, on valmis selles funktsioonis alistuma saksa võimule ja laseks end EO juhiks ametisse määrata Saksa kindralkomissari poolt! See tähendaks, et Eesti Vabariik, Nõukogude Liidule alistumise asemel alistub Saksa riigile! Mida ütlevad selle kohta välisriigid? Mida ütleb meie rahvas? Millise näoga oleksime siis sõja lõpus Saksa satelliit?

Ma helistasin kohe Pukile Kuressaarde ja palusin teda kohe sõita Tallinna, mina tulen koos Öpikuga autoga Kuressaare bussile kusagil teisel pool Ristit vastu ja võtame teda oma autosse, et asja läbi rääkida, mida telefoniteel arutada ei või. Pukk lubas tulla, saime maanteel kokku ja siis saime Pukile seletada Uluotsa soovi, selle tagajärgi meie riigile. Pukk sai asjast hästi aru, sest tema oli ju ka varem vaielnud Uluotsale vastu, et tema ju astus tagasi, Päts võttis tagasiastumise vastu ja määras ja vannutas ametisse uue valitsuse, millega Uluotsa valitsus põhiseaduse kohaselt on lõppenud. Kui ta aga teisel seisukohal asub, siis peab end selliselt ka ülal pidama.

Oli kokku lepitud, et kohtume kõik Soodla korteris. Pukk oli sinna kutsunud ka paar oma lähemat poliitilist sõpra, kelle nimesid ma enam ei mäleta. Saime kokku, Pukk ja Öpik ja ka mina selgitasime Uluotsale olukorda ja tema kavatsuse lubamatust. Uluots ütles, et on tegemist päris tavalise valitsuskriisiga ja tal on õigus sel puhul kandideerida. Mina püüdsin algusest peale hoolitseda selle eest, et Uluots asuks iseseisval, saksa ülemusest vabal ametikohal. Pakkusin temale 1941. aastal Tartu jõudes kas veel loodava kõrgema kohtu esimehe või siis õigusteaduskonna dekaani ametit, tema valis viimase. Nüüd tahab aga tema asuda ametisse, millesse teda määrab Litzmann, Saksa kindralkomissar - sellele allub siis Eesti Vabariigi riigipea! Uluots ei lasknud endale midagi seletada, vaatas alatasa kella, et mitte hiljaks jääda Litzmanni juurde minekuga. Meie ei suutnud Uluotsast aru saada, ta oli ometi õigusteaduse professor ja oleks pidanud mõistma nende kahe situatsiooni vahet. Kui ta tahab olla presidendi asetäitja, siis ei tohi ta võtta ametit vastu, millesse teda nimetab Saksa kindralkomissar - kui ta tahab aga olla Eesti Omavalitsuse juht, siis ei tohi ta end enam mitte nimetada Eesti Vabariigi riigipea asetäitjaks.

Uluotsal oli aeg tulnud, palus Soodlat teda autoga lasta Kadriorgu viia, meie jäime nõutult maha. Ootasime. Varsti helises telefon. Soodla läks kuulama, ütles aga, et Litzmann soovib minuga rääkida. Litzmann palus mul jääda ametisse edasi, kuna Uluotsa küsimusest ei tule midagi välja. Ta ütles, et Uluots on veel tema juures ja kuuleb seda telefonikõnelust pealt. Saanud minu vastuse, et olen nõus, ütles ta seda vist edasi Uluotsale ja sellega oli Uluotsa arvatud valitsuskriis lõpetatud.

Uluots tuli tagasi, oli sõnaaher, pakkis oma asjad kokku ja lahkus ning ka meie läksime laiali.

Goldap

1944. aastal kui olin lõpetamas oma ülesandeid Danzigis ja kavatsesin sõita oma naise juurde Goslari, sain Berliinist teate, et mind palutakse olla ühe rahvusvahelise komisjoni esimeheks Berliinis, mis uuriks venelaste hirmutegusid Goldapi ruumis Ida-Preisi piiril, kus Vene väed lühikest maad tungisid Preisimaale ning aeti jälle tagasi. Ma andsin nõusoleku ja katkestasin oma reisi Goslari Berliinis, kus oli 15 mitmesugustest rahvustest ja riikidest

asjatundjat koos, et teostada tunnistajate ülekuulamist venelaste hirmutegude üle sealse ruumis. See oli siis midagi Katõni taolist.

Ma tutvusin kõigepealt kutsutud erapooletutega, Saksa valitsuse esindaja tutvustas mind ja ütles neile, et mind on palutud olla selle komisjoni esimeheks, kas see on vastuvõetav osavõtjatele. Nad olid nõus. Selgitasin siis, kas kõik komisjoniliikmed valdavad saksa keelt, nii et võin ülekuulamist teostada saksa keeles. Olid. Siis teatati meile, kes tunnistajatena on kohale tulnud, oli sealseid elanikke, sõjaväelasi ja arst.

Ma tegin komisjonile ettepaneku, et mina teostan esijoones ülekuulamise ja dikteerin tunnistaja seletuse sisu sekretärile. Iga tunnistaja järele küsin, kes soovib esitada tunnistajale lisaküsimusi, mille vastused samuti protokollid dikteerin. Iga tunnistaja järel kannan komisjonile ette kokkuvõtte tunnistusest ja komisjoni seisukoha ning sellejärel järgnevalt dikteerin seda masinakirjutajale. Nii toimuks iga tunnistajaga ja ülekuulamise lõpuks oleks samaaegselt valmis ka masinakirjas dikteeritud konstateeringud ja seisukohavõttud, nii et valmiskirjutatud akti saame kohe ka alla kirjutada.

Nii see ka toimus. Komisjon oli minuga rahul, kirjutasime ühiselt aktile alla ning teatasime, et oleme nõus selle akti avaldamisega ajakirjanduses. Komisjoni töö lõppes õhtuks, läksin hotelli ja järgmisel hommikul vara sõitsin Goslari, nii et ei saanud ajalehti lugedagi.

Asjal näis aga ka veidi kaalu olema, sest mõningaid aastaid hiljem pidin kohtus tunnistajana esinema ühel pärandusprotsessil, mille puhul pidin kinnitama, et vastavad inimesed Goldapis tõenäoliselt surma said, nii et nende päranduse üle kohus võib otsust teha. Nüüd kahe aasta eest kirjutas mulle Göttingenist üks ameerika jurist, kes seal teaduslikult töötas ja palus minult mõningaid täiendavaid andmeid tolleaegse komisjoni tegevusest ja konstateeringutest. See materjal oli nüüd arhiveeritud ja teadusliku uurimuse materjaliks.

Terrase mahalaskmine

Viiendal septembril oli minu naise sünnipäev ja just viiendal septembril 1944 helistas mulle Litzmanni adjutant Madsen ja palus mind kiiresti tulla Toompeale Litzmanni juurde. Tema tahab Tallinna linnapea Terrase oma otsusega maha lasta. Kuigi olin oma naisele lubanud sel päeval varem koju tulla, elasime tollal Keila-Joal, sõitsin kiirelt Toompeale. Madsen seletas mulle kiiruga, et Ukrainast Tallinna ümber paigutatud piirkonnakomissar Lindemann nõuab Terrase mahalaskmist, kuna tema saboteerib kindlustustöid Tallinna ümber ja ei saada määratud linnateenistujaid töödele.

Lindemann oli Ukrainas Kochi all tegutsedes harjunud ülemuslikult käskima ja kergekäeliselt lihtsalt maha laskma, keda meeldis. Kuna Ukraina oli juba kaduma läinud ja Koch, Ukraina riigikomissar, oli juba töötatöolisena Berliinis Adlonis, piirkonnakomissar Lindemann saadeti aga abiks Tallinna,

nagu ka teisi mujale. Kuna nüüd linnavalitsuselt nõutud töötajate arvu kraavitöödele kohale ei tulnud, läks Lindemann kohe Litzmannile kaebama sabotaaži pärast ja nõudis teiste hirmutamiseks Terrasse mahalaskmist.

Aeg oli juba niikuinii ärev, nähtavasti Litzmanni närvid ka pingul ja ta oli nõustunud Lindemanni nõudega ja teinud Madsenile ülesandeks vastav käskkiri valmis kirjutada. Madsen arvas, et sel juhul olen mina vist ainuke, kes Litzmanni rahustada suudab. Palus mind kiirelt tulla ja läks Litzmanni juurde teatama, et mina soovin tema jutule. Alustagu ma ükskõik millega, Litzmann hakkab ju niikuinii kohe rääkima Terrasest, keda ta ei salli. Katsugu mina teha, mis võimalik.

Madsen läks Litzmanni tuppa ja tuli kohe tagasi ja jättis ukse lahti minu jaoks. Vaevalt astusin sisse kui Litzmann hakkas karjuma, mida ta minu juuresolekul veel kunagi teinud polnud, et on õnnelik juhul, et tulen, on viimane aeg seda... (ta kasutas Terrasse kohta selliseid sõimusõnu, mida ma veel kunagi tema suust kuulnud polnud) hoiatavaks karistuseks avalikult maha lasta. Ma lasksin teda segamatult karjuda ja ütlesin vaid vahele «muidugi» ja selle tulemus, et ma vastu ei rääkinud, hakkas teda rahustama. Ta jättis karjumise ja hakkas mõistlikult rääkima. Ma küsisin siis lähemalt, milles asi seisab, sest ühe silmapaistva avaliku elu isiku mahalaskmine erutaks ju rahvast ja praegusel ajal on just rahulik meel ja kohusetäitmine suurimateks voorusteks.

Litzmann hakkas siis mulle asjalikult selgitama, milles küsimus on ja mida Lindemann väidab. Mina ütlesin, et Lindemann päris kindlasti eksib. Mul on just juba mõne päeva eest olnud selle küsimusega tegemist, asi seisab ju vaid Keskhaiгла personalis. Kõik linnateenistujad on gruppidesse ja järjekordadesse määratud ja keegi neist ei puudu kindlustustöödelt. Lindemann loeb aga Keskhaiгла teenistujaid ka lihtsalt arvuliselt linnaametnike hulka ja see on eksitus - haiгла personal on ju alatises teenistuses, nende koguarv on küll suur kuid nad on ju tegevas teenistuses, siis valvekorras, siis on neil lühike öine vaheaeg, aga ka mitte kõigil, vaid osa neist on öövalves. Haiглаpersonal ei saa lihtsalt kusagile mujale minna. Keskhaiglas on haavatud sõdurid. Sõdurid, kellele tehakse operatsioone, mis veel rohkem personaliga ja tiheda valvaga seotud. Haiglas on ka teisi haigeid, aga üks tema ju tunne ise haigategevust, personal peab olema jooksvalt käsutuses. Seda Lindemann ei taha mõista, meile mõlemale on see aga endastmõistetav.

Litzmann jaatas, laskis mind veel seletada. Ma ütlesin temale, et pealegi veel kui Terras maha lastakse, siis rahvale saab selle põhjus kiirelt teatavaks, sest Keskhaiгла personal on suur ja rahvale oleks siis selge, et Litzmanni otsusel lasti maha inimene, kes pole süüdi, kes on ametialal just selles küsimuses toiminud täitsa õieti. Sellist mahalaskmist mõistetakse hukka, see pole mingi hoiatav näide, vaid põhjus seisukohale, et kindralkomissar «übt Willkür, und zwar ungerechte Willkür», mis oleks väga halb, sest meie rahvas peab Litzmannist väga lugu.

Litzmann muutus ikka tõsisemaks ja ka vaiksemaks ja lõpuks küsis siis,

kas minu seisukoht on, et Terras pole süüdi ja asi tuleb lõpetada. Mina jaatasin. Madsen vist kuulatas ukse taga ja just sel momendil astus uksest sisse paber käes ja pani selle lauale ja ütles külma rahuga: «Ma kirjutasin surmaotsuse ja täideviimise käsu valmis». Pani lauale. Litzmann võttis paberi, kortsutas selle ära ja ütles Madsenile, et ta võib minna. Siis surus minu kätt ja tänas: «Päästsite mind mõtlematust sammust, ma tahan Lindemannile veel ütelda oma arvamust.» Ma vastasin, et mind see rõõmustab, sest täna on minu naise sünnipäev ja ta ootab mind koju, lubasin varem koju minna, jään aga nüüd hulga hiljemaks. Litzmann palus mind õnnitleda minu naist ja soovida temale õnne sünnipäevaks. Läksin minema, Madsen raputas ka mu kätt ja autos ootas mind juba kaua autojuht. Istusin sisse ja sõitsime koju.

Seal olid külas admiral Burchardi ja proua Terras. Minu naine tegi mulle etteheiteid, et ma ju lubasin varem tulla ja nüüd tulen hulga hiljem. Ma ütlesin, et ei saanud varem, pidin härra Terrast surmast päästma ja jutustasin siis kuidas asjad olid. Burchardi ütles, et temale on uudiseks kuulda, et Litzmann end nii tugevasti ärritada ja reast välja viia laseb, pidime aga asja jätma oma teada. Terras ei teadnud sellest kõigest mitte midagi, vist tema naine koju minnes jutustas talle, millises surmaohus ta vahepeal oli. Et see teisiti kujunes, seda ta ei arvestanud, vaid tunnistas end Rootsisis vastupanuvõitlejaks, keda taheti maha lasta. Kui minu naine, kellele tema sõbranna, proua Terras, põgenemisel lubas ikka jooksvalt kirjutada, ühtegi korda ei kirjutanud, siis ise kirjutas pärast minu vangist tagasitulekut, et just ajal, mil tema minu saatusest üldse midagi ei teadnud ja südamevalus oli ja oleks sõbranna kaastunnet vajanud kui see aga ei kirjutanud, millist pettumust ta sõbrannas tundis, siis vastas proua Terras vaid postkaardiga, millel oli vaid üks lause: «Ajad on üle meie!»

Mina ei pane Terrasele pahaks, sest minu kohus oli ju tema eest seista ja teda surmast päästa. Minu naisele oleksid nad siiski võinud vähemalt sünnipäevakski õnnesoovi kirjutada, sest see kõik toimus ju minu naise sünnipäeval!

Johan Kõpp

Kuna sakslased ei lubanud ka kogu muu ülikooli avamise puhul taastada usuteaduskonda, siis asutasin ülikoolist eraldi usuteaduse akadeemia, samade eeldustega nagu usuteaduskond ning määrasin selle rektoriks piiskop prof. Kõpu. Sellega oli asja sisu lahendatud.

Selle asutuse puhul oli mul piiskop Kõpuga tihti kõnelusi ja ma kasutasin juhust sel puhul arutada temaga ka mitmesuguseid omi mõttekäikusi. Ma soovitasin tal ühendada akadeemia ka internaadiga keskkooliga, nagu see toimub katoliiklikes maades. See keskkool võiks olla eriliigiline akadeemiline gümnaasium, milles õpetatakse ladina ja kreeka keelt suurema rõhuga, mis oleks ju kasuks ka noortele, kes kõrgema tasemega arstiks end ette valmistada tahaksid. Selle paremuseks on, et juba enne ülikooli astumist oleks kirikul omas

internaadiga keskkoolis võimalik õpilasi ja nende hingeelu lähemalt tundma õppida, oleks ka võimalik juba enne kõrgema hariduse saamist internaadiga keskkoolis tugevamal määral õpetada edaspidise vaimuliku tegevusega seotud alasid ja keeli, nii et lõpetajad palju suurema ja põhjalikuma eelharidusega astuksid usuteaduse akadeemiasse õppima. Sel viisil oleks ka enam garanteeritud, et vaimuliku elukutset valib endale see, kes selleks endas tunneb sisemist kutsumust ja ei vaataks õpetajaametile vaid kui eluülalpidamisele, nagu iga teise ametiga. Kirikule tuleks see kasuks kui tema vaimulikud on pikema kasvatusena väljakoolitatud tõeliselt usklikud mehed. See mõjub ka kogudustele, sest inimene suudab teisi ikka selles tugevamini mõjutada, millesse tema enda süda leegitseb.

Piiskop ei pooldanud neid mõtteid, leidis neid olevat liigselt katoliiklikud, evangeelne kirik on sellest vaba. Meie ei jõudnud ühisele tasapinnale. Arutasin piiskopiga, kuna olen usklik inimene, ka mitmesuguseid pühakirjast arusaamise küsimusi, kus meie osalt olime ühisel, osalt aga lahkumineval arvamusel.

Ma rääkisin meie kirikuküsimustes läbi ka Litzmanniga, kes ise eitas kirikut. Ülal kirjeldasin kuidas ma esimest korda 1942. aasta uueaasta päeval kutsusin teda Toomkirikusse.

Ma küsisin Litzmannilt, et kui tema ametlikult suhtub eitavalt kirikusse, kas siis ei oleks ka kohane, et tema ametlikult ei sekku kiriku küsimustesse. Meie kirikud omavad omi seadusega määratud õigusi ja kohustusi. Seega võib tulla ette, et mõni kirik tahab sisemiselt mõnda muuta oma ülesehituses või soovib seadusemuutust mõnes küsimuses. Selliste küsimustega kindralkomissari poole pöörduda poleks sel puhul mõtet, sest tema ei hakkaks mitte sekkuma neisse küsimustesse. Meie seadustega on aga mõnesugustes küsimustes ettenähtud seadusemuutmise võimalus või valitsuse otsus. Kas tema volitab mind otsustama seadusemuutmise küsimuste üle ning teatama kirikule, et nende endi sisemise korralduse küsimusi võivad nemad teostada iseseisvalt. Minu määrused sel puhul ei oleks määrused «Kindralkomissari nõusolekul määratud...», vaid ma avaldaksin neid meie «Ametlikus Teatajas» kui minu otsusi, mis sellist sissejuhatust ei vaja. Litzmann oli nõus.

Mul oli sellega tagamõte. Mind on ju alati huvitanud meie ajalugu ja ma teadsin meie ajaloo, et meil oli varem ametis ka peapiiskop, mis oleks auväärsem. Sel puhul oleks võimalus pühitseda ametisse kaks piiskoppi, üht Põhja-Eesti, teise Lõuna-Eesti ala jaoks ning mõlema üle oleks peapiiskop Tallinnas. See annaks meile jälle ajaloolise auväärse tagasi.

Kuna nüüd eeldused Litzmanniga olid selgitatud, rääkisin sellest mõttest piiskop Kõpuga ja teatasin temale, et ma selles olen rääkinud ka Litzmanniga ja õiguslikud vahekorrad on lahendatud: kirik on sõltumatu ja mina teatan käesolevaga, et meie Evangeelne Luterikirik võib täiesti iseseisvalt otsustada seada sisse peapiiskopi ja kahe piiskopi ametisse seadmist. Selleks pole vaja ei saksa võimu ega EO nõusolekut. Ma teatan seda temale ka ametlikult tagala ülemjuhataja volitusel antud seadusjõulise määrusega, et minul on sel alal kõik

õigused, mida omas president, Riigikogu, valitsus, peaminister ja asjaomane minister. Nüüdsest peale võib kirik selliseid ümberkorraldusi ja üldse kõiki oma sisemise ülesehituse ja organisatsiooni asju otsustada ja jõusse panna iseseisvalt, ilma ilmaliku võimu loa või kinnitusega.

Piiskop ei tahtnud ka selles küsimuses vedu võtta, ütles aga küll, et on väga kena, et kirikul sellised volitused on kuid meie riigi suuruse ja olude juures oleks peapiiskopi ja kahe piiskopi ametisseseadmine mõttetu ja ülejõu käiv. Ma juhtisin tema tähelepanu sellele, et omal ajal kui meil oli peapiiskop, oli rahvaarv veel palju väiksem ning näiteks praegu Eestis olevate katoliiklaste arv on vaid mõni tuhat ja neil on oma Eesti peapiiskop. Piiskop ei lasknud end aga kõigutada oma mõtetes. Ma seda küsimust siis enam ei puudutanud, nüüd on aga vahepeal paguluses, kus pagulaste arv veel palju väiksem on, siiski see hea ajalooline mõte teostamist leidnud. Mina rõõmustasin selle üle vist enam kui asjaosalised ise.

Oisi afäär

Praegu ei mäleta enam kindlasti, aga see oli vist veel 1943. aastal kui mind külastas härra Ois, kes ütles end olevat Saksa propagandaministeeriumi ametnik. Andmed tema kohta ütlevad, et tema oli ühe eestlasest mõisaomaniku poeg Ida-Virumaalt. Kui suur see mõis oli, on teadmata, tema sünninimi oli Õis, mida ta ise saksastas, oli seega tüüpiline kadakas.

Ois seletas, et tema sooviks kaasa aidata EO ümbermuutmisele valitsuseks, milles tema endale sooviks propagandaministri kohta. Ta näeks meeleldi, et mina oleksin selle valitsuse peaminister ja muid ministrikohti võib ise oma soovide kohaselt täita. Tema jutt oli avantüür, millel polnud mingit reaalset sisu. Mina tundsin olusid paremini ja teadsin, et selliseid afääre ei saa korraldada Saksa propagandaministeerium, aga kui, siis läheks see välja Goebbelsist ja mitte väiksest ametnikust, kes alles oma ministrit selleks võita tahab. Tema peasiht oli saada propagandaministriks. Kuna ta oli lühikest kasvu, oli see auahnus mulle ka arusaadav. Ma esitasin temale hulga asjakohaseid täpseid küsimusi, millele tema ei andnud rahuldavaid vastuseid. Siis ütlesin temale, et mina selliste kavatsustega tegelema ei hakka, milledel pole reaalset põhja all.

Ois oli minus pettunud ja lahkus. Kuulsin, et ta sõitis Tartu. Pidin oletama, et ta siis seal püüab otsida «hanesid» ja vist satub ka kellelegi, kes lähema mõtlemiseta läheb temaga kaasa ja siis ilmub äkki Berliinis teade, et Tartus on asutatud Eesti Vabariigi valitsus. Olukord oleks sama kui oli Viljandi püssimeestega, pealegi oleks selline teade ilmne kokkuleppe rikkumine ja püüe illegaalselt luua Eesti valitsust, millel pole mingit reaalset seljatagust, küll aga teeks palju pahandust ja rõõmustaks mõningaid ringkondi, kellele see oleks vesi nende 1918. aasta veskile.

Ma pöördusin sellepärast Saksa julgeolekupolitsei poole palvega, saata

see mees Eestist minema Berliini tagasi ja keelustada temale tagasitulemine kui Berliinis selgub, et see tõesti vaid tema isiklik afäär oli. Korrespondentsi temale keelata ei võinud kuid kirjjade abil oleks ju ikka saanud teha kindlaks, kas ta oma ministeeriumi poolt on autoriseeritud, sest samaaegselt oleks ju ka teada, et mina teda Eestist välja saata palusin tema siinse afääri pärast.

Hiljem polnud temast enam midagi kuulda. Mul oli hea meel, et ta minema sai, sest võis ju ka olla, et tema tegeles provokaatorina, nagu seda von Seefeld juba Viljandi püssimeestega teha tahtis.

Hollandlased

Üks hollandlaste delegatsioon käis Eestit külastamas 1942. aasta keskel. Mis nende eesmärgiks oli, oli väga raske kindlaks teha. Delegatsioon tuli kindralkomissari juurde ja soovis Eestiga tutvuda. See juhatas neid meie juurde ja meie korraldasime neile mõnesuguseid ringsõite maal ja andsime neile meeleldi kõike soovitud informatsiooni. Nende juhiks oli Rost van Tonningen. Ilmselt tundsid nad huvi peamiselt majanduse vastu.

Nad rääkisid väga vabalt, kritiseerisid saksa võimu, sakslasi ja nende poliitilisi samme. Muidugi ei hoidnud meie ka tagasi ja sama otsekoheselt selgitasime neile tegelikku olukorda Eestis. Saime nendega päris sõbralikult hakkama. Nemad seletasid meile omi raskusi ja vajadusi ja meie omalt poolt nende põllumajanduslike küsimuste puhul tegime neile ettepaneku tuua osa oma karja ja noorkarja meile söödale, meie saaksime tasuta piima, nemad saaksid oma hästisöödetud loomad jälle tagasi. Nad läksid selle mõttega kaasa ja hakkasid detaile arutama. Praegu kirjutades ma ei tea, kas see mõte üldse tark või asjalik oli kuid mina polnud ju eriteadlane selle otsustamiseks. Ometi aga pärisid nad nende küsimuste vahele meilt palju Tallinna sadama kohta. Nõnda nad ka lahkusid ja soovisid ka edaspidist ühendust meiega.

Litzmannilt kuulsin aga, et hollandlastel on kava luua Saksa riigiga lepingut, millega Tallinna sadam renditaks paarikümneks aastaks hollandlastele. Nad oleksid nõus kui leping on pikem, teostama sadamas ka vajalikke täiendavaid ehitusi ja seadmeid. Nüüd sai mulle pilt selgeks: hollandlased arvestasid Saksa võiduga sõjas, see tähendaks, et avaneb suur Vene siseturg impordiks ja ekspordiks. Hollandlased on meresõitjad ja merekaubanduse rahvas. Tallinna sadam asub geograafiliselt ja majanduslikult väga soodsas kohas ja on ka talvekindel. Hollandlased oleks seega tahtnud kogu merekaubandust Venemaaga Tallinna kaudu oma kätte saada. Eesti Vabariigiga sellist lepingut oleks ju lapsik üldse eeldada, seega tahtsid nad Saksa riigi käest meie sadamat ja meie ekspuuteerimise võimalust. Peaks Eesti Vabariigi iseseisvus taastuma, siis oleks neil aga leping taskus, mida nad siis väga kalli hinnaga müüksid meie riigile jälle tagasi.

Kõnelustel meiega nägid hollandlased, et meie püüdleme iseseisvuse taastamise poole ja meile on ka päris selge meie soodus asukoht, tähendab meist

pole neil midagi loota. Niisiis üsna varsti teatas mulle Sandberger, et hollandlased on Berliinis parteis ja valitsuses juhtinud tähelepanu EO peale, kes on avameelses jutuaajamises nendega näidanud kui väga on nemad Saksa riigi vastased ja sakslaste vastased üldse! Sandberger sai selle kaebuse, õigemini salakaebuse, Berliinist ülesandega meid' üle kuulata ja asja selgitada. Mina soovitasin Sandbergeril sellisest juurdlusest loobuda, tema teab ja tunneb ju meid ja teab, et meie lojaalsed oleme. Hollandlased alustasid aga meiega kõnelusi ja meie nägime, milline oli nende ehtne meelsus. Sellepärast ei saanud meie teisiti kui teha nägu, nagu meie mõtleks samuti ja lasksime neid end põhjalikult tühjaks rääkida. Meie eesmärk polnud neid denonsseerida, see oleks ju tähendanud olla alatu provokaator. Minul oli aga kavatsus lähemal ajal öelda Kleistile, et nemad ei peaks laskma hollandlastel sel viisil reisida, et teha propagandat teiste rahvaste hulgas Saksa riigi vastu. Nüüd ma näen aga, et sel polegi mõtet, hollandlased näivad vaid lihtsalt ise provokaatorid olema, et endale võita Berliinis poolehoidu. Sandberger mõistis seda ja teatas Berliini, et hollandlaste juttu tuleb võtta vaid sihiliku provokatsioonina kui keegi kahest avaldas oma saksavastast meelsust, siis olid seda vaid hollandlased teinud, sest eestlased on oma meelsust tegudega ja võitlusega rindel küllaldaselt dokumenteerinud. Kas on mõni hollandlane Idarindel võitlemas? Berliin lõpetas asja, mis aga teises olukorras oleks võinud väga ohtlikuks muutuda.

Hoffmann

Teatavasti abiellus Hitler viimastel elupäevadel oma fotograaf Hoffmanni sugulase Eva Brauniga, kes elas Hoffmanni juures ja olevat juba kauem Hitleri armastus olnud. Koos lõpetasid nad ka oma elu.

Mina seda üldse ei teadnud. Ühel päeval palus üks sakslane mingi tähtsa asja pärast minu jutule. Koha laskis ta sisse. Selgus, et see oli vaid kaubareisija, kes pakkus kalendreid ja seinakalendreid müüa. Mina ütlesin, et meil neid vaja pole, meie kasutame eestikeelseid kalendreid. Siis võttis ta oma portfelliga ühe suure seinakalendri välja ja näitas, et see kalender on fotograaf Hoffmanni valmistatud. Ma ei mäleta enam, oli ühe lehe peal kogu kuu või nädal või vaid üks päev. Mees seletas mulle, et tema tuleb Hoffmanni nimel, sellel kalendril on igal lehel suurformaadis ikka teistsugune foto Hitlerist, mis peaks mulle meeldima. Kalender maksis vaid 300 marka!

Kuigi tema ikka rõhutas Hoffmanni nime, ei öelnud see mulle midagi. Ma ütlesin, et mina üldse ei kasuta seinakalendrit ja mina pole huvitatud kalendri ostmisest. Tema ütles, et tema ei mõtlegi ainult minule, vaid oletab, et mina ostan kõigile ametiasutustele vajaliku arvu kalendreid, kuna ju minu käes on õigus teha vastavat korraldust. Nüüd muutus mees mulle vastikuks, ütlesin temale, et minul on tööd teha ja minu tegevus ei seisne mitte kaubareisijatega kõnelustes ning tegin talle selgeks, et minema peab. Tema vaatas mulle uhkelt otsa ja küsis, kas mina meie Omavalitsusele siis kalendreid osta ei soovi.

Ütlesin, et ei soovi ja pöörasin tagasi oma laua poole. Ta läks minema.

Vaevalt tunni aja pärast helistas mulle Litzmann ja palus mind osta neid kalendreid meie direktoriumitele. Ma ütlesin talle, et esindaja käis juba minu juures ja ma ütlesin talle, et meil neid pole vaja ja pealegi seinakalendri hind, 300 marka tükk, on ju hullumeelne. Litzmann ütles mulle, et tema palub mind neid osta. Ma ütlesin, et meil niisuguse hinna jaoks puudub raha. Litzmann seletas siis mulle, et Hoffmann olevat Hitleri isiklik fotograaf ja selle esindaja käis tema juures ja kaebas, et meie oma ametiasutustele kalendreid Hitleri fotodega osta ei taha. Litzmann palus mul osta 30 kalendrit ja tema kannab mulle vastava raha oma eelarvest, mina tehku vastav korraldus. Tegin korralduse dr. Wendtile 30 eksemplari vastu võtta ja ka vastav raha - 300 marka tükist - kasseerida Litzmannilt. Mis neist sai, seda ma ei tea, mina ei saanud ühtegi, mind aga huvitas, miks Litzmann nii alandlik oli sellise häbematu kaubareisija vastu. Alles hiljem lugesin, et Hoffmann oli Hitleri Evale vist onu. See fotograaf tegi oma positsiooniga hiigeläri. Nähtavasti ei julgenud ükski asutus jätta nii kalendreid kui ka fotosid ostmata ja maksis dikteeritud liigkasuvõtliku hinna.

Sellele fotograafile ei tehtud ka mingit häda võitjate ameeriklaste poolt, sest nähtavasti oskas ta osava ärimehena ka nendega teha head äri. Kui käisin tunnistajana Nürnbergis, siis kaitsjate tunnistajate hoones maja viimases otsas oli eriosa, milles töötas Hoffmanni poeg, kes isa fotodelt selgitas seal ülesvõetud isikute nimesid ja andis selliselt materjali mitte vaid kohtule, vaid ka ameerika CIC-le «natside» kinnivõtmiseks, sest kindlasti püüdis Saksamaal iga isik kuidagi Hitleri lähedal ülesvõetud olla ja Hoffmannil oli monopol, tema tegi kõik ülesvõtted, mis puudutasid parteid ja valitsust. Ning nüüd ameeriklaste teenistuses selgitas tema poeg fotodel pildistatud isikute nimesid ja mundritel auastme tunnuseid ja teenis jälle. Sakslaste ütluse järele oli Hoffmann Saksamaa rikkaim mees. Huvitav oleks teada, palju ta Hitlerilt võttis Eva sobitamise eest!

Leegioni juurde

1943. aasta sügisel teatati mulle kord, et Himmler tuleb lennukiga Tallinna ja soovib minuga kokku saada. Kohtusime siis Kadriorus. Mina arvasin, et ei tea milline tähtis asi arutada on. Selgus, et tema tuli vaid selleks, et minuga leppida kokku meie SS-meestele leegionis vajalike eraldusmärkide kuju mundri krae peal. Küsis minult ettepanekut.

Ma ütlesin, et meil on ju nüüd jälle samasugune võitlus käimas nagu see oli Vabadussõjas. Kohane oleks seepärast võtta märk, mis tuletaks meelde Vabadussõda, kõige paremini meie sõdurite vahvuse aumärgist. Küsisime, kas lossis Eesti Entsüklopeedia on olemas, muidu laseksin tuua enda juurest. Teener tõi meile ja vaatasime siis vabadusristide pilte, kõige tüüpilisem oli mõõk käega, mis meeldis ka Himmlerile. Ta laskis tuua lehe paberit ja pliiatsi ning joonistas raamatust selle pildi maha. Pean ütlema, et tema joonistas kiirelt ja hästi, oli vist joonestamise õpetaja koolis. Kui see tehtud oli, siis rääkisime veel natuke

olukorra üle, tema küsis, kas on mingeid küsimusi, milles tema aidata saab. Ei olnud momendil ja ta lendas jälle Berliini tagasi.

Mina imestasin, tema oli ju Saksa siseminister, peale selle SS-i ülemjuhataja ja ei tea mis veel - ja temal on keset sõda, keset kindlasti väga küreid ja olulisi ametialaseid kohustusi aega lennata Tallinna vaevalt üheks tunniks sõdurite kraemärkide pärast. Kui see küsimus temale tõesti nii südamelähedane ja oluline oli, siis pean tänama tema hea tahte eest meile!

Oinasega Prahás

Ei mäleta praegu täpselt, millal see 1944. aasta lõpupoole oli kui käisime koos Oinasega Prahás, kus parajasti toimus Vlassovi pidulik ametiseseadmine. Istusime ühe grupi vene kindralite hulgas ühes loožis ja vaatasime seda pealt. Õieti oli see suur pettus, mis seal Vlassoviga tehti, sest talle anti vaid lubadusi, mida keegi täita ei kavatsenud ega saanudki, kuna Hitlerilt mingit luba polnud. Kõik see oli ka juba liiga hilja, igasugune mõte puudus juba sel asjal. Oleks seda tehtud kohe ja ausal viisil 1942, siis oleks Vlassovil olnud paar miljonit vene sõdurit, kes kõik valmis olid sõdima Stalini ja kommunismi vastu Venemaa vabastamiseks kommunismist ja tema muutmiseks tavaliseks vabariigiks. Siis oleks sakslased sõda võita võinud. Rindel oleksid ju uued hulgad sõdureid tulnud Vlassovi poole ja Saksa enda sõjaväel poleks olnud vajadustki sõdida, venelased oleks ise viinud sõja võiduka lõpuni. Seepärast oli kahju seda kõike pealt vaadata, kindralid olid aga täis vaimustust, nad ei teadnudki, et sellest midagi välja ei tule.

Palju enam huvitas mind asjaolu, et tšehhi töösturite ühing oli mind kutsunud neile kõnet pidama olukorra üle. See oli väga õpetlik ja huvitav. Nad kuulasid minu mõtted ära ja siis istusime napsu juurde isiklikeks kõnelusteks. Tšehhid seletasid mulle, et nemad venelasi ei karda kui punavägi neid vallutab. Nemad ütlesid, et nende tööstused on kõik täpsustööstused, nende töölised on hästi väljakoolitatud täpsusega ja selliseid venelastel ei ole. Venelastel on nende töölisi vaja, sellepärast nemad ei tee neile ega nende tööliste midagi kurja, vaid kasutavad intensiivselt nende tööstust ja tööd. Juba nende relvatööstus on maailmafirma ja nii ka kõigil teistel aladel. Nad ei vaidle minu sõnade ja seisukohtade vastu, need on igapidi õiged kuid mitte nende kohta. Venelased ei tohi neid ei mingil viisil vägistada ega tappa, sellega nad ju kahjustavad endid ise. Kui teised rahvad õigustatult kardavad venelasi, siis nemad mitte, nemad moodustavad venelastele täpsustööstuse tipu.

Ma ei saanud neile midagi vastu öelda, endamisi aga mõtlesin, et nemad siiski ei oska teha vahet endi mõtete ja venelaste mõtete vahel, küllap neile varsti selgub, et nad põhiliselt eksivad kuid siis on juba hilja. Minu tarkus siin aidata ei suuda.

Viini koosolek

1944. ja 1945. aasta vahetuse aegu korraldas Saksa pressiamet Viinis prints Eugeni lossis suure kokkutuleku välismaisele pressile. Minul oli seal ka kõne pidada. Enamus kõnelejaid ei hoidnud keelt tagasi, vaid päris otsekoheselt ja väga tugeva kriitikaga analüüsisid olukorda ja Saksa valitsuse vigu. Minu teemaks oli sakslaste suhtumine teistesse rahvastesse. Ma pidasin kinni samast kõnestiilist ning kirjeldasin kuidas Saksa režiim ei oska isegi heatahtlikkust hinnata. Olin alles Prahlas, kus nägime, et sakslased ei võimalda isegi vabatahtlikel võitlejatel ei oma kodumaa ega ka Saksamaa eest isegi surra. Kirjeldasin kuidas meie alguses mõtlesime ja lootsime ja olime veendunud nii Saksa kui ka meie endi võidus. Vastu igasugust mõistmisvõimet suutsid sakslased oma poliitiliste vigadega kaotada sõda ja kindel võit.

Saksa riigi pressišeff võttis minu järel sõna ja tunnistas seda kõike õigeks. Ka hilisemad kõnelejad rõhutasid sama.

Ajalehtedesse selle koosoleku sõnu ja seisukohti peaaegu ei pääsenud ja vaevalt vist ka ringhäälingusse. Aga suusõnal näis sealne laine siiski rahva sekka minevat, sest Austria kirjanik Bruno Brehm tsiteerib minu sõnu ühes oma suures teoses sellel temal. Ka Saksamaa suur ajaleht «Christ und Welt» tsiteeris pärast sõda minu kõnet ja rõhutas selle positiivsust.

Feldmarssal Model

Saksa Põhjarinde ülemjuhatajatest oli kõige sõbralikum Eestile kindralfeldmarssal Model. Ta oli Põhjarinde ülemjuhatajaks Kuchleri järel. Ta ei istunud mitte Pihkvas paigal oma staabis, vaid käis oma rinnet ja selle seljatagust külastamas, informeeris end kõigest kohapeal, lõi isiklikku kontakti väeosadega ja oskas neid ka, nagu asjatundjad kinnitasid, väga osavalt juhtida.

Kuchler laskis end külastada ja juhtis võitlust vaid kaartide järele. Olin mõnel korral tema juures külas, leppisime temaga isegi kokku, et võiksime moodustada oma piirikaitserügemendist kolm brigaadi - kahjuks ei saanud seda võimalust kasutada, sest peale kolonel Maide ei olnud ükski meie kolonelidest nõus asuma brigaadijuhiks. Nii jäid meie piirikaitserügemendid Saksa 300. diviisi juhtimise alla Narva jõe ääres. Miks meie kolonelid keeldusid, jäi mulle mõistmatuks. Oli kahju, et meil kindraleid polnud.

Model oli ka esimene rinde ülemjuhataja, kes mind minu ametiruumis külastas ja vajalikke oma ja meie küsimusi läbirääkida soovis. Ta püüdis meid igapidi abistada ja tasta on mul hea mälestus. Hiljem oli Model nähtavasti ainus feldmarssal, kes oli sõja lõpus nõus ohverdama ise oma elu viimase pealetungioperatsiooniga Ardennides, mis õnnetult lõppes kuid suutis situatsiooni päästa. Model saatis Ardennidest rindelt mulle veel Altausseesse suure paki sigarette postiga, kuna teadis, et ma olin suur suitsetaja ja suitsudest oli puudus. Ning ta tervitas sealt, mis oli ka tema elus viimaseks tervituseks - ta laskis end maha, et mitte vangi sattuda.

Modeli järglaseks oli kindralkolonel Lindemann, kes oma peakorteriga viis üle Pihkvast Läti piiridesse, Segewoldi-Siguldasse. Ka tema tegi mulle külaskäigu kui olin Siguldas koos Rebase ja Soodlaga külas, siis ütles ta, et tuleb mind Keila-Joale külastama lihtsalt eraviisiliselt. Mina olin nii naiivne ja võtsin seda tõena - äkki helistas mulle Litzmann ja palus ka teda külla kutsuda, kuna ta kuuleb, et ülemjuhataja tuleb meile külla. Tema adjutandilt kuulsin, et Lindemann tuleb terve oma staabi ja saatjaskonnaga. Nii polnud mõeldagi, et teda sealsamas majakeses vastu võtta, vaid pidi pikad pingid ja lauad jõekaldale ehitama, et kõiki ära mahutada ja hoolitsema hulga teenijaskonna ja toitute ja jookide eest. Meie endi teenija ei saanud üldse muud teha kui seista kindrali selja taga ja kogu aeg valada tema viinaklaasi täis. Litzmann näis olema haavunud, et rinde ülemjuhataja mitte tema juurde külla ei tulnud, vaid Eesti Omavalitsusele. Ma püüdsin talle selgitada, et see oli vaid tuju, ta tahtis eraviisiliselt tulla, tuli aga päris ametlikult liiga suure saatjaskonnaga. Ka mulle oli see suureks üllatuseks ja Litzmann rahunes. Sama tujukas oli ta ka muudes, ka rinde, asjades. Lubas ühte ja tegi teist, tegi palju pahandust ja ei harrastanud sõnapidamist.

Rosenbergi kava

1945. aasta uusaastast olid Rosenbergi ministeeriumi funktsioonid tegelikult lõppenud, sest polnud enam mingeid «okupeeritud maa-alasid», mida tema ministeerium oleks pidanud valitsema. Et oleks veel kompetentse, hakkas Rosenberg pidama läbirääkimisi Berliini koondunud mitmesuguste rahvuste juhtkondadega, et luua nende rahvuste eksiilvalitsusi, mis alluksid tema ministeeriumile ja looks sellele uue tegevuspõllu. Ta leidis ka mõningaid, kes olid sellega nõus ja hakkas neid üles ehitama. Ta pöördus ka meie poole. Mina juba eelmise aasta lõpus nõutasin temalt meie iseseisvuse tunnustamist ja sellel vastavalt ka nende rahasummade üleandmist, mis meie pangaarvelt olid üle kantud Saksamaale pankka. Seda oli mitu miljonit. See pahandas Rosenbergi ja ta vastas 4. jaanuari kirjaga, et loeb kahjuks tekkinud olukorra tõttu minu tegevuse lõppenuks ning on teinud korralduse minule palga edasimaksmiseks pensionina.

Mina sellele ei reageerinud, sest mul oli vahekord Rosenbergi ministeeriumiga vaid kindralkomissariaadi kaudu, kelle funktsioonid Eestis lõpetati 18. septembril 1944 ennelõunal kindral Grasseri käskkirjaga. Eesti Omavalitsuse funktsioonid kestsid aga katkematult edasi sõjaväelisel alal, sest EO oli algusest peale Põhjarinde sõjaväeline asutus tagala ülemjuhataja volitusega. See sõjaväeline alluvus jäi püsima ja lõppes vormiliselt alles kapitulatsiooniga 9. mail 1945. Eesti Omavalitsust luges aga Saksa siseminister edasitegutsevaks ja õigustas selle tegevust Saksamaa pinnal samuti kuni kapitulatsioonini. Siseministeerium tunnustas meie poolt Danzigis ja hiljem ka mujal välja antud isikutunnistusi ja teatas sellest kõigile alluvatele asutustele. Ning samuti arvestas EO funktsiooni edasitegevaks kuni kapitulatsioonini Relva-SS. Selle tagajärjel

läks muuseas korda päästa kaht meie noort ohvitseri mahalaskmisest, neid oli SS-kohus surma mõistnud ja neid peeti vangis, kus iga päev viidi üksikuid mahalaskmisele. Need noormehed arvestasid samaga kuid vangivalvuri kaudu said nemad teada minu Saksamaal olekust ning selle abiga kirjutasid mulle abisaamiseks. Saksa post leidis mind üles Linzist, kus kohe nende kirja saamisel telegrafeerisin Himmlerile ja palusin neid kohe vabaks lasta, kuna nemad kuulusid minu amnestia alla. Minu teade neile ja Himmleri telegramm surmaotsuse äramuutmiseks tulid samal päeval vangimajja kohale.

Aga see kõik on tähtsusetu, Rosenbergi mehed rääkisid Öpikuga, see keeldus jalamaid. Nähtavasti polnud nõus ka teised, kellega räägiti. Küll aga oli nõus Angelus ja ütles meile sellest Adlonis lõunasöögi ajal. Öpik pöördus Angeluse poole ja ütles rõhutades: «Härra Angelus, jätke eestlaste asjad eestlaste hooleks ja ärge segage end neisse.» Angelus tõmbus tagasi ja Rosenbergi kava meiega luhtus, küll aga oli tal tulemusi lätlastega.

Lõpuks tekkis hoopis uus kombinatsioon meie Vabaduspäevaks. Mõned Relva-SS-ist ja mõningad muud tahtsid Himmleri patronaaži all luua valitsust, mis baseeruks nende asutatud Relva-SS-i seltsi alusele, sihiga kasvatada eesti rahvast SS-i põhimõtetes. See oli hoopis mingi lapsik-idealistslik mõte, mis poliitiliselt oleks võinud kardetavaks muutuda. Mina sõitsin seks puhuks Berliini ja võtsin Vabaduspäeva pühitsemisest osa. See rikkus nende kavad ära, valitsuse deklaratsioonist ei tulnud midagi välja, keegi ei julgenud sellega esinedagi ja Vabaduspäev jäi Vabaduspäevaks, midagi ei sündinud peale juhuslikult samal päeval avaldatud Saksa välisministeeriumi teadaande, et Balti riikide iseseisvuse tunnustamine on alati olnud Saksa välispoliitika sihtjooneks. Nüüd polnud sellel enam mõtet, sel tunnustamisel 1941 oleks olnud aga väga suur tulemus sõja kasuks. Siiski, see oli aluseks uuesti formeeritud Saksa riigile eestlaste pensioniõiguste ja muude tsiviilõiguste üle otsustamisel.

Pensioniga seoses mainin, et baltisakslaste kättemaks mulle ei jäänud tulemata. Kui mina siin pensionilemineku eel tahtsin Saksamaalt saada tõendit minu tegevuse kohta sõja ajal, et seda esitada siinsele pensioniasutusele juurdearvestamiseks, teatas vastav Saksa keskus ametlikult, et mina pole olnud üldse mingis Saksa seaduste järele maksvas tegevuses ja keeldus mulle seda kinnitamast. Selle tulemusena on minu pension märksa väiksem, mis mind aga ei häiri. Ma vastasin aga sellele keskusele läbi Saksa saatkonna, et «man kann ein Freund Deutschlands sein nur auf eigene Kosten und eigene Gefahr!» Lisan selle fotokoopia raamatu lõpus juurde. Sellest vist hakkas asutusel siiski piinlik, sest vastasid kohe ja teatasid, et võtavad oma kirja terves ulatuses tagasi. Ma loobusin nendega läbikäimisest.

Tahaksin siin ka lisada, et Angelusel oli kodumaal väga tubli ja rahvuslikult mõtlev poeg. Angelus saatis teda saksa kooli ja nõudis temalt, et ta ka kodus ei räägiks eesti keelt, vaid oma vanematega räägiks saksa keelt. Poiss võttis selle käsu teadmiseks. Proua Angelus käis minu naisega Riias ja sealt kitsaroopalisega tagasi tulles helistas sadamajaamas jaamakorrapidaja kontorist

koju ja ütles pojale, et ta käsiks autojuhil jaama sõita teda ära tooma. Poeg vastas: «Wie, bitte?» Raudteelased kuulasid seda kõnelust pealt. Proua Angelus kordas oma pojale käsku ja see vastas jälle: «Wie, bitte?» Proua Angelus oli eesti rahvuslane, tal hakkas piinlik teiste ees, manitses poega, jätku oma saksa keel ja mingi ilusasti autojuhti kutsuma. Poiss *jäi* oma juurde ja vastas jälle valjusti: «Wie, bitte?» Minu naisel hakkas kahju proua Angelusest ja helistas minu juurde koju ja palus autojuhti Sadamajaama saata. See tuli varsti ja viis mõlemad koju. Minul tekkis suur lugupidamine tema poja vastu ja oletan, et temast on kasvanud tubli eestlane.

Dr. Massakas

Nagu teisel juba öeldud, võimaldati mulle saatkonna asemele luua Berliinis esinduse aseaine «Büro Dr. Massakas». Nagu ka juba öeldud, oli minu märgukirjas Saksa riigikantslerile välisministri kaudu teatatud, et määrasin uueks Eesti saadikuks Berliini dr. Massakase ja palusin tema tunnustamisega taastada diplomaatiline läbikäimine Eesti Vabariigiga. Meie riigi ja teiste Balti riikide iseseisvumise tunnustamine sai lükatud edasi sõja lõpuni, vahepealseks lahenduseks sai aga «Büro Dr. Massakas» loodud. Nii dr. Massakas kui ka tema büroo töötasid väga pingsalt meie vabatahtlike küsimuse korraldamisega ümberasuajate laagrites. Kuna mina aga pidin Berliinist ära sõitma, siis määrasin selle meie üksuse ülemaks kolonel Soodla. Dr. Massakase ja Soodla ülesandeks jäi kogu üksusega lätlaste läbi tekkinud vahejuhtumi lahendamine Saksa asutustes.

Nagu öeldud, ilmusid dr. Massakas, Soodla ja Reissaar ilma mulle sellest teatamata ja ilma minu eelnõusolekuta Tallinna paremat ametikohta saama ning jätsid meie üksuse Berliinis saatuse hooleks. Sellega oli üks minu väga olulisi kavatsusi luhtunud. Ma saan aru, et võitlus selle üksuse eest kerge ei olnud ja käis neil ehk ülejõu. Soodla suhtes õppisin hiljem tundma, et tema üldse midagi ise ei teinud, vaid ootas ikka, et temale kõik valmistehtult kätte antakse ja tema vaid valitseb. Massakast ma pidasin hulga targemaks, temal pidi ju saatkonnaametnikuna olema asjas endas kui ka diplomaatias nii teadmisi kui ka isikutunnetamist.

Mu kavaks temaga oli, et tema - oma võimalust ära tundes - arendaks kohe huvi ja tegevust, mida tema ju saadikuna oleks pidanud kohe teostama, uute raamide ja võimaluste piires hakata tegutsema. Ma lootsin, et tema mõne kuu pärast omab kõigest informatsiooni, on soetanud endale lisatutvusi ja siis saaksin teda rakendada saadiku aseainena: ta soetaks tutvusi aktiivsete välisesinduste ametnike ja nende kaudu isiklikku eraviisilist tutvust ka mõnede vajalike saadikutega, mitte aga sõjaväelaste esindajatega ning räägiks neile vaid juttu seltskondlikus läbikäimises ja selle seas kirjeldaks ka venelaste toimimist meie riigi likvideerimisel, sellega seotud terrorist ja muude tegude kohta. Selle üle ei saa Saksa riik pahandada, sest selline suuline propaganda oleks ju abiks

Saksa enda propagandale Vene vastu.

Sel viisil oleks isikliku kontaktiga ning usaldust võites olnud võimalik teha selgeks kogu venelaste pettust valimiste ja ultimaatumitega. Need vastavad diplomaatilised isikud oleks loomulikult oma aruannetesse kandnud oma valitsusele ette kogu tõe meie riigist, mis oleks määratu tähtsusega tänapäevalgi veel. Jutuajamised oleks võimaldanud ka olukorda, et vastavad isikud muuseas oleks küsinud kuidas nüüd, sakslaste all, olukord on. Sel viisil oleks tekkinud ka võimalus, ilma, et see Saksa riiki oleks riivanud, ka sellisel informatsioonil laiali valguda, muidugi taltsal viisil ja ulatuses. Need informatsioonid oleks ka pärast sõda omanud olulist tähtsust meie põgenike kasuks. Muidugi seda viimast ma tollal ei teadnud mõelda, polnud ju selleks vajadust ega põhjust kuid kasu oleks tänapäeval igaljuhul selge. Tollal oli tähtis, et saaksid hästi ja õieti informeeritud venelaste tegudest. Sellest oleks sakslastele olnud sedavõrd olulist kasu, et Saksa valitsus omalt poolt oleks palunud Massakast veelgi aktiivsem olla.

Kahjuks ei tulnud neist lootustest midagi välja. Selgus, et Massakas oli vaid konsulaadiametnik, temal vajalik diplomaadioskus puudus ja kuna ta selleks polnud ette valmistatud, ei saa temale seda ka mitte pahaks panna. Tema võimed ei ulatunud lihtsalt vajaliku tasemeni ja kedagi teist tema asemele ka polnud. Nii langes see võimalus, mis mul algul silme ees oli, ära. Mul oli sellest väga kahju.

Siis tekkis aga uus võimalus. Sakslased olid nõus lubama meie pressile informatsiooni jaoks pidada Berliinis meie pressiesindajat, kellele anti võrdsed õigused välisajakirjanikega. Meie pressiesindajal oleks seega võimalus selleks, mida mina lootsin diplomaatiliselt esindajalt, teiste välisajakirjanike vahel. Jällegi luua tutvusi ja igapäevaga püüda jutuajamisi ja neile hästi selgeks teha kogu venelaste käitumine meie riigiga ning nende tšekaa tegusid, mida välisajakirjanikud võinuks isegi välismaises ajakirjanduses levitada. Selleks pidi muidugi jällegi omama oskust ja võimet luua tutvusi ja parajal viisil nende huvi meie kodumaa saatuse vastu äratada. Nagu hiljem tegelikkus näitas, oleks sellised hästiinformeeritud välismaised ajakirjanikud meie pagulusele ja ka meie riiklikele huvidele võinud suureks abiks olla.

Kahjuks ei tulnud ka sellest puht personaalsetel põhjustel midagi välja. Kogemused näitasid, et määratud isikud ei suutnud sellele vajalikule nivoole tõusta. Häda seisis peamiselt selles, et minul puudus vajalik inimestetundmine kodumaal, et oleks võinud tutvuse kogemustest välja valida sobivaid isikuid. Mina pidin end toetama teiste soovitudele ja ilmselt ei seisnud need minu soovitajad samuti sel kõrgusel, mida vaja oleks olnud. Nii läks kaks tasapinda meie poliitiliste huvide arendamiseks välismaal kaduma. Ma pean avameelselt tunnustama, et mina olin liig vähe tegelenud kodumaal sellises avalikkuses, mis võimaldaks paljusid inimesi ja nende võimeid tundma õppida ja erakordne aeg ja selle kiirem tempo ei andnud ka võimalust seltskonnas selliste sihtidega liikumiseks. Mul puudus «tegelinski» soon kuid seda ma ei kahetse, olen meelsamini siiski soliidne.

Märkisin juba teisel, et dr. Massakas väga suure hoolega ja abivalmidusega abistas mind ettevalmistustöödel Berliinis ja ka vabatahtlike kogumisega ümberasujate laagritest. Kahjuks aga pärast käis talle võitlus selle väeüksuse eest kui ka temast loodetud diplomaatiline tegevus üle jõu. Ta hoidis end sellest tagasi või hoidus sellelt alalt.

Tallinna tuleku puhul määrasin teda enda abiks, s.t. mitte haridusdirektorina, vaid EO juhina. Jällegi oskas tema Võrus asju väga hästi ja osavalt esindada ja täide viia. Ma vaevalt oleksin leidnud teist, kes nii täpselt ja innuga temale antud ülesandeid esinduse alal täidaks. Mul oli sellepärast väga kahju, et tema teiste inimlike omaduste pärast temast loobuma pidin. Nagu öeldud, oli tema väga hea asetäitja poliitilisel ja esinduslikul alal kuid haridusministeeriumi hoones töötasin mina ministri kabinetis, tema selle kõrval asuva ministriabi (varemalt Vold. Pätsu) kabinetis. Mõlema ruumi vahel oli otsene kahekordne uks, kummalgi toal oli veel teine uks, mis otse kantseleisse ning minu ruumist veel üks kolmas uks otse välisukse juurde koridori viis.

Hakkasin märkama, et aegadel kui minu juures oli keegi külastaja, kellega rääkisin, kuuldus vaheukse liikumist. Kantseleist võis tema näha, kes parajasti minu juures on ja ta käis silmnähtavalt ukse taga kuulamas. Kuna mina ei soovinud, et minu kõnelused, osalt ka salajased, saaksid ilma minu loata ja teadmised pealt kuulatud, siis ühel järgmisel korral tõusin kiirelt üles ja avasin ukse Massakase tööruumi. Massakas oli ukse taga kuulamas ja pörkas tagasi. Ütlesin temale oma arvamuse küllaldase selgusega ja käskisin teda pidada vaheust omapoolselt lukus.

Jõulude eel käisin millegipärast Massakase juures, ma ei kasutanud meie tubadevahelist ust kunagi, vaid läksin kantselei kaudu. Mulle torkas silma tema klaaskapp igasuguste alkoholipudelite ja muu kaubaga. Massakas nägi minu pilku ja pakkus mulle, et tema varustaks mind vastavate keskuste kaudu samuti alkoholi, maiustuste ja muuga. Minul kargas süda täis, ütlesin talle, et võtsin teda ametisse minu abina, mitte enda ja minu varustajana asjus, mis mitte puhtad ei ole. Teatasin talle, et sel viisil pean tema kaastööst loobuma ning soovitasin temal leida kiires korras teenistust majanduses. Kuna Massakas seda ei leidnud ja mul oli raskusi Soodla kasutamise, sest ta Politsei- ja Omakaitsevalitsuse direktorina ei saanud hakkama ja põhjustas vastuolusid, otsustasin luua vanal eeskujul ametnike reservi, millesse võib mõneks ajaks määrata ametnikke senise palgaga, kuni nad ise on leidnud uue töökoha või leidub mõni teine samaväärne ametikoht, kuhu teda võib ümber paigutada. Nii vabastasin üheaegselt Massakase ja Soodla ametist ja määrasin neid ametnike reservi - ma olin alati korruptsiooni vastane.

Dr. Massakas leidis ise omale teist teenistust ja sellega lõppes minu koostöö temaga, tema edaspidisest tegevusest ma ei tea midagi. Soodla määrasin juhuslikult ettetulnud võimaluse puhul raudteevalitsuse direktoriks, kuni tema saab asuda temale ettenähtud tegevusse Eesti Leegioni.

Johannes Kaarep

1942. aasta suvel külastas mind härra Kaarep ja tõi mulle kirjaliku teadaande Jumalalt. Selle teadaande sisu oli umbes järgmine:

«Mina, Johannes Kaarep, Jumala saadik, sain (kuupäeval ja kella-ajal) ülesande Teile järgmist avaldada: Teil on üks saatuslik samm ees ja Teie kahtlete, kas Teie seda teostama peate. Teie peate selle sammu astuma, mitte sellest loobuma. Nii on Jumala tahe. Kui Teie seda mitte ei täida, siis saate kõrvaldatud ja üks teine mees Teie asemel täidab Jumala tahte.

Allkiri: Kaarep, Jumala saadik.»

Mind mõjutas see, sest tõepoolest oli mul üks raskete tagajärgedega samm ees ja mind vaevasid kahtlused, kas ma seda tegema pean. Ma ei saanud ka kellegagi nõu pidada, sest asi oli salajane.

Ma tänasin ja vaatasin seda meest lähemalt. Ta oli lühikest kasvu, väga tagasihoidlik, viisakas, korralikult riietatud ja näis maalt olevat. Ma küsisin temalt kuidas ta tuleb mõttele sellist teadaannet mulle tuua. Ta ütles, et tema pole selles süüdi, tema sai ülesande Jumalalt ja ta pidi seda täitma, nagu iga teine saadik seda oma riigipea ülesandel tegema peab. Tema isik on hoopis kõrvaline asi, oluline on vaid tema ülesanne. Kui see tagasihoidlik mees tasaselt rääkis, särasid tema silmad. See polnud mitte selline sära, nagu fanaatikul, nagu seda ka vahel mõne lahkusulise juures näinud olen. Küsisin, millisesse usundisse tema kuulub. Vastas, et on Evangeelse Luteri kiriku koguduse liige.

Ma küsisin kuidas võib tema end Jumala saadikuks nimetada, iga saadik esitab ju oma volitused, et temaga arvestada teaks. Ta oli sellisele küsimusele ettevalmistatud. Ta avas oma portfelli ja võttis sellest paki pabereid. Need laotas ta minu ette lauale ja ütles: «Teie ei usu mind, ma ei saa sinna midagi parata. Minu eest seisab minu volitaja ja küllap Tema ise teid veenab. Ma jätan teile need ära kirjad mitmesugustest teadaannetest, mida ma paljudele olen esitanud ja nende tulemused on teil teada. Lugege nad läbi ja otsustage ise oma tahte järele, Jumal ei sunni kedagi vaid jätab talle tahtevabaduse.»

Jätsime väga viisakalt jumalaga ja ta lubas jälle tulla kui ülesande saab.

Ma lugesin teadaannete ära kirjad läbi ja olin neist sügavalt mõjutatud. Nende läbi oli mul ka võimalus kontrollida tema sõnu. Kõigepealt nõutasin politseilt andmeid tema kohta. Politsei aruanne ütles: Kaarep on põllumees, tema talu on Kadaka külas Tallinna lähedal, talu on keskmise suurusega ja väga hästi majandatud. Ta elab vaikselt ega tegele avalikult. Varem elas ta Pärnumaal. Angelus kuulas järele, Kaarep oli mõningaid aastaid Pärnu maavalitsuse liige, ta polnud mitte halvemaid.

Kuulasin siis tema teadaannete saajatelt kuivõrd see võimalik oli. Selgus, et ta meile tõepoolest oli Jumala saadikuna teadaandeid esitanud.

Seega ka ära kirjades märgitud tagajärjed teadaande mittetäitmisest tõsioludega kooskõlas. Mina nägin Kaarepit esimest korda elus, ka tema nimi oli mulle tundmatu, ometi oli tema minu nime juba neli aastat varem ühes

teadaandes kasutanud.

Toon nüüd mõningaid näiteid tema tegevusest.

Vanim neist oli 1934. aasta kevadest, adresseeritud peaminister Konstantin Pätsule, kus seisis, et Jumal mõistab hukka tema teguviisi, mis polnud tingitud riiklikest vajadustest, vaid äratundmisest, et ei tema ega tema kaaslased valimistel ei võida. Kuna kaitseseisukord isiklikel põhjustel ja rahvahääletuse, mida Jumal ise valgustas, otsuse vastaselt maksma pandi. Jumal nõuab kaitseseisukorda jalamaid ära muuta, Põhiseadus maksma panna ja valimised teostada. Kui tema seda ei täida, siis toob see suurt õnnetust Eestile.

Siis samasisuline teadaanne Chamberlainile, Daladier'le, Mussolinile, Stalinile, Hitlerile ja Benešile. Jumala tahe on, et Tšehhoslovakkia rahvussaksa piirkonnad antaks Saksa riigile, muidu järgneks sellele sõda, milles kõik nimetatud riigid ränki kaotusi kannatavad. Hitlerit manitseb Jumal rahulduda nende piirkondadega ja mitte rohkemat nõuda, sest enamat nõuda on ülekohtune ja põhjustaks maailmasõda tema vastu. (Mõnda aega hiljem toimus Müncheni konverents. Kaarep märgib, et ta originaalid andis vastavatele saatkondadele Tallinnas edasisaatmiseks.)

Siis ainult Hitlerile määratud ja temale postiga saadetud teadaanne. (See toimus kohe pärast Saksa sissemarssi Prahasse ja protektoraadi loomist.)

Jumal võimaldas kokkulepet Münchenis, et rahu alal hoida. See uus lepingumurdmine Hitleri poolt on väljakutse Jumalale ja Jumal ütleb talle: kui tema mitte jalamaid omi samme ära ei muuda ja Tšehhoslovakkia riiki ei taasta, siis põhjustab see suurt sõda, milles Saksamaaga samuti talitatakse kui nüüd toimus Tšehhoslovakkia.

Samaaegselt sellega saatis tema ühesisulised teated Chamberlainile, Daladier'le, Mussolinile ja Stalinile. Neid kutsub Jumal üles Tšehhoslovakkia vastu tehtud ülekohtu heakstegemiseks korraldama rahvusvaheline rahukonverents erapooletu riigi juhtimisel, milline Hitlerit sunnib oma samme olematuks tegema. Kui nad seda ei tee, siis kutsuvad nad suure maailmasõja esile. Eriti peab Stalin Nõukogude Venemaal avama kirikud ja andma vabaks jumalasõna kuulutamise.

(Need teadaanded saadeti posti teel.)

1. septembril 1939 Hitlerile, Stalinile, Churchillile, Mussolinile, Rooseveltile, Daladier'le ja Pätsule. Kohalikele saatkondadele edasiandmiseks ja Pätsule tema kantselei kaudu.

«Teie ei kuulnud mind. Teie ei vabastanud Tšehhoslovakkia ega teinud ülekohtu heaks. Nüüd on sõda alanud, mis suureks maailmasõjaks kujuneb. Teie olete selle sõja põhjustanud ja Teie pole võimelised seda sõda oma tahtega lõpetama. Mida lähemal arvate võidule olevat, seda kaugemal olete Teie rahust. Ainult kui Teie Rootsi kuninga eesistumisel alandliku südamega rahuläbirääkimisteks ühinete, võite Teie rahukokkulepet saavutada.»

(Rahu pole veel tänapäevani saavutatud, teadaannete saajad on kõik surnud, Ida ja Lääne vahel on tasakaal ja ei võimalda rahu ei külma ega tulise

sõjaga.)

Milleks aga teadaanne Pätsule? Jumal nõuab Pätsult jalamaid rahva poolt maksmapandud põhiseaduse kehtima panna ja dr. Mäele teha ülesandeks uut valitsust luua. Kui tema seda ei tee, siis saab tema ja tema põhiseadus ära puhutud ja eesti rahvas venelaste kätte antud, kuniks see Jumala tahe täitub.

Kui ma seda lugesin, käis mul õuduse värin läbi keha. Polnud ju 1. septembril 1939 mingit põhjust ei valitsusemuudatuseks ega minu nimelegi mõelda, tollal olin mina Leipzigi messil oma ärile esindusi hankimas koos oma kompanjoni Mähariga. Ma nägin Kaarepit esimest korda ja kuulsin tema nime 1942. aasta suvel. Asi oli veel keerulisem: 1939. aasta oktoobris kui olin välismaal, mul polnud teadagi, et Eenpalu valitsus tagasi astus ja Uluots oli uut valitsust loomas ning päris ootamatult minule sai mulle kaugekõnega välismaale pakutud ministri kohta, millele ma vastasin eitavalt ega võtnud ka pealeajamisel vastu. Mõnda aega hiljem rääkis minuga Päts tõesti uue valitsuse loomisest, millest aga Laidoneri vastuoleku tõttu midagi välja ei tulnud. Siis toimus äkki üllatavalt meie kodumaa okupeerimine ja annekteerimine Nõukogude Vene poolt. Päts küüditati, tema põhiseadus hävitati punaste poolt.

Saksa-Vene sõja alguses viis Kaarep teadaande Vene sõjavägede juhile, kindral Ljubomirtsevile:

«Minge oma vägedega vastu Saksa rindele ja ühinege sakslastega ühiseks võitluseks jumalasalgaja Stalini ja Jumalata kommunismi hävitamiseks ja kõigi rahvaste vabastamiseks. Kui Te seda käsku ei täida, siis tapavad Teie sõdurid Teid ennast.»

Tegelikult sündiski nõnda. Tallinna garnisonis tekkis vastuhakk (mäss) ja kui kindral kohale tuli mässu maha suruma, lasksid tema oma sõdurid ta maha.

Kindral andis Kaarepi teadaande NKVD kätte, see vahistas Kaarepi ja paigutas teda Keskvanglasse kambri, kus oli juba 40 vangi, nende hulgas ka kaks professorit ja seltskonnas tuttavaid isikuid. Neil olid juba paljud ülekuulamised, peksmised ja piinamised seljataga. Neil oli kahju sellest tagasihoidlikust ja armetust mehikesest. Küsitlemisel seletas Kaarep oma vahistamise põhjust, oli selge, et tal tuleb väga rasket läbi elada NKVD julmades kätes. Nad ütlesid talle, et ülekuulamised toimuvad öösiti, kusjuures pekstakse ja piinatakse.

Kaarep vajus palvusse ja kui ta jälle püsti tõusis, oli ta päris rahulik ja ütles kaaslastele: «Ma võin teile kinnitada, et mind vaid üksainus kord viiakse ülekuulamisele ja mulle ei sünni mingit kurja.» Ja nii oligi. Kaarep jutustas, et teda viidi ühe NKVD-ametniku juurde, kes temaga karjuma hakkas, oma püstoli laua peale pani ja kahel mehel käskis Kaarepi selja taha seista, vist peksmiseks. NKVD-mees karjus, kust ta võtab nii palju häbematus, selliseid kirju ülemjuhatajale kirjutada. Kaarep vastas, et ta tegi seda Jumala ülesandel, see polnud mitte häbematus, vaid kohus. Mees karjus ta peale, nimetagu oma kaassüüdlased. Kaarep vastas, et temal pole mingeid kaassüüdlasi, tema toimib Jumala saadikuna üksinda. NKVD-mees irvitas, et Jumalat pole ju olemas ja

küllap meie teid pehmeks teeme. Kaarep ütles, et kas Jumalat on või ei ole, seda näitab Jumal ise talle. Tema, Kaarep, seisab Jumala saadikuna Jumala kaitse all ja kogu NKVD ei saa temale mitte midagi teha. Peaks nemad julgema Jumala saadikut puutuda, hävitab Jumal neid kõiki. NKVD-meis jäi mõttesse, ta nägi, et see mees end hirmutada ei lase ja ometi ei julgenud ta teda piinata lasta, ta käskis lihtsalt: «Viige see mees kambrisse tagasi.» Sellega see ka jäi.

Saksa rinne lähenes, venelased valmistasid end põgenemiseks. 484 vangid Keskvangimajast viidi sadamasse ühele laevale, et karavanis Leningradi viia. Imed Kaarepiga said tuttavaks ja vangid laeval, kel seisis tundmatu saatuse ees, pöördusid Kaarepi poole palvega, et ta palvetagu valjult kõikide eest ja õnnistagu neid. Kaarep ei vastanud, ta vajus mõtetesse ja mõninga aja pärast tõusis püsti ja ütles: «Ma ei saa teie palvet täita, sest teil ei seisa mitte tundmatu saatuse ees. Ma võin teile öelda, et see laev siit paigast ei liigu ja homme olete kõik vabad.»

Keegi ei võinud silmnähtavalt tema sõnu uskuda ja nad olid Kaarepis pettunud. Aga siiski, Saksa väed tungisid kiirelt kahelt poolt Tallinna peale, kõik konvoi laevad sõitsid kiirelt saksa kahuritule pärast lahest välja. Nende laeval oli aga mootoririke ja ei pääsenud paigast. Appitunud laevad ruttasid minema, et mitte Saksa kahuritule ohvriks saada ja jätsid vangide laeva maha. Vangid vangistasid laevameeskonna ja olid vabad. Seda jutustasid mulle mitmed vangid sellelt laevalt.

Kui Hitler oma Stalingradi kõnet pidas ja teatas, et Saksa väed on Põhja-Aafrikas ehitanud raudtee, mille abil nad nüüd kiiremini edasi tungida saavad ning Saksa väed on Stalingradi vallutanud ja sinna ka püsima jäävad Volgat valitsema, viis Kaarep jällegi saksa võimu esindajale Tallinnas, Litzmannile, teadaande Hitlerile, edasisaatmiseks Hitleri kätte.

«Ma andsin Teile võimaluse Jumalata kommunismi üle võidukas olla, et kõiki rahvaid vabastada ja minu juurde juhtida. Seda Teie ei teinud. Selle asemel alustasite vallutussõda nende rahvaste allaheitmiseks. Nüüd on mõõt täis, Teie olete ise Jumalasalgakaks muutunud, Stalin aga avas jälle kirikud usklikele. Selle eest saagu Teie sõna teoks: raudtee Põhja-Aafrikas kulub Teile kiireks taganemiseks ja Teie väed Stalingradis jäävad ka sinna, surnute ja vangidena!»

Litzmann nägi selles kirjas häbematust ja saatis selle Saksa julgeolekupolitsei kätte lahendamiseks. Kaarep vahistati ja Saksa kriminaalpolitsei ülem kuulas ise teda üle ja jutustas sellest mulle, sama jutustas mulle ka Kaarep. Mõlema sõnad ühtusid. Kriminaalpolitsei ülem Bergmann arvas algul, et on tegemist vaimuhaigega ja kohtles teda selliselt. Ta laskis Kaarepil jutustada kuidas ta selle peale tuli, et sellist kirja kirjutada ja Litzmannile edasiandmiseks Hitlerile viia. Siis küsis, mis mõte tema kirjal on, kiri on ju siin laual ja Hitleri kätte ei pääsegi. Kaarep ütles, et see pole tähtis, Hitler peab ju selle eest vastutama kui temale alluvad asutused temale määratud olulist kirja edasi ei saada. Jumala sõnades see midagi ei muuda.

Bergmannile avaldas see mees mõju ja ta ei tahtnud teda kurjategijana

kohelda. Võib-olla ei julgenud ta seda ka sellepärast teha, et kahtles, Jumal on ehk siiski olemas ja tal on võimu oma sõnu teoks teha. Ta pani Kaarepile ette: kirjutagu alla, et ta kohustub edaspidi mitte enam selliseid kirju kirjutama, siis laseb ta teda vabaks. Kaarep vaatas talle tungivalt silma ja ütles: «Teie peate oma ülemuse käsku täitma, mina pean samuti oma ülemuse käsku täitma. Ma ei või seepärast sellist kohustust alla kirjutada ja teie tegude vastu jõuab mind minu ülemus, Jumal, kaitsta. Kui see vajalik on, hävitab tema teid ja kõiki teisi, et oma tahet avaldada. Saksa politsei võimumees, nagu tema eel Vene NKVD võimumees, laskis Kaarepi vabaks!

Kuna meil kõigil teada on, mis iga sellise teadaande järele toimus kui Jumala käsku ei täidetud, on ka selge, et tagajärgede ettekuulutused osutusid õigeteks.

16. septembril, sama päevaga dateeritult, tõi mulle oma viimase teadaande, mis mul on säilinud. Selles teatas Jumal, et tema 18. septembril lõpetab Eestis sakslaste võimu. Ja 18. septembril lõpetati ka ametlikult, meile etteteatamatult, saksa valitsusvõim Eestis. Selle kirja lisan raamatule lõpus fotokoopia.

Ma pole tänapäevani veel saanud lahti sõnadest: «Nüüd olete teie sõja alustanud ja teie pole võimelised seda lõpetama!» Praegusel silmapilgul pole ettekujutatavgi, et see saaks võimalikuks.

Kaotasin lahingu

Iga väejuht teeb enne lahingut kava, kas targa või rumala, hea või halva, ja läheb siis lahingusse, mis lõpeb võidu või kaotusega. Väejuht, kes targa või hea kavaga võidab lahingu, on avalikkuse ja ajaloo ees samasugune kangelane nagu väejuht, kes rumalale või halvale kavale vaatamata, kas juhuse või vaenlase rumaluse tagajärjel lahingu võidab. Väejuht, kes rumala või halva kavaga lahingu kaotab, on läbikukkunu, samuti nagu väejuht, kes targale või heale kavale vaatamata, kasvõi juhuse või vastase ootamatu õnne tagajärjel lahingu kaotab - temast vaikib ajalugu!

Kuid on veel kolmas võimalus ja meil on üldse «kolmandast võimalusest» kui fantoomist ikka palju juttu: kui väikese väe juht võitleb sõjas suure väe juhiga liidus, siis on tema saatust määratud suure väe juhi saatusest, tehku ta mis tahes. Nii on lugu ka minuga: sõja kaotas Saksamaa ja sellega koos ka meie kodumaa, kelle saatuse eest mina vastutava isikuna tegevuses olin. Kaotaja on kaotaja, kellega keegi tegemist teha ei taha, keegi ei taha kaotaja hõngu enda küljes. Ma tean seda ja ma ei palu armu. Ma tean seda, et vastupidisel juhul oleks kõik teisiti olnud, ma ei leina seda võimalust taga kuid mul on südamest kahju meie kodumaa ja meie rahva saatusest.

Miks alustasin mina üldse võitlust? See oli ju juba teist korda ja mõlemal korral lõppes mulle see võitlus vangimajas! Miks alustasin? Esimene kord alustasin käitusest, et kodumaa võiks kaotsi minna meie põhiseaduse nõrkusest,

ma võitlesin seepärast innuga kaasa uue põhiseaduse eest, mida kandis noor riigimehe anni ja rahvajuhhi võimetega Sirk ning kogu rahvas võitles tema poolel Riigikogu vastu. Ta oli võitmas kuid vana riigimees Päts ei tahtnud võimust kõrvale jääda ja koos sõjaväejuhi Laidoneriga teostas riigipöörde. Uus, rahva enamusega maksma pandud põhiseadus ei saanud tegelikult jõusse astuda, selles raamatus kirjeldatud viisil sai rahva poolt vastuvõetud uus põhiseadus asendatud teisega, mida rahvale vastuvõtmiseks ei esitatudki ning milles rahvale enam põhiõigusi ettenähtud pole, isegi riigipead ei ole rahvas õigustatud ise valima.

Noor kuid rahva poolehoiu tõttu kardetav konkurent Sirk sai kõrvaldatud. Vaenlane minu silmis oli nüüd Päts. Ta kõrvaldas mind sõjakohtu otsusega kahekümneks aastaks. Olukord sundis teda aga otsima rahvaga rahu ja ta laskis amnestiaseadusega vabastada kõik vangisolevad vabadussõjalased. Kas tema või keegi tema abiga teostas seda amnestiat, seades ühele pulgale vabadussõjalasi ja kommuniste, kes vangis viibisid, ühed kodumaa heaolu eest võitlejad, teised vabaduse hävitamise ja kommunistliku vägivalda maksmapanemise eest võitlejad. Tunnistas mõlemad üheväärseks, nagu seda ka mitmed avalikkuse esindajad paguluses on teinud.

Sirk oli surnud, vaatamata autoritaarsele riigikorrale oli meie rahvas asunud tõsiselt meie riigi edasiehitamisele ja lootis tuleviku paranemisele. Mina ei ole Sirk oma võimete poolest, minu peale pani aga Sirk tema kohuste edasikandmise ning Larka oma kohused samuti. Vaenlane minu silmis oli Päts, mitte eesti rahvas ja meie kodumaa. Meie kodumaa oli majanduslikult kosumas kuid teda varitsesid ohud. Nendega võitlemiseks pidi rahvas üksmeelne olema. Kuna meie rahva heaolu eest võitlemine oli vabadussõjalaste eesmärgiks, siis oli nende kohuseks nüüd hoolitseda eelkõige selle eest, et lahkkelid, vastuolud rahva seas saaksid kõrvaldatud, et rahvas omavahel lepiks, hingeliselt ühineks rahvustervikuks. Vabadussõjalaste esimeseks ülesandeks oli kõrvaldada kõik lahkkelid, luua lepitust ja üksmeelt. Kuna minu kohustuseks oli nüüd otsustada vabadussõjalaste nimel, siis otsustasin mina seda kohust täita. Ma andsin andeks meie vaenlastele, ma andsin andeks Pätsule ja tegin kõik, mis võimalik kodurahu loomiseks, et meie rahval ja riigil oleks jõudu panna vastu tuleviku taustal ilmnevatele ohtudele.

Seda, et kannatusi kandnud ja taga kiusatud perekonnad suudavad rahvuslikes huvides andeks anda oma vaenlastele, seda paljud vastased tollest ajast ka tänapäeval veel uskuda ei suuda. Nad ei suuda ka käia sama teed: inimesed, kes pole kandnud suuri kannatusi, pole nii kergelt võimelised andma andeks teistele. Nii oli ka kodumaal. Ei Päts ega politsei ei uskunud minu samme enne, kuni lõpuks tegelikkuses veendusid. Ma pean ausalt ütleva, et mitte kõik meie hulgast ei suutnud kohe sellele kristliku ja poliitilise tarkuse teele astuda kuid nad ületasid oma tundeid ja tegid seda. Need vastased aga, kellele meie andeks andsime, pole ikka veel, paguluses, sellele teele astuma suutelised. Olen veendunud, et kodumaal see vastastikune andeksandmine suurte ühiste kannatuste läbi juba ammu teostunud on. Paguluses, kus nii palju

üksteisele vastaseid parteisid on tekkinud, pole meie veel jõudnud äratundmisele, et paguluses võib ainult üksainuke partei olla - kodumaa-armastus - kuni kodumaa on jälle vaba. Siis on meil õigus kodumaal koguneda mitmesugustest põhimõtetest lähtudes mitmesugustesse parteidesse. Paguluses on aga iga parteiline tegevus kodumaa ühiste huvide killustamine ja nõrgestamine. Kui see toimub võimu või majanduslikes huvides, siis on see kuritegu meie rahva tuleviku vastu ja peame seda ühiselt hukka mõistma.

Meie kodumaal ei jäänud ohud tulemata. Algas sõda, mis kujunes maailmasõjaks. Veel enne sõja algust müüsid meie kodumaa ära ühest küljest Saksa riik, teisest küljest Inglismaa ja Prantsusmaa Nõukogude Liidule. Olin ju mina vanglast vabanedes alustanud kohe arendama ja konsolideerima sisemist rahu. Minuga üheaegselt Pätsu poolt amnesteeritud kommunistid, kellega tahtis valitsus meid ühele pulgale seada, alustasid samuti kohe oma tegevust: meie kodumaa iseseisvuse hävitamist üksmeelel Nõukogude Liiduga, valmistades ette Vene abiga soodsalt silmapilgul meie kodumaa vabadust ja iseseisvust hävitada ja meie riiki teha kommunistliku Venemaa osaks.

Eelnevast raamatu sisust on meile teada kuidas see toimus: Venemaa esitas meile ultimaatumi ühenduses mingi väidetud laevahukuga vaenuliku allveelaeva pärast meie vetes. Ma rõhutan eriti järgnevaid sõnu: meie valitsus ega meie ainuparteist kantud Parlament ei hakanud mitte vastu, Päts ei protestinud meie riigi presidendina kogu maailma ees ega kuulutanud välja kaitsesõda, milleks meie võitlejad tahtelised olid ja vabatahtlikult oma kogunemispunktidesse kogunesid. Selgus ka, et riigivõim polnud end kaitsevõitluseks ette valmistanud. Meie riigivõim, s.o. Päts, Laidoner, Eenpalu ja Uluots Riigikogu esindusega Moskvast alistusid sõna lausumata ja kirjutasid alla Nõukogude Liiduga kahekümne viieks aastaks sõpruse ja vastastikuse abistamise lepingule. Eenpalu valitsus astus tagasi ja Uluots moodustas uue valitsuse. Ei Päts ega Laidoner ei astunud ametist tagasi.

Nüüd algas uus ajajärk: meie riik oli oma kindla iseseisvuse kaotanud, ta oli allkirjutatud, väga pikaajalise lepingu kammitsas ja polnud teada kui kaua see üleminekuaeg kestab. Nüüd astus nii Päts kui ka Uluots otsima poliitilist koostööd vabadussõjalastega sisemise rahvajõu tugevdamiseks. Vabadussõjalased teadsid kui suur on oht ja minu kaudu ei keeldunud koostööst ning lahenduse otsimisest. Valitsust kandev ainuerakond ei soovinud aga seda ja Uluots oma parimate püüetega ei suutnud end läbi lüüa ja resigneerus. Vabadussõjalaste poolt esitatud sammud ja abinõud, mida selles raamatus on kirjeldatud, on ka tänapäevasele mõtlejale selged. Mina pidasin oma kohuseks kõige võimega toetada oma otsest vaenlast eelmisest võitlusest, Pätsu. Seda takistas kõige kriitilisemal silmapilgul Laidoner oma isikliku vaenu pärast, mis oli tugevam kodumaa-armastuse kohusest. Tõsine mõtleja tänapäeval peab kinnitama, et tollal väljavaated mitte halvad ega ebareaalsed polnud.

Polnud veel aastatki möödas esimesest ultimaatumist kui Nõukogude Liit esitas teise ultimaatumi väga ohtlike süüdistustega ja kategooriliste nõuetega.

Nüüd alistusid Päts ja Laidoner, Riigikogult keegi ei küsinud, Uluots võttis kõik esitatud ebaõiged süüdistused sõna lausumata omaks ja astus ametist tagasi ja tegi nõnda uue valitsuse moodustamise vajalikuks. See võimaldas Moskva esindajal dikteerida oma nõudeid uue valitsuse koosseisu kohta. Uluots ei lasknud end mitte väevõimuga ametist tagandada nagu seda tegi ka Eenpalu.

Nüüd oli meie riik suremas, mitmete mehiste meeste ülesastumine Riigikogu valimistel ei suutnud enam midagi päästa ja Päts oli nii tugeva surve all, et polnud enam võimeline oma kohustele vastavalt ja meie kodumaa huvides otsuseid tegema. Surmavalud meie riigil kestsid vaevalt ühe kuu. Siis oli meie riik tehtud Vene riigi osaks, iseseisvus lõpetatud, Päts ja Laidoner kõrvaldatud ja paljud, paljud pidid käima väga rasket teed suurtesse kannatustesse ja surma. Nüüd olin mina see, kes vabal tahtel läks Pätsu juurde - mina oma vaenlase juurde - sõbraliku valmisolekuga riskeerida oma eluga kodumaale vabanemist punasest ikkest otsima ja püüdma. Päts alistus esimese ja teise ultimaatumi puhul, mina kandsin nüüd Sirgu testamentaarset kohustust kodumaa huvides teha seda, mis tema oleks jalamaid teinud ka oma vihaseima vaenlasega leppides kokku kodumaa ja meie rahva kasuks!

Sellest raamatust on lugeda, mida mina teha suutsin. Minu võime oli väike, mul polnud ju mingeid riiklikke funktsioone, mul polnud mingeid rahasummasid kui vaid oma isiklik raha, nagu ka tollal kui Sirk vajab Soomes raha ja mina selleks pantisin oma kinnisvara. Minu selja taga polnud ei võimu ega õigust, minu kohuseks oli vaid enda mõistuse abil teostada riiklikult vajalikke akte. Ma püüdsin seda kuivõrd suutsin. Selle tulemuseks oli kodumaa vabanemine kommunistlikust ikkest kolmeks aastaks, siis hävis Saksamaa võim ja sellega koos ka meie kodumaa kaitse Ida vastu. Mul on südamest kahju, et seda polnud kauemaks. Igaüks tänapäeval ütleb, et oleks Saksamaa sõda pidanud mõistlikul viisil ja mõistliku eesmärgiga, siis oleks ta selle võitnud ja see oleks tulnud ka meie kodumaa iseseisvusele kasuks. Meie rahvas tegi kõik, mida suutis, oma iseseisvuse ja vabaduse tagasivõitmiseks - meie olime liiga nõrgad selles võitluses ja kaotasime. Kaotasin ka mina, sest esialgsed mõtted meie kodumaa iseseisvuse taastamiseks olid sellega luhtunud ja meie rahvas pidi minema vastu uutele kannatustele.

Lubage mul kõrvutada: Päts pidi vääramatut survet tõttu kaks korda alistuma võõrale võimule. Meil on kaastunnet tema vastu ja meie ei pane temale seda pahaks, sest ta ei suutnud seda ära hoida. Mina pidin ka kaks korda elus alistuma, esimene kord Pätsule, teine kord võitluses meie kodumaa eest venelastele. Ka minul polnud üksinda jõudu vääramatut survet vastu, aga olin ju noorem ja võitlen ikka veel võimalike sammudega kodumaa eest, mis pole avalikult teada - minu vastu pole kellelgi kaastunnet ja minule pannakse kõike pahaks, ka seda, mida mina ise teinud ei ole. Päts suri võõra võimuses. Mina olen nüüd 76 aastat vana, mulle on surm lähedal, minu võitlus on lõppemas. Ma pole kelleltki armu palunud, ei tollal kui mind kavatseti maha lasta, Sirgu mittekättesaamise tagajärjel aga jäeti ellu ja mõisteti kahekümneks aastaks

sunnitööle, pole armu palunud ka hiljem ja ka mitte nüüd. Et mina neid oma mälestusi avaldan, ei toimu minu vabal tahtel, ma kavatsesin neid kirjutada vaid arhiivi jaoks ajaloolastele meie kodumaa ajaloo materjalina, mida vaid mina tundsin ja mida nad kellelki teiselt saada ei või. Ma tean, et minu mälestuste avaldamine põhjustab palju pahameelt vastaste leeris ja nad seda agaramalt hakkavad mulle pori loopima. Pori kuivab, tuul kannab selle minema, tõde jääb aga püsima.

Nagu raamatust näha, andsin mina alguses ülevaate mobilisatsioonist, siis avaldasin vastused ühe kirjaniku küsimustele, mis mulle võimaldasid paljut loogilises seoses kokku võtta. Ma kirjutasin need küsimuste vastused juba mitme aasta eest valmis, kuna ta minu kirjale ei vastanud, siis jäid need vastused temale ka saatmata ja avalduvad siin kõigile.

Sellele järgnevalt kirjutasin sündmuste, tegelikult ühtlasi ka minu eluloo kroonika. Ning lisasin sellele veel üksikküsimusi meie kodumaa elust tol ajastul. Oma võitlust saksa võimudega nende kolme aasta kestel jätsin üldse kirjeldamata, kuna sel puudus mõte. Paari aasta eest selgus, et Rosenbergi idaministeeriumi aktid ja kirjavahetused on alles ning alles on ka mitmed teiste aktide kogud, mis on USA ja osalt Inglismaa, osalt aga ka Moskva käes.

Rida väljavõtteid neist aktidest näitab mulle, et on päris asjatu mul kirjeldada oma võitlust, mida lugeja võiks ehk pidada uhkustamiseks, kuna ta vastaspoolt ei tunne - aktid kõnelevad enda eest. Seal on nii palju ametlikke kirju, milledes kaevatakse minu ja Litzmanni peale, kirjeldatakse vihaselt minu tegusid ja nõutakse minu ja Litzmanni vastu väljaastumist. Need kangutavad meie mõlema jalgealuse kallal, kogu aja kestel ei läinud neil aga mitte korda ei mind ega Litzmanni ametist lahti kangutada või meie sammude vastu otsustavalt võidelda.

Rosenberg oli ju idaminister, Riia riigikomissar ja mitmesuguste baltisakslaste ja sakslaste kaebuste põhjal oleks ta pidanud kategooriliselt reageerima. Selgus aga, et Litzmannil ja ka minul oli seljatagust, millele Rosenberg ja tema kaaslaste ja Riia riigikomissari võim ei suutnud midagi teha. Meie seisime mõlemad kindlalt ja ausalt oma veendumuse eest ja see näis tugevam olevat kui vastaste võim. Need aktid leiavad kord avaldamist ja läbitöötamist ja on Litzmannile ja mulle paremaks ja kindlamaks seljataguseks meie tegevuse suhtes kui meie seda ise oleksime teha suutnud. Ma jätan seepärast selle osa oma tegevusest tulevikule, mis on juba väga lähedane. See räägib minu eest paremini kui ma seda ise teha suudaksin.

Ma pidasin aga vajalikuks sellele raamatule anda lisaks originaalmaterjali selles osas, mida lugejad ise pole võimelised endale lugemise täienduseks soetama. Ma pole kirjanik, palun mulle mitte pahaks panna raamatu viletsat kirjanduslikku kuju. Ma kirjutasin hea tahtega kuivõrd suutsin.

Lugejale

Nagu raamatus mitmel korral mainitud, oli autoril kavas oma mälestuste

raamatus avaldada ka terve rea dokumente. Kahjuks neid käsikirjale lisatud ei olnud ja järelepärimisedki pole tulemust andnud. Loodame neid tulevikus siiski avaldada.

Kirjastus Välis-Eesti & EMP